

MƏSUD ALMƏMMƏDLİ

**SİYASİ
COĞRAFIYA**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Məsud Alməmmədli

SİYASİ COĞRAFIYA

Ali məktəblərin bakalavr pillələri üçün dərs vəsaiti

*Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 04.04.2024-cü il
tarixli iclasının (protokol №6)
qərarı ilə təsdiq edilmişdir.*

Sumqayıt 2024

UOT 911.5(075.08)

Elmi redaktor   **Mərdanov İlham İldırım oğlu,**
Coğrafiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər   **Ağayev Tahir Dövlət oğlu,**
yer elmləri üzrə elmlər doktoru, professor,
SDU-nun Coğrafiya və
onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri
Abduyev Məhəmməd Abdu oğlu,
coğrafiya elmlər doktoru, professor,
ADPU-nun Tarix və Coğrafiya
fakültəsinin Ümumi Coğrafiya kafedrasının müdiri

Alməmmədli M.G.

Siyasi coğrafiya. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2024, 320 s.

Dərs vəsaiti 050116-Politologiya ixtisasında tədris olunan Siyasi coğrafiya fənninin proqramı əsasında tərtib olunmuşdur.

Vəsaitdə dünya ölkələrinin əsas coğrafi xüsusiyyətləri son dövrlərin statistik rəqəmləri ilə əks etdirilmişdir. Dünya ölkələrinin coğrafi mövqeyi, ərazi üzrə differensiasiyası, əhalisi(təbii artımı, orta ömür müddəti, urbanizasiyası), iqtisadi inkişaf səviyyələrinə görə differensiasiyası, beynəlxalq təşkilatlar, ekologiya-ətraf mühit, qaçqınlar və məcburi köçkünlərlə bağlı məlumatlar verilmişdir.

Dərs vəsaiti regionşünaslıq, beynəlxalq münasibətlər, şərqşünaslıq fakültələrinin tələbələri, doktorantlar, orta ümumtəhsil məktəblərinin coğrafiya müəllimləri və geniş oxucu kütləsi üçün də faydalı ola bilər.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2024/320>

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2024

© Alməmmədli Məsud Gülalılı oğlu,2024

Ön söz

Qədim yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi Strabon coğrafiyanın utilitarizmi ilə bağlı fikirlərini açıqlayarkən Yunan və Roma cəmiyyətlərində coğrafiyanın üzərinə götürdüyü əsas vəzifənin siyasi olduğunu vurğulayırdı. Bu əhəmiyyət Strabonun aşağıdakı ümumiləşdirilmiş fikirlərindən aydın görünür: “Coğrafiyanın çox hissəsi dövlətlərin ehtiyaclarına xidmət edir... coğrafiya bütövlükdə sərkərdələrin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir”. Beləliklə, coğrafiyanın rolu hökmdarlara məlumat vermək idi ki, onlar daha çox ərazilər zəbt edə və öz hakimiyyəti altında olan torpaqlarda hakimiyyətlərini qoruya bilsinlər.

Kəçmişdə həqiqətən də coğrafiya az qala “əsgər ehtiyaclarını ödəyən bir elm” kimi həmişə müharibə və fəthlə bağlı olmuşdur. Bu baxışın altında yatan səbəblərdən biri də bu dövrlərdə coğrafiyaçıların üzərinə böyük məsuliyyət düşməsidir. Zamanla ikili qiymətləndirmə aparıldı, bəzən müharibəyə sülh də əlavə edildi. Məsələn, Jean Brunhes və Camille Vallaux-un 1921-ci ildə birgə nəşr etdikləri Géographie de l'Histoire-Géographie de la Paix et de la Guerre sur terre et sur mer (Tarix coğrafiyası-Quruda və dənizdə sülh və müharibə coğrafiyası) kitabı buna bariz nümunədir.

Müasir zamanda siyasi coğrafiya daha da geniş vüsət almışdır və geniş yayılmışdır. Siyasi coğrafiyadan beynəlxalq problemlərin coğrafi əsaslarını təqdim etmək üçün istifadə olunduğu halda, sosial (və iqtisadi) coğrafiyanın geniş spektrli mövzularına, hətta hər bir mövzuya müəyyən dərəcədə siyasi rəkursdan yanaşmaq olar. Bu yanaşma əhalinin, kənd təsərrüfatının və sənayenin siyasi coğrafiyasından ticarətin siyasi coğrafiyasına qədər bir çox məsələlərdə özünü göstərsə də, enerjinin siyasi coğrafiyası daha çox diqqəti cəlb edir; Urbanizasiya, paytaxtlar və şəhər dövlətləri kimi məsələlərə də siyasi coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən baxmaq olar.

Amma “Siyasi coğrafiya” da var ki, onun mövzusunun ayrı-ayrı nəzəriyyələri, prinsiplər təşkil edir. İstər “siyasi davranışın məkan xüsusiyyətlərinin tədqiqi” kimi qısa təriflə, istərsə də bu kitabda yer alan daha mürəkkəb təriflərlə anlatılan “siyasi

coğrafiya” bu gün coğrafiya elmində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, ölkəmizdə siyasi perspektivli müxtəlif vəsaitlər nəşr olunsa da, nədənsə “siyasi coğrafiya”nın nəzəriyyə və yanaşmalarından bəhs edən məsələlər, xüsusən də “dövlət”, “millət”, “xalq”, “sərhədlər” kimi hadisələr daha çox müzakirə olunur. Bu problemlərə diqqət yetirən, daha çox diqqəti cəlb edən “siyasi mədəniyyət”i müzakirə edən, bu məsələlərdəki ziddiyyət və fərqlərə coğrafi baxımdan yanaşan nəşrlərin sayı azdır. Məsud Alməmmədlinin təqdim etdiyi bu kitab “siyasi coğrafiya”da qeyd olunan nöqəsanların yerinin doldurulmasına mühüm töhfə olacaqdır.

Professor İlham İldırım oğlu Mərdanov.

Mündəricat

Giriş	9
Fəsil 1. Siyasi coğrafiya	11
1.1.Siyasi coğrafiyanın yaranması.....	13
1.2.Siyasi coğrafiyanın predmeti və tədqiqat sahəsi.....	15
1.3.Müasir siyasi coğrafiyanın maraqlandığı mövzular.....	16
1.4.Siyasi coğrafiya, geosiyasət və geostrategiya.....	16
1.5.Geosiyasət anlayışı.....	17
1.6.Tətbiqi geosiyasət: Krım.....	23
1.7.Siyasi coğrafiya və mədəniyyət.....	27
1.8.Coğrafiyanın siyasətə təsiri.....	29
1.9.Coğrafi zərurət.....	32
1.10.Lokasiyanın strateji əhəmiyyəti.....	33
1.11.Siyasi coğrafiya və siyasi mədəniyyət.....	34
1.12.Siyasi coğrafiya, sənayeləşmə siyasətləri və sənayedə yer seçimi.....	37
1.13.Siyasi coğrafiya və dəyişikənlik.....	38
1.14.Siyasi coğrafiyada regionlar.....	39
1.15.Siyasi coğrafiya və idarəetmə standartı.....	39
1.16.Siyasi coğrafiyada yanaşmalar.....	40
Fəsil 2. Siyasi coğrafiyanın inkişafı, geosiyasi nəzəriyyələr	43
2.1.Quru qurşaq hökmranlığı nəzəriyyəsi.....	43
2.2.Kənar qurşaq hökmranlığı nəzəriyyəsi.....	53
2.2.1.Quruda hökmranlıq və Kənar qurşaq hökmranlığı nəzəriyyələri və bipolyar dünya.....	56
2.2.2.Quru hökmranlığı və Kənar qurşaq hakimiyyəti nəzəriyyələrində Türkiyə.....	57
2.3.Dəniz hökmranlığı nəzəriyyəsi.....	58
2.4.Hava hökmranlığı nəzəriyyəsi.....	59
2.5.Geosiyasət və genişlənmə fəaliyyətləri.....	60
2.6.Ratselin Üzvi Dövlət nəzəriyyəsi.....	60
2.7.Amerika və Almaniyanın genişlənməsi.....	62

Fəsil 3. Siyasi Coğrafiyada Təşkilatlar: Dövlət, Millət və Milli Dövlət	65
3.1.Dünyanın siyasi xəritəsi.....	66
3.1.1.Dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşması mərhələləri.....	66
3.1.2.Dünyanın siyasi xəritəsində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri.....	69
3.2.Dövlət və ölkə.....	71
3.2.1.Dövlət anlayışına yanaşmalar.....	73
3.2.2.Dövlətin əlamətləri.....	75
3.2.3..Dövlətin vəzifəsi.....	75
3.2.4.Dövlətin funksiyası.....	76
3.2.5.Dövlət quruluşu formaları.....	76
3.2.6.Dövlət ilə hökumət arasındakı fərqlər.....	79
3.2.7.Dövlətin xüsusiyyətləri.....	80
3.3.Dövlət və Millət.....	81
3.3.1.Milli dövlətlərin yaranması.....	81
3.3.2.Millət.....	82
3.3.3.Milli dövlət.....	83
3.3.4.Qeyri-milli dövlətlər.....	85
3.4.Dövlətlərin təsnifatı.....	86
3.4.1.Təsir sahəsinə görə dövlətlər.....	87
3.4.2.Böyük ərazili dövlətlər.....	89
3.4.3.Sahəsinə görə dövlətlər.....	91
3.4.4.Formalarına görə dövlətlər.....	94
3.4.5.Siyasi quruluşuna görə dövlətlər.....	97
3.4.6.İnkişaf səviyyəsinə görə dövlətlər.....	111
3.4.7.Mövcudluğunu itirmiş dövlətlər.....	116
3.4.8.Xüsusi statusu olan regionların və dövlətlərin fizioqrafik təsnifatı.....	122
3.5.Müstəqillik hər şey deyil.....	124
4-cü fəsil. Siyasi coğrafiyada coğrafi amillər (Güc mənbələri)	127
4.1.Siyasi coğrafiyada coğrafi amillər (Güc resursları).....	128
4.2.Səth formaları.....	130
4.3.İqlim.....	131
4.4.Coğrafi mövqe.....	133

4.5.Ərazi.....	135
4.6.Siyasi coğrafiyada sərhədlər.....	136
4.6.1.Sərhəd tipləri.....	137
4.6.2.Beynəlxalq sərhədlərin formalaşması və dəyişdirilməsi...	139
4.6.3.Kontinental şelf-dəniz sərhədi.....	141
4.6.4.Etnoqrafik sərhədlər.....	142
4.6.5.Sərhədlər və paytaxtlar.....	145
4.6.6.Müasir paytaxtlar.....	147
4.6.7.Sərhəd mübahisələri.....	148
4.6.8.Sərhəd siyasəti.....	151
4.6.9.Həmsərhəd ölkələrin sayı.....	151
4.7.Hakimiyyət baxımından problemli ərazilər.....	153
4.8.Qapalı Ölkələr.....	155
4.9.Ada ölkələri.....	157
4.10.Tək dövlət ilə həmsərhəd olan ölkələr.....	157
4.11.Dövlətin daxili birliyi.....	158
4.11.1.Millətçilik.....	158
4.11.2.Birləşdirici-integrasiya edici qurumlar.....	161
4.11.3.Millətçilik və mərkəzdənqaçma gücləri.....	163
4.12.Əhali.....	165
4.13.İdarəetmə formaları.....	168
4.14.İqtisadiyyat.....	169
4.15.Nəqliyyat və rabitə.....	170
4.16.Ordu.....	171
4.17.Xarici əlaqələr.....	171
Fəsil 5. Dünyada güc mübarizələri.....	175
5.1.Dövlətlər arasında güc mübarizəsi.....	175
5.2.Millətlər arasında güc mübarizəsi.....	176
Fəsil 6. Dünyadakı münafişə bölgələri.....	184
6.1.Dünyadakı münafişə bölgələri.....	184
6.2.Qafqaz.....	188
6.3.Orta Asiya.....	190
6.4.Afrika.....	194
Fəsil 7. Dəyişən Dünya, Yaxın Şərq və Türkiyə.....	197
7.1.Dünya.....	197
7.2.Yaxın Şərq.....	200

7.2.1.Kəpənək effekti: Məhəmməd Buazizi və Ərəb baharı.....	202
7.3.Türkiyə.....	207
Fəsil 8. Seçki coğrafiyası.....	212
8.1.Seçki coğrafiyası.....	212
8.2.Seçki dairələri.....	214
8.3. Dairələrin paylanması və yenidən bölüşdürülməsi.....	219
8.4.Seçki fırıl daqları.....	221
8.5.Seçki nəticələrinin təhlili və məkan dəyişikliyi.....	236
Fəsil 9. Paktlar və birliklər.....	240
ƏDƏBİYYAT.....	316

Giriş

Niyə universitetlərdə siyasi coğrafiya fənni tədris olunur? Təbii ki, bu suala çoxlu müxtəlif cavablar vermək olar. Bununla belə, bəlkə də ən əhatəli cavab elmin, texnologiyanın və rəqabətin sürətlə inkişaf etdiyi və yayıldığı son dövrlərdə sosial həyatın sürətlə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu dəyişikliyi anlamaq üçün ictimai həyata təsir edən və formalaşdıran bəzi inkişafı nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu, cəmiyyəti məkan baxımından formalaşdıran coğrafi şəraitlə sıx bağlıdır. Bəşər coğrafiyasının bir alt fənni olan siyasi coğrafiya sürətlə dəyişən ictimai quruluşu öyrənmək və anlamaq üçün zəruridir. Diqqətlə araşdırdıqda həyatın getdikcə daha çox siyasiləşdiyi görünəcək. Gündəlik həyatın siyasiləşmə prosesini başa düşmək üçün siyasi coğrafiyanı bilmək lazımdır. 1950-ci illərdən başlayaraq dünyanın müxtəlif yerlərində müstəmləkəçilik və ya kolonizasiyalaşmanın aradan qalxması və müstəqillik mübarizələrinin başlaması, müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə soyqırırma səbəb olan vətəndaş müharibələri siyasəti dünyanın gündəminə gətirdi. Dünyanın bəzi yerlərində dövlətlər müstəqillik uğrunda mübarizə apararkən, inkişaf etmiş ölkələrdə gender bərabərliyi və feminizm hərəkatları ictimai həyatda siyasi baxımdan fərqli baxışlar yaradırdı. 1960-cı illərdə və sonrasında yayılan feminizm hərəkatları və 1970-ci illərdən etibarən dünyaya təsir edən ekoloji hərəkatlarla elm və texnologiyanın ictimai həyatı formalaşdırmağa başladığı anlaşılır. 1980-ci illərdə və sonrasında texnologiyanın inkişaf və yayılma prosesinin sürətləndiyi və təhlükəsizlik problemlərinin ön plana çıxmağa başladığı görülür. 1990-cı illərdən Sovet İttifaqının parçalanması nəticəsində parçalanmış ikiqütblü dünya əvəzinə qloballaşma meyillərinin sürətlənməsi və bu qloballaşma tendensiyalarını müstəmləkəçiliyin yeni variantı kimi qəbul edən antiqlobal fəaliyyətlərin geniş vüsət alması diqqət çəkir. Məlumdur ki, 2000-ci illərdən etibarən inkişaf etməkdə olan ölkələr sənayeləşmə strategiyalarını sürətlə dəyişərək inkişaf

hərəkatlarına qoşulmuş, onların xammal və enerji tələbatları artmışdır. Rabitə və kommunikasiya imkanlarının asanlaşdırılması və sürətləndirilməsi terrorizmin qlobal miqyas almasına, inkişaf edən kommunikasiya sistemi isə dünyanın rabitə, bankçılıq və məlumat ötürülməsində kiçik bir kəndə çevrilməsinə yol açmışdır. Bir tərəfdən milli sərhədlər ləğv edilərkən, digər tərəfdən yeni dövlətlərin və sərhədlərin yaranmağa başladığı görünməkdədir. Bütün bunlar dünyada siyasi mənzərənin sürətlə dəyişməsinə, yeni birliklərin, yeni dəyərlərin və həyat tərzinin gündəmə gəlməsinə səbəb olur. Ona görə də məkanda siyasi fəaliyyətin yayılması və yeni siyasi sahələrin formalaşmasındakı dəyişiklikləri başa düşmək vacibdir.

Fəsil 1.

Siyasi coğrafiya

Siyasi coğrafiya siyasi hadisələrin nizamı və paylanması ilə yanaşı onların cəmiyyətin və mədəniyyətin digər məkan hissələrinə təsirini öyrənir. Bu baxımdan siyasi coğrafiyaşünaslar müxtəlif miqyaslarda baş verən siyasi proseslərin məkanda əks olunmasına diqqət yetirirlər. Siyasi Coğrafiya coğrafi ərazi üzərində siyasi hakimiyyətin formalaşmasını, davamını və çevrilməsini araşdırır. Bu baxımdan siyasi coğrafiya ziddiyyətləri və oxşarlıqları öyrənən bir sahə kimi meydana çıxır. Daxili sərhədlərdən beynəlxalq sərhədlərə çəkilən xətlər siyasi mədəniyyəti əks etdirir. Dünyada, məlum olduğu kimi, mədəniyyətlər çox müxtəlifdir. Mənsub olduqları dinə və ana dilinə sahib olan insanlar müəyyən siyasi ideyalara mənsubdurlar. Bu gün bir çox siyasi sistemlər dini və siyasəti eyni saxlamağa çalışır. Bununla belə, bəzi dövlətlər ya teokratik müstəvidə qalmağa çalışır, ya da teokratik meyllərə üstünlük verirlər. Dünyanın siyasi mədəniyyətlərini birləşdirən bir ünsür varsa, o da onların torpağa bağlılığıdır. Bütün alimlər razı olmasa da, torpaq mülkiyyəti siyasi mədəniyyətin bir hissəsidir. Bu vəziyyət müxtəlif formalarda özünü göstərir. Məsələn, kənd səviyyəsində torpaq bəzi mədəniyyətlərdə icmanın, bəzilərinə isə fərdlərin mülkiyyətindədir. Bu cür dəyişkənlik daha böyük qruplarda və ya hətta bütöv bir xalqda baş verir. Torpağa və torpağa münasibət cəmiyyətdən cəmiyyətə, ölkədən ölkəyə dəyişir. Lakin bəzi məsələlər ictimaiyyət tərəfindən onların torpaq hüquqlarına qəsd kimi qəbul edilir. Qonşu ölkənin ən kiçik torpaq hissəsini öz torpaqlarına ilhaq etməsi ən parçalanmış cəmiyyətə belə dinamik quruluş verir, bu torpaqların müdafiə məqsədilə birgə fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur.

Siyasətlə məşğul olanlar bilirlər ki, tarixin ilk dövrlərindən fiziki və siyasi coğrafiya arasında sıx əlaqə mövcuddur. Yanan filosof Platon, "Siyasi təşkilatlanmış cəmiyyətin formalaşdırdığı polis¹ coğrafiya və əhali baxımından müəyyən ölçüdə olmalıdır.

Əks halda məhrumiyyətlər baş verəcək. İdeal bir şəhər yaşayış məntəqəsinin qidalandıra biləcəyi maksimum əhali beş min civarında olmalıdır" demişdir. Aristotel iddia edirdi ki, yaşamaq istəyən dövlətlər kiçik olmalıdır. Bu gün güclü dövlətin, milli dövlətin miqyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Lakin fiziki coğrafi şəraitin siyasi coğrafiyaya təsiri şübhəsizdir. Digər tərəfdən, fiziki coğrafi şəraitin siyasətə təsiri o qədər də aydın deyil (Bahmueller, 2004).

Anlayışların mənasını vermək və təriflər vermək istənilən tədqiqat sahəsində çox vacibdir. Bu baxımdan siyasi coğrafiyanın və onun öyrənilmə sahəsinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Son vaxtlara qədər siyasi coğrafiyaya dair çoxlu kitablar nəşr olunmuşdur. Ancaq bunların heç biri Hartşornun siyasi coğrafiyaya verdiyi tərif qədər təsirli olmamışdır. Hartşorna görə, siyasi coğrafiya "bölgələrin siyasi oxşar və fərqli cəhətlərini, onların qarşılıqlı əlaqəsini" araşdırır. Siyasi coğrafiya bəşəri coğrafiyanın qidalanma, sığınacaq, istehsal və siyasi təşkilatlanma kimi əsas ehtiyacları ilə məşğul olan əsas sahələrindən biridir. Müxtəlif ölkələr arasında və ya dövlət daxilində hər hansı siyasi dəyişiklik fərdi və ya qrup şəklində şüurlu siyasi seçimlərin və ya hərəkətlərin nəticəsidir. Siyasi coğrafiyaşünaslar bu siyasi seçimlərin və hərəkətlərin coğrafi nəticələri ilə məşğul olurlar.

Karl Sauer isə siyasi coğrafiyanı "coğrafiyanın nizamsız uşağı" kimi təyin edir (Toal və Agnew, 2002). Siyasi coğrafiya insan coğrafiyasının bir sahəsidir və həm coğrafiya, həm də siyasətlə bağlıdır (Cox, 2002). Buna görə də siyasi coğrafiyanın subyektləri həm siyasətə, həm də coğrafiyaya düşür. Tümertekin və Özgüç (2000) siyasi coğrafiyanın siyasi olduğu qədər coğrafi olduğuna diqqət çəkirlər. Siyasət dövlət işlərini idarə etmə sənəti ilə bağlı xüsusi bir baxış və ya anlayışdır. Siyasi coğrafiya sərhədlərin, ölkələrin, dövlətlərin, xalqların inkişafının, beynəlxalq təşkilatların, diplomatiyanın, daxili çəkişmələrin, seçkilərin və onların nəticələrinin bütün aspektlərini əhatə edən sahədir. Siyasi fəaliyyətlərin məkandan asılı olaraq dəyişməsi araşdırılarkən bəzən Yer kürəsi bütövlükdə nəzərə alınır, bəzən isə dövlətlərarası münasibətlər və siyasi fəaliyyətlər vurğulanır. Siyasi coğrafiya bir

ölkə daxilində siyasi hadisələrin coğrafi bölgüsünə, eləcə də dövlətlərarası münasibətlər və coğrafi şərait arasındakı münasibətlərə diqqət yetirir.

Siyasi coğrafiya geosiyasətlə bağlıdır. “Geosiyasət” anlayışı coğrafi təmsilçilik və təcrübələrin öyrənilməsinə istinad etmək üçün istifadə olunur (Agnew, 2002). Siyasi coğrafiya məkan vahidinin strateji, hərbi və inzibati tətbiqləri ilə məşğul olan və beynəlxalq münasibətlərlə əlaqəli olan geosiyasətlə iç-içədir. Siyasi coğrafiya siyasi qüvvələr və ya siyasətlə coğrafiya arasındakı münasibətlərdən bəhs edir. Coğrafiya çox vaxt siyasi qərarlara təsir edir. Ona görə də dünyada siyasi bölgələrin paylanmasında təsirli olan, bəzən əhəmiyyət qazanan, bəzən də əhəmiyyətini itirən coğrafi faktorların, onların məkanla əlaqələrinin araşdırılması siyasi coğrafiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, bir ölkənin daxili və xarici münasibətlərində yeritdiyi siyasətlərdə coğrafi faktorların təsirli olduğu məlumdur. Ona görə də coğrafiya daxili və xarici siyasətlə bağlı hadisələrdə özünü hiss etdirəcək dərəcədə siyasi xarakter qazanır. Siyasi coğrafiyanın məşğul olduğu mövzular arasında; siyasi mədəniyyət, seçki nəticələrinin coğrafi bölgüsü, siyasi simvollar da daxildir.

1.1. Siyasi coğrafiyanın yaranması

Tarixi dövrdə siyasi coğrafiya ilə bağlı ilk araşdırmaların insanların yaşadıkları torpaqları qorumaq və ya sahib olduqları torpaqları genişləndirmək üçün bəzi təşəbbüslər, o cümlədən mübarizə apardıkları zaman aparıldığını düşünmək olar. Təsviri coğrafiyadan başlayan və coğrafiyanın elmi kimlik qazanması ilə davam edən prosesdə hər cür coğrafi məlumatın həm də siyasi xarakter daşdığını qəbul etmək olar. Bununla bağlı "bilik qüdrət, coğrafi bilik isə dünya qüdrətidir. Bu aspektdən baxıldığında siyasi coğrafiyaya dair ilk araşdırmaların tarixin ilk dövrlərinə (Herodot və Aristogoras dövrünə) gedib çıxdığı və minillik tarixə malik olduğu məlum olur. Siyasi coğrafiyanın bəşəri (əhali) coğrafiyanın alt fənni kimi metodoloji kvalifikasiyası XVIII əsrin ikinci yarısında baş verdi. Siyasi coğrafiyanın yaranma dövrü

Herodotla başlayırsa, son 2500 ildə siyasi coğrafiya bəzən çox böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Siyasi coğrafiyaya verilən bu əhəmiyyətin nəticəsi olaraq, siyasi coğrafiyaşünaslar ölkə hökmdarlarını əmin etdilər ki, ərazinin böyüklüyü güc mənbəyidir. Bu dövrdə sənayeləşmə hərəkətlərini başa vuran ölkələrin idarəçiləri öz hökmdarlıqlarını genişləndirməyə cəhdlər etdilər. Məlumdur ki, I Dünya Müharibəsindən əvvəl müstəmləkəçilik hərəkətlərinin sürətlənməsinin arxasında siyasi coğrafiyaşünasların bu məsələyə istiqamət verməsi təsirli olmuşdur. Siyasi coğrafiya bəzən, xüsusən 1945-ci ildən sonra lazımi səviyyədə qiymətləndirilmir, onun mövcudluğu və effektivliyi şübhə altına alınır. Dünya müharibələri zamanı siyasi coğrafiyanın totalitar rejimlərə maddi-texniki dəstəyi Harvard Universitetinin coğrafiya fakültəsinin bağlanması səbəb olduğu iddia edilir (Anaz, 2012).

Siyasi coğrafiyanın bir elm kimi əhəmiyyət qazandığı dövrlərdə dövlətlərin siyasi ekspansiyası normal məqsəd kimi qəbul edilmiş, genişlənmək istəyən dövlətin yaxın və uzaq dövlətlərlə əlaqələrinin təşkilində siyasi coğrafiya araşdırmaları ön plana çəkilmişdir. (Tümertekin və Özgüç, 2000). Bu baxımdan tipik nümunələrdən biri İkinci Dünya Müharibəsinə səbəb olan ideyadır. İkinci Dünya Müharibəsinin başlamasının səbəblərindən biri Almanyanın ekspansionist istəkləri idi. Almanların bu tələblərini dəstəkləyənlər coğrafiyaçılardır.

Bəzi coğrafiyaşünaslar iqtisadi və hərbi cəhətdən güclü, ərazisi kiçik və əhalisi çox olan ölkələrin genişlənmə istəklərinin qanunauyğun olduğu fikri üzərində işləmişlər. Son vaxtlara qədər dövlətlərin güc göstəricilərindən birinin “ərazinin böyüklüyü” olması fikri Almanyanın ekspansionist siyasətinə legitimlik verirdi. Sənayeləşməsinə başa çatdıran Almanyanın sahəsini genişləndirmək səyləri I və II Dünya Müharibələrinin başlamasına səbəb oldu və nəticədə Avropa qitəsi böyük dağıntılara məruz qaldı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropanın yaşadığı ağrı və dağıntıların təkrarlanmaması üçün səylər yeni bir ölçü qazanmış və Avropanı siyasi və iqtisadi birliyə gətirəcək bir proses başlamışdır və 2013-cü ildən etibarən 28 ölkənin üzv olduğu Avropa Birliyi quruldu.

1.2. Siyasi coğrafiyanın predmeti və tədqiqat sahəsi

Məlumdur ki, siyasi coğrafiyanın predmeti dövlətlə dövlətin yarandığı yer arasındakı əlaqəni araşdırmaqdır. Dövlətin yaranması üçün siyasi təşkilatı təşkil edən əhali kütləsi və bu əhali kütləsinin ortaq dəyərlərinin paylaşıldığı bir torpaq parçası olmalıdır. Siyasi coğrafiya insanın əməyi olan siyasi təşkilatların və siyasi fəaliyyətlərin coğrafi faktorlarla əlaqəsini araşdırır. Coğrafi faktorlar dövlətin və ya siyasi vahidlərin yaranmasına mühüm təsir göstərir. Dövlətin özünəməxsus kimliyi ilə meydana çıxmasında insanlarla dövlətin qurulduğu yer arasındakı mürəkkəb və qarşılıqlı əlaqə mühüm rol oynayır. Politologiya ilə məşğul olanlar siyasi coğrafiyanı coğrafiya ilə politologiya arasında əlaqə və körpü kimi təyin edir, bəziləri isə siyasi coğrafiyanın həm coğrafiya, həm də siyasi elm kimi qəbul oluna biləcəyini deyirlər. Fiziki coğrafiyada ərazilər təbii şəraitə görə müəyyən edilir. Təbii bölgələrin yaranmasında relyef, iqlim və bitki örtüyü kimi fiziki coğrafi elementlər həlledicidir. Fiziki coğrafiyanın təbii bölgələrindən fərqli olaraq siyasi coğrafiyada bölgələr və ya təsnifatlar: 1. Dövlətlər, 2. Millətlər, 3. Siyasi regionlar nəzərə alınmaqla hazırlanır.

Lakin siyasi sərhədlər daxilində siyasi coğrafiya üçün tədqiqat sahəsi ola biləcək bir bölgəni nəzərdən keçirmək lazım deyil. Başqa sözlə desək, dövlətlərin siyasi sərhədləri siyasi coğrafiya tədqiqatlarını məhdudlaşdırmaq üçün əsas deyil. Milli icmaların etnik, dil və dini xüsusiyyətləri və onların milli maraqları bəzən siyasi sərhəd daxilində cəmləşmişdir. Məsələn, Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Ancaq İranın şimalında milyonlarla insan Azərbaycan mənşəlidir və Azərbaycan türkcəsində danışır. Siyasi bölgələr bir-biri ilə bəzən sıx, bəzən də zəif bağlı olan, milli və iqtisadi maraqları və ideologiyaları bölüşən dövlətlərdən ibarət ola bilər. Bu siyasi bölgələrdə həm birləşdirici, həm də ayırıcı dəyişikliklər (Ümumi Bazar, Qərbi Avropa İttifaqı, NATO, COMECON, Varşava Müqaviləsi kimi) fərqlənir.

Siyasi təşkilatların formalaşmasında;

L. Sahə, forma, yer və sərhədlər kimi statik və ya fiziki amillər,

2. Əhali və iqtisadiyyat kimi insan faktorları.

3. Dil və din kimi mədəni amillərin necə rol oynadığını və dövlətin daxili siyasətinə və xarici əlaqələrinə necə təsir etdiyini araşdırmaq siyasi coğrafiya sahəsinə daxildir.

1.3. Müasir siyasi coğrafiyanın maraqlandığı mövzular

Siyasi coğrafiyanın əsas tədqiqat sahəsi dominantlıq nəzəriyyələri olsa da, elm və texnikanın sürətli inkişafı, ticarət, istehsal-istehlak fəaliyyətinin dar məkanlardan asılılığını dayandıraraq qlobal xarakter alması, habelə qloballaşma tendensiyalarının dünyanın bir çox sahələrində hökmranlığı siyasi coğrafiyanın cavab axtardığı sualların şaxələnməsinə zəmin hazırlamışdır. Buna görə də siyasi coğrafiya aşağıda sadalanan suallara cavab axtarır.

•Dövlətlərin formal və qeyri-rəsmi qruplaşmasına təsir edən amillər hansılardır?

Dövlətlər və onların əvvəlki müstəmləkələri arasında münasibətlər necədir?

əsaslara əsaslanır?

• Dövləti təşkil edən hökumətlə onun xidmət etdiyi xalq arasında hansı münasibətlər var?

• Beynəlxalq əlaqələr və müqavilələr, o cümlədən beynəlxalq ticarət,

əsaslara əsaslanır?

• Sərhədlərin qorunması və yaradılması ilə bağlı hansı problemlər var?

•Siyasi qüvvələrin coğrafi məkana təsiri necədir?

•Seçki nəticələrinin regional bölgüsü necədir və ona təsir edən amillər hansılardır?

1.4. Siyasi coğrafiya, geosiyasət və geostrategiya

Siyasi coğrafiya ilə bağlı mühüm anlayışlardan biri olan geosiyasət geo (yer) və siyasi (siyasət, siyasi) anlayışların

birləşməsindən formalaşır. Bəzi mənbələrdə siyasi coğrafiyaya alternativ kimi qəbul edilən geosiyasət hadisələrin məkanla əlaqəsini təhlil edir. Geosiyasət: coğrafi yerləşmənin dövlətlər və ya regionlar arasında strateji münasibətlərə təsirini öyrənir. Geosiyasət: Coğrafi yerin yerli və beynəlxalq münasibətlərdə izlənilən siyasətə təsirini ifadə etmək üçün istifadə edilən bir anlayışdır və bir yerə əhəmiyyət verən fiziki coğrafi faktorlar və insan fəaliyyətləri ilə məşğul olur. Geosiyasət həm də iqtisadi və siyasi coğrafiya baxımından dövlətin aqressiv ekspansiyasını əsaslandırmaq üçün siyasi doktrina kimi müəyyən edilir. Geosiyasət sözü ilk dəfə 1897-ci ildə Fridrix Ratsel tərəfindən nəşr olunan “Politische Geographie”də işlədilib və termin kimi ədəbiyyata Rudolf Çellen tərəfindən daxil edilib.

1.5. Geosiyasət anlayışı

Elmi ədəbiyyatda “geosiyasət” anlayışı dəqiq və tam formalaşdırılmamışdır. Bu, bütün formalaşan elm sahələrinin xarakterik cəhətidir. Geosiyasət elminin obyektinə və subyektinə haqqında mübahisələr 100 ilə yaxındır ki, davam edir. Bir çox tədqiqatçılar geosiyasət elmini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və dövlətin strateji potensialına böyük təsir göstərən coğrafi, tarixi, siyasi və digər faktorların kompleksi kimi görürlər. SSRİ-də uzun müddət geosiyasət elmi imperialist dövlətlərin ərazi ekspansiyasına bəraət qazandıran burjuaziyanın yalançı elm sahəsi kimi nəzərdən keçirilirdi. XX əsrin 80-ci illərində elmə dair baxışlarda böyük dəyişikliklər yarandı. Belə ki, 1989-cu ildə nəşr olunmuş sovet fəlsəfi ensiklopediyasında geosiyasət elminə negativ münasibət bəslənilmirdi. Bununla belə, geosiyasət qərbi politoloji konsepsiya kimi göstərilərək bildirilirdi ki, “dövlətlərin siyasəti, xüsusən də xarici siyasət müxtəlif coğrafi faktorlar vasitəsilə müəyyən olunur: məkan faktoru, təbii resursların mövcudluğu və ya çatışmazlığı iqlim faktoru və s.”

“Geosiyasət” anlayışını elmə isveçli politoloq Rudolf Çellen gətirmişdir. Bu ad altında çıxış edən elmi o, “dövləti coğrafi orqanizm və ya məkan fenomeni kimi nəzərdən keçirən doktrina”

kimi qiymətləndirir. Geosiyasət dövləti daimi, dəyişməz təşkil forması deyil, canlı varlıq kimi nəzərdən keçirir. Bu cür yanaşmanı alman nəzəriyyəçisi Fridrix Ratsel irəli sürmüşdür. Geosiyasət dövləti xarici ələmlə münasibətdə öyrənmək və bu münasibətlərdən doğan problemləri həll etmək məqsədini daşıyır. F. Ratselin fikrincə, siyasi coğrafiyadan fərqli olaraq, geosiyasət elmini dövlətin vəziyyəti, forması, sərhədləri və ya ölçüləri, iqtisadiyyatı, ticarəti və mədəniyyəti maraqlandırmır. Bütün bu məsələlər əsas etibarını ilə, dövlətin strateji vəziyyətinin təsviri ilə məhdudlaşan siyasi coğrafiya elminə aiddir. Politoloq E. A. Pozdnyakov təsdiqləyir ki, geosiyasət əsas diqqətini fiziki əhatə, dövlətin hərbi-siyasi, iqtisadi, və ekoloji təhlükəsizliyi faktorlarına və bu faktorların siyasətdə istifadə edilməsinin real imkanlarının açılmasına və öyrənilməsinə diqqətini yönəldir. Praktiki geosiyasət dövlətin ərazi problemlərinin, sərhədlərinin, insan resursları da daxil olmaqla, resursların müəyyən edilməsi və səmərəli istifadə olunmasını öyrənir.

Geosiyasət elmi 3 elmi yanaşmanın əsasında meydana gəlmişdir:

Sivilizasiya nəzəriyyələri

Hərbi strateji nəzəriyyələr

Coğrafi determinizm nəzəriyyələri

Mədəni yanaşmanın banisi rus alimi N.Y. Danilevski hesab edilir. Onun fikrincə, tarixin teatr səhnəsində əsas fəaliyyət göstərən subyektlər kimi dövlətlər və ya ayrı-ayrı millətlər deyil, böyük mədəni-dini birliklər çıxış edir. Danilevski onları “mədəni-tarixi tiplər” adlandırır. Rus tədqiqatçılarından ilk olaraq, Danilevski “Avropanın Rusiyaya qarşı soyuqluğu” tezisini ifadə etmiş və bunu elmi surətdə əsaslandırmışdır. Onun fikrincə, bu soyuqluğun səbəbi 2 dünya gücü arasında olan prinsiplial mədəni fərqlərdir: “Avropa bizi özününkü kimi qəbul etmir. Avropalılar Rusiya və slavyanları yalnız yad deyil, eyni zamanda düşmən kimi görür.” XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Danilevskinin konsepsiyası rus filosofu 'K. N. Leontyevin, alman filosofu O. Şpenqlerin, rus alimi 'Bu konsepsiyayı ingilis alimi Arnold Toynbi' də inkişaf etdirmişdir. Öz əsərlərində o, “pravoslav –rus”

sivilizasiya tipini ayırmışdır. Sivilizasiya nəzəriyyəsi XX əsrin sonlarında da alim-geosiyasətçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Harvard Universitetinin professoru Samuel Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” adlı kitabı çox mübahisələrə səbəb oldu. Müəllif təsdiqləyir ki, XXI əsrdə konfliktlərin əsas mənbəyi kimi iqtisadiyyat və ya ideologiya deyil, mədəni fərqlər çıxış edəcək. O hesab edir ki, “sivilizasiyaların toqquşması dünya siyasətinin əsas faktoruna çevriləcək. Sivilizasiyalar arasında olan ayırma xətləri isə gələcəkdə cəbhə xətləri olacaq”. XXI əsrin mənzərəsi müəllifə 7-8 böyük sivilizasiyanın qarşılıqlı fəaliyyət və rəqabətinin nəticəsi kimi görünür. O, bu sivilizasiyalar arasında qarışmaya qarşı çıxan “pravoslav-slavyan” sivilizasiyasının da olacağını göstərir.

Aristotel “Siyasət” əsərində Krit adasının geosiyasi vəziyyətinin xüsusiyyətləri barədə qeyd edir: “Krit adası sanki Yunanıstan üzərində ağalığ etmək üçün nəzərdə tutulub. Onun coğrafi vəziyyəti isə çox əlverişlidir: o, demək olar ki, bütün yunanların ətrafında məskunlaşdığı dənizlə əhatələnir. O, bir tərəfdən Peloponnes, digər tərəfdən isə, Asiya ilə yaxın məsafədə yerləşir”.

Geosiyasət və siyasi coğrafiya anlayışlarının sinonim olub-olmaması zaman-zaman müzakirə olunur. Geosiyasət və siyasi coğrafiya ilə məşğul olan alimlər öz tədqiqatlarında eyni mənbələrdən istifadə edirlər. Eyni mənbədən faydalansalar da, siyasi coğrafiya ilə geosiyasət eyni şey deyildir (Günel, 1994; İlhan, 1989, Özey, 2007). İlhanın (1989) fikrincə, geosiyasəti siyasi coğrafiyanın bir hissəsi kimi görmək əvəzinə, onun davamı kimi baxmaq lazımdır.

Siyasi coğrafiya ilə geosiyasəti birlikdə araşdırma meylsi siyasi coğrafiyaçılar tərəfindən geosiyasəti inkişaf etdirmək və nəzəri araşdırmalarda və praktiki qiymətləndirmələrdə siyasi coğrafiyadan faydalanmaq zərurətindən irəli gəlir. Siyasi coğrafiya ilə geosiyasət arasındakı fərqi və ayrılığı dəqiq müəyyən etmək çətinidir. İki anlayışı ayırmaq üçün. İqtisadi coğrafiya və tarixi coğrafiya anlayışlarından istifadə edilə bilər. İqtisadi coğrafiyada coğrafiyaya baxış iqtisadi tərəfdəndir. Başqa sözlə, iqtisadi hadi-

sələrin paylanması və bu bölgüyə təsir edən səbəblər araşdırılır. Tarixi coğrafiyada coğrafi şəraitin tarixi dövrdə yaşanan hadisələrə təsiri ön plana çıxır.

Geosiyasətdə coğrafi şəraitin siyasi fəaliyyətə təsiri nəzərə alınır. Başqa sözlə, geosiyasət: "dövlətlərin coğrafi xüsusiyyətləri ilə onların siyasətləri arasındakı əlaqələri araşdırır (Özey, 2007). Bu yanaşma coğrafi şəraitlə dövlətin inkişafı arasındakı əlaqəni ön plana çıxarır. Ona görə də o, elə bir yanaşma əks etdirir ki, bir dövlətin inkişafı ilə coğrafiyaya arasında əlaqə yaransın. Təriflər göstərir ki, geosiyasətə coğrafi determinizm də daxildir. Bəzi geosiyasətçilər dövləti canlı orqanizmlə müqayisə etsələr də, dövlət bioloji varlıq deyil. Məlumdur ki, dövlət öz tərifinə əsaslanan siyasi və ictimai təşkilatdır. Təkcə coğrafi şərait dövləti yaratmır. Siyasi coğrafiyaçılar qəbul edirlər ki, dövlətin inkişafı və möhkəmlənməsi üçün təkcə coğrafi şəraiti həlledici deyil. Geosiyasət dövlətin gücü ilə coğrafi şəraiti arasındakı əlaqəni ön plana çıxararkən, siyasi coğrafiyaya yanaşmalarında statik faktorlarla yanaşı, əhali, iqtisadi fəaliyyət və mədəni amillər də nəzərə alınır (Günel, 1994).

Geosiyasət anlayışı yalnız coğrafi şəraitin beynəlxalq siyasətdə və dövlətlərarası münasibətlərdə rolu ilə bağlıdır. Geosiyasət xüsusilə bir-biri ilə əlaqəli dövlətlərin coğrafi mövqeyi ilə əlaqəli bir anlayışdır. Geosiyasi münasibətlər beynəlxalq arenada xalqların strateji düşüncə və davranışlarına və dövlətin tarixi, sosial, siyasi və iqtisadi xüsusiyyətlərinə təsir edən yalnız coğrafi elementlərin məcmusudur (Bahmueller, 2004).

Geosiyasət coğrafiyada insan faktorudur (Grygiel, 2006) və diqqəti dövlətin sahəsinə və ərazisinin inkişafına olan ehtiyacına yönəldir. Geosiyasi vəziyyət ümumilikdə iqtisadi, siyasi və strateji mövqeyi müəyyən edən texnologiya və coğrafiyanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Böyük dağ silsilələrində kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sayəsində yeni nəqliyyat marşrutlarının kəşfi buna misaldır. İqtisadi artımdakı fərqlər enerji mərkəzlərinin bölüşdürülməsini diferensiallaşdırmış, istehsal texnologiyalarının inkişafı isə təbii ehtiyatlara tələbatı dəyişmişdir. Ona görə də geosiyasət sabit deyil, dəyişkəndir.

Sadə dillə desək, geosiyasət dünyadakı hər bir dövlətin siması, onun xarici görkəmidir və təbii sərvətləri, iqtisadi fəaliyyət qaydaları və kommunikasiya xətləri ilə müəyyən edilir. Geosiyasət obyektiv gerçəklik olub dövlətin müstəqilliyini tələb edir və onun müstəqilliyi ilə maraqlanır. Xarici siyasəti geosiyasət həll etmir. Xarici siyasətlə məşğul olanlar dövlətin geostrategiyasını müəyyənləşdirərkən xarici siyasətə təsir edən insan faktorlarını nəzərə almalıdırlar. Bu onu göstərir ki, geosiyasi faktorlara uyğun məqsədlər güdməkdənsə, dövlətin yürütdüyü siyasətlərdə ideoloji prinsiplər, təzyiq qrupları və ya digər dəyişənliklər təsirli olur. Maraqlıdır ki, bəzi dövlətlər çox vaxt geosiyasətə laqeyd yanaşır, resurslara və kommunikasiya xətlərinə nəzarət etmir, daha az strateji regionlarda müxtəlif məsələlərə diqqət yetirirlər.

Əgər dövlətin qurulduğu yer geosiyasətdirsə, geostrategiya nədir? Daha önəmlisi, geostrategiya ilə geosiyasət arasında hansı əlaqə var? Geostrategiya (coğrafi strategiya) - siyasi elm, dövlət və ya müttəfiq ölkələrin bir qrup geosiyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün üsullar müəyyən edən, dövlətlərin və ittifaqların qorunması və ya dövlət və ittifaqın gücünün artırılması, böhranın mənfi təsirləri şəraitində dövlət zərərlərindən yayınmaq və ya bu zərərləri minimuma endirmək üçün tətbiq olunman elm sahəsi olub, geosiyasət ilə bir başa əlaqəsi olan elm sahəsidir.

Geostrategiya XIX əsrin ortalarından etibarən ayrıca bir elm sahəsi kimi formalaşmışdır. Geostrategiya dövlətin xarici siyasətinin və ya dövlətin gücünün cəmləşdiyi coğrafi şəraiti təsvir edir. Geostrategiya təsviri anlayış olub, qaydaları müəyyən edən deyildir. Bu konsepsiya birbaşa dövlətin gücünə diqqət çəkmir, geostrategiyaya təsir edən əsas dəyişən amil dövlətin sərhədləridir. Dövlətlər öz ərazilərini başqa dövlətlərin ekspansiyasından və hücumlarından qorumaq istəyirlər. Bir dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində sərhədlər çox önəmlidir. Diplomatik, iqtisadi və hərbi resurslar sərhədləri qorumaq üçün yönləndirilməlidir. Torpaq təhlükəsizliyi ümumi təhlükəsizliklə eyni mənə daşımır. Ərazi bütövlüyü dövlət təhlükəsizliyinin yalnız bir hissəsidir. Dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti onun sərhədlərindən uzaqda başlaya bilər. Məsələn,

Avropa və Yaxın Şərq kimi sərvətlərlə zəngin regionların qorunması və Avrasiyada qüvvələr balansının qorunub saxlanması ABŞ-ın siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi öhdəliklərdə coğrafi məsafə dövləti öz ərazisini müdafiə etmək üçün lazım olan gücdən məhrum edə bilər. Dövlət sərhədlərinin sabitliyinə və təhlükəsizliyinə həm coğrafi, həm də siyasət təsir göstərir.

Geostrategiya dövlətin xarici siyasətinin coğrafi amilləri nəzərə alaraq idarə edilməsidir. Geostrategiya dövlətin diplomatik fəaliyyətinin idarə edilməsini və onun hərbi gücünün istiqamət və idarəetmədə cəmləşməsini təsvir edir. Dövlətlər dünyanın konkret regionları ilə məşğul olmaqda, siyasi və hərbi məsələlərə diqqət yetirməlidirlər. Geostrategiya hökumətin qərar qəbul etmə prosesləri və motivasiyası ilə məşğul olmaqda, xarici siyasətdə hərəkətverici qüvvəni təsvir edir. Ona görə də dövlətin geostrategiyasına coğrafi və geosiyasi faktorlar təsir etməməlidir. Dövlət ideoloji səbəblərə, təzyiq qruplarına və ya dövlət başçısının şıltaqlığına görə bölgədə güc tətbiq etməyi planlaşdırma bilər. Coğrafiyadan geostrategiyaya keçidin üç səviyyəsi var. Coğrafiyada tektonizm qısa müddətdə dəyişikliyin olmamasını ifadə etdiyi halda, geostrategiyada sürətli dəyişiklik müşahidə olunur. Coğrafi dəyişikliklər uzun müddət ərzində, geostrateji dəyişikliklər isə günlərlə, aylarla və illərlə ölçülür. Geosiyasət nəqliyyat yolları və bu yolların izlədiyi marşrutlardakı dəyişikliklərdən və bu resurslardan istifadənin artıb-azalmasından asılı olaraq bir bölgədə təbii sərvətlərin təyin edilməsindən asılı olaraq dəyişir. Geosiyasətdə dəyişiklik çox vaxt yavaş olur, hiss olunmur və onilliklərdən əsrlərə qədər davam edir. XV əsrin sonlarına doğru Afrika qitəsi ətrafında yeni marşrutların kəşfi və Avropa qitəsinin Atlantik okeanı vasitəsilə Asiya qitəsi ilə birbaşa əlaqəsi geosiyasət baxımından dünya xəritəsində qısa müddətdə baş verən dəyişikliyə misaldır. Eləcə də, Çin başda olmaqla Şərqi Asiyanın son iqtisadi inkişafını qısa müddətdə geosiyasi dəyişikliyə misal göstərmək olar. Coğrafiyada geostrategiya geosiyasət və geostrategiya anlayışlarının ən çevik və sürətlə dəyişənidir. Gedən bürokratik proseslər və ya dövlət başçısının

dəyişməsi geostrategiyayı bir neçə həftə və ya ay ərzində dəyişə bilər. Bill Klintondan sonra prezidentliyə başlayan Corc Buş və ondan sonra prezident olan Barak Obamanın yürütdüyü siyasət dəyişikliyi bu baxımdan nümunə göstərilə bilər. Bill Klintondan sonra Amerikanın xarici siyasətində hərbi gücdən istifadə strategiyaları ön plana çıxsa da, Barak Obamanın prezidentliyi dövründə xarici əlaqələrdə yenidən sülh strategiyaları prioritet oldu.

Coğrafiya, geosiyasət və geostrategiya bir-biri ilə əlaqəlidir, lakin biri digərinə təsir etmir. Geostrategiya geosiyasətdən asılı deyil və coğrafiyanın sürəti də deyil. Coğrafiya nə geosiyasi mövqeyi müəyyənləşdirir, nə də dövlətlərin geostrategiyasını özü müəyyən edir. Geosiyasət güc mərkəzlərinin, təbii ehtiyatların və kommunikasiya xətlərinin coğrafi bölgüsünü təsvir edir. Geosiyasət tək-cə coğrafiya deyil, bilik, texnologiya və coğrafiyanın birləşməsidir. Eynilə, geostrategiya da geosiyasətin nəticəsi deyil, geosiyasətin şərhidir. Coğrafiya, geosiyasət və geostrategiya həmişə bir-biri ilə əlaqəli olmur.

1.6. Tətbiqi geosiyasət: Krım

Qızıl Orda Dövlətinin dağılmasından sonra Hacı Giray tərəfindən Krım yarımadasında qurulan Kırım xanlığı Fateh Mehmet dövründə Osmanlı dövlətinə bağlanmış və Osmanlı dövlətinin fəal dəstəyi ilə Qara dənizin şimalında uzun illər varlığını davam etdirmişdir. 1768-1774 Osmanlı-Rusiya müharibəsinin sonunda imzalanan Küçük Kaynarca müqaviləsi ilə müstəqilliyi həm Rusiya, həm də Osmanlı İmperiyası tərəfindən tanınan Krımın müstəqilliyi qısamüddətli oldu və xanlıq 1783-cü ilin aprel ayında Rusiya tərəfindən ilhaq edildi (Baser, 2010).

Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı Qara dənizin hökumranlığının Osmanlılardan Rusiyaya keçməsinə təmin etməklə yanaşı, Krım tatarlarının tarixində də mühüm qırılmaların görünə biləcəyi bir prosesi başlatdı. Bu çərçivədə xüsusilə Krım müharibəsi (1853-1856) Krım tatarları üçün böyük bir dönüş nöqtəsi oldu. Çünki bu müharibədən sonra Rusiya Krım tatarlarını düşmənlə əmək-

daşlıqda ittiham edərək onlara təzyiqlərini artırdı. Nəticədə Krım tatarlarının əksəriyyəti Rusiyanın təzyiqi ilə Osmanlı torpaqlarına köçdü. Bu köçlərdən sonra Krımda qalan tatarlar həm Osmanlı-Rus müharibələrində, həm də I və II Dünya müharibələrində ruslar tərəfindən düşmənlə əməkdaşlıq etməkdə ittiham olunurdular. Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsi illərində Krım tatarları almanlarla əməkdaşlıq etdiklərinə görə 18 may 1944-cü il tarixindən etibarən SSRİ tərəfindən Krım tatarlarından bir nəfər belə qalmaması şərti ilə qatarlara yüklənərək Sibirə və Özbəkistana sürgün edildi. Sürgün zamanı yüz minlərlə Krım tatarı həm yolda, həm də gəldikləri yerlərdə qeyri-insani şəraitə görə həlak olub. Digər tərəfdən, Krım tatarlarının sürgününün boşaldığı yerlərdə müxtəlif slavyan icmaları, əsasən də ruslar yerləşdirildi. Bu təcrübə yarımadaanın demoqrafik strukturunu kökündən dəyişdirdi (Özarslan, 2014). Demoqrafik strukturda baş verən dəyişikliyin təsirləri sonradan özünü göstərdi və 2014-cü ildə Krımda keçirilən referendum nəticəsində Krımın Ukraynadan Rusiya Federasiyasına birləşdirilməsinə səbəb olan prosesin başlanğıcını təşkil etdi.

XVIII əsrin əvvəllərində taxta çıxan Çar I Pyotrdan bəri rusların isti dənizlərə çıxmağı qarşısına məqsəd qoyduğu və bu hədəf daxilində Krım yarımadasının xüsusi mövqe tutduğu məlumdur. 1954-cü ildə Krımın Ukrayna Sovet Respublikasına birləşdirilməsi (Yılmaz, 2014) həm də Çar Rusiyasının irsi üzərində qurulan Sovet İttifaqı dövründə qədim rus siyasətinin həyata keçirilməyə çalışıldığı mütəmadi göstəricisi sayıla bilər. Bundan əlavə, Sovet İttifaqı İkinci Dünya Müharibəsindən sonra kommunist ideologiyasını dünyaya hakim etməyə çalışdı. Kommunist ideologiyasını dünyaya hakim etmək cəhdləri son nəticədə qərb dünyasını təhdid etdi. Bu təhdidlər və qərb dünyasının bu təhlükələrə qarşı gördüyü tədbirlər soyuq müharibə dövrünü başlatdı. Soyuq Müharibə dövründə qərb kapitalist dövlətləri, xüsusən də ABŞ Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) yayılmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərdiyi bir vaxtda SSRİ öz ərazisini genişləndirmək üçün quruda, dənizdə və havada ordusunu gücləndirdi.

SSRİ-nin ordunun gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi fəaliyyətlər arasında dəniz gücünü formalaşdıran donanmanın mühüm hissəsini Qara dənizdəki donanma təşkil edirdi. SSRİ-nin hərbi qüdrəti üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən Qara dəniz donanması Krım yarımadasının sahilində yerləşən Sevastopol limanından istifadə edirdi (xəritə 1). SSRİ 1991-ci ildə dağılanda Rusiya Federasiyası SSRİ-nin varisi oldu. Buna görə də SSRİ-nin donanması Rusiya Federasiyasına verildi. Lakin donanmanın sığındığı Sevastopol limanı Ukrayna sərhədləri daxilində qaldı (Koçak, 2014). Rusiya Federasiyası üçün çox əhəmiyyətli olan Qara dəniz donanmasının yerləşdiyi Sevastopol limanının Ukrayna sərhədləri daxilində qalması ilk illərdə ciddi problem yaratmadı. Çünki Rusiya Federasiyası Sevastopol dəniz bazasını Ukrayna parlamentindən icarəyə götürüb ki, Rusiya donanması 2017-ci ilə qədər Sevastopol limanından istifadə edə bilsin. Daha sonra bu bazadan istifadə hüququ verən icarə müqaviləsi 2042-ci ilə qədər uzadıldı.

Vaxt keçdikcə keçmiş SSRİ-yə bağlı respublikalarda dəyişiklik küləyi əsdi və demokratik hökumətlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Avropa İttifaqı (Aİ) ilə yaxşı münasibətlər inkişaf etməyə başladı. Lakin Ukraynanın rusiyayönlü prezidenti Avropa İttifaqı ilə assosiasiya sazişini imzalamayanda Ukrayna xalqı buna kəskin reaksiya verdi. İctimaiyyətin Avropa İttifaqı ilə assosiasiya sazişinin imzalanmasına təzyiqliq göstərməsi və nümayişlər təşkil etməsi Rusiya Federasiyası ilə Ukrayna arasında münasibətlərdə böhranlı bir proses meydana çıxdı. Ukraynanın Krım yarımadasının sahilində yerləşən Sevastopol limanında Rusiya Federasiyasının dəniz gücünü təşkil edən donanmanın olması Rusiya Federasiyasından Krımla bağlı yeni strategiya hazırlamağı tələb edirdi. Ukraynada 2013-cü ildə Avropa Birliyinə üzvlüklə başlayan siyasi böhran 23.02.2014-cü il tarixində Krım yarımadasına da sirayət etdikdən sonra Krım Muxtar Respublikası Parlamenti Krımın gələcəyi ilə bağlı referendum keçirilməsinə qərar verdi. Əhalinin 70%-ni rus və ya rus tərəfdarlarının təşkil etdiyi Krımda 1944-cü ildə Krımdan sürgün edilən Kirum tatarları ilə əvəzlənən 16.03.2014-cü il tarixdə keçirilən referendum

nəticəsində böyük səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdir. Krımın Rusiya Federasiyasına bağlanması və sonra Ukraynaya bağlı olan Krım Muxtar Respublikası Rusiya Federasiyası tərəfindən ilhaq edildi və Rusiya Federasiyasının sərhədlərinə daxil edildi. Beləliklə, keçmiş SSRİ-nin varisi olan Rusiya Federasiyasının Qara dəniz və Krım yarımadasındakı hərbi dəniz bazası olan Sevastopol limanı Rusiya Federasiyasına keçdi. Bütün bu hadisələr Krım yarımadası və bu yarımadanın sahillərində yerləşən Sevastopol hərbi-dəniz bazasına nəzarət, rusların isti dənizlərə enmə siyasəti ilə bağlıdır.

Nəticədə 1944-cü ildə Krım tatarlarının Krımdan deportasiyası və onların yerinə rusların və ya slavyanların gəlməsini SSRİ-nin Qara dənizdən gələ biləcək təhlükələrə qarşı gördüyü ehtiyat tədbiri kimi qiymətləndirmək olar, bir tərəfdən də bu proses SSRİ-nin Krım tatarlarını cəzalandırmaq istəyi ilə də bağlıdır. 2014-cü ildə keçirilmiş referendumun sonunda Ukraynaya bağlı muxtar respublika olan Krım əvvəlcə Ukraynadan ayrılaraq Rusiya Federasiyasına qoşulmaq bazanın geosiyasi mövqeyi ilə bağlıdır.

Xəritə 1: Ukrayna, Rusya Federasiyası və Krımın coğrafi mövqeyi.

1.7. Siyasi Coğrafiya və Mədəniyyət

Siyasi coğrafiya, şübhəsiz ki, iyirminci əsrin müharibələrarası dövrlərində mübahisəli idi. Almaniya, İtaliya və Yaponiya kimi bir çox ölkələrdə hər bir ölkənin imperialist ambisiyalarına həsr olunmuş hərbi millətçi geosiyasi düşüncə hakim idi. Mədəni coğrafiya Sauer və onun işlədiyi Berkli məktəbinin elmi araşdırmaları sayəsində ABŞ-da müəyyən nüfuz və intellektual status qazanmışdı. Bununla belə, siyasi coğrafiya bir tərəfdən militarizm və millətçiliklə, digər tərəfdən isə açıq siyasi öhdəliklərlə əlaqələndirilirdi ki, bu da onu Sauer və başqalarının nəzərində “elmi olmayan” edirdi. Bu vəziyyət siyasi coğrafiyaya mənfi təsir göstərmişdi. Mədəni coğrafiyanın siyasi məsələlərdən effektiv şəkildə ayrılması mədəni coğrafiyaya üstünlük verdi və mədəni coğrafiyaçılar siyasətə siyasi coğrafiyaçıların mədəniyyətə verdiyi qədər az diqqət yetirdilər. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra siyasi coğrafiya siyasi qərarlara təsirini dayandırdı və daha çox dövlətlərin və onların sərhədlərinin müəyyən edilməsinə və sinifləndirilməsinə yönəldi. Bundan əlavə, seçki coğrafiyası araşdırmaları ilə məşğul olaraq texniki neytrallıq yaratmağı hədəfləyirdi. Mədəni coğrafiya isə texnologiyanın yayılmasını, etnik mövzuları və yer adlarının yayılmasını araşdırmışdır ki, bu da tədqiq etdiyi mədəni məsələlərinin siyasi təsirləri kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu gün başqa fəaliyyətlərə mənə verən əlamətlər sistemi kimi başa düşülən mədəniyyət anlayışının yenidən tərfi ilə bu anlayış siyasi təhlil üçün çox əhəmiyyətli hala gəlmişdir. Mədəni nöqteyi-nəzərdən siyasi təhlil əvvəllər canlanmış mədəni kimlik və onun coğrafi təsnifatlarla əlaqəsi nəzərə alınmaqla aparılır. Bu baxımdan siyasi fəaliyyətdə ünsiyyət və təmsilçilik o zaman mümkündür ki, o, qəbul edilmiş mədəni işarə və simvollarla əsaslınsın. Nə qədər ki, mədəni hadisələri mənimsəmiş siyasi coğrafiya coğrafi yerləri, fərziyyələri və təsnifatları ehtiva edir, o, bir tərəfdən mədəni işarə və simvolların, digər tərəfdən isə siyasi fəaliyyətlərin qarşılıqlı təsirlərini müəyyən etmək və göstərməklə məşğul olur.

1970-ci illərdən etibarən bütövlükdə coğrafiyanın dəyişməsinə kömək edən sosial və intellektual inkişaf coğrafiyanı yeniləmişdir. Bu vəziyyət coğrafiyanın intellektual baxışını canlandıraraq siyasi coğrafiyaya tamamilə təsir etdi. Son 20 ildə baş verən hadisələr siyasi coğrafiyanın müxtəlif aspektlərdən səciyyələndirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu perspektivlərə siyasi təşkilatın məkan münasibətləri ilə məşğul olan məkan analitikası, dövlətin gücü və dünya iqtisadiyyatının struktur prosesləri ilə bağlı siyasi-iqtisadi perspektivlər, geosiyasət və dövlətlərin mədəni kimliyi, siyasi diskursu və gündəlik həyatında baş verən hadisələri və onun mədəni əksini araşdıran mədəni yanaşma daxildir.

1980-ci illərdə ictimai elmlərdə baş verən inkişaf nəticəsində mədəni coğrafiya sahəsi dəyişdiyindən mədəni coğrafiyanın siyasi coğrafiya ilə əlaqələri daha da aydınlaşmış və daha çox qəbul edilməyə başlanmışdır. Godlewska və Smith mədəni coğrafiyanın siyasi coğrafiya ilə iç-içə olduğunu və siyasi coğrafiyanın mədəni diskursları və təcrübələri dəstəkləyərək dəyişikliklərə məruz qaldığını qeyd edirlər. Milli sərhədlərlə bağlı araşdırmalar mədəni şərh baxımından diqqətəlayiqdir. Siyasi sərhədlər təbii şərtlərlə müəyyən edildiyi üçün daha təbii bir yanaşma ilə işlənsə də, sərhədlərin hər keçən gün daha çox mədəni indentifikasiya və danışıqlar prosesi ilə müəyyənləşdiyi anlaşılır. Məsələn, Anssi Paasi iddia edir ki, milli sərhədlər siyasi şüurdakı dəyişikliklərin nəticəsidir, ona görə də sərhədlərin müəyyən edilməsində mədəni struktur vacibdir.

Klassik olaraq fiziki coğrafiyanın birbaşa təsiri və dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər, imperialist ekspansiya və dövlətlərarası müharibələrdə nisbi mövqeyi ilə maraqlanan geosiyasət radikal alternativ anlayışla dünyanın bəzi ən güclü dövlətlərində liderlər və normal vətəndaşlar tərəfindən dünyanın geosiyasi şərh istifadə edilən dərin sosial və mədəni prosesdir. “Dövlətin ərazisi və ya coğrafi mövqeyi onun xarici siyasətinə necə təsir edə bilər” mühüm və həlledici sual əvəzinə daha mədəni bir sual soruşulmağa başlanmışdır: “Bir dövlətin geosiyasi mədəniyyəti dünya siyasətinə necə təsir edir?”. Bu mənada “geosiyasət” indi “geosiyasi mədəniyyət”ə çevrilir. Geosiyasətin bu ikinci anlayışı zahirən

təbii geosiyasi arqumentləri (məsələn, ABŞ-ın iki böyük okeanla əhatə olunması və dünyanın digər güc mərkəzlərindən ayrılması) geosiyasi müzakirə və diskusiya ənənələri kimi yenidən şərh edir. Bu perspektiv daxilində Amerika Birləşmiş Ştatlarının geosiyasi mədəniyyəti, rəqabət aparıran universalizm (Birləşmiş Ştatlar insan istəklərini təmsil edir) və təcrid ənənələri ilə (ABŞ müxtəlif və fəzilətli bir bölgədir və onun hüdudlarından kənarında korrupsiya ilə mübarizəni minimuma endirməlidir) başqalarından ayrılırlar. Hər ikisi coğrafi ifadələrdən çox mücərrəd fəlsəfi ifadələrlə doludur. Agnew deyir ki, Amerika sahillərindən kənarında dünyanın funksional coğrafi məlumatsızlığı da mövcuddur. Belə məlumat-sızlıq kritik geosiyasi, coğrafi iddiaların və arqumentlərin müxtəlif xarici siyasət fəaliyyətlərini istiqamətləndirmək və əsaslandırmaq, ətraf mühit ilə iqtisadi inkişafa tətbiqində necə istifadə edildiyi diqqət çəkicidir.

1.8. Coğrafiyanın siyasətə təsiri

Siyasi coğrafiya coğrafiyanın siyasətə təsirini araşdırmaqdan başlamalıdır (Grygiel, 2006). Amma coğrafiyanın siyasətə təsirini müəyyən etmək həm çətin, həm də təhlükəlidir. Xarici siyasətdə baş verən dəyişikliyi regionun geoloji quruluşu ilə əlaqələndirmək çətin olduğu üçün coğrafiyanın vəzifəsi çətinidir. Coğrafiyanın bir anlayış kimi tərifindəki qeyri-müəyyənlik deterministik anlayışı, ya da coğrafiyanın siyasətə təsirini izah etməkdə çətinliyi ortaya qoyur.

İstər siyasi coğrafiyaşünaslar, istərsə də politologiya ilə məşğul olanlar bildirirlər ki, siyasi coğrafiya coğrafiya ilə siyasi elmləri birləşdirir. Bu baxımdan Cons vurğulayır ki, insan fəaliyyətini araşdıran bütün elmlərin ortaq məxrəcə malik olması ilə yanaşı, coğrafiya ilə siyasət arasında məxrəc də olmalıdır. Coğrafi faktorların siyasət elmini təşkil edən müxtəlif məsələlərə təsirini nəzərə alaraq coğrafiyanın siyasətə təsiri də araşdırılmalıdır.

Təhsil müəssisələrində tədris olunan coğrafiyanın “iqtidar-dakılar üçün dəhşətli güc aləti” olduğunu müdafiə edən Lakoste,

“coğrafiya ilk növbədə müharibə etməyə xidmət edir” sözünün tək cə hərbi əməliyyata və düşməyə qarşı deyil, həm də dövlət təşkilatının idarə etdiyi insanlara daha yaxşı nəzarət etmək məqsədi ilə bölgələrin də tənzimləməsinə də kömək etdiyi iddia edilir (Tumertekin və Özgüç 2000). Coğrafiyanın siyasətə təsirini müəyyənləşdirmək çətin olduğundan, istifadə olunan coğrafi anlayışları və dəyişənlikləri çox yaxşı müəyyənləşdirmək və çox yaxşı anlam vermək lazımdır. Geosiyasət dövlətlərin xarici siyasətinin və ya geostrategiyasının əsasını təşkil etməlidir. Geosiyasət və geostrategiya arasındakı əlaqə coğrafiyadan asılıdır. Coğrafiya dağları, çayları, dənizləri, iqlimi və oxşar təbii elementləri təmsil edir. Nadir hallarda baş verən zəlzələlər və buna bənzər təbii fəlakətlər nəticəsində bəzi yerin geoloji xüsusiyyətləri dəyişə bilər ki, bu da istisna sayıla bilər.

Consun fikrincə, çox nadir hallarda baş verən siyasi dəyişikliklər (imperiyaların parçalanması, sərhədlərin yenidən təşkili kimi) dövlətin qurulduğu yerin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də siyasi quruluş olan dövlətin qurulduğu yeri təmsil edən coğrafiya dəyişməz və davamlıdır. Topoqrafiya, əhalinin sayı, etnik mənsubiyyət və mövcud resursların siyasi əhəmiyyəti ənənəvi siyasi coğrafiyaşünasları qane edir. Ümumiyyətlə, gənc siyasi coğrafiyaçılar insan davranışını ətraflı öyrənmək üçün sosioloqların və sosial psixoloqların texnika və yanaşmalarından istifadə edirlər. Coğrafiyanın dövlətlərin məkanda yayılmasına necə təsir etdiyini başa düşmək üçün topoqrafiyanı araşdırmaq lazımdır. Düzenlik, yüksək dağ və yayla kimi topoqrafik formaları araşdıraraq, dövlətin məkanda yayıldığı ərazinin necə genişləniş daraldığını və ya sənaye formasını aldığını başa düşmək olar.

Dövlətin formalaşmasında coğrafiyanın ən mühüm təsiri federal və ya unitar sistemə üstünlük verməsidir. Coğrafiyanın siyasətə təsiri tək cə məkənlə məhdudlaşmır. Etnik quruluşda əhəmiyyətli fərqlərin və dominantlıq uğrunda mübarizənin olduğu cəmiyyətlərdə etnik mənsubiyyət inzibati hakimiyyətin bölüşdürülməsində müəyyənədiçi rol oynaya bilər. Məsələn, Livan parlamentində 5 müsəlman parlamentariyə qarşı 6 xristian parlamentarisinin olması etnik quruluşun nəticəsidir.

Coğrafiya ilə struktur şəraiti arasındakı əlaqələri izah edən tədqiqatların aparıldığı məlumdur. Robinsən Avstraliyada federal sistem və coğrafiya arasındakı əlaqəni araşdırarkən, Stivensən isə tropik Afrikada siyasi qarışıqlıq və əhalinin sıxlığı arasındakı əlaqəyə diqqət yetirmişdir.

Coğrafi amillərin siyasətə təsirinin hərtərəfli öyrənilməsi beynəlxalq siyasətin məqsədlərindən biridir. Bir çox araşdırmalarda insan və fiziki amillərin təsiri müharibə, sərhəd problemləri, ticarət mübahisələri, müstəqillik hərəkatları, qlobal strategiyalar kimi mövzularla bağlı müzakirə edilir.

Dövlətlərin fiziki forması və formaları onların qurulduğu regionun təbii şəraiti ilə formalaşır. İdarəetmə forması, yəni unitar, federasiya və ya konfederasiya siyasi coğrafiya ilə bağlıdır. Siyasi coğrafiya ideyası coğrafi şəraitin təsirinə məruz qalan cəmiyyətin siyasi münasibət və davranışlarını əks etdirə bilər. Ərazinin böyüklüyü və əhalinin seyrəkliyi xüsusilə aqrar iqtisadiyyatlarda müstəqilliyə meyl yarada bilər. Bu baxımdan, Qərbi Amerikada, Argentinanın Pampas bölgəsində aparılan heyvandarlıq fəaliyyətinin kovboylar arasında müstəqillik ideyasını inkişaf etdirdiyi tarixi bir faktır (Sumner, 2004). Eləcə də, fiziki-coğrafi şəraitə görə məskunlaşanların çörək pulu qazana bilməsi çətin olan ərazilər, məhsuldar olmayan və ya soyuq iqlim şəraiti olan bir bölgənin yaşayış yeri kimi seçilməsi özünə güvənən və cəsərləli kütlənin siyasi üstünlüklərini əks etdirir. Beləliklə, fiziki coğrafiya ölkənin milli kimliyini, o cümlədən siyasi üstünlüklərini formalaşdırmağa kömək edir. Səhra əhli tək bir tanrıya inandığı halda, dənizə qonşu olan ölkələrin əhalisinin dənizçilik və balıqçılıqla maraqlanması, müxtəlif cəmiyyətlərin tacirləri ilə qarşılaşmaları, ticarətin təmin etdiyi sosial-iqtisadi əlaqələr bu bölgələrdə demokratiyanın və işgüzar etikanın inkişafına səbəb olur (Anaz, 2012). O da məlumdur ki, fiziki coğrafiya ölkənin bir hissəsini qalanlardan təcrid edir və təcrid olunmuş bölgələrdə siyasi radikalizmə meyllər güclənir. Türkiyədə əlaqələrin çətin olduğu kənd yerlərində mühafizəkar meyllərin kök salması, demokratik ənənələrin qurulmaması və qəbilə-vətəndaş münasibətlərinin davamlılığı bununla bağlı ola

bilər. Maraqlıdır ki, ticarətin geniş yayıldığı bölgələrdə, xüsusən də liman məskənlərində əhali kütlələri daha liberal meyillər nümayiş etdirməklə dəyişikliklərə açıqdırlar ki, bu da onların siyasi baxışlarına da təsir göstərir. Bununla bağlı çoxlu misallar sadalamaq olar. Cümhuriyyət tarixində seçki nəticələrinin araşdırılması İzmirin liman şəhəri olması ilə onun hər zaman önə çıxan liberal meyilləri arasında əlaqənin olduğunu göstərəcək. Eynilə, qədim Yunanıstanda Afinanın limana yaxınlığı ilə Afinada demokratik ənənələrin inkişafı arasında əlaqə mövcuddur. Yaxın tarixə nəzər salsaq, oxşar təsirləri Çinin sahil şəhərlərindən biri olan Tyantszin və Şimali Amerikanın San-Fransisko şəhəri üçün də qeyd etmək olar.

1.9. Coğrafi zərurət

Bir çox hallarda siyasi coğrafiya coğrafi zərurət adlandırılan bilən elementlərlə formalaşır. Qədim Yunanıstanda dağlar arasındakı vadilər ümumiyyətlə kiçik, güclü və müstəqil şəhərlərin yaranmasına zəmin yaradırdı. Asiyada Himalay dağları Butan, Nepal və Tibet kimi ölkələrin sərhədlərinə və formalarına təsir göstərmişdir. Eyni şəkildə, Alp dağları da İsveçrənin formalaşmasında öz təsirini göstərmişdir. Başqa bir misal And dağlarının qərbində Sakit okean boyunca şimaldan cənuba uzanan Çilidir. Ada siyasi coğrafiyada mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Böyük Britaniyanın siyasi bütövlüyü, tarixi proseslərdə qitələrdə baş verən müharibələr nəticəsində dağılmadan, güclü bir ölkə kimi varlığını qoruması ada ölkəsi olması ilə birbaşa əlaqədardır.

Bəzi bölgələrdə coğrafi zərurət olmamasına baxmayaraq, siyasi birliyin təmin edilməsi müzakirə edilməli bir vəziyyətdir. Məsələn, İndoneziyanın Hind okeanı və Sulavesi dənizi sularında üç min mil uzanan minlərlə adadan ibarət olması coğrafi zərurətlə izah edilə bilməz. Çoxlu sayda ada qruplarının İndoneziya ilə birləşmiş dövlət yaratması üçün heç bir səbəb yoxdur. Həmçinin etnik və mədəni homogenliyin və ya ahəngdarlığın siyasi birliyi əks etdirən zərurət olduğunu söyləmək olmaz. Birliyi təmin edən hərbi qüvvədir. 1998-ci ildən sonra İndoneziyada hərbi nəzarətin

zəifləməsi nəticəsində müxtəlif qruplar, qarşıdurmalar ölkənin bütövlüyünü təhdid edirdi. Çoxsaylı misallar onu göstərir ki, coğrafi zərurət unitar dövlətin və müstəqilliyin yeganə şərti deyil. Dağlıq ölkə olan Yunanıstan həm də siyasi bütövlüyü olan müstəqil ölkədir. Coğrafi cəhətdən qorunan ərazidə yerləşən Tibet isə Çin tərəfindən işğal edilmiş və siyasi müstəqilliyini itirmişdir. Keçmişdə müstəqil Himalay əyaləti olan Sikkim Hindistan tərəfindən işğal edilib. Bu misallar göstərir ki, bir ölkənin dağlıq bölgələrdə yerləşməsi onun öz milli birliyini təmin edəcəyi anlamına gəlmir. Siyasi coğrafiyanı da formalaşdıran coğrafi zərurətin ümumi istisnalarında azadlıqlar mühüm rol oynayır. Bunun ən yaxşı nümunələrindən biri Baltikyanı respublikalardır. Litva, Estoniya və Latviya keçmişdə qonşuları olan Rusiyanın nəzarəti altında idi. Lakin onlar 20-ci əsrin sonlarında öz siyasi müstəqilliklərini bərpa edə bildilər.

1.10. Lokasiyanın strateji əhəmiyyəti

"Harada?" sualına cavab verən lokasiyanın coğrafiyada xüsusi mənə kəsb etdiyi məlumdur. Öyrənilən mövzu ilə yanaşı, bu mövzunun bəhs edildiyi yer də yaxşı öyrənilməlidir. Hər hansı bir mövzu ilə əlaqədar olaraq tədqiq olunan yerin və ya yerlərin öyrənilməsi məkan baxımından vacibdir. Tədqiqat predmeti olan hadisənin paylanmasını başa düşmək və şərh etmək üçün məkan fakturasını başa düşmək lazımdır. İqtisadi cəhətdən böyük və ya hərbi əhəmiyyətli yerlər, ehtimal ki, siyasi diqqətin cəlb olunduğu hərbi münaqişə sahələridir. Dünyada bu xüsusiyyətə malik olan bir çox yer mövcuddur. Beynəlxalq kontekstdə siyasi coğrafiyada fiziki coğrafiyanın əhəmiyyətini göstərmək üçün onlardan bir neçəsini misal göstərmək olar. Panama kanalı, Süveyş kanalı, Cəbəllütəriq, İstanbul (Bosfor) və Çanaqqala (Dardanel) boğazları bu baxımdan bəzi nümunələrdir. İstanbul və Çanaqqala boğazları Qara dənizi Aralıq dənizi və açıq dənizlərlə birləşdirən su yollarıdır. Boğazlar Rusiyanın çar dövründən bu günə qədərki tarixi ideallarından birinin, isti dənizlərə çıxmaq istəyinin reallaşa biləcəyi ən qısa yoldur. Bu gün boğazlar Xəzər sahillərindən

çıxarılaraq Qara dəniz sahilindəki limanlara (Supsa və Novorosiyyskiy) boru kəmərləri ilə daşınan neftin tankerlərlə dünya bazarlarına, xüsusən də Qərbi Avropa ölkələrinə daşındığı su yollarıdır. Bütün bunlar boğazların strateji əhəmiyyətini göstərir. Rusiya federasiyasının 2022-ci ilin fevral ayının 24-də Ukrayanaya başladığı hərbi təcviiz zamanı da İstanbul və Çanaqqala boğazları hərbi əməliyyatların genişlənməsinin qarşısını almaqda mühim rol oynamışdır. Belə ki, Türkiyə dövləti rus hərbi gəmilərinin Aralıq dənizindən Qara dənizə keçməsinə icazə verməmişdir və həmin gəmilər də Ukrayna torpaqlarının dağılmasında və işğal olunmasında iştirak edə bilməmişdir. İstanbul və Çanaqqala boğazları ilə İstanbul şəhəri tarixin hər dövründə əhəmiyyətli olmuşdur. Gələcəkdə də əhəmiyyətini qoruyub saxlayacaq. Hal-hazırda Türkiyə dövləti bu dənizləri birləşdirən yeni İstanbul kanalının çəkilməsini planlayır.

Yerləşdiyi məkandan (lokasiyadan) asılı olaraq iqtisadi fəaliyyətlərin siyasi coğrafiyaya təsirinin nümunələrindən biri də Yaxın Şərqnə neft ehtiyatı olan ərazilərdir. Dünyanın az sayda neft ehtiyatlarından biri olan və hazırda ən mühüm hasilat mərkəzlərindən olan Yaxın Şərq ölkələrində neft hasilatı sahəsi və ətraf ölkələrin üzleşdiyi siyasi qeyri-sabitlik, etnik problemlər və dünyanın ən mühüm qaynar münaqişələrdən biri olması neftlə bağlıdır. Bu nümunələr lokasiyanın strateji əhəmiyyətini göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

1.11. Siyasi coğrafiya və siyasi mədəniyyət

“Eyni adada cəmi iki nəfər yaşayarkən niyə Robinzon Kruzo Cümənənin ağası olmuşdur?” F. Engels

Siyasi mədəniyyət bir yerdə digər yerdəkindən fərqli görünür. Dünyada dövlətlərin bölgüsü və onların idarəetmə üsulları araşdırıldıqda dövləti təşkil edən əhali kütlələrinin idarəetmə üsulları ilə siyasi mədəniyyəti arasında əlaqənin olduğu görünəcəkdir. Ümumiyyətlə, Avropa ölkələrində fərdi rifah korporativ mənəfətdən və iqtisadi artımdan daha vacibdir.

Amerikada korporativ maraqlar və iqtisadi artım fərdi sağlamlıq, rifah və təhlükəsizlikdən üstün tutulur. Eleazar Amerikanı siyasi mədəniyyət baxımından üç qrupa ayırmışdır. *Əxlaqi siyasi mədəniyyət* qrupuna məmsub olan hökumətləri ictimai sərvətlərin qoruyucusu kimi qəbul etməklə, ictimai maraqları fərdi maraqlardan üstün tuturlar. *Fərdi siyasi mədəniyyət* qrupuna daxil olanlar təzyiqli qruplarını təşkil edir və bu qrupa daxil olanlara görə, şəxsi üstünlüklər ictimai mənafeədən daha önəmlidir. *Ənənəvi siyasi mədəniyyət* qrupuna daxil olanlar iyerarxik sosial quruluşu qəbul edir və sosial və ailə münasibətlərinin vacib olduğu siyasi mədəniyyəti qəbul edirlər.

Asiya və Afrika ölkələri araşdırıldığında, siyasi mədəniyyət baxımından çox fərqli xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Asiya və Afrika ölkələrində demokratiyanın olmaması ilə uzun müstəmləkə dövründə yaradılmış siyasi mədəniyyət arasında əlaqəni sezmək çətin deyildir. Müstəmləkə ölkələrində müstəmləkəçi güc, ümumiyyətlə, azlıq qruplarını dəstəkləyir və çoxluğu arxa plana keçirirdi. Yenə də azlıq və çoxluq arasında qarşıdurma məsələləri ümumən canlı saxlanılırdı və qrupların öz üzvlərini müdafiə etməsinin qanuni olduğu barədə fikir formalaşdırılırdı. Bu təcrübənin yaratdığı problemlərin tipik nümunələrindən biri Ruanada 1990-cı illərin əvvəllərində soyqırma çevrilmiş qəbilə müharibəsidir. Başqa bir misal II Körfəz müharibəsi və ABŞ-ın İraqdakı kürd azlığına dəstək verməsindən sonra baş verən hadisələrdir. Mövzu ümumiləşdirildikdə, bu iki qitədə tayfa və qəbilə anlayışının qaynaqlandığı ənənəvi mədəni quruluşun da demokratiyanın inkişafına məhdudlaşdırıcı təsir göstərdiyini söyləmək olar. 1920-ci illərdə cümhuriyyət elan edilməsinə, sultanlığın sona çatmasına və 1946-cı ildə çoxpartiyalı sistemə keçilməsinə baxmayaraq, Türkiyədə siyasi mədəniyyət baxımından mühüm fərqlərin olduğu məlumdur. Bəzi bölgələrdə ümumi siyasi meyillər seçicilərin parlamentə iradəsini əks etdirsə də, bəzi bölgələrdə ailə-tayfa münasibətlərinin seçkinin nəticələrini müəyyən etdiyi görünür. Türkiyənin çoxpartiyalı sistemindən sonrakı prosesi də əhatə edən seçki tarixi və seçki nəticələrinə nəzər salındıqda bəzi seçki dairələrində (Ərzurum, Gümüşhane,

Bayburt, Yozgat, Kırşehir, Kayseri və s.) mühafizəkar partiyaların ardıcıl olaraq uğur qazandıqları diqqəti çəkir, bəzi seçki bölgələrində (İzmir, Çanaqqala, Ədirnə, Kırklareli, Zonguldak və s.) sosial-demokratik təmayüllü partiyalar uğurlu görünür. Qəbilə münasibətlərinin siyasi həyata əks olunması üçün Bingöl, Bitlis, Tunceli, Urfa və Van vilayətlərini misal göstərmək olar. Tunceli seçki dairəsi ən tipik nümunələrdən biridir. 12 sentyabr 1980-ci il dövlət çevrilişindən sonra 1981-ci ildə qurulan Məşvərət Məclisinə Tuncelidən üzvü seçilən Kamer Gənc, 1983-cü ildə çoxpartiyalı sistem qəbul edildikdən sonra Tuncelidən müstəqil deputat kimi namizəd olmağa qərar verdi. Lakin onun deputatlığa namizədliyinə Milli Təhlükəsizlik Şurası veto qoydu. 1987-ci il ümumi seçkilərində Sosial Demokrat Halqçı Partiyasından millət vəkili olaraq Türkiyə Böyük Millət Məclisinə daxil olan Kamer Gənc, 1995-ci ildə keçirilən ümumi seçkilərdə Doğru Yol Partiyasından millət vəkili seçilib. Xüsusilə siyasi və iqtisadi siyasətdə çox fərqli anlayışlarla siyasi spektrin hər iki tərəfdən parlament üzvü oldu. 2007-ci ildə Türkiyədə keçirilən ümumi seçkilərin nəticələri ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçilən müstəqil deputatların bir qisminin müəyyən etnik bazaya söykənməsi siyasi coğrafiyadakı mədəni amillərlə bağlıdır. Bütün bunlardan belə başa düşülür ki, siyasi coğrafiyada siyasi mədəniyyətin bölgələr baxımından fərqləndirilməsində çoxlu müxtəlif amillər rol oynayır. Bu baxımdan diqqət çəkən başqa bir məqam cəmiyyətin siyasi üstünlükləri ilə mədəni quruluş arasındakı əlaqədir (Alpay, 2008). “Biz bilirik ki, dindarların əksəriyyəti AKP-yə, ələvilərin (şiələrin) əksəriyyəti CHP-yə, kürdlərin təxminən yarısı DTP-yə səs verir; iqtisadi elita AKP-yə, bürokratik elita isə CHP-yə meyl edir. İdeoloji tərcih baxımından mövcud avtoritar dünyəviliyi dəstəkləyənlərin CHP-yə, türk millətçilərinin MHP-yə, kürd millətçilərinin isə DTP-yə üz tutduğu məlumdur.

Amerikada siyasi mədəniyyət baxımından regional fərqlərin formalaşmasında ağ-qara ayrı-seçkiliyinə əsaslanan irqi problemlər, qadın hüquqları, vergi, konstitusiyaya və hüququn tətbiqi təsir göstərir. Türkiyədə siyasi mədəniyyət baxımından coğrafi bölgə,

şəhər və kənd fərqləri ilə yanaşı, adət-ənənələrə bağlılıq, yerlibazlıq, tayfa, ailə münasibətləri və təhsil səviyyəsi də önəmlidir.

1.12. Siyasi coğrafiya, sənayeləşmə siyasətləri və sənayedə yer seçimi

Sənaye obyektlərinin yerləşməsinə təsir edən amillər məlumdur. Bu amillərin effektivliyi nəzərə alınan prioritetdən asılı olaraq dəyişə bilər. Başqa sözlə, enerji, xammal, işçi qüvvəsi ehtiyacı, su, kapital və nəqliyyat kimi amillər sənaye obyektinin yerləşdiyi yeri (mikanı) müəyyənləşdirərkən ayrı-ayrılıqda müəy-yənedici rol oynayır. Dövlət sənaye obyektinin yerini, onlardan birini və ya bir neçəsini nəzərə almaqla müəyyən edir. Bəzi hallarda bu amillər aparıcı olmaqdan çıxsa da bilər. Xüsusilə soyuq müharibə dövründə ağır sənaye adlanan, müharibə sənayesini dəstəkləyən, orduya maddi-texniki dəstək verən obyektlərin qurulacağı yerin müəyyən edilməsində iqtisadi meyarlardan çox, obyektin müdafiəsi zərurəti birinci prioritetdir. Məsələn: SSRİ dövründə Türkiyədə və SSRİ-də qurulan ilk dəmir-polad zavodu hansıdır? Nə vaxt qurulub? Harada quruldu? Quruluş yerini müəyyən edən əsas amil hansıdır? Xammal mənbəyi, nəqliyyat, enerji ehtiyacları, işçi qüvvəsi və ya kapital bu müəssisənin yerinin seçilməsində əsas müəyyənləşdirici amildir? Yaxud keçmiş SSRİ-nin kosmik bazası haradadır? Niyə bu yer seçilmişdir? Bu sualların cavabları ilə ölkələrin sənayedə yer seçimi ilə bu obyektlərin müdafiə ehtiyacları ilə bağlı siyasi üstünlükləri arasında əlaqə varmı? Sualların cavabları sənayedə yer seçimi ilə siyasi üstünlüklər arasındakı əlaqəni üzə çıxaracaq.

Müasir dünya siyasətinə nəzər saldıqda, beynəlxalq münasibətlərdə sərhəd pozuntularının, azlıqların problemlərinin, ərazi suları və materik şelfii problemlərinin və dünyada kapital axınının siyasi coğrafi şəraitlə əlaqəli olduğu aydın görünür. Məlumdur ki, dünyada mobil kapitaldan ən çox pay alan ölkələr siyasi sabitliyə nail olmuş inkişaf etmiş ölkələrdir. İnkişaf üçün kapitalla ehtiyacı olan ölkələr beynəlxalq kapitaldan kifayət qədər faydalana bilmirlər. Əhalinin yüksək artım tempi, ümumi təhsil səviyyəsinin

aşağı olması, səhiyyə xidmətlərinin yetərsizliyi, siyasi sabitliyin olmaması, gəlir bölgüsündə disbalans inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün orta q xüsusiyyətlərdir. Maraqlıdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr adlandırılan bu dövlətlərdə ən mühüm məşğulluq sahəsi kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, mineral-xammal hasilatı və meşəçilik kimi təbii ehtiyatlardan istifadə ilə bağlı fəaliyyətlərdir.

1.13. Siyasi coğrafiya və dəyişiklik

Bir bölgədə baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər digər bölgələrdə də dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Əhalinin artması, daxili qarışıqlıq və iş imkanlarının inkişafı miqrasiyanın bəzi səbəblərindəndir. Yeraltı sərvətlərin istifadəsi və paylanması mühüm siyasi dəyişikliklərə səbəb olur. Bunlardan başqa bir bölgədə baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin dövlətin beynəlxalq hadisələrə yanaşmasında da mühüm dəyişikliklərə səbəb olduğu anlaşılır. Məsələn, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bəzi Avropa liderlərinin müharibənin dağıntıdan başqa bir şey gətirmədiyini başa düşmələri və eyni iztirabların bir daha təkrarlanmaması üçün axtarışları bugünkü Avropanın demək olar ki, hamısında təsirli olan iqtisadi və siyasi birliyin təməlini qoymuşdur. Şər q və Qərb bloklarına bölünmüş ikiqütblü dünyada dünyaya hakim olmaq cəhdləri ilə gündəmə gələn soyuq müharibə dövrünün əsas aktorlarından biri olan Sovet İttifaqının 1991-ci ildə dağılması, 1991-ci ildə bütövlükdə yeni bir qütbün (birqütblü dünya) yaranmasına yol açmışdır. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra keçmiş SSRİ ərazisində 15 müstəqil dövlət yarandı. 1991-ci ildən əvvəlki vəziyyətlə müqayisədə bu yeni vəziyyət hökmranlıq nəzəriyyələri baxımından çox böyük dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Keçmiş Şər q Bloku və ya Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olan Bolqarıstan, Rumıniya, Slovakiya və SSRİ-dən ayrıldıqdan sonra müstəqil dövlət olan Estoniya, Latviya və Litva kimi ölkələr NATO-ya daxil edildi. Eynilə, keçmiş Şər q Bloku və ya Varşava Müqaviləsi üzvü olan bəzi dövlətlər Avropa Birliyinin tamhüquqlü üzvləridir. Avropa Birliyinin üzvü olan ölkələr arasında Çexiya, Slovakiya, Polşa, Bolqarıstan, Latviya, Estoniya,

Litva və Sloveniya keçmiş Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvləri idi. İstənilən regionda baş verən siyasi, iqtisadi və hərbi dəyişikliklərin siyasi coğrafiyada əks olunmasına misal olaraq bu hadisələri göstərmək olar.

1.14. Siyasi coğrafiyada regionlar

Siyasi coğrafiyada regionlar formal və qeyri-rəsmi rayonlara qruplaşdırılır. Siyasi coğrafiyada formal bölgələrin ən tipik nümunəsi dövlətdir. Qeyri-rəsmi bölgələr hərbi, siyasi və iqtisadi meyarların vurğulanması ilə müəyyən edilir. İstər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi siyasi bölgələri təşkil edən coğrafi hadisələr üç ölçülüdür.

1. Horizontal ölçü. Bölgənin ərazi baxımından ölçüsü, forması və zənginliyi.

2. Şaquli ölçü. Xalqın yaratdığı qanunlar, siyasi bloklar, bu blokların bağladıkları müqavilələr, onların iqtisadi və mədəni fəaliyyətləri.

3. Zaman ölçüsü. Zamanla məkanda baş verən siyasi dəyişiklikləri ifadə edir.

1.15. Siyasi coğrafiya və idarəetmə standartı

Bir dövlət idarəetmə üslubunu və ya siyasi anlayışı hər yerdə tətbiq edib eyni nəticəni əldə etmək mümkün deyil. Əgər belə olsaydı, bu gün dünya ölkələrinin əksəriyyətində demokratik təcrübələr hökm sürər, insan haqları pozuntuları aradan qalxardı. Ölkənin idarə forması respublika olub, amma sülalə hakimiyyətinin davam etdiyi ölkələr, ya da adının krallıq və ya imperiya olduğu halda icra və qanunvericilik işləri isə xalqın nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilirdiyi İngiltərə və Hollandiya krallıqları və Yaponiya imperatorluğu misal ola bilər. Digər tərəfdən, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı tam bir sülalə hakimiyyəti nümayiş etdirir. İdarə formasının respublika olduğu Suriya və Türkmənstanda dövlətin başında keçmiş prezidentlərin oğulları və bir qrupu təmsil edən partiyalar dayanır. Respublika idarəetmə

üsulu olan, amma ənənəvi qəbilə münasibətlərinin üstünlük təşkil etdiyi bir ölkə ilə ən mühüm yüksələn dəyərin təməl insan haqlarının qəbul edildiyi bir ölkənin demokratik quruluşu eyni deyildir. Bu da onu göstərir ki, siyasi coğrafiya baxımından idarəetmədə standart olmayacaq.

Dövlət adamlarının idarəçiliyə yanaşmaları çox önəmlidir. Mütləq hökmranlığı mənimsəmiş dövlət adamları öz ölkələrinin idarəçiliyində davakar və savaşıçı strategiyaları yürüdür. Dövlətin idarəetmə formasının respublika olması və demokratik təcrübələrin bərqərar olması bu vəziyyətin qarşısını almır. Ümumiyyətlə, dünya ölkələri bütövlükdə nəzərdən keçirildikdə, respublika və ya monarxiyalarla idarə olunan ölkələrdə idarəçilikdə uğur qazanmaq üçün dövlət xadimlərinin üzərinə mühüm məsuliyyət düşür. Dövlət başçısının müəyyən etdiyi idarəetmə strategiyası ölkəni sülh və əmin-amanlıq şəraitində məqsədə doğru irəliləməyə imkan verməklə yanaşı, həm də aqressiv və döyüşkən anlaşılmaya gətirib çıxarır. Dövlət adamları öz ölkələrinin şəraitini, öz ölkələrində yaşayan insan toplumlarının xüsusiyyətlərini yaxşı bilməli, coğrafi şəraitə uyğun inzibati formalar irəli sürməli və həyata keçirməlidirlər. Dövlət adamlarının öz ölkələrinin şəraitini öyrənmələri üçün onların çox möhkəm təhsili olmalıdır. Xüsusilə cəmiyyətin sosial və mədəni həssaslıqlarını dərk etmək üçün dövlət başçısı və yüksək vəzifəli şəxslər coğrafiya, tarix, sosiologiya, sosial psixologiya kimi sahələrdə güclü biliyə və geniş dünya görüşünə malik olmalıdırlar.

1.16. Siyasi coğrafiyada yanaşmalar

Siyasi coğrafiyada iki ümumi yanaşma mövcuddur: ekoloji determinizm və pozitivizm. Ekoloji determinizm insan fəaliyyəti ilə ətraf mühit şəraiti arasında birbaşa əlaqənin olduğunu müdafiə edir. Pozitivist yanaşmanı qəbul edənlər isə ətraf mühit faktorlarının insan fəaliyyətini müəyyən edən tək faktor olmadığını, insanların seçimlərinin də vacib olduğunu müdafiə edirlər.

Geosiyasət mövzunu araşdırarkən və beynəlxalq siyasəti təhlil edərkən coğrafiya, tarix və digər sosial elmlərdən istinad

kimi istifadə edir. Başqa sözlə desək, bir mövzunu araşdırarkən siyasi coğrafiya və strateji əhəmiyyətə gəldikdə ərazinin böyüklüyünü, sərvətlərin zənginliyini və yerini izah etmək coğrafiyanın işidir. Ərazinin böyüklüyü və yeraltı sərvətlərin zənginliyi özlüyündə önəmli deyil. Bu resurslardan istifadə etmək üçün kapital, texnologiya və məhsuldar işçi qüvvəsi lazımdır. Ona görə də bir ölkənin sərvəti, siyasi və hərbi gücü təkcə onun sahəsinin böyüklüyü və təbii resurslarının çoxluğu ilə bağlı deyil, onlardan istifadə etmək üçün insan potensialı da çox vacibdir. Təkcə ərazinin genişliyi və sərvətlərin zənginliyi kifayət edərdisə, xammal və enerji ehtiyatlarına görə dünyada özünü təmin edə biləcək nadir ölkələrdən biri olan Çin və Qazaxıstan dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasında olmalı idi. Bütün bunlar qiymətləndirildikdə, təkcə ekoloji hadisələrin siyasi coğrafiyanın ehtiyaclarına cavab vermədiyi anlaşılır. Ona görə də məkanın potensialının dəyərləndirilməsi və siyasi və iqtisadi gücə çevrilməsi insan resursları ilə bağlıdır ki, bu da siyasi coğrafiyada pozitivist yanaşmanın ön plana çıxdığını göstərir. Siyasi coğrafiyada pozitivist yanaşma insan fəaliyyətində təkcə fiziki coğrafi şəraitin deyil, həm də təbii mühitin potensialının qiymətləndirilməsində insanın vacib olduğunu vurğulayır.

Yoxlama sualları

1. Siyasi coğrafiya fənninin məqsədi nədir?
2. Siyasi coğrafiya fənninin vəzifələri nədir?
3. Dünyanın siyasi coğrafiyasının mühüm ideya və fikirləri hansılardır?
4. Geosiyasət deyiləndə nə başa düşülür?
5. Dünyanın müasir siyasi xəritəsinin formalaşma mərhələləri hansılardır?
6. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemlərini izah edin.

7. Dünya dövlətlərinin müasir idarəçilik formaları hansılardır?
8. Siyasi coğrafiya, sənayeləşmə siyasətləri və sənayedə yer seçimi nəyi əhatə edir?
9. Siyasi coğrafiya və dəyişikənliyi izah edin.
10. Siyasi coğrafiyada yanaşmalar edikdə nə başa düşülür?

Fəsil 2

Siyasi coğrafiyanın inkişafı, geosiyasi nəzəriyyələr

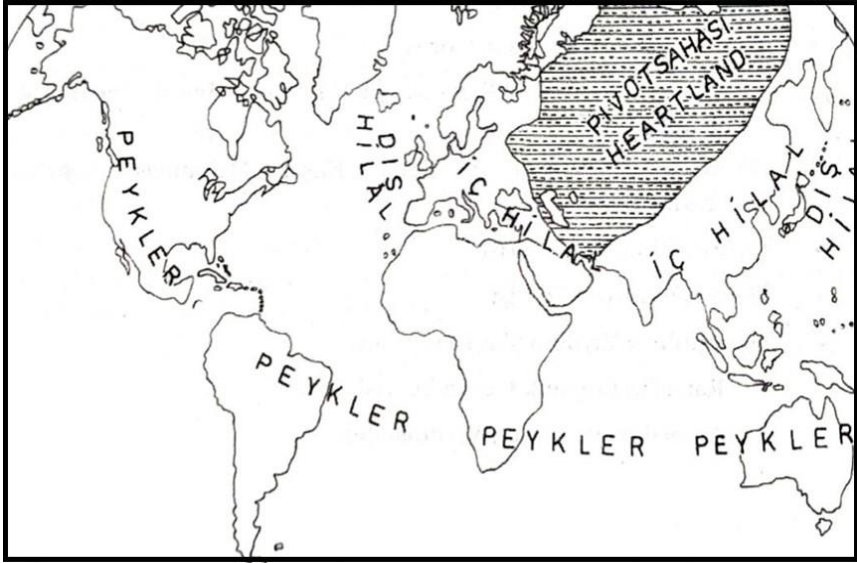
- Torpaq (quru) hökmranlığı nəzəriyyəsi
- Kənar qurşaq hökmranlığı nəzəriyyəsi
- *Quruda hökmranlıq və kənar qurşaq hakimliyi nəzəriyyələri və iki qütblü dünya
- *Quruda hökmranlıq və kənar qurşaq hakimliyi nəzəriyyələrində Türkiyə
- Dəniz hökmranlığı nəzəriyyəsi
- Hava hökmranlığı nəzəriyyəsi
- Geosiyasət və genişlənmə fəaliyyətləri
- *Ratselin Orqanik Dövlət nəzəriyyəsi
- *Amerika və Almaniyanın genişlənməsi

2.1. Quru hökmranlığı nəzəriyyəsi

Dövlətlərin qüdrəti, hökmranlıq etdiyi ərazinin böyüklüyü və yerin bu genişliyə təsiri bir çox elm adamları tərəfindən araşdırılmışdır. Güc və hökmranlıq mənbələri üzərində işləyən geosiyasətçilərin düşüncələrinin sistemləşdirilməsi geosiyasi nəzəriyyələrin inkişafına imkan verir.

Geosiyasətçilər tərəfindən qəbul edilən əsas geosiyasi nəzəriyyələr bunlardır:

1. Quru üzərində hökmranlıq nəzəriyyəsi
2. Kənar qurşaq hökmranlıq nəzəriyyəsi
3. Dənizdə hökmranlığı nəzəriyyəsi
4. Hava hökmranlığı nəzəriyyəsi.

Xəritə 2: Makkinder'in Dünyası (Mənbə: Short,1993) Quru hökmranlığı nəzəriyyəsi

Məhz geosiyasətçi Halford Makkinder dünya hökmranlığında quru hökmranlığının çox vacib olduğunu müdafiə edirdi. Makkinder, Şərqi Avropa və Mərkəzi Sibirə sahib olan dövlətin və ya gücün dünyaya hakim olacağını irəli sürərək “Quru hökmranlığı” və ya “Heartland” adlandırdığı nəzəriyyəsi ilə dənizin hökmranlığının deyil, torpaq hökmranlığının üstünlüyünün çox vacib olduğunu iddia edirdi. Makkinderə görə dünyanı iki bölgəyə bölmək olar: **1- Dünya adası, 2- Açıq Dəniz adaları.**

Asiya, Avropa və Afrika qitələri Dünya adasını təşkil edir. Dünya adası ən böyük quru kütləsi olub, torpaq müxtəlifliyi ilə zəngindir, əhalinin çox hissəsinə və təbii resursların əksəriyyətinə sahibdir. Bu qədim quru parçalarının yaratdığı Dünya Adasından başqa, İngiltərə və Yaponiya Açıq Dəniz Adalarını təşkil edir. Dünya adasının peyklərini Amerika, Avstraliya və Antarktida

kimi qitələr təşkil edir. Dünya Adası daxilində Şərqi Avropa və Sibir regionu dünyanın “Ürək diyarı”dır (“Heartland”) (xəritə 2-ə bax). “Heartland” Volqa çayından Yantsızıya, Himalaylardan Arktika qurşağına qədər uzanır. Makkinder'in Ürək diyarı olaraq tanıdığı sahə əvvəl Rus Çarlığı, sonradan Sovetlər Birliyi tərəfindən idarə edilmişdir. Makkinderin “Ürək diyarı” adlandırdığı region Balkanlardan Çinə qədər uzanan Heartland ətrafındakı ərazinin "Daxili Aypara və ya Sərhəd Ayparası" və ya "Rimland" qurşağı olduğu halda (xəritə 2-ə baxın), Avstraliya-Yaponiya xətti “Xarici Aypara” və ya “Dünya adasının peykləri” olaraq qəbul edilir. Makkinder Yer kürəsini bu şəkildə təsnif etdikdən sonra öz nəzəriyyəçi baxışını belə yekunlaşdırır: "Şərqi Avropaya hakim olan bir dövlət Heartland üzərində hökmranlıq edər, Heartland üzərində hökmranlıq edən Dünya Adasını idarə edər, Dünya Adasında hökmranlıq edən Dünyanı idarə edəcək". (Taylor, 1993).

Nəzəriyyənin ortaya çıxdığı vaxtdan bu günə qədər hakimiyyət sahələri və bu ərazilərdə hökmranlıq edən dövlətlər dəyişsə də, Makkinder nəzəriyyəsi həmişə müzakirə olunub. Makkinderin nəzəriyyəsi bir növ coğrafi determinizm kimi qəbul edilməməlidir. Makkinder nəzəriyyəsinin çox da məhdud olmadığını vurğulayırdı. İstənilən vaxt siyasi hakimiyyətin formalaşması bir tərəfdən coğrafi şəraitlə, digər tərəfdən isə iqtisadi və strateji vəziyyətlə, əhali kütlələrinin təşkili ilə bağlıdır (Sempa, 2000). Makkinderə görə, Dünya adasına nəzarət edən istənilən güc dünya resurslarının 50%-nə nəzarət edəcək. Ürək sahəsinin ölçüsü və mərkəzi vəziyyəti Dünya Adasına nəzarət etmək üçün çox vacib idi. Ürək sahəsinin təhlükəsizliyini necə təmin etmək həyati əhəmiyyət kəsb etmişdir. Nəzəriyyə irəli sürüldüyü zaman Volqadan Şərqi Sibirə qədər bölgənin böyük hissəsi əsrlər boyu Rusiya çarizminin hakimiyyəti altında idi. Lakin 19-cu əsr boyu qərb dövlətləri, xüsusən də Avropa, əsas məqsədi isti dənizlərə doğru çıxmaq olan Rusiyanın genişlənməsinin qarşısını almaq üçün birləşdi. Rus çarlığının ərazisi böyük idi. Bununla belə, Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə sosial və siyasi

təşkilatlanma və texnoloji cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş deyildi.

Makkinder keçmişdə Heartlandin tək bir siyasi qüvvə tərəfindən effektiv şəkildə idarə edilə bilməyəcəyini iddia edirdi. Çünki Ürək sahəsi əhəmiyyətli dəniz gücünə malik deyildi. Bu bölgənin şimalında dağlar buzlaq sahələrinə qədər geniş ərazini əhatə edirdi. Cənubda səhralarla əhatə olunmuşdu. Əvvəlki dövrlərdə torpağın şərq-qərb istiqamətində yayılması və təsirli nəqliyyat sistemi qura bilməməsi səbəbindən hakimiyyət üçün tələb olunan möhkəmləndirmə təmin oluna bilməmiş və əksinə, uğursuzluğa yol açmışdır.

Makkinder XX əsrdə dünya hökmranlığı üçün aşağıdakı məsələlərin nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini qeyd edirdi (Sempa, 2000). Makkinder Rusiyanın Qərbi Avropa dövləti (çox güman ki, Almaniya) tərəfindən işğal ediləcəyinə inanırdı və dəmir yollarının inkişafının Heartland təcridini qıracağını proqnozlaşdırırdı. Avrasiyada geniş dəmir yolu şəbəkəsi qurulduqda, Avrasiya qitəsinin giriş qapısı olan Şərqi Avropaya siyasi nəzarət etmək üçün əla fürsət əldə edilmiş olacaqdır.

Rusiya-Almaniya ittifaqı ssenarisi var idi. 1917-ci ilə qədər hər iki ölkə diktatorlar (Çar və Kayzer) tərəfindən idarə olunurdu. Hər iki ölkənin diktatorları Avropanın demokratik qüvvələrinə qarşı birləşə bilirdilər. Almaniyanın gücləndirilmiş ordusu və artan dəniz qüdrəti belə bir ittifaqa mühüm töhfə verərdi.

Vaxt keçdikcə Çin-Yapon imperiyasının qurulması və Rusiyanın fəth edilməsi başqa bir ssenari idi. Şərqi Asiya sahillərində Çin və Yaponiya tərəfindən yaradılacaq Birləşmiş İmperiya böyük bir dəniz gücü olmaq potensialını təmin edərdi. Bununla belə, Makkinderin “Şərqi Avropanı idarə edən Heartlanda əmr verəcək” fikri bu ssenariyə daxil deyil. Çin-Yapon İmperatorluğunun qurulması və Rusiyanın fəthi 19-cu əsrin əvvəllərində və bütün 19-cu əsrdə Avropanın Heartland ərazisinə nəzarət etmək baxımından böyük risk kimi qəbul edilmişdi.

Makkinderin şəxsi məqsədlərindən biri ənənəvi qabaqcıl dəniz gücünə sahib olan Britaniyaya Pivotun işğalının və ya

sənayeləşməsi üçün quru nəqliyyatına bel bağlamağın zəiflik olduğunu sübut etmək idi (Sempa, 2000).

Makkinderin Ürək Sahəsi adlandırdığı bölgədə və onun ətrafında baş verən bəzi hadisələr nəzəriyyənin zamanla mümkünlüyünü yoxlamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Bunlar xronoloji olaraq nəzərdən keçirilməklə yanaşı, Quru Hökmranlığı nəzəriyyəsinin tətbiqi də müzakirə olunacaq.

1905-ci il Rusiya-Yapon müharibəsi Makkinderin nəzəriyyəsinə sınaqdan keçirmək üçün nəzərdə tutulmamışdı. Çünki yaponlar dənizdə çox müvəffəqiyyətli idilər və Heartland nəzəriyyəsi dəniz gücündən daha çox quru gücü ilə bağlı idi. Yapon ordusunun hücumları Makkinderin Ürək Sahəsinin tamamı xaricində olan rus torpaqlarında və Koreyada baş verir və bu torpaqlarda hökmranlıq etmək üçün mübarizə aparırdılar. Nəzəriyyə I Dünya Müharibəsindən əvvəl irəli sürülsə də, müharibədəki inkişaf bunun əksini sübut etmədi və nəzəriyyəyə dəstək verdi. Birinci Dünya Müharibəsi demək olar ki, tamamilə quruda baş verdi. Bununla belə, Makkinder Avropada geniş səngərlərə yayılacaq bir müharibəni proqnozlaşdırmırdı. Dövrün ən böyük dəniz döyüşü olan Çanaqqalada son iki əsrdə ilk dəfə olaraq dəniz gücünün demək olar ki, əhəmiyyətsiz olduğu, sualtı qayıqların gəmi karvanlarını məhv edə bildiyi və döyüş gəmiləri üçün ciddi təhlükə yaratdığı sübuta yetirildi. Xüsusilə Çanaqqala boğazını keçmək üçün üstün dəniz gücü ilə hücum keçən Müttəfiq qüvvələrə qarşı qurudan edilən müdafiə bu dövrdə quru gücünün əhəmiyyətinə diqqət çəkdi. Mexanikləşdirilmiş hərbi nəqliyyat vasitələrinin və tanklarının inkişafı, onların neftə ehtiyacı Makkinder tərəfindən proqnozlaşdırılmamışdı, lakin Rusiyanın Xəzərin qərb hissəsindəki böyük neft ehtiyatları nəzəri cəhətdən asanlıqla nəzəriyyəyə yerləşdirilirdi.

1917-ci il Rusiya İnkılabı Heartlandın özünü 19-cu əsrin ortalarından bəri ilk dəfə olaraq qlobal güc balansını üçün təhlükəyə çevirdi. Bolşevik inkılabı ilə Heartland idarəsini ələ keçirən yeni Rusiya hökuməti müasir nəqliyyat sistemi də daxil olmaqla çox ciddi sənayeləşmə fəaliyyətlərinə başladı. Rus inkılabını edənlərin də dünya hökmranlığına yönəlmiş bir ideologiyası var idi.

Beləliklə, inqilabçılar dünya hökmranlığı ideologiyasını çarlardan daha həvəslə dəstəkləyirdilər.

Karl Haushofer kimi bəzi almanlar bu nəzəriyyəni Mərkəzi Avropa və Ukraynaya nəzarət etmək istəkləri ilə uyğun gördülər. Daha sonra bu məqsədi nümayiş etdirmək üçün Drang Nach Osten və ya Sərqə Sür şüarını hazırladılar. Bu şüarı həyata keçirən Almaniya qonşu ölkələrə soxularaq ordularını sərqə doğru hərəkət etdirdirərkən İkinci Dünya Müharibəsi başladı.

20-ci əsrin birinci yarısında Böyük Britaniya və ABŞ-ın dəniz gücünü nəzərə alan Makkinder, bu iki ölkəni geosiyasət baxımından dünyanın ən pis kabusu kimi bəyan edirdi. Sanki ABŞ və Böyük Britaniya Almaniya və ya Rusiyaya Şərqi Avropaya nəzarət etmək üçün icazə vermişdilər. Bundan sonra dünyanın idarə olunması üçün bu iki gücdən birinə Avrasiya ərazisində hökmranlıq etmək icazəsi verilə bilərdi.

Almaniya 1938-ci ildə Avstriyanı ilhaq edərkən, Çexoslovakiyanın böyük bir hissəsini də işğal etdi. 1939-cu ildə Polşanın işğalı İkinci Dünya Müharibəsinin başlamasına səbəb oldu və alman ordusu 1941-ci ildə Sovet İttifaqının Moskvaya qədər ərazisini işğal etdi.

Lakin;

- Almaniyanın Şərqi Avropaya nəzarəti qısa müddətli oldu və bu, Heartland nəzəriyyəsi üçün əsl sınaq idi.

- Sovet İttifaqının nəqliyyat infrastrukturu hələ 1941-ci ildə zəif inkişaf etmişdi, ona görə də Makkinderin ilkin şərtlərindən biri yerinə yetirilməmişdi.

- Almaniya Avropa ərazisinin böyük bir hissəsini işğal etmişdi. İşğal onunan torpaqlarını müdafiə etmək üçün əsgərlərə ehtiyacı var idi və Sovet İttifaqı ilə müharibə üçün məhdud resurslara malik idi.

- Sovet İttifaqının ərazi itkisi məhdud idi və Almaniyanın əldə etdiyi ərazidəki zavodların əksəriyyəti Ural dağlarının şərqinə köçürüldü.

Makkinderin bunları nəzərə almaması nəzəriyyənin zəif tərəfi hesab olunur. Yaponiya 1931-ci ildə Mancuriyanı, 1937-ci ildə Çini və İkinci Dünya Müharibəsi zamanı isə Cənub-Şərqi

Asiyanın çox hissəsini işğal etdi. Lakin bu, Makkinderin Çin-Yapon İmperiyası ssenarisini sınamaq deyildi. İqtisadi və hərbi ehtiyaclarını ödəmək üçün resursları artırmaq məqsədi daşıyan Yaponiyanın bu torpaqlardakı nəzarəti çox qısa sürdü. Makkinderin qorxdığı baş vermədi. Çin-Yapon əməkdaşlığı baş tutmadı, əksinə, Çin könüllü əməkdaşlıqdan daha çox küskün və üsyankar siyasət yürütdü.

Makkinderin quruda hökmranlıq nəzəriyyəsinə görə quru üzərində müasir quru nəqliyyatı dəniz gücündən daha vacib idi. Nəhayət, Çanaqqala müdafiəsi bunu təsdiqlədi. Lakin donanma II Dünya Müharibəsində I Dünya Müharibəsindən daha mühüm rol oynadı.

Alman hərbi donanması 1939-1945-ci illər arasında Atlantik dəniz müharibələri ilə ABŞ-ın Böyük Britaniya və Rusiyaya təchizat göndərməsinə mane olmağa çalışır, digər tərəfdən isə müttəfiq qüvvələrin Böyük Britaniyada toplanmasının qarşısını almaq üçün mübarizə aparırdı. Normandiya döyüşü tarixdəki ən böyük dəniz desantıdır. Yaponiyanın Pearl Harboru bombalaması ilə başlayan ABŞ və Yaponiya dəniz qüvvələri arasında Sakit Okean müharibəsi Amerika üçün böyük dəniz qələbəsi oldu.

Mackinder 1920-ci illərdə Quru Hökmranlığı Nəzəriyyəsinə yenidən nəzərdən keçirdi və ona son şəklini verdi. Makkinderə görə Dünya ağalığı baxımından Xarici Ayparanı təmsil edən iki xarici güc, ABŞ və Böyük Britaniyaya qarşı Almaniya və Yaponiyadan ibarət iki güc Daxili Ayparanı təmsil edirdi. Makkinder nəzəriyyəsinə uyğun olaraq İkinci Dünya Müharibəsinin hökmranlığı uğrunda ən şiddətli mübarizə Almaniya və Rusiya arasında olmuşdur. 1940-cı illərin sonundan 1980-ci illərin sonuna qədər Soyuq Müharibə dövrü Makkinder nəzəriyyəsinə Sovet İttifaqı baxımından sınaqdan keçirmək üçün kifayət qədər uzun müddət idi. Sovet İttifaqı bu dövrdə Şərqi Avropa və Qafqaza nəzarət edirdi, Qərbi Avropaya və zəngin neft yataqlarına malik olan Yaxın Şərqə doğru genişlənmə təhlükəsi yaradırdı. Sovet İttifaqı iqtisadi və texnoloji inkişaf baxımından qərb ölkələri, xüsusən də ABŞ ilə eyni səviyyədə idi. Soyuq müharibə dövründə qərb dövlətlərinin əsas məqsədi Sovet İttifaqının genişlənməsinin

qarşısını almaq və nüvə müharibəsinin təsir dairəsini məhdudlaşdırmaq idi. Makkinderin "Kim Xarici Kənar Ayparanı idarə edirsə, O, Rimlandı idarə edər. Rimlandı idarə edən bir millət, Şərqi Avropanı və Heartland'ı idarə edir. Heartland'ı (dünyanın ürəyi) idarə edən bir millət nəhayət, bütün Dünyanı idarə edir" fikirdən təsirlənən bəzi Qərbi Avropa mütəfəkkirləri Qərbin gələcək əsrlərdə sağ qala biləcəyinə şübhə ilə yanaşırdılar (Sempa, 2000), çünki Makkinderin dünyanın ürəyi olaraq təyin etdiyi bölgə SSRİ-nin hökmranlığı altında idi. SSRİ bir tərəfdən dünyanın ən güclü ordularından birinə malik idi, bir tərəfdən kosmik fəaliyyətdə ABŞ ilə rəqabət aparır, digər tərəfdən kommunist ideologiyasını bütün dünyaya yaymaqda fəallıq göstərirdi. Ona görə də belə bir dövrdə Sovet İttifaqının ərazilərini itirəcəyini və ya dünyada siyasi təsirinin azala biləcəyini demək olar ki, heç kim ciddi şəkildə düşünmürdü. Makkinder hər hansı bir zamanda siyasi güc balansının məhsul, iqtisadi və strateji, əsgərlərin, texnikanın sayı, rəqabət aparən əhali və təşkilatların sayı baxımından coğrafi şəraitlə əlaqəli olduğuna diqqət çəkirdi. Vaxt keçdikcə Sovet İttifaqının qoşunlarının, texnikasının və təşkilatlarının sayının azaldığını göstərən əlamətlər var idi:

- 1957-1960-cı illər arasında "Raket çatışmazlığı" həyəcan signalına baxmayaraq, 1961-ci ildə ABŞ nüvə silahlarının Sovet İttifaqından artıq olduğunun fərqinə vardı.

- 1970-ci illərin ortalarında Sovet İttifaqının iqtisadiyyatında çətinliklərin olduğu aydın oldu. Bu baxımdan ən mühüm əlamət o idi ki, 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ərzaq istehsalının azalması nəticəsində Sovet İttifaqı Çar dövründən bəri ilk dəfə olaraq ABŞ-dan taxıl almalı oldu və bu taxılın miqdarı hər keçən il artıqca artırdı.

- Sovet İttifaqının Əfqanıstanı işğal etmək cəhdi onu göstərdi ki, sovet ordusu təlim, mənəviyyat və təchizatla yanaşı ciddi iqtisadi və sosial zəifliklərə malikdir (Odom, 1998).

- 28 may 1987-ci ildə Alman aviatoru Matias Rust Finlandiyadan keçərək SSRİ-nin quş uçmaz sayılan hava hücumundan müdafiə sistemindən yan keçərək SSRİ paytaxtının Qızıl meyda-

nına enməsi, Sovet İttifaqında və Şərq Blokunda təhlükəsizlik zəifliyinin xəbərçisi idi.

1945-ci ildən və xüsusilə 1970-ci ildən sonra baş verən müxtəlif proseslər Makkinder nəzəriyyəsinin köhnəliyini ortaya çıxardı və ən azı daha etibarlı ümumi nəzəriyyənin hazırlanması zərurətini ortaya qoydu. Unudulmamalıdır ki, Makkinder tərəfindən formalaşdırılan Quru Hökmdarlığı Nəzəriyyəsi 1900-cü illərin əvvəllərində formalaşdırılmış və keçmişdə, xüsusən 19-cu əsrdə toplanmış biliklərdən istifadə edilərək gələcək şərh edilmişdir.

Makkinder öz nəzəriyyəsini hazırlayanda başqa ölkəyə, quru və ya dəniz yolu ilə hücum etmək üçün həftələr və ya aylarla hazırlıq tələb olunurdu. Quru və dəniz yolu ilə hədəfə çatmaq üçün güclü yol şəbəkəsi və ya dəniz donanması olmalı idi. Bu gün bombardmançı təyyarələr öz hədəflərini saat və dəqiqə ərzində vura bilir, raketlər nöqtə atışları ilə yüzlərlə kilometr məsafədən hədəfləri məhv edə bilirlər. İkinci Dünya Müharibəsi təcrübəsi onu da ortaya qoydu ki, strateji bombardman üçün hədəf ölkənin hava məkanına nəzarət edilməlidir. Hərbi sahədə hava üstünlüyü böyük bir ərazi ehtiyacından çox hərbi güc, avadanlıq və təşkilatlanma təmin edən güclü iqtisadi struktur tələb edir. Hər şeyə baxmayaraq, Vyetnam Müharibəsi strateji bombardmanların da üstünlük əldə etmək üçün kifayət etmədiyini göstərmək baxımından vacibdir.

Quru Hökmdarlığı Nəzəriyyəsinin formalaşdığı dövrdə istifadə edilməyən, müharibələrdə istifadə olunmağa başlayan raketlərin təsirinin, Quru Hökmdarlığı Nəzəriyyəsinin etibarlılığının sınıanmasını çətinləşdirdiyi anlaşılır. Məlumdur ki, nüvə başlıqlı raketlərin istifadəsini Quruda Hökmdarlıq Nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirmək, xüsusilə istifadə olunan texnologiya və onun dəyərini nəzərə alsaq, ayrı bir müzakirə mövzudur. ABŞ və Sovet İttifaqının nüvə başlıqlı raketlərin sayının məhdudlaşdırılmasını və azaldılmasını qəbul etməsi hər iki tərəfi iqtisadi cəhətdən dəstəkləmişdi. Raketlərin istehsalını və istifadəsini məhdudlaşdırmaq nə Quruya Hökmdarlıq nəzəriyyəsini dəstəkləyir, nə də onun zəifliyini ortaya qoyur.

Makkinder özünün “Quru hökmranlığı nəzəriyyəsini” açıqlayanda Çinin hərbi gücü kifayət qədər zəif idi. Qərb hərbi qüvvələri Çini məğlub etməyə və onun paytaxtını işğal etməyə qadir idi. Makkinder 1960-cı illərdən bəri Çinin sürətli iqtisadi və texnoloji inkişafını proqnozlaşdırma bilmirdi. Amma Çin-Yapon imperiyası ssenarisində belə görünür ki, Çin öz potensialını reallaşdırır. Bununla belə, Makkinder Yaponiyanın Çinin modernləşmə prosesini sürətləndirəcəyini düşünürdü. 1960-cı illərdən sonra Çinin texnoloji və iqtisadi inkişaf prosesi onun daxili dinamikası ilə bağlı idi.

Makkinder Yaxın Şərqi Dünya Adasının bir hissəsi kimi tanıyırdı. Lakin onun neftin bəzi Yaxın Şərq ölkələrində geosiyasi əhəmiyyət qazanacağını necə proqnozlaşdırdığı barədə məlumat yoxdur.

XX əsrin son onilliyində Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra ABŞ ümumiyyətlə dünyanın yeganə super dövləti kimi təsvir olunmağa başladı. Çünki ABŞ-ın iqtisadi və hərbi sahədə texnoloji üstünlüyünün Çin və Rusiyadan daha güclü olduğu qəbul edilir. Bu nəzəriyyənin irəli sürüldüyü dövrdə bir nəsil daxilində müşahidə edilə bilən dəyişikliklər olsa da, Makkinderin Quru Hökmranlığı nəzəriyyəsində müasir texnoloji tərəqqinin sürəti və onun nəticələri nəzərə alınmamışdır.

Makkinder dövrünün asimmetrik müharibəsinin ən məşhur nümunəsi Bur (Boer) müharibəsi (Cekson, 1999) və Əfqanıstanda Britaniyanın uğursuz mübarizəsidir. Asimmetrik müharibənin bu məlum nümunələri qlobal güc balansını dəyişmədi. Asimmetrik müharibə, yəqin ki, Makkinderin nəzəriyyəsinin ən mühüm istisnalarından biri olub qlobal siyasi gücün iqtisadi əksidir. Odu ki, Quru Hökmranlığı Nəzəriyyəsi baxımından asimmetrik müharibənin mühüm psixoloji aspektləri, onun nəticələri haqqında deyiləcək çox şey yoxdur.

Siyasi müşahidəçilər və strateqlər Makkinderin ideyalarının təsirini nümayiş etdirməkdə davam edirlər. Uolters bildirir ki, “Quru Hökmranlığı Nəzəriyyəsi” hələ də qərb hərbi qiymətləndirmələrində nəzərə alınır (Sempa, 2000). Kohenə (1973) görə, qərb strateqləri dünyaya Makkinderin təsvir etdiyi kimi baxmağa

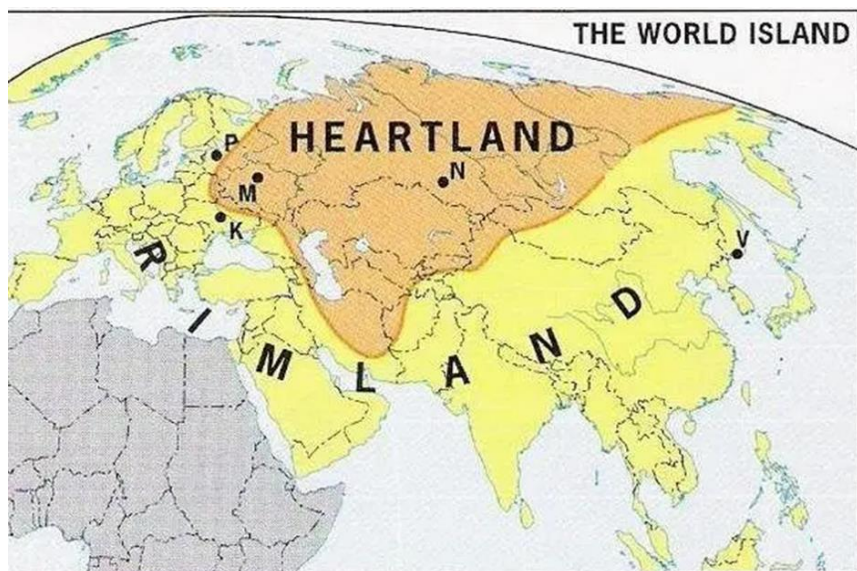
davam edirlər. Bjezinski (1986) hal-hazırda qəbul edilən qlobal anlayışın demək olar ki, bütünlüklə Makkinderin istifadə etdiyi anlayışlara əsaslandığını düşünür. Nisbet (1980) hesab edir ki, bu gün qəbul edilən geosiyasi anlayışların əksəriyyəti ser Halford Makkinderin illər əvvəl ifadə etdiyi demokratik idealları və reallıqları sübut edir. Rostow (1993) Makkinderin xəritələrinin qlobal siyasət üçün əvəzolunmaz alət olduğunu vurğulayır. Demko və Vud (1994) hesab edirlər ki, Makkinderin coğrafi idealları beynəlxalq siyasi hadisələrin təhlilində mühüm məlumatlar verir. Kissinger (1994) qeyd edir ki, Makkinder özü də bilmədən Rusiyanın “geosiyasi ürək” adlandırdığı regiona sahib olduğunu vurğulayır (xəritə 3-ə baxın).

Nəzəriyyənin elan edildiyi ilk gündən bu günə kimi yüz ildən artıq bir müddətdə iki dünya müharibəsi yaşanmışdır. Bu iki müharibənin başlanğıcını hazırlayan düşüncələrin arxasında Quru Hökmrənliyi nəzəriyyəsinin təsirlərinin olduğu bilinir. Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra nəzəriyyənin etibarlılığı zaman-zaman müzakirə edilmişdir. Bununla belə, yuxarıdakı paraqrafda nəzəriyyənin etibarlılığının zamanla yoxlanılması ilə bağlı müzakirələri nəzərə alaraq, Quru Hökmrənliyi nəzəriyyəsinin önəmli olduğunu göstərmək vacibdir. Bundan əlavə, Quru Hökmdarlığı nəzəriyyəsinin Qəlbi adlandırılan (Heartland) bölgənin, xüsusilə yeraltı sərvətləri baxımından dünyanın ən zəngin bölgələrindən biri olması bu bölgəyə marağın davam edəcəyini göstərmək baxımından diqqətçəkəndir.

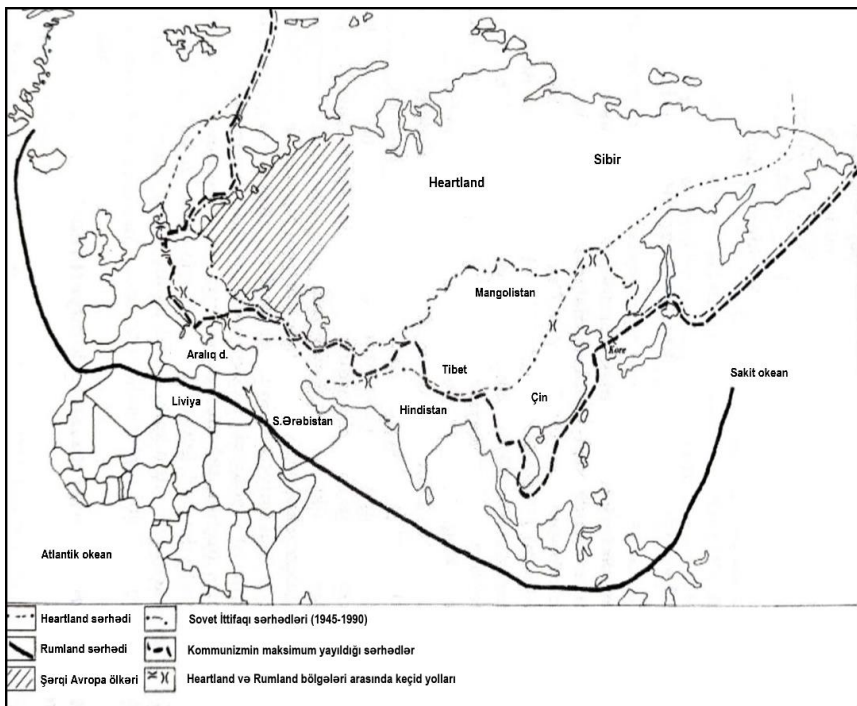
2.2. Kənar qurşaq hökmrənliyi nəzəriyyəsi

Nikolas J. Spikman (1843-1943) bu nəzəriyyəni irəli sürmüşdür. Spikman Amerika qitəsində araşdırma aparmış və bu qitədə mərkəzi bölgəni axtarıb müəyyən etmək istəmişdir. Spikman, Makkinder kimi, dünyanı demək olar ki, eyni geosiyasi lövhələrə böldü, lakin öz nəzəriyyəsini Makkinderin Quru Hökmrənliyi Nəzəriyyəsinin tam əksi üzərində qurdu. Kənar Qurşaq Hökmrənliyi Nəzəriyyəsi Quru Hökmrənliyi Nəzəriyyəsinə cavab olaraq irəli sürülən bir nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyə

Amerika hökmranlığına əsaslanır. Spikmanın fikrincə, qitə kənarları böyük əhali kütləsini, bol ehtiyatlara sahib olan qitənin daxili hissəsini, həm də dənizlərə çıxışı nəzarət edir. Spikman da müasiri Makkinder kimi dünyanı belə təsnif edir: "Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin hamısı dünya adasını təşkil edir. Bu qədim quru kütlələrinin xaricində olan Amerika, Avstraliya və Antarktida kimi qitələr isə dünya adasının peyklərini təşkil edir. Dünya adasının tərkibində olan Şərqi Avropa və Sibir bölgəsi dünyanın "Heartland"ını (Heartland – Qəlbqâh) təşkil edir. Balkanlardan Çinə qədər uzanan Heartland ətrafındakı ərazi isə "Daxili və ya Kənar Aypara" və ya "Rimland" qurşağıdır. Bunların xaricində qalan Amerika-Afrika-Avstraliya-Yaponiya xətti "Xarici və ya Kənar Aypara" və ya da "Dünya adasının peykləri" kimi qəbul edilir. Dünya hökmranlığı ancaq xaricdən daxilə doğru rallaşır. Qalalar kənardan mühasirəyə alınır, sonra isə dünya hökmranlığına nail olmaq üçün ilk növbədə dünya peykləri deyilən torpaqlara hakim olmaq lazım gəlir. Yer kürəsinin peyklərinə sahib olan bir millət əvvəlcə Xarici Kənar Ayparaya, sonra isə Yerin Daxili Ayparasına və ya Rimlanda hökm edəcək, Rimlanda hökm edən Şərqi Avropa və Heartlanda hökmranlıq edər, Heartlanda hökmranlıq edən bir millət nəhayət bütün dünyaya hökm edər (Spikman, 1944).

Xəritə 3: Quru hökmranlığı nəzəriyyəsində bölgələrin sərhədləri

2.2.1. Quruda hökmranlıq və kənar qurşaq hökmranlığı nəzəriyyələri və bipolyar dünya

I və II Dünya Müharibələrinin başlanmasında dolayı yolla siyasi coğrafiyaçıların dünya hökmranlığı üzərində apardıqları işlərin təsiri vardır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyanın Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) rəhbərlik etdiyi Şərq Bloku (Varşava Müqaviləsi Təşkilatı) və ABŞ-ın liderlik

etdiyi Qərb Bloku (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı-NATO) kimi iki yerə bölünməsi hökmranlıq nəzəriyyələri baxımından maraqlı vəziyyət yaratdı. SSRİ-nin sərhədləri qərbdə Mərkəzi Avropadan şərqdə Sakit okeana qədər uzanırdı. Spikman və Makkinder tərəfindən Dünya Adası və ya Dünyanın Qəlbi kimi təsvir edilən Heartland Sovet İttifaqının nəzarəti altında idi. SSRİ İkinci Dünya Müharibəsindən sonar böyük insan kütlələrini həvəsləndirərək böyük inkişafa nail oldu və texniki baxımından dünyanın ən güclü ordularından birini yaratdı. Dünyanın ən qüdrətli ordularından birini quran SSRİ həm də dünya hökmranlığının və fəvqəldövlətin simvolu olan kosmik tədqiqatlarda seçilən iki dövlətdən birinə çevrilmişdi. Hakimliyini sərhəddən kənara çıxarmağa çalışan və dünya kütlələrini kommunist ideologiyası ilə idarə edən SSRİ, daxili dinamika nəticəsində kommunizmin istehsal, istehlak və paylaşma prosesini davam etdirə bilməməsi səbəbindən 1991-ci ildə dağıldı. Odur ki, yuxarıda qeyd olunan məqamlar onu göstərir ki, dünyanın ürəyi sayılan bir torpaq parçasına sahib olmaq təkcə dünya hökmranlığı üçün kifayət deyil.

2.2.2. Quru hökmranlığı və Kənar qurşaq hakimiyyəti nəzəriyyələrində Türkiyə

Spikmanın Kənar Qurşaq Kəmərlər Hakimiyyəti Nəzəriyyəsində Türkiyə Makkinderin Quru Hökmranlığı Nəzəriyyəsində olduğu kimi Daxili və ya Kənar Aypara bölgəsində yerləşir. Digər Türk dövlətləri ilə birlikdə nəzərə alındıqda Türk Dünyası ərazisi Daxili və Kənar Aypara bölgəsinin böyük bir hissəsini əhatə edir. Spikmanın sözlərinə görə, Türkiyə dünya qalasına sahib olmaq istəyən bir millət üçün tikiləcək son mühasirə bölgəsi olaraq xarakterizə edilən bölgənin ortasındadır. Beləliklə, dünya hökmranlığına gedən yol Türkiyədən keçir (Özey, 2007).

Anadolu yarımadasının tarixi dövrdən bu günə qədər müxtəlif sivilizasiyalara ev sahibliyi etdiyi və böyük əhali kütləsinin tranzit yolu üzərində olduğu məlumdur. Mesopotamiyada hökmranlıq edən xalqlar qərb istiqamətində öz hökmranlıq ərazilərini

genişləndirmək (Assur Dövləti və Fars İmperiyası), Avropada qurulan imperiyalar (Böyük İskəndər, Roma imperatorları kimi) şərq istiqamətində inkişaf edərək Qərbi Asiya və Mesopotamiya üzərində hökmranlıq etmək üçün Anadolu istiqamətində istilalar edirdilər. Bu isilaların Anadolu üzərindən edilməsi Anadolunun tarixi dövrdəki strateji əhəmiyyətini göstərir. Anadoluda Səlcuqluların və Osmanlıların hökmranlığı və buradan təşkil edilən ekspedisiyalarla Mərkəzi Avropadan Ərəbistan yarımadasına və Şimali Afrikaya qədər uzanan böyük bir dövlətin qurulması Anadolunun geosiyasi əhəmiyyəti baxımından diqqətəlayiqdir. Yaxın tarixdə soyuq müharibənin sona çatması və qloballaşma tendensiyalarının dünyada bir çox sahələrə yayılması Anadolu yarımadasının strateji əhəmiyyətini azaltmadı. Əksinə, xüsusilə Türkiyə ətrafındakı enerji qaynaqları və bu qaynaqlara sahib olan xalqların etnik, sosial-mədəni, iqtisadi və tarixi problemlərinin olması Anadolunun əhəmiyyətini artırmışdır (Özey, 2010).

Qafqazın geosiyasətini tədqiq edən Sarah L. O'Hara (2005) qeyd edir ki, "Kimki ixrac marşrutlarına nəzarət edərsə neft və qaza nəzarət edər, neft və qaza nəzarət edən Heartlendə də nəzarət edəcək" fikri diqqət çəkicidir. Bu və oxşar yanaşma ilə bölgədəki zəngin neftin və təbii qaz ehtiyatlarının mövcudluğu iqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan Yaxın Şərqlin ən güclü ölkəsi olan Türkiyənin quru, dəniz və hava yollarına və enerji dəhlizlərinə malik olması Türkiyənin strateji əhəmiyyətini qoruyub saxlayacağı göstərir. Türkiyənin gənc və dinamik, məhsuldar əhalisi, inkişaf prosesi, Qafqazdan başlayaraq şərqə doğru Türk ölkələrinin enerji və xammal qaynaqları və bu qaynaqlara sahib olan əhali kütlələri üçün Türkiyənin qərbə açılan qapı olması Türkiyənin qloballaşan dünyada iqtisadi və siyasi cəhətdən əhəmiyyətini qoruyub saxlamasını təmin edəcəkdir.

2.3. Dəniz hökmranlığı nəzəriyyəsi

Dəniz Hökmranlığı Nəzəriyyəsi ABŞ vətəndaşı Alfred Thayer Mahan (1840-1914) tərəfindən hazırlanmış və irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə, dünyaya hakim olmağın

yeganə şərti dənizlərdə güclü olmaqdır. Amerikanı dünya hökmranlığına aparacaq faktorun dəniz hökmranlığı olacağını müdafiə edən Alfred Thayer Mahan, dövlətin qüdrətinin sahillərinin uzunluğu və limanlarının xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olduğunu, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində və dünya hökmranlığı siyasətində dəniz hökmranlığının böyük əhəmiyyət daşıdığını iddia edirdi. Mahana görə, dəniz əməliyyatları dünya hökmranlığının qurulmasında quru əməliyyatlarından daha asan və daha güclüdür (Göney, 1993). Dənizlərdə hökmranlıq edən bir xalqın mütləq dünyaya hakim olacağı iddia edilir. Dəniz hökmranlığı nəzəriyyəsi, xüsusilə 20-ci əsrdə İngiltərə, ABŞ, Almaniya, Yaponiya və keçmiş Sovetlər İttifaqının siyasətində təsirli olmuşdur. Bunlardan ABŞ, SSRİ (indiki Rusiya Federasiyası) və İngiltərə dənizlərdə üstünlük əldə etmək üçün çoxlu təyyarədəşiyıcı gəmilər tikərək dəniz qüvvələrini gücləndirmişlər.

Dünya hökmranlığı olmasa belə, dəniz hökmranlığının dövlətlərin maraq sahələrini qorumağa davam etdiyi müharibə və ya mübarizədə əvəzsiz bir elementə çevrildiyi anlaşılır. Bu baxımdan ən yaxşı nümunə ABŞ-ın həyata keçirdiyi I və II Körfəz Əməliyyatlarıdır. İraqdan minlərlə kilometr uzaqda olan ABŞ həm Fars körfəzində, həm də Aralıq dənizində yerləşdirdiyi döyüş gəmilərindən qalxan təyyarələrlə və bu gəmilərdən atılan uzaqmənzilli raketlərlə Bağdadı aylarca bombardman etmişdi. Bu bombardmanların nəticəsində əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədəflər vurulduqdan sonra quru əməliyyatına başlanılmışdı. Bu onu göstərir ki, maraqların qorunmasında dünya hökmranlığı olmasa da, dəniz üstünlüyü çox vacibdir.

2.4. Hava hökmranlığı nəzəriyyəsi

"Gələcək göylərdədir." M.K.Atatürk

Hava Hökmranlığı Nəzəriyyəsi ABŞ aviatorları tərəfindən sistemləşdirilərək qəbul edilmişdir. Nəzəriyyə Hərbi Hava Qüvvələrinin polkovniki Hausy Skitaklian tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyəni qəbul edənlər bütün nəzəriyyələrin reallaşmasının

hava dominantlığından asılı olduğunu iddia edirlər. Nəzəriyyənin əsas fəlsəfəsi olaraq "Havaya hakim olan millət bütün dünyaya hakim olacaq. Bu səbəbdən aviasiyada həmişə üstün olmaq lazımdır" fikri qəbul edilir.

Hakimiyyət nəzəriyyələri mövzusu toplanarkən nəzərə alınacaq məqam odur ki, dünyada baş verən proseslər quru, dəniz və hava qüvvələrinin üstünlük təşkil etdiyi ərazilərin qorunmasına gücləndirici təsir göstərir. Müasir dünyada həm öz çevrələrində, həm də dünya siyasətində fəal rol oynamaq istəyən dövlətlər hər üç sahədə güclü olmalıdırlar. İqtisadi, siyasi, texnologiyadan istifadə və mədəni anlayış baxımından qloballaşan, inteqrasiya edən dünyada başa düşülür ki, hər hansı bir bölgəyə hakim olmaq dünya hökmranlığı üçün kifayət etmir.

2.5. Geosiyasət və genişlənmə fəaliyyətləri

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində təsir dairəsini genişləndirən və dünyanı bürüyən bir tendensiyaya çevrilən siyasi coğrafiyanın inkişaf prosesi necə bir yol keçmişdir? Bu mövzuda ən mühüm töhfəni alman coğrafiyaşünasları vermişdir. Təsviri coğrafiyadan müasir coğrafiyaya keçid dövründə mühüm elm adamlarından biri Fridrix Ratseldir. Ratselin 1882-ci ildə nəşr olunan "Antropocoğrafiya" əsərində insan fəaliyyətini təyin edən gücün fiziki coğrafi şərait olduğu qeyd edilir və üzvi dövlət nəzəriyyəsi müdafiə edilir.

2.6. Ratselin Üzvi Dövlət nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyəyə görə dövlətlər canlılar kimi doğulur, inkişaf edir, qocalır və ölür. Dövləti canlı məxluqa bənzədən Ratsel "Politische Geographie" kitabında dövlətin inkişafının yeni ərazilərin əldə edilməsindən asılı olduğunu, dövlətin öz inkişafı üçün güc tətbiq edə biləcəyini və dövlətin ərazisini genişləndirməsinin bioloji zərurətdən irəli gəldiyini iddia edir. (Teylor,

1993; Günel, 1994). Ratselin fikrinə görə, dövlət və dövlətə məxsus ərazi siyasi coğrafiyada çox önəmlidir. Ratsel hesab edir ki, dövlətin qurulduğu və qüdrətini götürdüyü ərazi nə qədər genişdirsə, dövlətin beynəlxalq aləmdə nüfuzu və suverenliyi bir o qədər artacaqdır. Əslində dünyada elə bir mənzərə var ki, Ratselin yaşadığı dövrdə və siyasi coğrafiyaya dair ilk fikirlərinin formalaşdığı dövrdəki fikirlərinin düzgünlüyünü göstərir. Dünya 19-cu əsrdə imperiyalar arasında bölüşdürülüb (bax. xəritə 4 və xəritə 5). Bu dövrdə Avropa başda olmaqla dünya siyasətini idarə edən imperiyaların ortaq cəhəti onların ərazilərinin geniş olmasıdır. Buna misal olaraq üzərində Günəşin heç vaxt batmadığı Böyük Britaniya Krallığı imperiyasını, Avstriya-Macarıstan İmperiyasını, Fransanı və Osmanlı dövlətlərini göstərmək olar. Ratselin fikrincə, dövlətə güc verən ərazini təkcə ərazi vahidi kimi deyil, həm də iqlimi, fiziki quruluşu, torpaq xüsusiyyətləri, yeraltı sərvətləri və sərhədləri ilə birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Ratselin düşüncələri nasist alman ekspansionizminin ifadəsi olan Lebensraum-Həyat Sahəsi konsepsiyasına əsaslanan işğalçı hərəkəti qanuniləşdirmiş oldu. Bu mövzuda Tümertekin və Özgüç (2000) belə bir qərar verirlər: “Almaniyanın ərazi genişlənməsinə olan strateji ehtiyacını, alman coğrafiyaşünası Ratsel və ingilis coğrafiyaşünası Makkinderin bəzi fikirlərini 1930-cu illərdə Alman xarici siyasəti ekspansionizmə elmi haqq qazandırmaq üçün istifadə edirdi”.

Alman geosiyasətçiləri tərəfindən inkişaf etdirilən və siyasətçiləri tərəfindən mənimsənilib tətbiq edilən alman ekspansionizminin ifadəsi “Həyat Məkanı” anlayışına və alman maraqlarına görə Dünya üç hissəyə bölünürdü: **1- almanlar və almanların yaşadığı ərazilər, 2- almanların olan amma almanların yaşamadığı ərazilər, 3- almanların olmayan lakin alman maraqlarının olduğu ərazilər.**

Xüsusilə faşist Almaniyasında bu anlayışı dünyaya hakim etmək istəyi, İkinci Dünya Müharibəsinə səbəb oldu. Geosiyasətçilərin ortaya qoyduğu nəzəriyyələri real həyatda tətbiq etmək üçün qəfil hücum keçən Almaniyanın qısa müddətdə Mərkəzi və Şərqi Avropanı işğal etməsi ilə başlayan İkinci Dünya Müharibəsi

sonunda Avropa tamamilə məhv edilmiş, milyonlarla insan ölmüş, şikəst qalmış, bərpası mümkün olmayan ziyanlar ortaya çıxmışdı.

Ratselin ideyalarını paylaşanlar və inkişaf etdirənlər arasında Ellen Çörçill Semple və Rudolf Kjellen (Çellen) kimi alimlər də var idi. Semple dövlətlərin məkan qazanmasının çox vacib olduğunu vurğulayaraq, dövlətlərin mövcudluğu uğrunda mübarizənin məkanı əldə etmək mübarizəsi olduğunu vurğulayırdı. Geosiyasət terminini ilk işlədən Kjellen dövləti öz gücünü torpağından və ərazisindən alan bir coğrafi orqanizm kimi qəbul etmiş, siyasəti isə bu canlının varlığını qorumaq üçün həyata keçirilən fəaliyyətlər kimi müəyyən etmişdir. Avropada geosiyasət sistemli bir fənnə çevrildiyi halda, ABŞ-da geosiyasət genişlənməni (böyüməni) və daxili birliyi təmin etmək məqsədilə dövlət siyasəti kimi həyata keçirilir.

ABŞ-da geosiyasi baxımdan ekspansiya hərəkətləri Monro doktrinası ilə əlaqəlidir. Monro doktrinası “Amerika amerikalılardır” prinsipinə əsaslanır. Əslində, amerikalıların Amerikaya sahib çıxması və müdafiəsinə yönəlmiş doktrinası gələcəkdə Amerikanın genişlənmə hərəkətlərinə zəmin yaratmışdır. 1830-1860-cı illər ABŞ-ın Şimali Amerika qitəsində genişlənməsi və xaricdəki torpaqları əldə etmək siyasətinin tətbiq edildiyi illəridir. Bu siyasətin lideri Teodor Ruzveltdir.

2.7. Amerika və Almanıyanın genişlənməsi

Amerikanın genişlənməsi ideyası Manifest Density (Sıxlıq Manifesti) konsepsiyası ilə ifadə edilmişdi. Bu şüarla Amerika sərhədlərinin təbii sərhədlərə çatdırılması və bununla da coğrafi bütövlüyün təmin edilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Bunu həyata keçirmək üçün Luiziana ispan və fransız kolonistlərdən, Alyaska isə rüslardan satın alınmışdı. Ruzlaşma əsasında Texas ABŞ-a qoşuldu, Kaliforniya satın alındı, Atlantik və Sakit Okeandakı bəzi adalar hərbi güclə ələ keçirilməyə çalışıldı. Almanların Lebensraumunun məqsədi Avropada alman hökmranlığını qurmaq idi. Amerikalılar isə Manifest Density (Sıxlıq Manifesti) ilə ABŞ-ın Amerika qitəsindəki coğrafi bütövlüyünü

təmin etmək üçün təbii sərhədlərə çatmağı hədəfləyirdilər (Günel, 1994). Amerikanın təbii sərhədləri şərqdə Atlantik okeanından başlayır və qərbdə Sakit okeana qədər uzanır.

Dövlətin gücü ilə onun sahib olduğu ərazisi arasındakı əlaqəyə əsaslanaraq, Almaniya və ABŞ ekspansionist meyilli dövlətlərin ən yaxşı nümunəsidir. Bununla belə, Alman və Amerika ekspansionizmi arasında mühüm fərqlər var. Alman ekspansionizmi “Militarizm”ə, yəni hərbi güc tətbiqinə əsaslanırdı, Amerika ekspansionizmində isə bəzən dinc, bəzən də döyüşkən yollara üstünlük verilirdi. İkinci Dünya Müharibəsinin başlamasına səbəb olan Almaniyanın Avropaya hücumu, Moskva qapılarına söykənməsi alman militarizminin nümunələridir. ABŞ isə hökumranlığını genişləndirmək üçün üç fərqli siyasət həyata keçirirdi:

- 1- Razılaşmaq və ya razı salmaq.
- 2- Satın almaq.
- 3- Hərbi güc tətbiq edərək onu nəzarət altına almaq.

Havay adaları 1897-ci ildə razılaşma əsasında ABŞ-a qoşuldu. ABŞ, Karib dənizindəki şərqdən hücumlara qarşı mühüm hərbi baza olan Puerto-Rikonu 1898-ci ildə hərbi müdaxilə yolu ilə ilhaq etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Puerto Riko daxili və müstəqil xarici işlərində ABŞ-dan asılıdır və ölkə ABŞ dollarından istifadə edir. Puerto Rikoya getmək üçün ABŞ-dan viza almaq lazımdır. ABŞ-ın şimal-qərbində yerləşən Luiziana və Kaliforniya ştatlarının və Alyaskanın ruslardan alınması (1867) ABŞ-ın dinc ekspansiyasına misaldır. Müasir dövrdə ABŞ-ın maraqlarını qorumaq və ya genişləndirmək məsələsində oxşar siyasət həyata keçirməyə davam etdiyi nəzərə çarpır. Bu mövzuda tipik təbii qüvvələr I və II Körfəz böhranında ABŞ-İraq münasibətlərində görünmüşdür.

Yoxlama sualları

11. Quru hakimiyyəti nəzəriyyəsinin mahiyyətini necə izah edə bilərsiniz?
12. Dəniz hakimiyyəti nəzəriyyəsi deyəndə nə başa düşülür?
13. Kənar qurşaq hakimiyyəti nəzəriyyəsi nədir?
14. Ratselin Orqanik Dövlət nəzəriyyəsini izah edin.
15. Amerika dövləti nəyin hesabına genişlənməyə cəhd edir?
16. Almaniya dövləti nəyin hesabına genişlənməyə cəhd edir?

Fəsil 3

Siyasi Coğrafiyada Təşkilatlar: Dövlət, Millət və Milli Dövlət

- Dövlətin xüsusiyyətləri
- Dövlət və millət
- Milli dövlətlərin yaranması
- Millət və milli dövlət
- * Milli dövlət

* Qeyri-milli dövlətlər

Dövlətlərin təsnifatı

- * Təsir sahəsinə görə dövlətlər
- * Sahəsinə görə dövlətlər
- * Formalarına (Şəkillərinə) görə dövlətlər
- * Siyasi quruluşuna görə dövlətlər
- * İnkişaf səviyyəsinə görə dövlətlər
- * Bu gün mövcud olmayan dövlətlər
- * Seçilmiş regionlar və dövlətlərin fizioqrafik təsnifatı

SİYASİ COĞRAFİYADA TƏŞKİLATLAR: DÖVLƏT, MİLLİ VƏ MİLLİ DÖVLƏT

“İnsanlar mələk olsaydı, dövlətə ehtiyac qalmazdı”. James Madison (Ceyms Medison)

Yunan filosofu Aristotelin (e.ə. 384-322) fikrincə, dövlət əxlaqi-mənəvi məqsədlər üçün bir araya gələn insan topluluqları deməkdir. İnsanlar nə heyvanlar kimi yalnız, nə də Allah kimi tək başınadır. İnsanların bir-birinə ehtiyacı var. "İnsan sosial varlıqdır və cəmiyyət ailələrdən ibarətdir. Dövlətin idarəetmə formasını dövlətin verdiyi qanunlar müəyyən edir. İdarəetmə formaları özlüyündə nə yaxşı, nə də pisdır. Amma yaxşı və ya pis idarəçilər var".

3.1. Dünyanın siyasi xəritəsi

Dünyanın siyasi xəritəsi bütün xəritələr arasında ən məşhurdur. Çünki bu xəritədə insan fəaliyyətinin ən mühüm məkan təşkilatı olan ölkələr və ya dövlətlər göstərilir. Bəşəriyyətin əraziyə uyğunlaşmaq və işğal etmək üçün sonsuz səylərinin nəticəsi olan dünya siyasi xəritəsi mozaika kimidir. 200-dən çox ölkəni və onların torpaqlarını bir-birindən ayıran sərhədləri ilə göstərməklə yanaşı, həm böyüklük, həm də nisbi mövqe və əhəmiyyət baxımından bərabərsizlikləri əks etdirir.

3.1.1. Dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşması mərhələləri

Dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşmasının dövləşdirilməsi ümumi tarixi dövləşdirmə ilə sıx bağlıdır. Dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşmasında beş dövrü ayırmaq olar: qədim, orta əsrlər, yeni, ən yeni, müasir.

İctimai formasiyaların dəyişməsi dünyanın siyasi xəritəsinin inkişafının əsas mərhələlərinin müddətlərini müəyyən etdi:

1-ci mərhələ - Qədim (əranın V əsrinə qədər) quldarlıq sistemi dövrünü əhatə edir və Yer kürəsində ilk dövlətlərin yaranması, inkişafı və süqutu ilə xarakterizə olunur. Onlardan ən məşhuru: Qədim Misir, Qədim Çin, Qədim Yunanıstan, Karfagen, Qədim Roma və sairidir. Dünyanın siyasi xəritəsində əsas dəyişiklik vasitəsi müharibələr idi.

2-ci Mərhələ - Orta əsrlər (V-XVII əsrlər) - Avropa və Asiyada iri feodal dövlətlərinin yaranması. Bu zaman Bizans, Müqəddəs Roma İmperiyası, Kiyev Rus, Moskva Dövləti, Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə. Bu dövlətlərin güclənməsi onların uzaq ərazi fəthləri istəyinin güclənməsinə səbəb oldu. Dövlət-ərazi torpaq bölgüsü səviyyəsinə görə Avropa heç şübhəsiz öndə idi. Avropada iri feodal dövlətləri güclənirdi. İlk növbədə bunlar yeni coğrafi kəşflər etmək üçün bir-biri ilə yarışan İspaniya və Portuqaliyadır. Asiya müəyyən dərəcədə ona yaxınlaşırdı. Afrika, Amerika, Avstraliya və Okeaniya çox geridə qalmışdı. Avropadan

kənarda ən fəal dövlət quruculuğu Çin, Hindistan və Kiçik Asiyada baş verirdi. Amerika qitəsində İnkaların və Azteklərin dövlətlərinin çiçəklənməsi bu mərhələ ilə bağlıdır.

3-cü mərhələ - Yeni dövr (XVII - XX əsrin əvvəlləri) - başlanğıcı Böyüklər dövrü ilə əlaqələndirilir coğrafi kəşflər Avropa dövlətlərinin müstəmləkə genişlənməsinə və Asiya, Afrika və Amerikanın geniş ərazilərinin beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə cəlb edilməsinə təkan verən dövr.

Bu, dünyada kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı dövrü olub, aktivliyi ilə seçilirdi. Müstəmləkə fəthləri Avropa gücləri - əvvəlcə İspaniya və Portuqaliya, sonra isə Hollandiya, İngiltərə, Fransa və digər ölkələr tərəfindən aparılırdı. Bu dövrdə Avropa ölkələri bütün dünyaya təsir edən böyük meqapolislərə çevrilirlər.

4-cü mərhələ -Ən yeni dövr (1914-cü ildən 1990-cı illərin ikinci yarısına qədər) 20-ci əsrin iki müharibəsi (I Dünya Müharibəsi (1914-1918) və II Dünya Müharibəsi (1939-1945)), Rusiyada Oktyabr İnqilabı (1917), sosialist və kapitalist düşərgələrinin formalaşması, onların arasında siyasi və iqtisadi qarşıdurma olan dövrdür. Bu mərhələ həmçinin Böyük Britaniya, Fransa, Hollandiya, Belçika, İspaniya, Portuqaliya, ABŞ, Yaponiya və bir sıra digər metropoliyaların müstəmləkə imperiyalarının süqutunu əhatə edir ki, bunun nəticəsində Asiya, Afrika və Latın Amerikasında 100-dən çox yeni müstəqil dövlət yarandı.

Bir çox dövlətlərin sərhədləri dəyişdi. Bəzi ölkələr (Fransa, Danimarka, Rumıniya) ərazilərini böyütdü, digər dövlətlər isə ərazilərinin bir hissəsini itiriblər. Misal üçün, müharibədə məğlub olan Almaniya, Elzas və Lotaringiya ərazilərinin bir hissəsini, Afrikadakı bütün koloniyalarını və Okeaniyanı itirdi. Avstriya-Macarıstan dağıldı və yeni müstəqil dövlətlər yarandı: Macarıstan, Avstriya, Çexoslovakiya, Serblər, Xorvatlar və Slovenlər Krallığı, Osmanlı İmperiyası.

5-ci mərhələ - müasir (1990-cı ildən bu günə qədər). Müasir səhnə Beynəlxalq əlaqələr iki əsas xüsusiyyət ilə xarakterizə olunur:

1. Dünya sosialist sisteminin böhranı. Bu böhran siyasi xəritədə böyük ərazi dəyişikliklərinə səbəb oldu. İlk növbədə SSRİ-nin dağılması və 15 yeni müstəqil dövlətin (Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, Moldova, Litva, Latviya, Estoniya, Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan) yaranmasıdır. Onların əksəriyyəti (Baltıqyanı ölkələr, Gürcüstan, Ukrayna istisna olmaqla) Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB) birləşib. Bundan əlavə, Çexoslovakiya federal dövləti iki suveren dövlətə parçalandı: Çexiya və Slovakiya; iki alman dövlətinin yenidən birləşməsi, Yuqoslaviya Federativ Respublikasının müstəqil dövlətlərə parçalanması: Sloveniya, Xorvatiya, Makedoniya, Bosniya və Herseqovina, Serbiya və Monteneqro kimi dövlətlər. Keçmiş Yuqoslaviya ərazisində siyasi vəziyyət gərgin olaraq qalır, Son vaxtlar albanların məskunlaşdığı Serbiyanın Kosovo əyalətindəki milli münaqişə ilə gərginləşdi. Kosovo 17 sentyabr 2008-ci ildə Serbiyadan müstəqilliyini elən etdi. Hal-hazırda 100-dən çox dövlət onun müstəqilliyini tanıyır. Dünya sosialist sisteminin böhranı dünyanın siyasi xəritəsini keyfiyyətcə dəyişdirən dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərə səbəb oldu. Sosialist düşərgəsi adlanan ölkələrin əksəriyyəti yenidən bazar iqtisadiyyatına qayıdır. Bunlar MDB ölkələri, Baltıqyanı ölkələr, Şərqi Avropa, Monqolustandır. Yalnız dörd dövlət hələ də sosialist quruluşunu saxlayır - Çin, Kuba, Vyetnam və Şimali Koreya. Lakin bu ölkələrdə də həm iqtisadiyyatda, həm də siyasətdə ciddi dəyişikliklər baş verir. Dünya sosialist sisteminin süqutu 1991-ci ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatının və Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb oldu.

2. Ölkələr arasında qarşıdurmadan qarşılıqlı anlaşmaya və əməkdaşlığa keçid beynəlxalq münasibətlərin indiki mərhələsinin xüsusiyyətidir. Bu, yeni və mövcud dövlətlərarası siyasi və siyasi-iqtisadi təşkilatların rolunun dəyişməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq gərginliyin aradan qaldırılmasında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. BMT Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq münaqişələrin həlli ilə bağlı

kardinal qərarlar qəbul edir, müharibə edən tərəflərin sülh yolu ilə həllinə hazır olmadığı təqdirdə, münaqişə bölgələrində sülhü qorumaq üçün müşahidəçi qrupları və BMT qüvvələrini (“mavi dəbilqə”lər) göndərir. Bir çox beynəlxalq münaqişələr sülh danışıqları yolu ilə həll edilə bilər. Bununla belə, beynəlxalq gərginliyin azalmasında müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, bir çox regional münaqişələr hələ də qalmaqdadır. İkinci Dünya Müharibəsindən bəri Yaxın Şərq və Fars körfəzi “qaynar nöqtə” olub. Şimali və Cənubi Qafqazda regional münaqişələr (Çeçenistan, Abxaziya, Dağlıq Qarabağ), Tacikistan və Əfqanıstan, Hindistan və Pakistan və bir çox başqalarının sərhədində baş verən münaqişələr hələ də qalmaqdadır və öz həllini gözləyir.

3.1.2. Dünyanın siyasi xəritəsində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri

Siyasi xəritədə onun formalaşmasının uzun tarixi ərzində yaranan bütün dəyişikliklər başqa xarakter daşıyır. Onların arasında kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri var.

Belə hadisələrdə kəmiyyət dəyişiklikləri olur:

1) yeni kəşf edilmiş torpaqların ilhaqı. İndi onların olmaması səbəbindən (dünyada “ağ ləkələr” qalmayıb) praktiki olaraq mümkün deyil, lakin keçmişdə, xüsusən Böyük Coğrafi Kəşflər dövründə bu hadisələr olduqca yaygın idi;

2) müharibələr nəticəsində ərazi qazanmaları və ya itkiləri. Çox vaxt belə ərazilər hərbi münaqişələrdə iştirak etmiş ölkələr arasında mübahisə predmeti olur;

3) dövlətlərin birləşməsi və ya parçalanması. Məsələn, Yuqoslaviyanın, Sovet İttifaqının, Osmanlı İmperiyasının dağılması;

4) torpaq sahələrinin ölkələri arasında könüllü güzəştlər və ya mübadilə - *cessions* adlanan - müəyyən bir əraziyə bütün suveren hüquqların bir dövlət tərəfindən müqavilə ilə digərinə verilməsi. Bu, məsələn, dövlətlərin sərhədlərinin etnik ərazilərlə üst-üstə düşməsini təmin etmək üçün edilə bilər;

5) toplanma - ərazinin qurulması. Məsələn, ərazinin meliorasiyası (Hollandiya) yolu ilə dənizdən torpaqların geri alınması və təkrar emal edilmiş sənaye və məişət tullantıları (Yaponiya) ilə yeni torpaqların yaradılması. Belə torpaq sahələri sənaye və mülki tikinti, istirahət zonalarının yaradılması üçün istifadə olunur. Hollandiya, hidrotexniki qurğular və bəndlər sisteminin tikintisinə demək olar ki, büdcənin 40% -ni ayırmıdır. Drenajlı ərazilər - polderlər - çox qiymətli minerallarla zəngin olub, meliorasiyadan sonra kənd təsərrüfatında fəal şəkildə istifadə olunur.

Keyfiyyət dəyişiklikləri bunlardır:

1) sosial-iqtisadi formasıyada tarixi dəyişiklik. Ən ümumi misal kimi, Avropadan gələn mühacirlərin ora köçürülməsi və metropol üçün xarakterik olan sosial-iqtisadi münasibətlərin süni şəkildə köçürülməsi nəticəsində bəzi Britaniya koloniyalarının ərazisində kapitalist münasibətlərinin qurulmasıdır;

2) ölkələr tərəfindən siyasi suverenliyin əldə edilməsi. Çox vaxt sərhədləri dəyişdirmədən suverenliyin əldə edilməsi idi. Bu, Afrikada, Asiyada, Latın Amerikasında onlarla keçmiş müstəmləkə ölkələri ilə baş verdi;

3) yeni idarəetmə və idarəetmə formalarının tətbiqi. Məsələn, ölkənin monarxiyadan respublikaya və ya əksinə keçidi;

4) dövlətlərarası siyasi birliklərin və təşkilatların yaranması və dağılması. Məsələn, 1949-cu ildə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının yaradılması və 1991-ci ildə onun dağılması.

5) planetdə "qaynar nöqtələrin" - dövlətlərarası və dövlət-daxili münaqişələrin mərkəzlərinin yaranması və yox olması.

6) kapitalın dəyişdirilməsi. Bunlar müxtəlif iqtisadi və siyasi ilkin şərtləri olan kifayət qədər ümumi hadisələrdir. Məsələn, iyirminci əsrdə bir çox ölkələrin paytaxtları köçürülüb:

Rusiya - Sankt-Peterburqdan Moskvaya;

Türkiyə - İstanbuldan Ankaraya;

Braziliya - Rio de Janeyrodan Brasiliya şəhərinə;

Pakistan - Kəraçidən İslamabada;

Nigeriya - Laqosdan Abucaya;

Tanzaniya - Dar es Salaamdan bir xanıma;

Qazaxıstan - Almatıdan Astanaya;

Almaniya - Bonndan Berlinə qədər.

Paytaxtların köçürülməsinin əsas səbəbləri bunlardır: paytaxt şəhərlərinin həddindən artıq sıxlığı və bununla bağlı ekoloji və nəqliyyat problemləri, xüsusilə əhalinin məşğulluğu, abadlıq üçün torpaqların bahalaşması, hökumətin daxili, çox vaxt geridə qalmış inkişafı balanslaşdırmaq cəhdləri, sosial-iqtisadi baxımdan paytaxt şəhərinin yaranmasının gələcək inkişaf üçün bir növ təkan olacağı ərazilər;

7) dövlətlərin, paytaxtların adlarında dəyişikliklər və yeni yaşayış məntəqələri. Çox vaxt bu, dünyanın siyasi xəritəsindəki digər keyfiyyət dəyişikliklərinin nəticəsidir. Dövlətlərin adının dəyişdirilməsinə misal olaraq: Birma -> Myanma, Fil Dişi Sahili -> Kot-d'İvuar, Kabo Verde Adaları -> Kabo Verde, Kampuçiya -> Kamboca, Zair -> Konqo Demokratik Respublikası (DRC), Moldaviya -> Moldova və s.

20-ci əsrin sonu - 21-ci əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi xəritəsində kəmiyyət dəyişiklikləri getdikcə azalır, keyfiyyət dəyişiklikləri daha çox əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ilk növbədə inteqrasiya proseslərinin güclənməsi ilə bağlıdır.

3.2. Dövlət və ölkə

Bəzən dövlət anlayışı ölkənin anlayışı ilə qarışdırılır. Məlumdur ki, ölkə mənə baxımından genişdir və zaman-zaman ölkənin hüdudları dövlət sərhədlərinin hüdudlarını aşır və daha geniş bir mənə daşıyır. Məsələn, Türk ölkələri, Xristian ölkələri, İslam ölkələri, Orta Şərq ölkələri kimi. Millət eyni mədəniyyəti bölüşən və bir-birinə mədəni əlaqələri ilə bağlı olan insanlardan ibarətdir. Eyni sərhədləri bölüşən bir millət varsa, bu dövlət Milli Dövlət adlanır.

Dövlət: Özünü idarə edən siyasi qurumdur. Siyasi mütəşəkkil bir xalqın və ya millətlər topluluğunun ərazi bütövlüyündən asılı olaraq formalaşdırdığı hüquqi şəxsdir. Başqa dövlətlər tərəfindən tanınan, müəyyən əraziyə, ölkəyə malik olan və dövlət idarəsi altında təşkilatlanan və heç bir xarici nəzarətə tabe olmayan siyasi gücdür.

Dövlət, özünün müəyyən edilmiş ərazisi, bu ərazilərdə yaşayan xalqlar və onların fəaliyyətləri üzərində qanuni hüquqa malik olduğunu iddia edən siyasi vahiddir. Dünyanın dövlətlərə bölünməsi ideyası bu gün normal görünsə də, bəşər tarixində yeni bir hadisədir. Avropada yaranmış və Avropa fəthləri ilə bütün dünyaya yayılmışdır.

Ölkə dövlətin mövcudluğunu təmin edən torpaq parçasıdır. Başqa sözlə, bir dövlətin suverenliyi altında olan bütün torpaqlardır. Yerüzünün mədəni, tarixi, təbii, iqtisadi və buna bənzər xüsusiyyətlər baxımından birlik və bütövlük yaradan və buna görə sərhədləri çizilə bilən yerin böyük bir hissəsidir. Bu gün dünyada 200-ə yaxın ölkə olsa da, dövlətin yalnız bir neçə idarəetmə forması var.

Dövlətlərin müxtəlif təsnifatları var. Bunlardan biri dövlətlərin strukturuna və səlahiyyətlərindən istifadəsinə görə təsnifatıdır. Demək olar ki, hər bir dövlətdə vilayətlər, əyalətlər və başqa adlanan daha kiçik inzibati vahidlər var. Dövlətin strukturu bu kiçik inzibati vahidlərlə mərkəzi hökumət arasındakı əlaqəni əks etdirir. Dövlət quruluşu, mərkəzi hökumətin ölkəni idarə etdiyi unitar sistem, bəzi səlahiyyətlərin milli hökumətə, bəzi səlahiyyətlərin isə yerli hökumətlərə verildiyi bir federasiya və kiçik siyasi vahidlərin daha güclü, milli hökumətin nəzarətinin məhdud olduğu və siyasi vahidlərin öz etnik kimliyini qoruyub saxladığı konfederasiya olaraq təsnifatlandırılır. Dövlətlər də sahib olduqları güc mənbəyinə görə də təsnifatlandırılır. Dövlətlər hakimiyyətin mənbəyinə görə diktatura (hakim-iyyətin kiçik qrup və ya tək şəxsə cəmləşməsi), diktaturanın daha sərt forması olan totalitar idarəçilik (Nasist Almaniyasında Hitler, Sovet İttifaqında Stalin), monarxiya (kral, kraliçə, imperator, sultan, şah kimi adlandırmalarla idarəetmənin atadan oğla keçtiyi) və demokratiya (insanların öz hakimiyyətini seçə bildiyi, seçkilər yolu ilə dövlətin siyasətini müəyyən edə biləcəyi və bütün ölkənin yetkin vətəndaşlarının seçdiyi nümayəndələr tərəfindən ölkənin qanunlarını yarada biləcəyi sistem) olmaq üzərə dörd qrupa ayrılır.

3.2.1. Dövlət anlayışına yanaşmalar

Müasir elmlərdə dövlət anlayışının tədqiqinə əsasən 3 yanaşma tərzini fərqləndirmək olar:

1. Siyasi-fəlsəfi və siyasi-elmi yanaşma. Antik dövrlərdən başlayan belə yanaşma tərzini bu gün də qalmaqdadır. Burada dövlət cəmiyyətin "ümumi işlərini" həll edən, hakimiyyət və xalq (cəmiyyət) arasındakı münasibətləri nizama salan, habelə cəmiyyətin və fərdlərin siyasi həyatını təmin edən vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

2. Sınıf yanaşma. Burada dövlət bir sinfin başqa sinfi əzmək, istismar etmək, iqtisadi cəhətdən hakim olan sinfin siyasi hakimiyyətini təmin etmək aləti kimi müəyyən edilir.

3. Hüquqi və təşkilati-struktur yanaşma. Burada dövlət cəmiyyət həyatını, habelə ictimai-siyasi münasibətlər sistemində dövlətin özünün və onun strukturlarının fəaliyyətini təşkil edən normaların yaradıcısı, mənbəyi nəzərdən keçirilir. Dövlətin mahiyyətini izah edən nəzəriyyənin tərəfdarları idda edirlər ki, dövlət ailənin böyüməsi nəticəsində yaranmışdır. Guya əvvəlcə ailə mövcud olmuş, sonra o böyüyərək qəbiləyə, qəbilə isə tayfaya çevrilmişdir. Tayfa isə böyüyərək dövlət meydana gəlmişdir. Onların fikrincə dövlət hakimiyyəti ata hökmranlığının öz şəklini dəyişməsindən başqa bir şey deyildir. Ata ailə üzvlərinin hər birinə eyni qayğı və eyni münasibət bəslədiyi kimi dövlət də cəmiyyətdəki bütün siniflərə eyni qayğı bəsləyir.

Politologiyada dövlətin yaranmasında əsasən üç qrup amillərin iştirak etdiyi qeyd olunur: ictimai əmək bölgüsü; istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin, istismarın antoqonist siniflərin yaranması; insanın özünü təkrar istehsalında baş verən mühüm dəyişikliklər. Dövlətin mövcud olması çox qədimdən insanlara bəlli olmuş və onlar onu müxtəlif anlayışlara (polis, imperiya, krallıq, knyazlıq və s.) ifadə etmişlər. Bir çox burjua sosioloqları dövlətin yaranmasını zorakılıq vasitəsilə izah edirlər. Onların fikrincə, dövlət bir tayfa və xalqın başqalarını özünə tabe etməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Qalib xalq məğlub xalqın əmlakını zəbt edir və xüsusi şəkildə yaradılmış

aparatin köməyi ilə onu idarə etməyə başlayır. Zorakılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarları Duriq və Kautski dövlətin mənşəyini belə izah edir. Qalib tayfalar məğlub tayfaları özünə tabe edir, onların bütün torpağını mənimsəyir və sonradan məğlub tayfaları sistemə olaraq qaliblər üçün işləməyə, xərək və vergi verməyə məcbur edir. Məğlubları idarə etmək üçün qaliblərin yaratdığı məcburetə aparatı dövlətə çevrilir.

Dövlətin yaranması ilə onun vergi sistemi formalaşır. Vətəndaşlardan müxtəlif formalarda vergilər yığılması demək olar ki, ümumən bütün dövlətlərdə qəbul edilmişdir. Engelsin dediyi kimi, kütləvi hakimiyyəti saxlamaq üçün vergilər lazımdır. Qəbilə cəmiyyətində vergilər qətiyyəən yox idi. Lakin mədəniyyət inkişaf etdikcə, vergilər də kifayət etmir, dövlət gələcək üçün vergilər verir, borc alır. Deməli, konkret olaraq dövlətin 3 əlaməti vardır:

1. Ərazi və sərhədlərin olması.
2. Kütləvi hakimiyyət.
3. Vergi sistemi.

Dövlətin birinci ünsürü olan ərazi dövlətin fiziki, maddi-təbii əsasıdır, onun məkan mahiyyətidir. Dövlətin ikinci ünsürü mövcud dövlətin ərazisində yaşayan və onun hakimiyyətinə tabe olan əhalidir. Xalqsız, milli əsasdan məhrum dövlət ola bilməz.

Dövlətin üçüncü ünsürü müəyyən ərazidə müvafiq orqanlar tərəfindən həyata keçirilən dövlət hakimiyyətidir. Dövlətin formalaşması üçün dövlət hakimiyyəti tarixi zərurətdir. Dövlətin inkişafı iki qlobal mərhələyə ayrılır: ənənəvi dövlət və konstitusiyalı dövlət.

- Ənənəvi dövlət bir qayda olaraq kortəbii şəkildə, adət ənənələr əsasında formalaşmışdır. Ənənəvi dövlətin ən yayılmış forması monarxiya hesab olunur.

- Konstitusiyalı dövlət insanları şüurlu sürətdə cəmiyyəti idarəetmə mexanizmi və sistemi yaratma səylərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

3.2.2. Dövlətin əlamətləri

Siyasi elmdə dövlətin aşağıdakı əsas əlamətləri göstərilir:

1. Məcburetmə. Heç kim dövlətdən kənar olması və dövlət hakimiyyətinə tabe olmaması haqqında özbaşına qərar qəbul edə bilməz, çünki dövlət mənsubiyyəti ictimai zərurətdir.

2. Zor tətbiq etmək hüququ. Dövlətin xüsusi zor orqanları vardır və qanunu nəzərdə tutduğu hallarda o onlara əl atır.

3. Suverenlik. Suverenlik müəyyən ərazidə ali hakimiyyəti nəzərdə tutur. Hamı üçün, hər bir təşkilat və təsisat üçün məcburi xarakter daşıyan hakimiyyət yalnız dövlətə mənsubdur.

4. Ümumilik. Dövlət hakimiyyəti onun ərzisində yaşayan bütün adamlara aiddir.

5. Hüquq. Dövlət onun müəyyən etdiyi hüquq qaydaları və normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

6. Əhalidən vergi və mükəlləfiyyətlər toplamaq hüququ. Dövlət idarəetmə strukturlarını mühafizə və müdafiə qurumlarını saxlaməq üçün əhalidən vergilər və müxtəlif mükəlləfiyyətlər şəklində vəsaitlər toplayır.

7. Pulsuz təhsil haqqı.

3.2.3. Dövlətin vəzifəsi

Siyasi sistemin başlıca ünsürü dövlətdir. "Dövlət" anlayışı siyasi ədəbiyyatda müəyyən ərazidə yaşayan, ali hakimiyyət orqanlarında təmsil olunan insanların birliyi kimi başa düşülür. O, siyasi sistemin bütün əlamətlərini və funksiyalarını özündə birləşdirir. Dövlət cəmiyyətdə siyasi sistemin əsas təsisatıdır. O, cəmiyyəti idarə edir, qoruyur və onun siyasi və ictimai quruluşunu təmin edir.

Dövlətin mövcud olduğu çoxəsrlik tarix boyu ona çox sayda müxtəlif baxışlar yaranıb — tərifi, tam inkar etməyə qədər. Qədim Yunan filosofu Demokrit (e.ə. 460–370-ci illər) hesab edirdi ki, dövlətin vəzifəsi hamının rifahını və ölkə-

də ədaləti təmin etməkdir. Yaxşı idarə olunan dövlət çox böyük dayaqdır. Onun içində hər şey var. Dövlət qorunub saxlananda hər şey tam halındadır, dövlət dağılsa onunla birlikdə hər şey məhv olar.

3.2.4. Dövlətin funksiyası

Dövlətin ənənəvi iki başlıca funksiyası vardır: daxili və xarici funksiyalar.

Dövlətin daxili funksiyasına bunlar aiddir:

1. Mövcud siyasi quruluşu, cəmiyyətin sosial-siyasi strukturunu qoruyub saxlamaq.

2. Təsərrüfat-təşkilatçılıq və ictimai iqtisadi vəzifələr (iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, iqtisadi sabitliyə nail olmaq)

3. Sosial vəzifələr, yəni sosial proqramın yerinə yetirilməsi.

4. Mədəni-tərbiyə vəzifələr. Bura təhsilin, mədəniyyətin, elmin inkişaf etdirilməsi, bir sözlə, cəmiyyətin mənəvi həyatının daimi təkmilləşdirilməsi daxildir.

Xarici funksiyaya ölkənin müdafiəsi, beynəlxalq aləmdə onun mənafeyinin qorunması və suverenliyinin təmin olunması aiddir.

3.2.5. Dövlət quruluşu formaları

Dövlət quruluşu forması dövlətin onun tərkib hissələri arasında, dövlət hakimiyyətinin mərkəzi və yerli orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterini aşkar edən milli və inzibati ərazi quruluşudur. İdarəçilik formasından fərqli olaraq dövlətin təşkili burada dövlət hakimiyyətinin və dövlət suverenliyinin mərkəzdə və yerlərdə dövlətin tərkib hissələri arasında bölgüsü nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilir. Dövlət quruluşu forması dövlətin daxili strukturunun hansı hissələrdən ibarət olduğunu, bu hissələrin hüquqi vəziyyətini və onların orqanlarının qarşılıqlı münasibətlərinin qurulduğunu, həmin dövlətin ərazisində yaşayan hər bir millətin mənsubiyyətinin hansı dövlət

formasında ifadə olunduğunu göstərir. Dövlət quruluşu formasına görə dövlətlər üç qrupa bölünür:

1. UNİTAR DÖVLƏT — mərkəzi hakimiyyət orqanlarının mərkəzə tabe olan və dövlət suverenliyi əlamətlərinə malik olmayan inzibati-ərazi vahidlərindən ibarət vahid, bütöv, dövlət birliyidir. Unitar quruluş bütün ölkə üçün müvafiq yerli orqanlar üzərində ali rəhbərliyi həyata keçirən vahid ümumi nümayəndəli-icra və məhkəmə orqanlarının olmasını nəzərdə tutur. Unitar dövlətin ərazisində bir konstitusiya, vahid qanunvericilik sistemi, vahid vətəndaşlıq, vahid pul sistemi fəaliyyət göstərir. Bütün inzibati-ərazi vahidləri üçün məcburi ümumi vergi və kredit siyasəti yeridilir. Unitar dövlətin tərkib hissələri dövlət suverenliyinə qanunvericilik orqanlarına, müstəqil hərbi birləşmələrə, xarici siyasət orqanlarına və digər dövlətçilik atributlarına malik olmurlar. Ərazisində sayına görə çox olmayan millətlər yaşayan unitar dövlətlərdə milli və qanunverici muxtariyyətə yol verilir. Unitar dövlətlərdə bütün xarici dövlətlərarası əlaqələri ölkəni beynəlxalq aləmdə rəsmi təmsil edən mərkəzi orqanlar həyata keçirir. Unitar dövlətin rəhbərliyi mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirir. Unitar dövlət rəhbərliyi mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən vahid silahlı qüvvələrə malikdir.

2. FEDERASIYA. Federasiya mürəkkəb dövlət birliyidir. Əvvəllər müstəqil olan dövlət qurumlarının bir ittifaq dövlətində könüllü birliyindən ibarətdir. O, özündə üç növ subyekt-millət dövlət birliklərini-suveren respublikaları; muxtar dövlət qurumlarını; ərazi qurumlarını birləşdirə bilir. Federasiyanın ərazisi onun ayrı-ayrı subyektlərinin, ştatların, respublikaların və s. ərazilərdən ibarətdir. İttifaq dövlətində ali qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti federal dövlət orqanlarına məxsusdur. Federasiya və onun subyektləri arasında bölünən səlahiyyətlər ittifaq konstitusiyası ilə bölünür. Federal dövlət quruluşunda parlamentin federal dövlət üzvlərinin mənafelərini təmsil edən palatası olur. Federasiyalarda əsas ümumdövlət xarici siyasət fəaliyyətini ittifaq dövlət orqanları həyata keçirir. Ərazi federasiyasını təşkil edən dövlətlər deyildir. Belə ki, daxili və xarici münasibətlər sahəsində

onların fəaliyyətləri, ümumi federal dövlət orqanlarının hakimiyyət səlahiyyətlərinin hüquqi və faktiki bölgüsü konstitusiyaya normaları ilə müəyyən edilir. Ərazi federasiyalarında konstitusiyaya qanunvericiliyinə görə ittifaqdan birtərəfli qaydada çıxmaq nəzərdə tutulmur. Ərazi federasiyalarının silahlı qüvvə-lərində idarəçiliyi ittifaq dövlət orqanları həyata keçirir. Federal dövlətin başçısı silahlı qüvvələrin baş komandanıdır. Federasiya subyektlərinə dinc dövrdə peşəkar silahlı birləşmələr saxlamaq qadağan olunur. Milli federasiyalar daha mürəkkəb dövlət quruluşu ilə xarakterizə olunur. Milli federasiyanın subyektləri bir-birindən əhalinin milli tərkibi, onun xüsusi mədəniyyəti, məişəti, adət və ənənələri, dini ilə fərqlənən milli dövlətlər və milli dövlət qurumlarıdır. İqtisadi potensialdan, ərazinin ölçüsündən, əhalinin sayından asılı olmayaraq milli federasiyanın bütün subyektləri eyni hüquqlardan istifadə edirlər. Dövlət vəzifələrinin həllinə eyni dərəcədə təsir göstərmək imkanına malik olurlar. Milli federasiyanın bütün subyektləri dövlət suverenliyi əlamətlərinə malik olan dövlət birləşmələri kimi təşəkkül tapırlar. Onlar özlərinin ali nümayəndələri dövlət hakimiyyəti orqanlarının icra hakimiyyətinə, müstəqil məhkəmə sisteminə malikdirlər. Federasiyada birləşən milli dövlət öz vətəndaşlarını, dövlət ərazisinin sərhədlərini müəyyən edir. Beynəlxalq təşkilatlarda öz nümayəndələrinə malik olur, müstəqil olaraq xarici siyasət və iqtisadi fəaliyyət həyata keçirirlər. Federativ dövlət onun tərkibinə daxil olan bütün millət və xalqların mənafelərini əks etdirir. Milli federasiyaların parlamentlərində işləyən deputatlar ölkənin bütün millət və xalqlarını təmsil edirlər. Milli federasiyanın hər bir subyektinin ittifaqdan ayrılma, öz müstəqil dövlətini yaratmaq və ya başqa dövlətin tərkibinə keçmək hüququ vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir federasiyaların bəzi üzvləri keçmişdə heç bir müstəqil dövlət olmamışlar (Məsələn, ABŞ ştatlarının bir qismi, Avstraliya ittifaqlarının bir sıra ştatları və s.).Onu da qeyd edim ki, federasiya keçmiş unitar dövlətin federativ dövlətə çevrilməsi yolu ilə də yarana bilər (Hazırda Belçikada belə bir proses gedir). XX əsrin ikinci yarısı paralel proseslə-bir tərəfdən milli ərazi vahidlərinin muxtariyyəti və

məlum federativ meyllərin artması (İspaniya, İtaliya, Belçika, Kanada və s.), digər tərəfdən isə respublikaların bayağı suverenliyinə əsaslanan federasiyaların (SSRİ, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya və s.) süqutu ilə müşaiət olunur.

3. KONFEDERASIYA — ümumi məqsədlərin təmini üçün yaradılmış suveren dövlətlərin müvəqqəti hüquqi ittifaqıdır. Konfederativ dövlət quruluşunda üzvlər həm daxili, həm də xarici işlərdə öz suveren hüquqlarını saxlayırlar. Konfederasiya öz ümumi qanunverici, icra və məhkəmə orqanlarına malik deyildir. Konfederativ orqanlar iqtisadi müdafiə, əməkdaşlıq problemlərini həll edirlər. Konfederativ quruluşun vahid ordusu, vahid vergi sistemi və vahid dövlət büdcəsi olmur. Lakin ayrı-ayrı ölkələr müəyyən müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək və ya onlara zəruri, iqtisadi yardım göstərmək üçün konfederasiya üzvlərinin razılığı ilə ümumkonfederal büdcə yaradıla bilər. Bir dövlətin vətəndaşının digər ittifaq dövlətinin ərazisinə yerdəyişməsi əhəmiyyətli dərəcədə yəni vizasız, başqa rəsmiyyətlər götürülməklə sadələşir.

Konfederativ dövlətin vahid pul sistemi, vahid gömrük qaydaları, vahid dövlətlərarası kredit siyasəti, ümumi mənafeləri dünya birliyi ilə dövlətlərarası münasibətlərdə əlaqələndirilməsi ilə məşğul olan xarici siyasət müdafiə orqanlarının fəaliyyəti mümkündür. Konfederativ dövlətlər ümumi məqsədə nail olduqdan sonra bir qayda olaraq parçalayırlar, Dövlət rejimi forması dövlət tərəfindən hakimiyyətin həyata keçirilməsinin üsul və metodlarının məcmusudur.

3.2.6. Dövlət ilə hökumət arasındakı fərqlər

- Dövlət, hökumətdən daha genişdir. Hökumət isə dövlətin bir hissəsidir.
- Dövlət, davamlıdır. Hökumət isə keçicidir, qısa ömürlüdür.

- Hökumət, dövlət nüfuzunun işlədilməsini təmin edən bir vasitədir. Hökumət yalnız dövlətin beyni olma vəzifəsindədir; dövlətin digər orqanları hökumətin deyildir.

- Dövlət, şəxsi olmayan bir otoritadır. Məmurlar təsadüfi deyil, bürokratik prosedurlara görə işə alınır, hökumətin ideoloji istəklərinə duyğusuz olacaq şəkildə seçilir.

- Dövlət, ortağ yaxşılığı və ümumi iradəni təmsil etməyə çalışır. Lakin hökumət isə müəyyən ideologiyaları təmsil edir.

3.2.7. Dövlətin xüsusiyyətləri

Dövlətin beynəlxalq sərhədlərlə tanınan əraziyə sahibdir. Dövlətin öz vətəndaşlarını təşkil edən daimi əhali kütləsi var. O, dövlət suverenliyinə malikdir, digər ölkələr və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən tanınmışdır. Bu suverenlik xarici güclərin onun daxili işlərinə qarışmasına imkan vermir. Dövlət öz sahəsində milli hökumət tərəfindən idarə olunan qanunlara, hərbi və kapital sisteminə malikdir (Cox, 2002). Dövlətin öz xalqına xidmət göstərən sistemləri, polis qüvvələri, iqtisadi fəaliyyətləri ilə mütəşəkkil iqtisadiyyatı vardır. Onun daxili və xarici ticarət, maliyyə məsələləri ilə bağlı qaydaları vardır (Jones, Jones and Woods, 2004). Özünəməxsus təhsil sisteminə və cəmiyyəti strukturlaşdıran qüvvə sayıla biləcək sosial mühəndislik strukturuna malikdir. Formal regionun ən tipik nümunəsi dövlətdir. Dövlət, qurulduğu torpaq parçasının adını daşıyan ölkə ilə sinonim olaraq istifadə olunur. Dövlətin vətəndaşların gündəlik həyatındakı rolunu ümumən araşdırıldıqda onun vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qoruduğu, qanunlar qəbul etdiyi, qanundan kənar fəaliyyətləri cəzalandırdığı və bəzi xidmətlər göstərdiyi məlum olur. Dövlətin xidmətləri arasında insanların əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün nəqliyyat sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, kapitalın istiqamətləndirilməsi, təhsil, hüquq, səhiyyə və bu kimi xidmətlərin təşkili var.

3.3. Dövlət və Millət

Siyasi coğrafiyaçılar ayrı-ayrı ölkələr üçün “dövlət” terminindən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Bu baxımdan “ölkə” və “dövlət” terminləri bir-birini əvəz edən söz kimi istifadə olunur. Ancaq eyni şey millət üçün keçərli deyil. Əslində bu, gündəlik həyatda ən çox yayılmış səhvlərdən biridir. Ümumiyyətlə, insanlar dövlət və millət anlayışlarını bir-birinə qarışdırıb, çünki onlar dövlət daxilində milliyyəti bölüşürlər. Bununla belə, "millət" tarixi, etnik və çox vaxt dil və dini vurğulamaları daşıyır, bir xalqın birliyə mənsubluq hissini ifadə edir. Bəzən bir xalq onu doğuran dövlətdən daha geniş mənə kəsb edir, daha geniş ərazilərə yayıla bilər. Məsələn, fransız milləti Fransanın içindən yaranıb, lakin Fransadan kənarında yaşayan fransız və fransız dilli insanlar da özlərini fransız millətinin bir hissəsi kimi görürlər. Bunun əksinə olaraq, Yuqoslaviya heç vaxt bir millət olmamışdır. Qanuni Yuqoslaviya milliyyətindən olan milyonlarla insan emosional olaraq etnik slavyanlara, xorvatlara, serblərə, bosniyalılara və ya digər qruplara aid olduğunu hiss edirdi. Yuqoslaviya keçmişdə dövlət idi, amma millət ola bilmədi və bu sistem də dağıldı. Dünyanın bir çox başqa ölkələri dövlətdir, amma millət deyil. Heç bir etnik qrup bütün əhali üzərində üstünlük təşkil etmir. 1991-ci ildən əvvəlki Sovet İttifaqı ən yaxşı nümunədir. Bu vəziyyət bəzən ikimillətli dövlət və ya çoxmillətli dövlət kimi də adlandırılır. Bunun əksinə olaraq, tək bir xalq iki və ya daha çox dövlətdə üstünlük təşkil edə bilər; Part-millət adlanan bu halda xalqın millət hissi vahid bir ölkənin həddlərini aşmışdır ki, bunun ən yaxşı nümunəsi 22 dövlətdə hakim olan ərəb xalqıdır. Dünyada bir çox xalqların dövləti olmayıb. Bu xüsusi vəziyyətdə olan millətlər dövləti olmayan millətlər kimi tanınır.

3.3.1. Milli dövlətlərin yaranması

Ayrı-ayrı dövlət olma ideyası tarixi prosesdə yavaş-yavaş inkişaf etmişdir. 1776-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının

Müstəqillik Bəyannaməsi dərc edildikdə, bütün dünyada cəmi 35 imperiya, krallıq və ölkə var idi. Fransa İnqilabından sonra yayılan millətçi hərəkatlar bir çox siyasi vahidlərin ərazilərinin genişlənməsinə zəmin hazırlamaqla yanaşı, bəzi imperiyaların parçalanmasına da səbəb oldu. Fransa inqilabı ilə yayılan millətçilik hərəkatları milli dövlətlərin yaranmasına zəmin hazırladı.

II Dünya Müharibəsinin başlandığı 1939-cu ildə müstəqil dövlətlərin sayı 70-ə çatdı. Müharibədən sonra müstəmləkə dövrünün başa çatması müstəqil dövlətlərin sayının çoxalmasına səbəb oldu. Bu prosesin bir hissəsi olaraq həm Hollandiya, həm də 19-cu əsrin sonlarına doğru qurulan Belçika Birliyi bir müddət sonra dağıldı və bu əsrin sonlarına doğru dağılmağa başlayan Osmanlı İmperatorluğu da Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Avstriya-Macaristan İmperiyası ilə birlikdə milli dövlətlərə bölünərək tamamilə yox oldu. Almaniya və Rusiya imperiyaları da ləğv edildi. 20-ci əsrdən əvvəl İrlandiya. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Hindistan, Pakistan, Birma, Seylon və ərəb ölkələrinin, daha sonra isə Afrikanın bir çox ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə Britaniya İmperiyası da dağıldı. Hollandiya, İspaniya, Portuqaliya və Fransanın xarici ərazilərindən də müxtəlif ölkələr meydana çıxdı. Osmanlı dövləti, Avstriya-Macaristan İmperiyası, Hollandiya-Belçika İttifaqının dağılması, Car Rusiyasının məhv edilməsi, Alman imperiyasının dağılmasının sonunda milli dövlətlər yarandı.

3.3.2. Millət

Millətlər mədəni cəhətdən homojen qruplardan təşkil olunmuşdur. Bu qruplar bir qəbilə və ya icmadan daha böyük kütlələr tərəfindən yaradılmışdır. Milləti təşkil edən əhali kütlələri geniş istifadə olunan ümumi dili, uzun müddətdir mövcud olan institutları, oxşar dini inancları və tarixi təcrübələri bölüşür.

Diqqət edilsə, milləti təşkil edən məsələlər arasında irqi mənşəyə üstünlük verilmir. Ortaq mədəniyyəti, tarixi və təsisatları olan, lakin mənşəyinə görə fərqlənən, millət və milli dövlət təşkil

edən dövlət varmı? Bu sualın cavabı araşdırıldıqda belə görünür ki, multikultural cəmiyyətlər də milli dövlət kimi qəbul edilir. Multikultural cəmiyyət olmasına baxmayaraq, ABŞ milli dövlətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın dövlət devizlərindən biri belədir: «E pluribus unum» (latınca), yəni «Çoxdan təkə». ABŞ-da milli dövlətin xarakterini müəyyən edən ümumi dil, institutlar, ümumi maraqlara dayanan və zamanla formalaşan “Amerika vətəndaşlığına” əsaslanan Amerikan mədəniyyətidir.

Multikulturalizm dil, din, adət-ənənə və adət baxımından birdən çox mənbədən qidalanmağı nəzərdə tutur. 1492-ci ildə Amerikanın kəşfi ilə başlayan prosesdə ingilis, fransız, ispan, irlandlar ilə Amerikaya zorla gətirilən və tropik bölgələrdə qul olaraq işçi ehtiyaclarını qarşılayan afrikalılar, Hindistan, Çin və Yaponiyadan gələn asiyalılar Amerikada məskunlaşdılar. Yeni qitənin əhali prosesində xristianlığın müxtəlif məzhəbləri, şərq fəlsəfi inancına malik olanlar və müxtəlif dillərdən olanlar maraq birliyi çərçivəsində bir araya gələrək Amerika tipini, Amerika millətini formalaşdırdılar. ABŞ milli dövlətdir. Çünki onlar multikultural cəmiyyət olsalar da, Amerika vətəndaşlığına əsaslanan Amerika mədəniyyətini paylaşırlar. Bəzi milli dövlətlər ştatlardan ibarətdir. ABŞ-ı ştatlardan ibarət federativ quruluşlu milli dövlətə misal göstərmək olar.

3.3.3. Milli dövlət

Bu xalq kütləsinin yaşadığı torpaqda milləti, dövləti təşkil edən xalq kütləsi varsa, o dövlət milli dövlətdir. Milləti təşkil edən bir xalq kütləsi, bu xalq kütləsinin yaşadığı torpaqlar üzərində bir dövlət varsa o dövlət bir milli dövlətdir. Müasir dövrdə milli dövlətlər eyni zamanda həm də unitar dövlətlərdir. Milli dövlətlər hesab edilən əksər dövlətlərin əhalisinin 60%-dən çoxu vahid etnik qrupdan ibarətdir.

Məsələn, amerikalı: Məlum olduğu kimi, coğrafi kəşflərlə Avropadan Amerikaya başlayan köçlər nəticəsində burada məskunlaşanlar bir tərəfdən torpaqlara sahib çıxmış, mədənləri istismar etməyə başlamış, digər tərəfdən də dəmir yolu şəbəkəmi

genişləndirildilər, yeni qəsəbələr saldılar və müxtəlif sahələrdə intensiv fəaliyyətlə məşğul oldular. Zamanla müstəqillik əldə edilmiş, şimal-cənub savaşı ilə köləlik ləğv edilərək qadağan edilmiş, ştatların birləşməsi ilə federativ bütövlüyü təmin edilmiş, bu dövlət zamanla maraqların birliyinə söykənmiş və nəhayət. amerikalı olmaq ideyasına əsaslanan amerika millətini yaratmışdır.

İmperiyalardan tək bir irqin dominantlıq mənbəyi olduğu milli dövlətlərə meyl var. Guibernauya görə, milli dövlət “müəyyən bir ölkə üzərində qanuni hakimiyyəti həyata keçirmək üçün inhisar hüququna sahib olduğunu iddia edən və mədəni homogenləşdirmə yolu ilə xalqı onun hakimiyyəti altında birləşdirməyə çalışan bir növ dövlətin formalaşması ilə xarakterizə olunan müasir bir qurumdur.

Unitar dövlət: Unitar dövlət, həmçinin monolit dövlət adlanır, suverenlik, birlik və bütövlük nümayiş etdirir. Unitar dövlətdə ölkənin hüduqlarında hüquq birliyi, qanun birliyi və qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin birliyi mövcuddur. Dövlətin ölkə, millət və suverenlik elementləri və qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları baxımından unikallığını göstərən dövlət formasıdır. Başqa sözlə desək vahid ölkə üzərində, vahid bir millət vahid suverenliyə tabedir. Unitar dövlətdə dövləti təşkil edən elementlər vahid və bölünməz bir varlıqdır. Eyni coğrafiyada yaşayan insanların müəyyən qanunvericilik, məhkəmə və icra hakimiyyəti orqanlarına və onların fəaliyyətinə riayət etməli və onların fəaliyyətində iştirak etməli olduğu dövlət quruluşudur. Dünyadakı milli dövlətlərə Fransa, Misir, Almaniya, Yaponiya və Yeni Zelandiyanı misal göstərmək olar. Bəzi dövlətlər iki millətdən ibarətdir. Bunun tipik nümunələri Kanada və Belçikadır. 1985-ci ildə Nielsson dövlət və millət qruplarının təsnifatını vermişdir.

1. Etnik qrupun bir çox milli dövlətləri var

2. Tək bir etnik qrupun üstünlük təşkil edən milli dövlətlər.

Bir etnik qrupun birdən çox dövlətə sahib olmasına ərəb dünyasını misal göstərmək olar. İdarəetmə forması və dövlət quruluşu bir-birindən çox fərqli olsa da, Ərəb Dünyası Birləşmiş

Millətlər Təşkilatında 22 müstəqil dövlətlə təmsil olunur. Bir millətin birdən çox dövlət tərəfindən təmsil olunmasına da Türk Dünyasından misal çəkmək olar. Türkiyə ilə yanaşı, Qafqaz və Orta Asiyadakı Türk Respublikaları da bir millətin müxtəlif dövlətləri kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatına daxildir (Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan).

İslandiya, Yaponiya, İtaliya, Polşa və Somlii tək bir etnik qrupun üstünlük təşkil etdiyi milli dövlətlərə misal ola bilər. Bu ölkələrdə əhalisinin 60%-dən çoxu vahid etnik qrupdan ibarətdir.

3.3.4. Qeyri-milli dövlətlər

Dövlətin əhalisinin 60%-dən çoxunun bir etnik qrupdan ibarət olmadığı dövlətlər qeyri-milli dövlətlər adlanır. Qeyri-milli dövlətlərin üç növü var.

1. Orta dərəcəli milli dövlətlər: Dominant etnik qrup ümumi əhalinin 50%-dən azını təşkil edir. Dominant etnik qrup əhalinin təxminən 40%-ni, digərləri isə əhalinin 60%-ni təşkil edir. Bu qrupda Filippin, Sudan və Qazaxıstanı misal göstərmək olar. Bu qrupa daxil olanların bəzilərinin etnik əhali quruluşu tarixi hadisələrin nəticəsi olduğu halda, bəzilərinin demoqrafik quruluşu keçmişdə həyata keçirilən məskunlaşdırma siyasətinin nəticəsidir. SSRİ dövründə həyata keçirilən məskunlaşdırma siyasəti ilə əhalinin strukturu dəyişən ölkələrə Qazaxıstanı misal göstərmək olar (Dönməz, 1987). Qazaxıstan əhalisinin 44%-ni qazaxlar təşkil etdiyi halda, qalan hissəsini ruslar və müxtəlif nisbətdə alman, polyak və digər qruplar təşkil edir. Qazaxstan hal-hazırda bu qrupa aid deyildir. Belə ki, 1989-cu ildə əhalinin yalnız 40 %-ni qazaxlar təşkil edirdisə, 2021-ci il siyahıyaalma zamanı qazaxların ölkə əhalisi üzrə payı 70,4%-ə çatmışdır.

Eynilə, Orta Asiya Türk Cümhuriyyətlərində də Rusiyanın məskunlaşdırma siyasətinin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Filippində Malayziya mənşəli, proto-malaylar və parvanlar-İspan-amerika qrupları müxtəlif etnik qruplara təsir göstərmişdir. Afrika

ölkəsi olan Sudanda 500-dən çox qəbilə bir yerdə yaşayır. edir Bu ölkədə 100-dən çox dil və dialekt danışılır.

2. İki millətli dövlətlər. Bu dövlətlərdə iki əsas etnik qrup ümumi əhalinin ən azı 65%-ni təşkil edir. Belçika, Peru və Fici iki millətli dövlətlərə misaldır. Belçikanın əhalisi 56 % flamand (Hollandiya), 37 % valonludur (fransız əsilli). Belçika əhali quruluşu və gətirdiyi problemlər ilə Avropada iki millətliyin yaratdığı problemlər yaşayan bir ölkədir. Cənubi Amerika ölkəsi olan Peru əhalisinin 60 %-ni ispan mənşəli və yerli perulular təşkil edir. Fici əhalisin təxminən 45% Maleneziya mənşəli, 45% isə Hindistan mənşəlidir.

3. Çoxmillətli dövlətlər. Bu dövlətlərdə heç bir etnik qrup digərindən üstün deyil. Çoxmillətli dövlətlərə misal olaraq Hindistan, Malayziya və İndoneziyanı göstərmək olar. Hindistanda Dravidlər, Vedalar, Hind-Aryanlar və Brahmanlar kimi bir çox etnik qruplar birlikdə yaşayır. Malayziyada əhalinin 50%-ni malaylılar, 35%-ni çinlilər, 10%-ni hindistanlılar və pakistanlılar təşkil edir. İndoneziya təxminən 270 milyon (2020-ci il) əhalisi ilə dünyanın ən sıx məskunlaşdığı ölkələrdən biridir. Əhalinin etnik tərkibinə yavalılar (40%), sundanlar (15%), madurlar (4%), həmçinin papuaslar, malayziyalılar və balilər daxildir.

3.4. Dövlətlərin təsnifatı

Dövlətlərin təsnifatı siyasi coğrafiyaşünasların mühüm fəaliyyət sahələrindən biridir və təsnifatlar çox müxtəlif meyarlara görə aparıla bilər. Dövlətlər əhatə etdikləri ərazinin ölçüsü, daxil olduqları bloklar, idarəetmə üsulları, inkişafı və sərhədlərinin forması kimi çox fərqli meyarlar nəzərə alınmaqla təsnif edilir. Burada dövlətlər əvvəlcə tarixi prosesdəki təsir sahəsinə və ərazi ölçüsünə görə araşdırılacaq, daha sonra siyasi coğrafiyi tədqiqatlarda çox istifadə edilən sistemli təsnifat əsasında ümumi şəkildə nəzərdən keçiriləcək.

3.4.1. Təsir sahəsinə görə dövlətlər

a. Şəhər Dövlətləri: Tarixi dövrdə Mesopotamiya, Qərbi Anadolu və Avropanın müxtəlif bölgələrində qurulan bəzi şəhər-dövlətlərin, xüsusilə Avropada qurulanların tarixin demək olar ki, hər dövründə mövcudluğunu davam etdirdiyi məlum olur. Orta əsrlərdə İtaliyada yaranmış Venesiya, Genuya (Genua) və Piza şəhər dövlətləri və Almaniyada yaranmış bir çox şəhər dövlətləri öz dövrlərində dövlət təşkilatı anlayışını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu şəhər-dövlətlər arasında Hamburq və Bremen Almaniya Federativ Respublikasının qurucu üzvləri kimi müasir zamana kimi mövcudluqlarını qoruyub saxlamışlar (Günel, 1994). Xristian katolik dünyasının paytaxtı və ən kiçik şəhər dövləti Vatikanıdır. İtaliyanın paytaxtı Romanın qərbindəki bir ərəzidə yerləşən Vatikan, Katolik Kilsəsinin başçısı Papanın olduğu 0,44 km² ölçüsündə müstəqil bir dövlətdir. Vatikan özünü dövlətüstü hesab etdiyi üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü deyil.

b. Feodal dövlətləri:

Feodalizm orta əsrlərdə Avropada torpaq mülkiyyətinə əsaslanan hakim idarəetmə tərzidi. Məlumdur ki, xüsusilə odlu silahlarda barıtdan istifadə olunması və İstanbulun fəthində istifadə edilən topların Avropaya yayılması nəticəsində orta əsrlərdə Avropada adi idarəetmə forması olan feodallıq süqut etməyə başladı, feodallar isə krallıqların hökmranlığını qəbul etməli oldular. Avropa tarixinin feodal quruluşunu əks etdirən və yaşadan bu kiçik dövlətlər özünəməxsus siyasi quruluşlarına görə qısaca vurğulanmağa ehtiyac duyurlar. 20-ci əsrin əvvəllərindən bəri yaşanan müharibələrə, Avropa İttifaqı prosesinə və dünyada baş verən siyasi qloballaşma tendensiyalarına baxmayaraq, Avropada siyasi varlığını hələ də qoruyub saxlayan Monako, Lixtenşteyn, Andorra və San Marino orta əsr feodal idarəetmə tərzinin bu günlərə gəlib çıxan feodal dövlətlərinin qalıqlarıdır. (Günel, 1994).

Monako Knyazlığı: Alp dağlarının Aralıq dənizinə baxan yamaclarının qarşısında, Fransanın Nitsa (Nis) və Menton şəhərləri arasında nazik bir zolaq üzərində yerləşən Monako

Knyazlığı Vatikandan sonra ən kiçik dövlətdir. Ən çox xidmət sektorundakı fəaliyyəti ilə varlığını qoruyan bir ölkədir.

San Marino Respublikası: San Marino (italyanca San Marino), rəsmi adı ilə San Marino Respublikası (italyan. Repubblica di San Marino) Dünyanın ən qədim respublikalarından biri və Avropanın ən kiçik respublikasıdır. Cənubi Avropada yerləşir, hər tərəfdən İtaliya ərazisi ilə əhatə olunmuşdur. İndiki sərhədləri daxilində San Marino Avropanın ən qədim dövlətidir. Dövlət, dünyanın ən qədim suveren dövləti olduğunu iddia edir.

San Marino nə NATO-nun, nə də Aİ-nin bir hissəsi deyil, lakin sonuncu ilə açıq sərhədlərə malikdir, onunla gömrük ittifaqındadır və avro buraxmaq və öz sikkə variantlarını zərb etmək hüququ ilə Avrozonanın bir hissəsidir.

Lixtenşteyn: İsveçrənin xarici siyasətdə söz sahibi olduğu bir knyazlıqdır. Parlament monarxiyasını qəbul etmiş ölkənin rəsmi adı Lixtenşteyn Knyazlığıdır. Ölkə əhalisinin 90%-ə yaxını katolik təriqətinə mənsub olsa da, onların dili alman dilidir. Pul vahidi İsveçrə frankıdır. 1924-cü ildə İsveçrə ilə gömrük və valyuta ittifaqına daxil olan Lixtenşteynin xarici işlərini İsveçrə idarə edir.

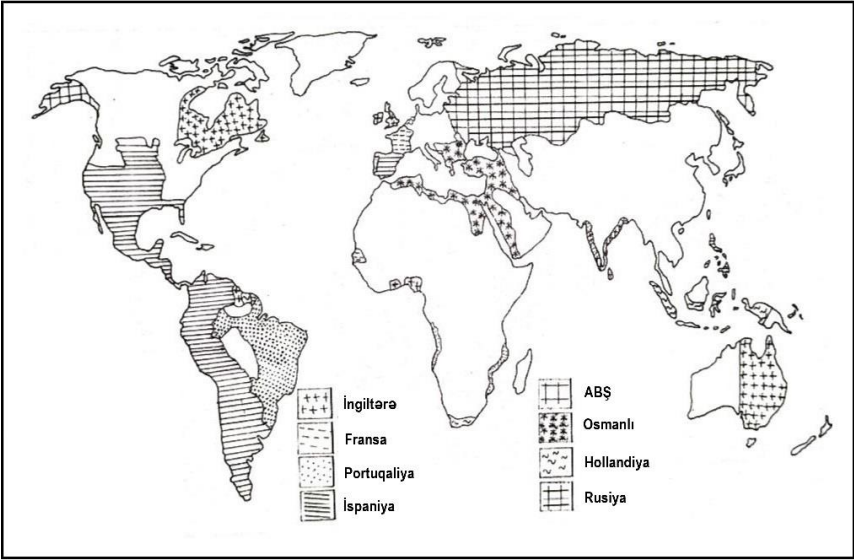
Andorra Knyazlığı: Andorra (kat. Andorra) və ya rəsmi adı ilə Andorra Knyazlığı (kat. Principat d'Andorra)-Cənubi Avropada mikrodövlət. Andorra dənizə çıxışı olmayan ölkələrdən biridir və Pireney yarımadasının şərqində yerləşir. Şimalda Fransa, cənubda isə İspaniya ilə həmsərhəddir. Paytaxtı və ən böyük şəhəri Andorra la Vella, ümumi sahəsi 467.63 km², əhalisinin sayı 79,000 (2021) nəfərdir. İdarəetmə forması konstitusiyalı monarxiya olan ölkə Fransa Respublikasının Prezidenti və Urxelski yepiskopu tərəfindən birgə idarə olunur. İspaniya və Fransa arasında yerləşən Andorra Knyazlığı Avropa qitəsinin Pireney dağlarında ən qədim ölkələrindən biridir. Katolik məzhəbinə mənsub insanlar gəlirlərini turizm və bankçılıqdan qazanırlar. İnkişaf etmiş bank sistemi ilə Avropanın “vergi cənnətinə” çevrilərək varlığını qoruyan bir ölkədir.

3.4.2. Böyük ərəzili dövlətlər

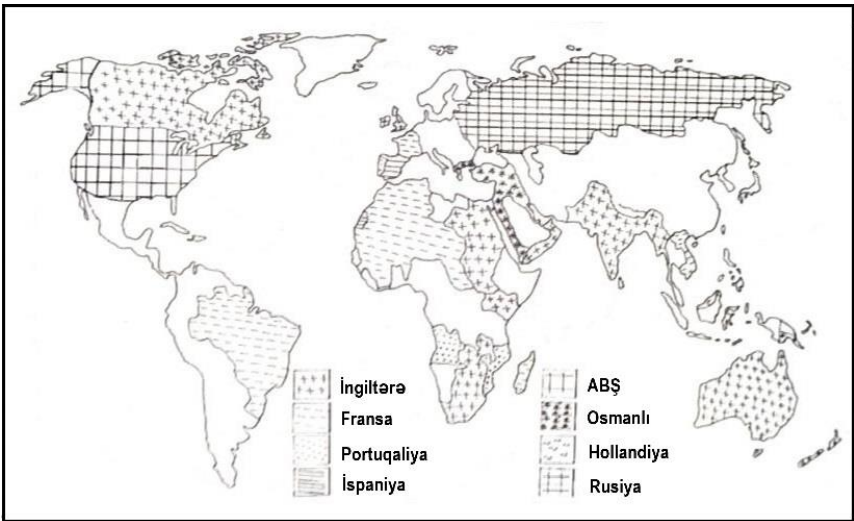
Bu termindən feodalizmin dağıdılması və imperiyaların qurulması ilə yaranan dövlətləri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Dövlətin qüdrəti ilə torpaqların böyüklüyü arasında əlaqənin qurulması Avropada xüsusilə qəbul edilmiş və müəyyən zaman keçdikcə feodalizm öz yerini geniş torpaqlı dövlətlərə buraxmışdır. Dünya tarixinin ən mühüm dönüş nöqtələrindən biri İstanbulun fəthidir. İstanbulun fəthi zamanı divarların sökülməsi üçün istifadə edilən toplardan Avropada da istifadə olunmağa başlanması ilə feodalizm dağılmağa başladı.

İstanbulun fəthi ilə başlayan prosesdən sonra dünya ticarətinin mərkəzi sayılan Aralıq dənizinin Osmanlı İmperatorluğunun nəzarətinə keçməsi ilə bağlı olaraq Aralıq dənizindən başlayaraq Hindistan və Çinə qədər uzanan İpək və Ədviyyat Yolları üçün yeni yollar və marşrutlar axtarılmaya başlandı. Məlumdur ki, Aralıq dənizi Osmanlı hakimiyyəti təsiri altına girənə qədər Aralıq dənizi üzərindən həyata keçirilən ticarət coğrafi kəşflərdən sonra Atlantik Okeanına keçdi. Bu arada dənizçilikdəki inkişaflarla, yəni dünyanın və okean yollarının kəşfi ilə Avropadakı bəzi dövlətlərin xaricdə müstəmləkələrə sahib olmağa çalışdıqları görülməkdədir.

İspanlar və portuqallar Cənubi Amerika, Afrika və Uzaq Şərqdə gedə biləcəkləri torpaqları öz ölkələrinin torpaqlarına qataraq koloniyalar və ya müstəmləkələr yaratdılar. İngiltərə, Fransa və Hollandiya Afrikanın, Şimali Amerikanın və Uzaq Şərqin bəzi hissələrini ələ keçirərək müstəmləkə imperiyaları yaratmaqla öz hökmranlıq sahələrini genişləndirdilər (bax: xəritə 4).

Xəritə 4: 19-cu əsrdə bəzi dövlətlər və dominionlar

Xəritə 5: 20-ci əsrdə bəzi dövlətlər və dominionlar

Qərbi Avropa ölkələri Avropa qitəsindən kənarında yeni kəşf edilmiş torpaqlarda öz hökmranlıqlarını genişləndirərkən, bir tərəfdən də Avropada geniş torpaqlara malik olan dövlətləri və imperiyaları yaradırdılar. Avropada torpaq baxımından böyük dövlətlərin və imperiyaların yaranmasında, orta əsrlərdə hökmranlıq edən feodal quruluşunun süqutundan sonra zaman keçdikcə kiçik siyasi vahidlər təşkil edən feodalların öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün krallıqların hakimiyyəti altına keçmək istəyi mühüm rol oynamışdır (xəritə 4). Məhz belə bir inkişafın nəticəsi idi ki, Polşa və Litva 1569-cu ildə vahid bayraq altında birləşərək Polşa-Litva İttifaqını yaratdılar. XVIII əsrdə baş verən və təsirləri sürətlə yayılan Sənaye İnkılabı müstəmləkəçiliyin daha da inkişafına və ərazi baxımından böyük dövlətlərin yaranmasına imkan verdi. Məsələn, məhz bu dövrdə Britaniya Krallığı şərqdə Hindistandan qərbdə Şimali Amerikaya qədər uzanan, "Üzərində Günəş batmayan İmperiyaya" çevrildi. Rus (Çarlığı) İmperiyası qabarıq şəkildə meydana çıxdı, Fransa 19-20-ci əsrlərdə Britaniya İmperiyasından sonra dünyanın ikinci ən böyük müstəmləkə imperiyasına çevrildi və onun xaricdəki əraziləri Karib dənizindəki Haitidən Hind okeanındakı Madaqaskara, Uzaq Şərqdə Vyetnama qədər uzandı (xəritə 5). ABŞ-ın həm qitədə, həm də dənizlərdə genişlənməsi Sənaye İnkılabından sonrakı dövrə təsadüf edir. 1866-cı ildə Prussiya-Avstriya müharibəsinin məğlubiyyətindən və Alman Konfederasiyasının parçalanmasından sonra 1867-ci ildə Avstriya İmperiyasının Macarıstanla birləşməsi və Avstriya-Macarıstan İmperiyasının yaranması qitə Avropasında güclü dövlət olmaq istəyi ilə bağlıdır. Almaniya və İtaliyada milli birliyin reallaşması və sənayeləşmə hərəkatlarının başa çatması ilə bu dövlətlərin 19-cu əsrin ikinci yarısında ərazilərini genişləndirdikləri və dünyada müstəmləkəçilik hərəkatlarında iştirak etdikləri aydın görünür (bax. xəritə 4).

3.4.3. Sahəsinə görə dövlətlər

Dövlətlərin ərazi baxımından böyüklüyünün önəmli olub-olmaması zaman-zaman müzakirə mövzusu olmuşdur (Göney,

1993, Günel, 1994, Özey, 2007). Geosiyasi nəzəriyyələrin irəli sürüldüyü, imperiyaların dünyaya hakim olduğu dövrlərdə dövlətin sahəsinin böyüklüyünün qüdrət göstəricisi olduğu qəbul edilmiş, əhalisi çox olan güclü dövlətlərin ərazilərinin genişləndirilməsinin zəruriliyi irəli sürülmüşdür. Əslində, əhalisi çox olan ölkələrin ərazi baxımından genişlənmək istəyi geosiyasi nəzəriyyələrlə qanuni əsaslandırılmaq istəməsi alman hökmdarlarının öz ambisiyalarını reallaşdırmaq üçün ordularını Avropanı fəth etmək kampaniyasını aparmağa məcbur etmişdi. Ölkənin ərazi baxımından genişliyi, xüsusilə formalsı iqlim şəraiti, bitki örtüyü, yeraltı və yerüstü sərvətlər baxımından fərqlilik və müxtəlifliyin yaranmasına səbəb olur. Fərziyyələrdən biri odur ki, dövlətin ərazisi nə qədər böyük olarsa, bir o qədər çox yeraltı və enerji ehtiyatlarına və münbit torpaqlara sahib olacaqdır. Bununla belə, mineral ehtiyatlar qeyri-bərabər paylanır. Ona görə də ərazinin böyüklüyü təkcə onların dövlət sərhədləri daxilində mövcudluğuna zəmanət vermir. Avstraliya, Kanada, Rusiya torpaq baxımından çox böyük dövlətlərdir, lakin məhsuldar kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün əlverişli torpaqları olduqca azdır. Əslində torpağın böyüklüyü də çatışmazlıq ola bilər. Çox böyük ölkənin bir-birindən uzaq, əhalisi az olan, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin ümumi axını ilə inteqrasiyası çətin olan əraziləri də ola bilər. Ölkənin ərazi baxımından genişliyi yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, iqtisadi, sosial və mədəni baxımdan coğrafi görünüşdə kifayət qədər fərqliliklər ortaya qoyur.

Kiçik ölkələr mədəni cəhətdən vahid əhaliyə malik olmaqla daha yaxşı üstünlüyə malikdirlər. Ərazisi kiçik ölkələr ölkənin bütün hissələrini birləşdirən nəqliyyat və kommunikasiya sistemlərini daha asan inkişaf etdirə bildiyi kimi, hücum halında işğaldan qorunmaq üçün daha qısa sərhədlərə malikdir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, yalnız ölçü ölkənin sabitliyini və gücünü müəyyən edən kritik amil deyil, mühüm töhfə verən amillərdən biridir.

Kifayət qədər ümumi ölçülərə əsaslanan ərazi ölçüsünə görə edilən təsnifatla dünyada dövlətlər 6 tipə bölünür (Goney, 1993. Günel, 1994).

a. Minitop Dövlətlər (Çox kiçik sahəli): Sahəsi 1000 km²-dən az olan dövlətlər. Tarixi-coğrafi şəraitin üzə çıxardığı bu dövlətlərin bəziləri orta əsrlərin feodal quruluşunu əks etdirən şəhər-dövlət və ya ada dövlətləridir və onların sayı 35-dir. Malta 316 km², Barbados 430 km². Sinqapur 639 km² sahəsi ilə ən məşhur minitop dövlətləridir.

b. Mikrotop Dövlətlər (Kiçik sahəli): Bu dövlətlərin sahəsi 1000-40 min km² arasında dəyişir. Bəziləri monarxiya ilə idarə olunan bu dövlətlərin sayı 33-dür. Lüksemburqun ərazisi 2586 km², Yamaykanın 10991 km², Küveytin 17818 km², Belçikanın ərazisi 30528 km²-dir.

c. Mezotop Dövlətlər (Orta sahəli): Sahəsi 40 min ilə 899 min km² arasında dəyişən 96 Mezotop dövləti var. Latviya 64500 km², Nikaraqua 131 min km², Rumıniya 237 min km², Çili 756 min km³ və Türkiyə 784 min km² ərazisi orta ölçülü dövlətlərə misaldır.

d. Makrotopik dövlətlər (Böyük ərazili): Bu qrupa sahəsi 900 min km² ilə 2,9 milyon km², arasında olan ölkələr daxildir və onların sayı 26-dır. Boliviya 1 milyon 98 min km², Çad 1 milyon 280 min km², Cənubi Afrika 1 milyon 225 min km², Misir 997 min km² kimi ölkələr.

e. Subkontinental dövlətlər: Yarım kontinental dövlətlərdir. Elə dövlətlər var ki, bütün qitəni əhatə etmir, lakin hələ də böyük əraziyə malikdir. Bu dövlətlər üçün qəbul edilən ərazi ölçüsü 3 ilə 7 milyon km² arasındadır. Hindistan 3 milyon 287 min km² sahəsi olan subkontinental dövlətlərə nümunədir.

f. Transkontinental dövlətlər: Bəzi dövlətlər bir qitədə, qitənin bir ucundan o biri ucuna kimi yayılmaqdadır (Goney, 1993). Rusiya, Kanada, ABŞ və Avstraliya Transkontinental dövlətlərdir. Belə dövlətlərin əraziləri 7 ilə 25 milyon km² arasında dəyişir. Rusiya 17 milyon km², Kanada 9 milyon 970 min km², Çin 9 milyon 572 min km², ABŞ 9 milyon 529 min km², Braziliya 8 milyon 511 min km². Avstraliya 7 milyon 682 min km² əraziyə sahibdirlər. Araşdırmalar göstərir ki, ölkənin genişliyi (böyüklüyü) ilə onun iqtisadi və strateji potensialı arasında əlaqə vardır (Göney, 1993). Ərazinin genişliyi yeraltı və yerüstü

sərvətlərin zənginliyinə imkan verir. Müasir dünyada xammal və enerji resursları baxımından özünü təmin edən ölkələri nəzərə alsaq, ABŞ, Rusiya, Kanada, Çin Xalq Respublikası və Avstraliyanın həmdə, transkontinental dövlətlər olduğu məlum olur.

3.4.4. Formalarına görə dövlətlər

Siyasi coğrafiyada mühüm məqam ölkənin forması ilə etnik icmaların bölgüsü arasında uyğunluğun olmasıdır. Çili və Norveç uzun formalı əraziyə malik dövlətlərdir. Bu iki dövlət forma etibarı ilə çox toplu (kompakt) vəziyyətdə olan Fransa ilə müqayisədə əsrlər boyu daha sabit və dəyişməz bir xüsusiyyət nümayiş etdirmişlər. Çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, torpaqları ümumiyyətlə şimaldan cənuba uzanan Çili və Norveç sərhədləri daxilində yaşayan insanlar eyni dildə danışır və etnik oxşarlıqlara malikdir. Ölkənin forması toplu (kompakt) olsa da, etnik fərq varsa problemlər yarana bilər. Dövlətin forması ümumiyyətlə fiziki coğrafi formalar, xüsusən də səth formaları ilə müəyyən edilir. Lakin dövləti formalaşdıran millətin siyasi sabitlikdə mövcudluğu və inkişafı təkcə fiziki coğrafi amillərlə bağlı deyil. Siyasi coğrafiyada dövlətin mülkiyyətində olan ərazisinin səliqəli, yığcam, uzununa forması siyasi fəaliyyətlərdə və müdafiədə xidmət göstərilməsi baxımından təmin edəcəyi rahatlıq və çətinliklərə görə mühüm hesab edilir (Günel, 1994). Müvafiq olaraq, dövlətlər də ərazilərinin formasına görə təsnif edilir:

a. Kompakt Sahələrə Sahib Dövlətlər: Sahələri dairəyə oxşayan dövlətlərdə ölkənin siyasi mərkəzindən sərhədlərə qədər bərabər və ya nisbətən bərabər məsafələr olacağından, xidmət və müdafiə məsələlərində rahatlıq təmin edəcəyi iddia edilir. Dairəvi, kompakt formada olan dövlətlərə göstərilə biləcək ən yaxşı nümunələr; Fransa, Macarıstan, İsveçrə, Rumıniya, Uruqvay, Lesoto və Esvatinidir (Svazilend) (bax. xəritə 6).

b. Uzununa sahəsi olan dövlətlər: Ölkənin uzun oxu ölkənin ortasından keçən oxundan iki dəfə çox olan ölkələr uzanmış formalı dövlətlər kimi müəyyən edilir. Ölkənin uzununa forması coğrafi görünüşdə əhəmiyyətli fərqlərə səbəb ola bilər. Məsələn, şimal-cənub istiqamətində uzanan dövlətlərdə iqlim şəraiti, nəq-

liyyat və mədəni quruluş baxımından əhəmiyyətli fərqlər görünə bilər və ən əsası ünsiyyətdəki çətinliklər milli mənlilik hissələrinin formalaşmasında problemlər yaradır. Şərq-qərb istiqamətində uzanan dövlətlərdə xüsusilə yerli saat fərqləri əhəmiyyətli ola bilər.

Uzun formaya malik ölkələrin ən tipik nümunələri Çili, İsveç və Norveçdir (bax. Xəritə 6) Çili uzunluğa malik dövlətlər arasında dünyanın ən uzun (4270 km) ölkəsidir (Hudson, 1994), İsveçin şimal-cənub istiqamətində uzunluğu 1574 km, şərq-qərb istiqamətində eni 499 km-dir. Norveçin uzunluğu təqribən 1440 km-dir. Uzunlamasına görə əraziyə sahib olan digər dövlətlərə Türkiyə, Avstriya, Argentina, Nepal, Myanma (Birma), Pakistan, Vyetnam, Toqo və Qambiya daxildir. Türkiyə bir dövlətin uzununa formalaşmasının gətirdiyi coğrafi görünüş fərqliliyinin ən yaxşı nümunələrindən biridir.

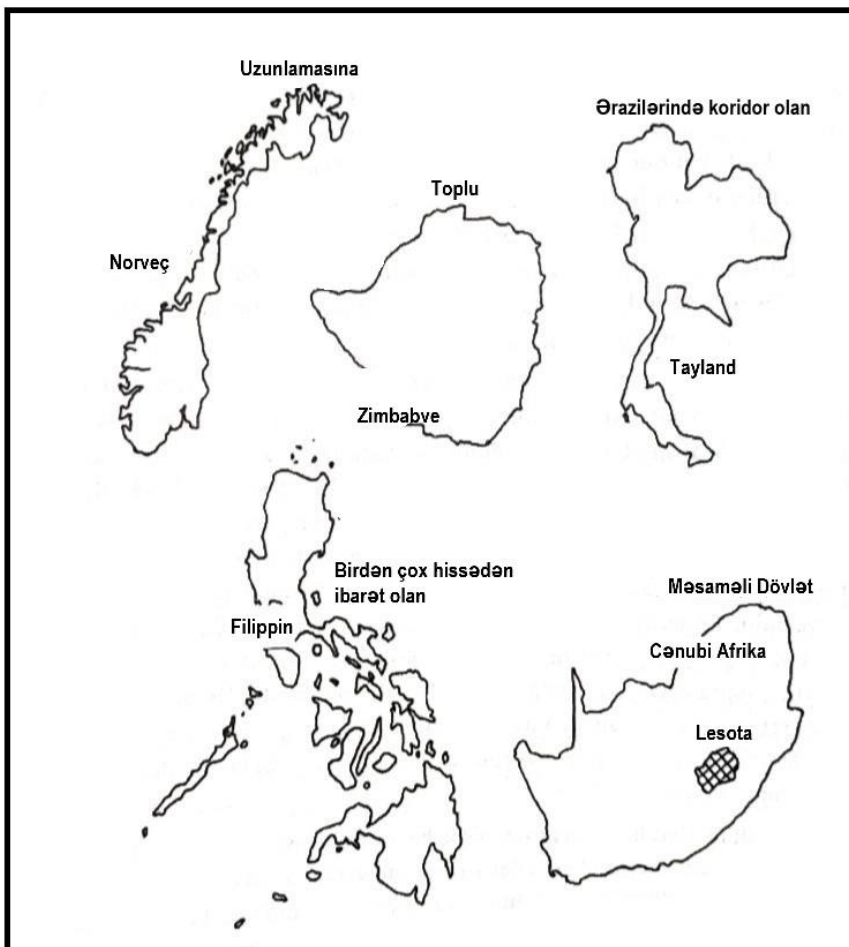
c. Ərazilərində dəhlizləri və uzantı zolaqları olan dövlətlər: Sahəsi baxımından demək olar ki, kompakt sayıla bilər, lakin bir və ya bəzən iki dar tərəfi olan (burada bir böyük və bir kiçik parçanın bir dehlizdə birləşmiş halı) dövlətlərdir. Bu tip formaya malik olan dövlətlərin bəzi torpaqları digər dövlətlərin torpaqlarına girərək dar bir dəhliz təşkil edir. Belə torpaqlar ümumiyyətlə iqtisadi inkişaf və hərbi təhlükəsizlik baxımından əlverişsiz olan torpaq forması kimi xarakterizə olunur. Bundan əlavə, ərazilərində dəhlizləri və uzantı zolaqları olan dövlətlərdə inzibati və siyasi xidmətlərin ölkənin bütün bölgələrinə çatdırılmasında çətinliklərin olduğu iddia edilir (Göney, 1993). Ərazilərində dəhlizləri və uzantı zolaqları olan dövlətlərdən bəziləri Konqo Demokratik Respublikası, Qambiya, Toqo, Malavi, Özbəkistan, Myanma, Tayland və Laosdur (6-cı xəritəyə baxın).

d. Çox hissəli dövlətlər: Dövlətin ərazisinin ölçüsündən və formasından asılı olmayaraq, onun ərazisinin vahid olması ən arzu olunandır. Coğrafi şəraitə, strateji vəziyyətə və tarixi səbəblərə görə bəzən bir dövlətin hakimiyyəti altında olan ərazinin başqa bir dövlətin ərazisinin müdaxiləsi və ya dənizin müdaxiləsi ilə bölünür. Bu cür dövlətlərdəki pərakəndəlik daşıma və milli kimlik hissəsinin inkişafında problemlərin yaranmasına zəmin yaradır.

Cənub-Şərqi Asiyada Sakit Okeanda yerləşən Malayziyanın ərazisi Sakit Okeanın iki adasında yerləşir. Şimali Amerika və Cənubi Amerika qitələrinin qovşağında yerləşən Panama dövlətinə aid adalar qərbdə Panama körfəzində yerləşir. ABŞ-ın 49-cu Alyaska və 50-ci Havay ştatı, xarici siyasətdə ABŞ-dan aslı olub, daxili siyasətdə müstəqil muxtar bölgə olan Puerto Riko nəzərə alındıqda ABŞ birdən çox hissədən ibarət dövlətlər qrupuna daxil edilir. Bununla bağlı digər nümunələr İndoneziya, Yunanıstan və Azərbaycanıdır. İndoneziya 13 mindən çox adadan ibarətdir. Azərbaycanın muxtar bölgəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Türkiyə-İran-Ermənistan sərhədində yerləşir. Bir çox Yunan adaları Egey dənizində yerləşir. Ona görə də İndoneziya, Azərbaycan və Yunanıstan da ərazisi birdən çox hissədən ibarət olan dövlətlərdir. Danimarka, İndoneziya və Filippin (bax. xəritə 6) həmçinin arxipelaq dövlətləri² kimi müəyyən edilmişdir.

e. Məsaməli dövlət: Bir və ya bir neçə müstəqil siyasi vahidin ərazisini və ya ərazilərini tamamilə əhatə edən və digər siyasi vahidi tamamilə içinə alan dövlətlərin məsaməli formada olduğu bildirilir (Şarma, 2007). Məsamə dövlətlər səyahət və rabitə problemləri ilə üzləşirlər. Məsamə içində olan dövlətlər qapalı (anklav) dövlətlərdən başqa bir şey deyil. Məsamələri əhatə edən dövlətlər həmişə güclü mövqe tuturlar. Leşoto Cənubi Afrika Respublikasının sərhədləri daxilində müstəqil dövlətdir. Bu xüsusiyyəti ilə Cənubi Afrika Respublikası dövlətlərin formalarına görə təsnifatında məsaməli dövlət kimi müəyyən edilir (Şəmsi, 2005), (bax. Xəritə 6). Anklav bir ölkə müstəqil dövlət və ya başqa ölkənin bir hissəsi ola bilər. Avropanın ən kiçik iki müstəqil ölkəsi San Marino və Vatikan İtaliyanı məsaməli edən ölkələrdir.

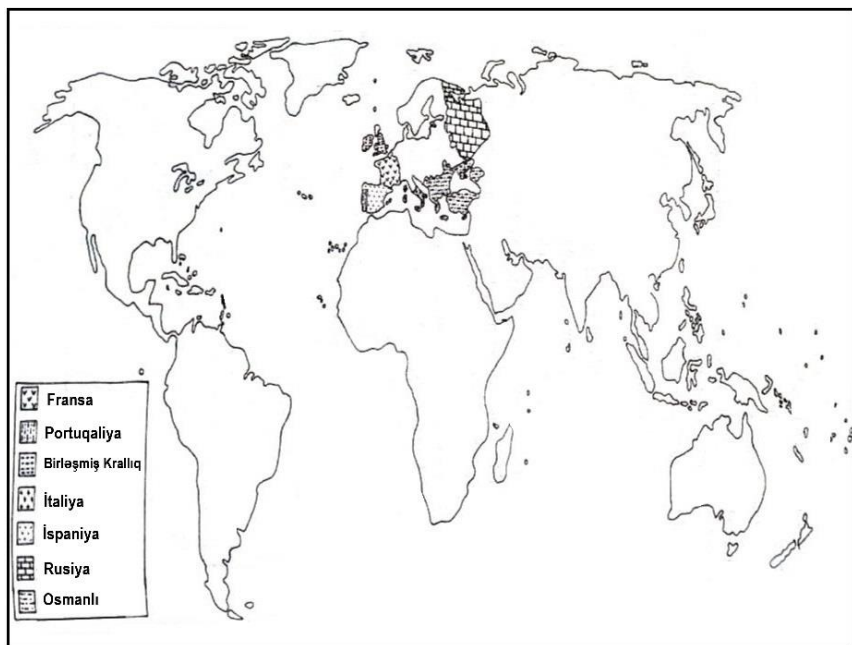
Xəritə 6: Formasına görə dövlətlərin nümunələri

3.4.5. Siyasi quruluşuna görə dövlətlər

Dünya ölkələri idarəetmə tərzinə görə qruplaşdırıldıqda, onları dörd qrupa bölmək olar. Təcrübə və nomenklaturada fərqlər olsa da, bunları demokratiya, monarxiya, diktatura və kommunizm kimi təsnif etmək olar. Dünya xəritəsində dünya dövlət-

lərinin idarəetmə formalarına nəzər salındıqda, ümumən demokratiyanın üstünlük təşkil etdiyi görünür (bax: xəritə 7). Bununla belə, bu mənzərənin zamanla necə dəyişdiyi və məkana necə yayıldığına da diqqət yetirmək lazımdır.

a. 16-cı əsrdə Avropa: Amerika qitəsinin kəşf tarixi olaraq qəbul edilən 1492-ci il dünyada əhali kütlələsinin hərəkətliliyi və dünyada hökmranlıq sahələrinin dəyişməsi baxımından əhəmiyyətli. Tarixi məlumatlar toplananda XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində Avrosentrik dünyada əsas dominant güclər Osmanlı, Portuqaliya, İspaniya, Rusiya, İtaliya, Böyük Britaniya və Fransa olduğu məlum olur (bax: xəritə 8). XVI əsrdə Şərqi Avropadan başlayaraq Rusiya Böyük Knyazlığı, Böyük Litva Knyazlığı, Polşa Krallığı, Bohemiya və Macarıstan İttifaqı, Moldaviya Knyazlığı, Valaxiya Knyazlığı, Fransa Krallığı, Katolik Krallıq (İspaniya), Portuqaliya Krallığı və Britaniya adalarında İngiltərə və Şotland Krallığı əsas geniş ərazili dövlətlər idi (Xəritə 8-ə baxın). Atlantik okeanı sahillərindən cənub-şərq istiqamətində Apenin yarımadasına doğru çoxlu feodallardan ibarət kiçik dövlətlər var idi. Böyük Britaniyanın qərbindəki adada Desmond, Mayo və Qalvey kimi bir çox kiçik dövlətlər var idi.

Xəritə 7: 15-ci əsrin sonunda dünyaya hakim olan güclər (1492)

Xəritə 8: 16-cı əsrdə Avropanın əsas dövlətləri (Mənbə: Euratlas)

b. 18-ci əsrdə Avropa: 16-18-ci əsrlər arasında Avropada baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri Osmanlı İmperatorluğunun sərhədlərinin qərbə doğru genişlənməsi və Bosniya üzərində hökmranlığıdır. Polşa-Litva Uniyası quruldu, İtaliya yarımadasının cənubundakı feodallar Siciliya Krallığı ilə əvəz olundu, Avstriya Krallığı genişlənərək Bohemiya və Macarıstanda hökmranlıq etdi, Avropanın cənub-qərbindəki Katolik Krallığı İspaniya ilə əvəz olundu. Bu dövrdə Avropada baş verən ən mühüm hadisələrdən biri Britaniya Krallığının Britaniya adalarına hökmranlığı və Şotlandiya və Birləşmiş Hollandiya ilə birləşməsidir. Həmçinin, XVI əsrdə olduğu kimi, Atlantik okeanı sahillərindən İtaliya yarımadasına doğru uzanan feodallar mövcud olmaqda davam edirdilər (xəritə 8).

c. 20-ci əsrdə Avropa: 20-ci əsrin əvvəllərində Avropanın siyasi quruluşunu göstərən xəritə ilə 16-18-ci əsrlərdəki Avropanı

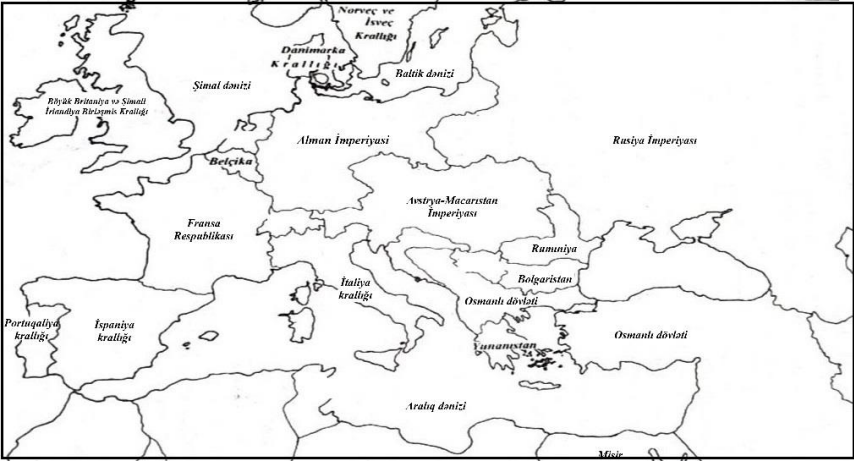
göstərən xəritələr müqayisə edildikdə, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə kifayət qədər sadə sayıla biləcək bir görünüşün ortaya çıxması diqqət çəkir. Əvvəla, başa düşülür ki, şəhər-dövlət, feodal və knyazlıqlar yox olub, onların yerini imperiya və krallıqlar tutur (8-ci xəritəyə bax). İspaniya və Portuqaliya krallıqlarının ərazisi dəyişməz qalıb. Osmanlı İmperatorluğunun Avropadakı sərhədlərinin gerilədiyi və bu torpaqlarda yeni dövlətlərin yarandığı görünür. Rumıniya, Bolqarıstan, Yunanıstan və Serb Krallığı Osmanlı torpaqlarında yeni qurulmuş dövlətlərdir. Rusiyanın ərazisini genişləndirdiyi və Baltik dənizindən Qara dənizə qədər geniş bir əraziyə hakim olduğu və Kırımı, Ukraynanı, Moldovanı, Litvanı və Polşanı ilhaq etdiyi anlaşılır. İtaliya yarımadasında birliyə nail olunaraq, İtaliya Krallığı quruldu. Avstriya-Macarıstan dövləti bütün Mərkəzi Avropada hökmranlıq edirdi. Baltik dənizinin cənubundakı düzənliklərdə birlik əldə edildi və Alman imperiyasının sərhədləri Baltik sahillərindən cənubda Alp dağlarına qədər uzandı. Fransa Respublikası, Belçika və Hollandiya digər Avropa nəhəngləri idi (bax: xəritə 10).

d. 20-ci əsrin əvvəli: Müasir dünyada bütün ölkələrin siyasi quruluşlarına görə bölüşdürülməsini göstərən xəritə araşdırıldığında (bax. xəritə 11): dünyada çoxpartiyalı demokratik idarəetmənin ümumən ön plana çıxdığı görünür. Siyasi strukturların dəyişmə tarixinə nəzər salındıqda, 20-ci əsrin əvvəllərində çoxpartiyalı demokratik idarəetmə şəkli yalnız Avstraliya qitəsində olduğu anlaşılır. 20-ci əsrin əvvəllərində limitli demokratiyaya malik ölkələr ABŞ, Braziliya, Argentina, Çili və Qərbi Avropa ölkələri Fransa, Almaniya, İngiltərə və İtaliyadır. Demək olar ki, bütün Afrika ölkələri, Hindistan yarımadası və Cənub-Şərqi Asiyada böyük ərazilər Qərbi Avropa ölkələrinin müstəmləkələridir (bax: xəritə 5). Ərəbistan yarımadasında və indiki Kolumbiyanın yerləşdiyi Cənubi Amerika qitəsində hökumət yoxdur. Mərkəzi və Şərqi Avropada, Rusiyada, Anadoluda, Yaxın Şərqdə və Çində ənənəvi monarxiyaya əsaslanan idarəetmə formaları (imperiyalar), Şimali Amerika qitəsinin cənubunda və Cənubi Amerika qitəsinin şimalında avtokratik administrasiyalar üstünlük təşkil edirdi (bax: xəritə 11). 20-ci əsrin əvvəllərində dünya əhalisinin təxminən

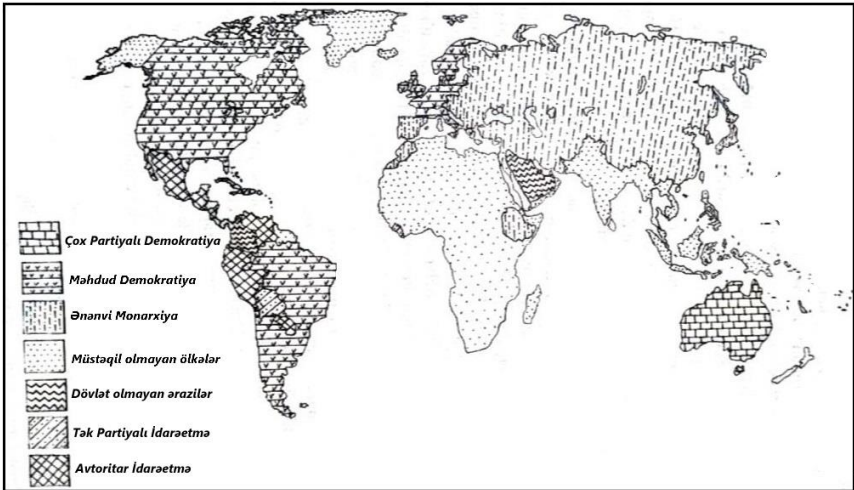
50%-i imperiyaların, 30%-i müstəmləkə hökumətlərinin, 20%-i isə məhdud demokratiyanın hökm sürdüyü ölkələrdə yaşayırdı. 1930-cu illərdə Yaxın Şərq: 1930-cu ildə Yaxın Şərqdə müstəqil dövlətlər Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Misir idi. Türkiyədə təkpartiyalı respublika, digər ölkələrdə isə monarxiyaya əsaslanan idarəetmə üsulu hökm sürürdü. Mərakeş, Tunis, Əlcəzair və Suriya Fransanın koloniyalarıdır. İraq, İordaniya, Ərəbistan yarımadasının cənub sahili və Sudan Böyük Britaniya Krallığına tabe idi (bax: xəritə 12).

Xəritə 9: 18-ci əsrdə Avropanın əsas dövlətləri (Mənbə Euratlas)

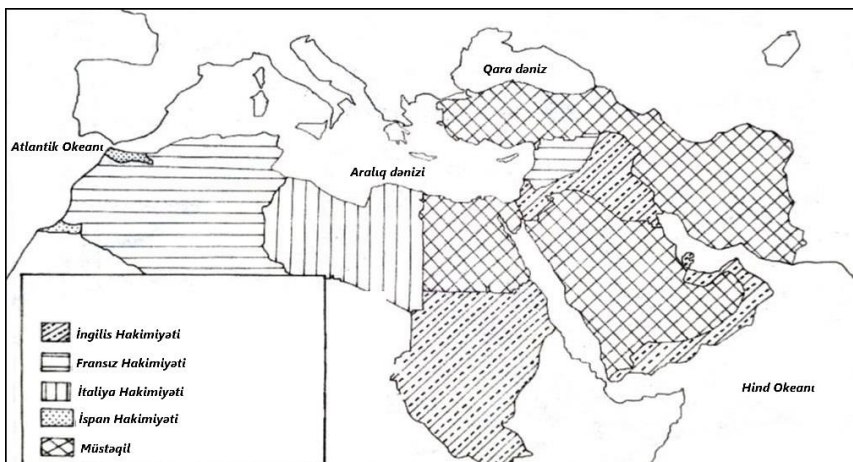

Xəritə 10: 20-ci əsrin əvvəllərində Avropanın əsas dövlətləri (Mənbə Euratlas)

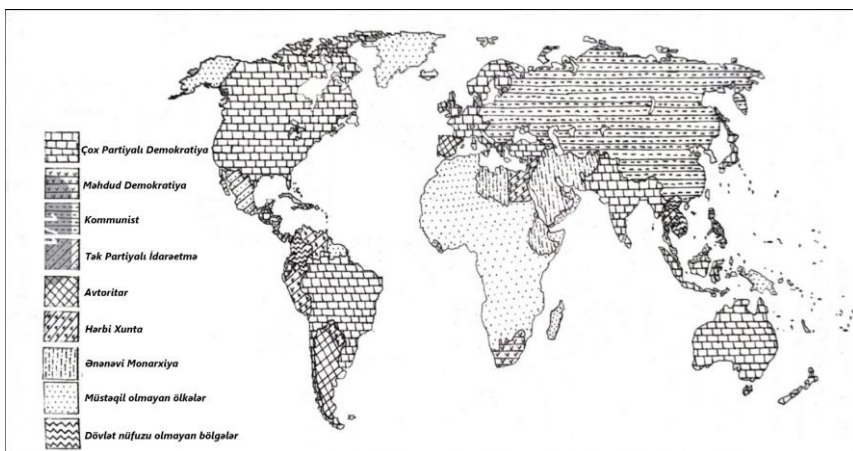

Xəritə 11: 20-ci əsrdə dünyada idarəetmə formaları

Xəritə 12. 1930-cu ildə Yaxın Şərqdə müstəqillik vəziyyəti.

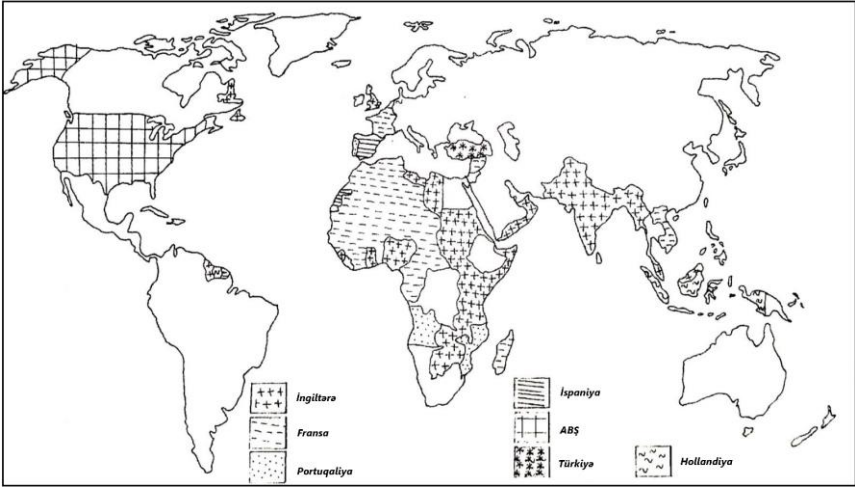
Xəritə 13: 20-ci əsrin ortalarında dünyada idarəetmə formaları

e. 1950-ci illərdə dünya: 20-ci əsrin ortalarına qədər dünyada demokratik idarəetmə formalarının geniş yayıldığı və dünya əhalisinin təxminən yarısının çoxpartiyalı demokratik hökumətlərin işlədiyi ölkələrdə yaşadığı məlum olur. Çoxpartiyalı demokratiyaya malik regionlar və ölkələr: ABŞ, Braziliya, Çili, Skandinaviya və Qərbi Avropa ölkələri, Türkiyə, Hindistan yarımadası, Cənub-Şərqi Asiyadakı adalar, Avstraliya və Yaponiyadır

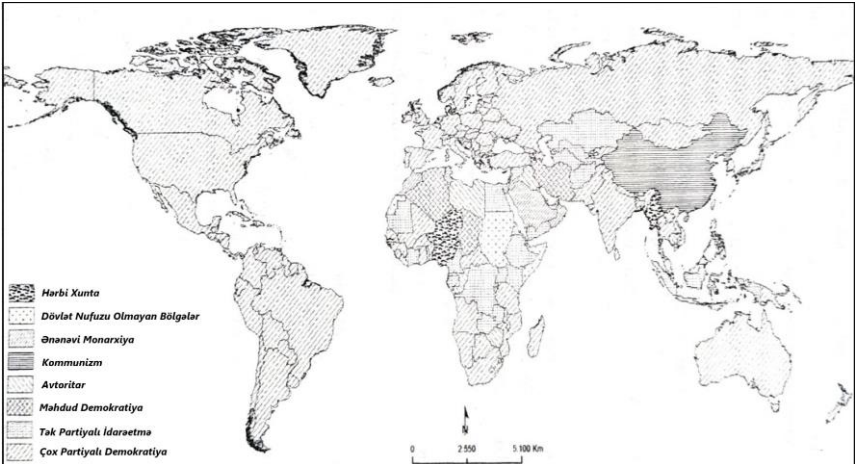
(Xəritə 13-ə baxın). Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində, Rusiyada, Orta Asiyada və Çində kommunistlər hakimiyyətdə idi. Dünya əhalisinin təxminən 35%-i kommunist rejimi ilə idarə olunurdu. Dünya əhalisinin 5%-nin yaşadığı Liviya, Efiopiya, Ərəbistan yarımadası, İraq, İran, Əfqanıstan və Nepalda krallar və ya imperatorlar hökmranlıq edirdi. Demək olar ki, bütün Afrika qitəsi və Ərəbistan yarımadasının cənub və cənub-şərq sahilləri müstəmləkə altında idi (xəritə 14-ə baxın). Müstəmləkə altında yaşayan insanlar dünya əhalisinin təxminən 5%-ni təşkil edirdi. Bu dövrdə hərbi xuntanın effektivliyinin artırmışdı. Cənubi Asiyada, Venesuela, Peru, Paraqvay, Misir, Suriya, Myanma (Birma) və Taylandda isə hərbi xuntalar idarəetmə səlahiyyətinə malikdir. Braziliyada və Pireney yarımadasında avtokratiya mövcuddur (xəritə 13-ə baxın). 1950-ci illərdə məhdud demokratiyaya malik ölkələr; Cənubi Afrika Respublikası, Ekvador və Panamadır. Liviya isə İtaliyanın nəzarəti altında idi.

1990-cı illərdə dünya: İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə dünyada baş verən ən mühüm siyasi dəyişikliklərdən biri də müstəmləkələrin sürətlə müstəqillik əldə etməsi oldu. Bundan əlavə, bu dövrün başqa bir xüsusiyyəti avtokratik və monarxiya əsaslı idarəetmə formalarının dağılması, öz yerini çoxpartiyalı demokratiya və ya məhdud demokratiyadan ibarət demokratik idarəetmə formalarına buraxmasıdır. 1990-cı illərin əvvəllərində dünya əhalisinin təqribən 55%-i çoxpartiyalı parlament sistemli, 5%-i isə məhdud demokratiyanın olduğu ölkələrdə yaşayırdı. Bu ölkələr Şimali və Cənubi Amerika qitələrində, demək olar ki, bütün Avropa, Türkiyə, Afrika qitəsində Seneqal, Mali, Kamerun, Namibiya, Botsvana, Zambiya, Asiya qitəsində Pakistan, Hindistan, Banqladeş, Monqolustan, Yaponiya və bəzi ada ölkələri, o cümlədən Avstraliyadır (xəritə 15-ə baxın). Dünya əhalisinin təxminən 5%-nin yaşadığı, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, İran, Afrika qitəsində Niger, Cənubi Afrika Respublikası, Tanzaniya, Efiopiya, Mərkəzi Afrika Respublikası, Cənubi Amerikada Surinam kimi ölkələrdə məhdud demokratiya hökm sürürdü. Kommunist idarəetmə forması Çin Xalq Respublikası, Laos, Vyetnam və Kuba kimi ölkələrdə hökm sürürdü. Bu ölkələrin

əhalisi dünya əhalisinin 25%-ni özündə cəmləyirdi. 1950-ci illərə qədər demək olar ki, tamamilə müstəmləkə olan Afrika qitəsindəki ölkələrin müstəqillik qazandıqları, lakin qitədəki vətəndaş müharibələri səbəbiylə hökumətsiz dövlətlərdən tutmuş tam demokratiyaya qədər demək olar ki, bütün idarəetmə formalarının görüldüyü və 20-ci əsrin sonlarına doğru isə idarəetmə forması müxtəliflik baxımından digər qitələrdən fərqləndiyi anlaşılır. Afrikada avtokratik və hərbi xuntanın hakim olduğu ölkələr arasında Əlcəzair, Liviya, Çad, Niger, Konqo Demokratik Respublikası, Konqo Respublikası və Uqandanı qeyd edə bilərik. Myanma və İndoneziyada hərbi xunta hökm sürürdü (bax: xəritə 15). Dünya əhalisinin 10%-i avtokratiya və hərbi xunta tərəfindən idarə olunan ölkələrdə yaşayırdı. 1990-cı illərin əvvəllərində ənənəvi monarxiya ilə idarə olunan ölkələr Mərakeş, Səudiyyə Ərəbistanı və Oman idi. Müstəmləkədən azad edilmiş Afrika ölkələrində qəbilə müharibələri və daxili qarışıqlıqlar Qərbi Sahara, Anqola, Mozambik, Somali, Sudan və Yəmən kimi hökumətsiz ölkələrinin yaranmasına yol açmışdı. 1979-cu ildə SSRİ-nin işğalı və ondan sonrakı vətəndaş müharibəsi nəticəsində yaranan iqtisadi çöküş Əfqanıstanda siyasi sabitliyin pozulmasına səbəb olmuşdu. 20-ci əsrin son 10 ilinə qədər qoyan Əfqanıstan vətəndaş müharibəsi səbəbindən siyasi hakimiyyətdən məhrum olmuşdu. Oxşar vəziyyət başqa bir Cənubi Asiya ölkəsi Kamboca üçün də mövcuddur (xəritə 15-ə baxın).

Xəritə 14: 20-ci əsrin ortalarında bəzi dövlətlər və dominionlar

Xəritə 15: 20-ci əsrin sonunda Dünyada idarəetmə növləri.

Kommunist ideologiyasına hakim olmaq üçün edilən təzyiqlər nəticəsində 1975-1979-cu illər arasında 3,3 milyon Kambocalının öldürüldüyü ölkədə Vyetnam işğalı səbəbiylə hökumət yox idi.

a. 21-ci əsrin əvvəllərində dünya: 20-ci əsrin sonunda dünya əhalisinin təxminən 60%-i çoxpartiyalı demokratik idarəetmə üsulu ilə idarə olunurdu. Kommunist dövlətlərində yaşayan insanların nisbəti təqribən 25% idi. Kommunist dövlətlərinin əhalisinin bütün dünyada demokratik meyllərin yayılmasına baxmayaraq azalmamasının ümumi səbəbi dünyanın ən sıx məskunlaşdığı ölkə olan Çinin kommunist idarəçiliyinə malik olmasıdır. Bir partiyanın əlində olduğu ölkələr sırasında Qazaxıstan, Türkmənistan, Tacikistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Mavritaniya, Konqo Demokratik Respublikası və Keniya kimi bəzi Afrika ölkələri var idi. Sudan və Somali kimi ölkələrdə siyasi sabitliyi təmsil edəcək avtoritet sahibi yox idi. Avtokratiyanın və hərbi xuntanın dövlət hakimiyyətinə malik olduğu ölkələr Belarus, Liviya, Niger və Myanma idi. Ənənəvi monarxiya sistemi Səudiyyə Ərəbistanı və Mərakeşdə də mövcud olmaqda davam edirdi. İraq, Banqladeş, Kanboca, Əlcəzair və Çad kimi ölkələrdə məhdud demokratiya mövcud idi (bax. xəritə 7). Bütün Şimali və Cənubi Amerika, Qərbi və Cənubi Afrika ölkələri, Cənubi Asiya ölkələrinin əhəmiyyətli bir hissəsi, Hindistan, Malayziya və Filippin, Atlantik okeanının qərb sahilindəki Pireney yarımadasından tutmuş şərqdə Berrinq boğazına qədər demək olar ki, bütün Avropa və Rusiya Federasiyası çoxpartiyalı demokratik idarəetmə tərzinin olduğu ölkələr idi.

1789-cu il Fransa İnqilabı ilə başlayan prosesdə xalqların ancaq öz müqəddəratını təyin edə biləcəyi anlayışının yayılması ilə imperiyalar, krallıqlar zamanla dağılıraq öz yerini milli dövlətlərə buraxıblar. Osmanlıdan ayrılaraq müstəqilliyini əldə edən Yunanıstan, Rumıniya və Bolqarıstanla başlayan bu proses İkinci Dünya Müharibəsindən sonra geniş vüsət aldı və Afrika və Asiya ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmələri anlayışı geniş mənada həyata keçirildi.

1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına daxil olan ölkələrin sayı 51 idi. Keçmiş Yuqoslaviyanın parçalanmasından sonra 2006-cı ildə müstəqillik qazanan Monteneqro Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olub və BMT-nin üzvlərinin sayı 192-yə çatıb. 9 yanvar 2011-ci ildə keçirilən "Müstəqillik Referen-

dumuna" görə, Cənubi Sudanın 9 iyul 2011-ci ildə müstəqilliyini elan etməsindən və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən tanınmasından sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv ölkələrin sayı 193-ə yüksəldi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olan 193 dövləti idarəetmə forması baxımından təhlil etdikdə, xalqın iradəsinin öz əksini tapdığı respublikaya əsaslanan parlament demokratiyasından tutmuş, mütləq monarxiyaya qədər müxtəlif idarəetmə formalarının olduğu məlum olur (bax. xəritə 7, cədvəl 1).

İdarəetmə formaları baxımından dünya ölkələrinin paylanması göstərən xəritə araşdırıldığında, 20-ci əsrin əvvəllərində müstəmləkəçilik fəaliyyətlərindən əldə etdiyi güclə I və II Dünya Müharibəsinin başlamasına səbəb olan dövlətlərin parlament demokratiyasına əsaslanan respublika idarəçiliyi ilə ölkələrini idarə etdikləri məlum olur (xəritə 7). Bu ölkələrin bəzilərində konstitusiyalı monarxiya olsa da, bu ölkələrdə krallar və ya imperatorlar simvolik səlahiyyət sahibdirlər. İspaniya, Belçika və Yaponiya konstitusiya monarxiyalı dövlətlərdir, lakin simvolik olaraq krallar və imperatorlarla idarə olunan ölkələrə nümunədir. Bu ölkələrdə qanunvericilik və icraedici fəaliyyətləri seçilmiş parlamentlər və səlahiyyətləri bu parlamentdən almış hökumətlər həyata keçirir.

Cədvəl-1: Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv dövlətlərin idarəetmə üslublarının bölgüsü (2013).

Nö	İdarəetmə forması	Sayı
1	Respublika	119
2	Konstitusiyalı monarxiya	20
3	Parlamentər demokratiya və konstitusiyalı monarxiya	15
4	Federatif respublika	12
5	Xalq respublikası	6
6	İslam respublikası	5
7	Knyazlıq, əmirlik, hersoqluq	5
8	Demokratik-sosialist respubliklar	4
9	Millətlər topluluğu və ya birliyi	3

10	Mütləq monarxiya	2
11	Sosialist və sosialist xalq respublikaları	2
	Cəmi	193

Respublika olub, lakin təkpartiyalı hökumət tərəfindən idarə olunan və mütləq monarxiyaya malik olan ölkələr əsasən, 20-ci əsrin əvvəllərində müstəmləkə vəziyyətində olan ölkələridir (bax: xəritə 5, xəritə 14). Uqandanın idarəetmə forması respublikadır və siyasi partiyaların fəaliyyətinə məhdudiyətlər qoyulub. Səudiyyə Ərəbistanı krallıq tərəfindən idarə olunur. Eyni zamanda, Səudiyyə Ərəbistanı monarxiya ilə idarə olunan teokratik dövlətdir və burada konstitusiya kimi şəriət qanunları qəbul edilir. Bu ölkə bir qrup və ya zümrənin idarəetmə gücünü əlində saxlaması baxımından, eyni zamanda oligarxik bir quruluşa sahibdir. Kral icra və qanunverici hakimiyyəti özündə saxlayır və nazirlər şurasını təyin etmək və onun qərarlarına veto qoymaq hüququna malikdir. Ölkədə idarəetmə ilə bağlı demək olar ki, bütün mühüm qərarlar Səudiyyə ailəsi tərəfindən verilir. Səudiyyə ərəbistanında siyasi partiyalar və qanunverici orqan yoxdur. Seçkili orqanları olan İran İslam Respublikasında Ayətullahlar Məclisi kimin namizəd ola biləcəyi ilə bağlı müəyyənedici səlahiyyətə malikdir.

Asiya və Afrika qitələrində yerləşən mütləq monarxiya və konstitusiya monarxiya ilə idarə olunan ölkələr, ümumiyyətlə, iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna daxildir.

Fiziki coğrafi şəraitdən, səth formaları və tarixi amillər ölkələrin federal quruluşa malik olmasında mühim rol oynayır. Məsələn, Almaniya və İsveçrənin federal hökumətə sahib olması tarixi faktorlarla, Mikroneziyanın federal dövlət olması isə adalar ölkəsi olması ilə əlaqədardır.

Dünyanın ən kiçik dövlətlərindən biri olan Vatikan dini dövlətdir. Xristian katolik dünyasının dini mərkəzi olan Vatikan özünü ali dövlət kimi gördüyü üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü deyil.

Bəzi Asiya və Afrika ölkələrinin idarəetmə forması İslam Respublikasıdır. Əfqanıstan, Pakistan, İran, Mavritaniya, Komor

adaları bu qəbildən olan dövlətlərdir. Bu ölkələrdə dövlət nizamı İslamın dini qaydaları nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Demokratik və ya demokratik xalq respublikası olan ölkələr isə kommunist və ya sosialist ideologiyasına əsaslanan idarəetmə yanaşması nümayiş etdirirlər. Çin Xalq Respublikası, Şri-Lanka Demokratik Sosialist Respublikası və Əlcəzair Demokratik Xalq Cümhuriyyəti bu baxımdan bir nümunələrdir.

3.4.6. İnkişaf səviyyəsinə görə dövlətlər

Dünyada dövlətlərin təsnifatında istifadə olunan meyarlardan biri onların inkişaf səviyyəsidir. İnkişaf səviyyəsini müəyyən edən mühüm meyarlardan biri adambaşına düşən gəlirdir. Dünyanın bəzi ölkələrində adambaşına düşən gəlir on minlərlə dollar olduğu halda, bəzi ölkələrdə bir neçə yüz ABŞ dolları təşkil edir. Məsələn, 2011-ci ildə Lüksemburqda adambaşına milli gəlir 80559 ABŞ dolları, Konqo Demokratik Respublikasında isə 349 dollar idi (BVF, 2012).

Hər bir dövlət öz resurslarını və sosial strukturunun tələbatını nəzərə almaqla öz milli iqtisadiyyatını qurmaq, onu ölkə ərazisinə yaymaqla iqtisadi rifahı inkişaf etdirmək üçün proqramlar həyata keçirir. Bəzi ölkələr xalqının həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün bəzi iqtisadi siyasətlər həyata keçirərkən, bəzi ölkələr həm həyat səviyyəsini yüksəltmək, həm də millətlərini bir arada saxlamaq üçün öz siyasətlərini formalaşdırır. Tətbiq edilən bu fərqli siyasətlər nəticəsində ortaya çıxan mənzərə və ya siyasi baxış da birbirindən fərqlidir. Hər bir dövlətin praktikasının fərqli olması dünya siyasi xəritəsinin differensiallaşmasına yol açır. Buna görə də dünya siyasi xəritəsi həm yerli iqtisadiyyatın, həm də iqtisadi siyasətlərin xəritəsidir (Tümertekin və Özgüç, 2005). Bəzi dövlətlər həyata keçirilən siyasət nəticəsində xalqın həyat səviyyəsini yüksəltməyə nail olsa da, bəziləri bunu bacarmır.

Tarixi prosesdə dünya ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə geri qalmış, inkişaf etməmiş, inkişaf etməkdə gecikmiş, inkişaf edən, sürətlə inkişaf edən və inkişaf edən ölkələr adı verilmişdir. Bu gün

dünya ölkələri ümumi olaraq inkişaf səviyyəsinə görə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi təsnifatlandırılırlar.

İnkişaf etmiş ölkələrin ümumi xüsusiyyətləri arasında iqtisadi zənginliyin mənbəyi sənaye istehsalı, xidmət sektorunda fəaliyyət və maliyyə resurslarının müxtəlifliyidir. Kənd təsərrüfatından əldə olunan gəlirlərin adambaşına düşən gəlirdə ciddi payı yoxdur. Məlumdur ki, bu ölkələrdə çox güclü demokratik institutlar formalaşmış və bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə (Hollandiya və Yaponiya kimi) monarxlar simvolik forma daşıyır. Əhalinin artım tempinin aşağı olduğu bu ölkələrdə təhsilin səviyyəsi və urbanizasiyanın yüksək tempi diqqət çəkir. Bunlardan başqa, gözlənilən ömür uzunluğu, sosial təminatın üstünlük təşkil etməsi, texnologiyadan istifadənin hər sahədə ön plana çıxması, nəqliyyat xidmətlərinin müxtəlifliyi inkişaf etmiş ölkələrin ortaq xüsusiyyətlərindəndir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr araşdırıldıqda onların da bəzi ortaq xüsusiyyətlərinin olduğunu görmək olur. Bu ölkələrdə adambaşına düşən gəlirin aşağı olması, əhalinin həddindən artıq çoxluğu, irrasionalıq, dini sui-istifadə, məzhəblərarası fikir ayrılıqları, gender ayrı-seçkiliyi, məşğulluq səviyyəsinin zəif olması, etnik problemlər və siyasi qarışıqlığın yayılması əsas ortaq xüsusiyyətlərdir. Milli gəlirdə kənd təsərrüfatından əldə edilən gəlir mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatı və mədəncixarma kimi sahələr ən vacib məşğulluq sahələridir və inkişaf üçün tələb olunan kapitalın təchizatı əsas problemlər sırasındadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr, Tümertekin və Özgüçün (2005) Nobel mükafatlı meksikalı şair Oktavio Pazdan sitat gətirdiyi kimi, "Güclülər hər zaman zəiflərə hökm edir, siyasət iqtisadiyyatı, iyerarxiyanın istedadı, gizli münasibətlərin hüquqa və qanuna baş əydirdiyi, tənqidin isə həmişə bir şəkildə cəzalandırıldığı, insanların xor gördüyü yer..." yəni dövlətlərdir.

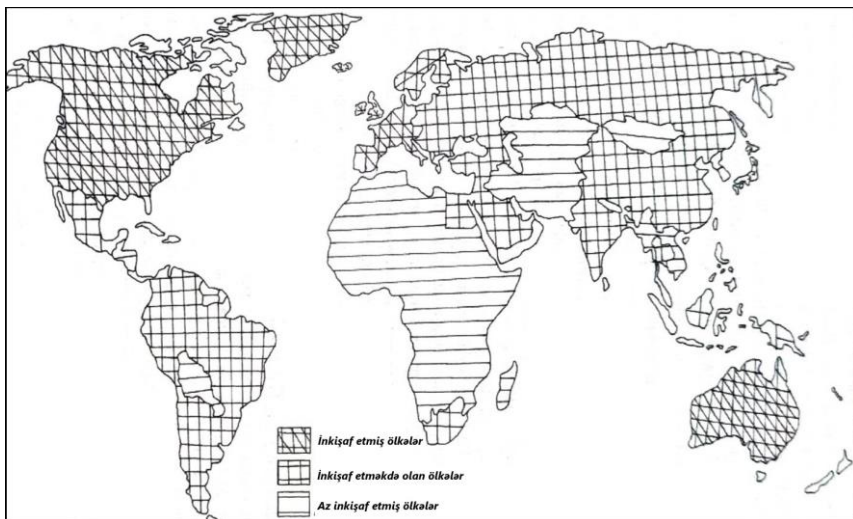
Birləşmiş Millətlər Təşkilatı adambaşına düşən gəlir, körpə ölümü, gözlənilən ömür uzunluğu, savadlılıq səviyyəsi və təhsil indekslərindəki nəşrləri nəzərə alaraq "İnsan İnkişafı İndeksi"ni (Human Development Index) yaratmışdır. Bu qiymətləndirməyə görə, dövlətlər "yüksək, orta və aşağı dərəcəli insan inkişafı səviyyəsinə malik" olaraq qruplaşdırılır. Bu indeksə görə, inkişaf

səviyyəsi yüksək olan ölkələrə Norveç, Belçika, Kanada, İspaniya, Danimarka kimi ölkələr daxildir. Aşağı səviyyəli ölkələr arasında Nigeriya, Anqola, Zambiya və Çadı misal göstərə bilirik (Xəritə 16-a baxın) (BMT, 2008).

Dünya Bankı dünya dövlətlərini gəlir statusuna görə aşağı, orta və yüksək gəlirli olaraq qruplaşdırıb. Adambaşına düşən gəliri 5 min ABŞ dollarına qədər olan ölkələr aşağı gəlirli ölkələr, 5 min-10 min dollara qədər olanlar orta gəlirlilər, 10 min dollardan yuxarı olanlar isə yüksək gəlirli ölkələrdir. Adambaşına düşən gəliri 10 min dollar və ya daha çox olan məlum dövlətlərin arasında İrlandiya, İspaniya, Slovakiya, Macarıstan kimi ölkələr də var. Adambaşına düşən gəliri 5 min -10 min dollar olan ölkələrdən bəziləri Tailand, Tunis, Cənubi Afrika, Əlcəzair, Peru, Kolumbiya, Azərbaycan və Livandır. Milli gəliri 5000 dollara qədər olan dövlətlərə Ermənistan, Paraqvay, Filippin, Suriya, Boliviya, Vyetnam, Misir, Yəmən, Sudan, Anqola, Raunda və Toqo daxildir (bax. xəritə 16).

Adambaşına düşən gəlirin 10 min dollar və üzərində olması dövlətlərin inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Dövlətlərin inkişaf səviyyəsi ilə həyat səviyyəsi, siyasi sabitlik, təhsil səviyyəsi və s. arasında əlaqənin olub-olmadığını araşdıran alimlər adambaşına düşən gəlirin 10 mindən yuxarı olduğu ölkələrdə İnsan İnkişafı İndeksinin sürətlə yüksəldiyini iddia edirlər. Bundan əlavə, bu ölkələrdə orta ömürün uzandığı, uşaq ölümlərinin azaldığı, urbanizasiya və sənayeləşmənin sürətləndiyi, etnik ayrı-seçkilik və inanc fərqlərinin münaqişələrə səbəb olmaqdan çıxdığı da qeyd edilir.

Bu dünya xəritəsində ölkələr İnsan İnkişafı İndeksinə və sərvətlərinə görə (bax: xəritə 16) analiz edildikdə inkişaf etmiş ölkələr əsasən şimal yarımkürəsində, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə cənub yarımkürəsindədir. Dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsinə görə tərtib edilən xəritəsi (Xəritə 16) ilə dünyanın ən qaynar müharibələri və münaqişələri xəritəsini (bax. xəritə 21) müqaisə edərkən məlum olur ki, müharibə və münaqişə bölgələri ümumiyyətlə aşağı və orta gəlirli ölkələrdir.

Xəritə 16: İnkişaf səviyyəsinə görə Dünya ölkələri.

Dövlətlərin inkişafını göstərən mühüm meyarlardan biri də insanın inkişaf səviyyəsidir. İnsan inkişafı səviyyəsi bir bölgədə yaşayan insanların iqtisadi fəaliyyətlərdən, sağlamlıqdan, qidalanmadan, ətraf mühitdən, sosial həyatdan, siyasi fəaliyyətlərdən və əsas əmək haqqı hüquqlarından faydalanan səviyyəsini müəyyən edir. İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) — 1990-cı ildən etibarən hər il BMT-nin İnkişaf proqramı tərəfindən nəşr edilən "İnsan İnkişafı Hesabatı"nda dünya ölkələrində əhalinin rifahını əks etdirən göstəricidir.

Bu indeks əhalinin rifahını ÜDM-dən daha geniş şəkildə özündə ehtiva edir. İİİ insan inkişafının üç ölçüsünü özündə birləşdirir:

-uzun və sağlam ömür (orta ömür uzunluğu əsasında hesablanır);

-təhsil səviyyəsi (böyüklər arasında savadlılıq, həmçinin ibtidai, orta və ali məktəblərdə təhsil alanların say nisbəti əsasında hesablanır);

-layiqli yaşayış standartları (alıcılıq qabiliyyəti pariteti/AQP, gəlir əsasında hesablanır).

Lakin, bu indeks insan inkişafının müfəssəl, hərtərəfli ölçü vasitəsi deyil. Məsələn, buraya gender və ya gəlir bərabərsizliyi, insan hüquqları və siyasi azadlıqların təmin olunması kimi göstəricilər daxil edilmir. Buna baxmayaraq, məhz bu indeks insan inkişafının və gəlirlə rifah arasında qarşılıqlı mürəkkəb münasibətlərin nəzərdən keçirilməsi üçün daha geniş prizmanı təmin edir.

2009-cu il hesabatındakı reyting sistemi istisna olmaqla əvvəlki illərdə reyting 3 kateqoriyaya bölünmüşdür. Əvvəlki sistemdə 1-dən 63-dək yerləri insan inkişafının yüksək, 64-dən 146-dək yerləri orta, daha sonra isə aşağı olduğu ölkələr tuturdu. 2009-cu ildən etibarən ölkələr 4 kateqoriyaya bölünür. Yeni sistemdə əvvəlkinə əlavə olaraq "çox yüksək" kateqoriyası daxil edilmişdir. İnsanın inkişaf səviyyəsinə şəxsi təhlükəsizliyi də daxildir. Şəxsi təhlükəsizlik bir ölkədə yaşayan insanların həyat təhlükəsizliyi və hüquqi təhlükəsizliyi ilə bağlı bu vəziyyətdir. Buraya insanın ehtiyac duyduğu əsas haqq və hüquqdan bəhrələnmək də daxildir.

İstənilən ölkədə yaşayan insanların iqtisadi fəaliyyətləri, sağlamlığı, qidalanması, ətraf mühiti, sosial həyatı, siyasi fəaliyyətləri nəzərə alınaraq və əsas insan hüquqlarından faydalanaraq hazırlanan İnsan İnkişafı İndeksi, bir cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin uzun və sağlam həyat, xoşbəxtlik və qənaətbəxş həyat, insan hüquqları və ləyaqətinin səviyyəsi başa düşülür. İnsan İnkişafı İndeksi insanların milli gəlirdən kənar rifah halının qısa təsvirini ehtiva edir. Bununla belə, milli gəlir insan inkişafının göstəricisi kimi mühüm amil olsa da, tək başına kafi hesab olunmur (Demir, 2006). İnsan İnkişafı İndeksini göstərən xəritə ilə, inkişaf səviyyəsinə qədəm qoyan dünya ölkələri (xəritə 16), 20-ci əsrin sonlarında dünyada dövlət idarə formaları (xəritə 19), dünyada davam edən münaqişələrin və müharibələrin getdiyi bölgələr (xəritə 22) xəritələrini müqaisə etdərəkən adətən insan inkişafı səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrin siyahısında Danimarka, Islanda, Kanada, insan inkişafı səviyyəsi aşağı olan ölkələrin isə Niger, Əfqanıstan, Ruanda, Sierra Leone kimi ölkələrin olduğunu görürük. Bir sözlə, dünyada insan inkişafı səviyyəsi

ilə şəxsi təhlükəsizlik səviyyəsi ilə ölkələrin siyasi strukturları və rifah səviyyələri arasında əlaqə olduğu aydın görünür.

3.4.7. Mövcudluğunu itirmiş dövlətlər

1990-cı ilin əvvəlində və bu gün dünyanın siyasi xəritəsinə baxıldığında məlum olur ki, siyasi xəritə çox dəyişib. Tarixi prosesdə bir az geriyə getdiyimiz zaman, məsələn, 20-ci əsrdə Avropadakı dövlətlərin indiki dövlətlərdən çox fərqli olduğunu görürük. 10-cu xəritəyə baxıldığında 20-ci əsrin əvvəllərində Avropanın əsas dövlətləri Böyük Britaniya və İrlandiya Birləşmiş Krallığı, Fransa Respublikası, Almaniya İmperiyası, İspaniya Krallığı, Rusiya İmperiyası, İtaliya Krallığı, Avstriya-Macarıstan İmperiyası və Osmanlı İmperiyasıdır. Bu dövlətlərin və ya imperiyaların bəziləri zamanla dağılaraq və tarixin arxivinə qovuşdu. Bu dağılmış krallıqların və ya imperiyaların yerinə yeni dövlətlər quruldu.

Dünyadakı hazırkı siyasi bölgədə və xalqlar arenasında yerli və ya beynəlxalq problemləri olan bəzi bölgələrin və ya hadisələrin mənşəyi keçmişdə mövcud olmuş dövlətlərə əsaslanır. Təhsil müəssisələrində Osmanlı imperiyasının yayılmasından, müharibələrdən, geri çəkilmələrdən və bəzi bəylik və imperiyalardan bəhs edilir. Lakin bu gün bu bəylik və imperiyaların müasir ölkələrin hansı üzərində var olduğu diqqət mərkəzində deyil. Odur ki, keçmişdə yaşanan problemlərin bu günə olan əksini anlamaq üçün bu gün mövcud olmayan, lakin mövcudluğunda fəallıq göstərən, bəlkə də regionunu və ya dünyanı siyasi cəhətdən formalaşdıran dövlətləri bilmək lazımdır. Bundan əlavə, bu gün bəzi ölkələrin daxili problemlərinin bir qismi tarixi dövrdə mövcud olan, lakin bu gün mövcud olmayan dövlətlərlə bağlıdır. Bu xüsusda vurğulanmalı olan başqa bir məsələ də bəzi ölkələrin tarixi dövrdə öz aralarında qurduğu əlaqələrdir. Bu çərçivədə Birinci Dünya Müharibəsi illərində Bolşevik İnqilabı ilə qurulan, İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda Şərqi Avropa dövlətlərini öz nəzarəti altına alan və 1950, 1960 və 1970-ci illərdəki inkişafı ilə dünyanın iki güclü dövlətindən birinə çevrilən SSRİ-nin nümu-

nəsini araşdırmaq olar. Sovet İttifaqı İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyanın şərq blokuna və qərb blokuna bölünməsi nəticəsində ikiqütblü dünya nizamının formalaşmasına zəmin açdı və kommunist ideologiyasını yaymaq üçün bütün dünyada gənclik hərəkatlarına dəstək verdi. SSRİ dövləti xalqların bərabərliyi prinsipindən təbliğat vasitəsi kimi istifadə edərək, xüsusilə 1970-ci illərin sonundan 1980-ci ilin sentyabrına qədər Türkiyədə cəmiyyətin, xüsusən də universitet tələbələrinin və həmkarlar ittifaqlarının düşürgələrə parçalanmasına səbəb olmuş, sağçı-solçu münaqişələri ilə sağalmaz yaralar vurmuşdur. Bu gün mövcud olmayan dövlətlərdən biri olan Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı oxşar problemlərin təkə Türkiyədə deyil, demək olar ki, bütün dünyada yaşanmasına səbəb olmuşdur. 1991-ci ildə SSRİ-nin parçalanmasını nəzərə alsaq, SSRİ-nin və onun hüquqi varisi olan Rusiya Federasiyasının bu gün dünya siyasətinin formalaşmasında rolu daha yaxşı başa düşüləcəkdir. Bu gün bəzi dövlətlər adını dəyişdirərək mövcudluğunu sürdürür. Birma 1989-cu ildə adını Myanma olaraq dəyişdirmişdir, Seylon adı dəyişdirilərək Şri - Lanka olmuşdur. 1888-ci ildə ingilis, Sesil Rodes Con Moffetin vasitəçiliyi ilə maqabele xalqının rəhbəri Lobenqulo ilə mədən əməliyyatları imtiyazı haqqında müqavilə bağladı. Onun qurduğu İngilis Cənubi Afrika Şirkəti 1889-cu ildən 1923-cü ilə qədər prinsipcə, siyasi və iqtisadi nəzarəti əlində saxladı və Rodeziya dövlətini qurdu. Siyasi hakimiyyətin ağı azlığın (ingilislərin) əlində olan Rodeziya uzun müddət İngiltərənin simvolu olaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bir İngilis diplomatın adına qurulan Rodeziya 1980-ci illərin əvvəllərində adını Zimbabve olaraq dəyişdirmişdir. Sonrakı proseslər nəticəsində Rodeziya dünyanın ən kasıb dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. 1937-ci ildə Siam adı dəyişdirilərək Tailand, Zair Respublikasının adı 1997-ci ilin may ayının 17-də dəyişdirilərək Konqo Demokratik Respublikası olmuşdur.

Bu gün mövcud olmayan dövlətlərdən bəziləri başqa dövlətlə birləşmişdir. Bu tip dövlətlərin arasında Şərqi Almaniya da var. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyanı cəzalandırmaq istəyən SSRİ Almaniyanın şərqinə soxularaq Berlini ikiyə bölən

divar (Berlin divarı) hördü və işğal altındakı torpaqlar üzərində peyk bir dövləti, Almaniya Demokratik Respublikasını qurdu. 1989-cu ilə qədər indiki Almaniya Federativ Respublikasının ərazisində iki dövlət, Almaniya Demokratik Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası mövcud idi. Əhali siyasəti anlayışına görə eyni soydan olan millətləri ayrı saxlamaq mümkün deyil. 1989-cu ildə Almaniya Federativ Respublikasının yaradılması üçün Almaniyanın birləşməsi bu fikri təsdiqləyir. Bir başqa nümunə Şimali və Cənubi Yəməndir. Şimali Yəmən 1918-ci il oktyabrın 30-dək Osmanlı hakimiyyəti altında olmuş və Lozanna müqaviləsi ilə müstəqilliyini əldə etmişdi. Cənubi Yəmən 1967-ci il noyabrın 30-dək İngiltərənin işğalı altında idi və həmin tarixdə müstəqilliyini əldə etmişdi. Cənubi Yəmən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra 22 iyun 1969-cu ildə kommunist çevrilişinə məruz qaldı və ölkənin idrəetməsi 5 nəfərdən ibarət prezident şurasının əlinə keçdi. Ərəb dünyasının ilk kommunist dövləti olan Cənubi Yəmən adı 30 noyabr 1970-ci ildə Yəmən Xalq Demokratik Respublikası adlandırıldı. Beləliklə, Şimali Yəmən (Yəmən Ərəb Respublikası) və Cənubi Yəmən (Yəmən Demokratik Xalq Respublikası) adlı iki Yəmən dövləti yarandı. İki Yəmən 1990-cı ilin aprelində Yəmən Respublikasını quran birləşmə sazişi imzaladı. Afrika ölkələrindən olan Tanqanika və Zanzibar 1964-cü ildə birləşərək Tanzaniyanı yaratdılar. Kifayət qədər inkişaf etmiş muxtariyyətə malik olan Şotlandiya və Uels müstəqil olduqları halda, İngiltərə ilə birləşərək Birləşmiş Krallığı yaratdılar. Şotlandiya və Uels müstəqil ölkə olmasa da, öz bayrağı, paytaxtı və parlamenti var. Tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dövlətlərin hökmranlığı altında olan və ya müstəqil bir dövlət olan Korsika, Aralıq dənizində bir adadır və hazırda Fransadan asılıdır.

Uzun əsrlər boyu bir krallıq kimi mövcud olan Tibet 1930-cu ildə Çin tərəfindən işğal edildi və Çinə bağlı muxtar bir qrupa çevrildi. Analoji vəziyyət Şərqi Türküstan dövləti üçün də mövcuddur. Tarixi proseslər içərisində bəzən əsarət altına alınan, bəzən isə müstəqil dövlət quran Şərqi Türküstanlılar 12 noyabr 1944-cü ildə müstəqil bir dövlət qurmağa müvəffəq oldular. Lakin 1949-cu ildə Çin Xalq Respublikası Şərqi Türküstanı işğal etdi və 1955-ci

ildə Sincan-Uyğur Muxtar Vilayəti yaradıldı. Beləliklə də Şərqi Türkünstan Dövləti ləğv edildi. Dövlətlər yıxılısada, o dövləti təşkil edən xalqın öz milli kimliyini qorumaq istəyi hakim dövlət üçün problemə çevrilir.

Dünya tarixində fəaliyyət göstərən bəzi dövlətlər zaman keçdikcə müxtəlif səbəblərdən parçalanaraq və ya dağılaraq məhv olmuşlar. Bunlardan bəziləri dünya siyasi tarixində və sivilizasiyasında təsirli və həlledici olmuşdur. 1299-cu ildə qurulan Osmanlı İmperiyası Avropada Vyanadan cənub-şərqdə Ədən kör-fəzinə, Afrika qitəsində demək olar ki, bütün Şimali Afrikaya və Qara dənizin şimalında Kinm yarımadasına qədər geniş bir əraziyə yayılırdı. Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda Mudros müqaviləsi və Qurtuluş Döyüşünün sonunda imzalanan Lozanna müqaviləsi ilə yeni dövlət olan Türkiyənin müstəqilliyinin tanınması ilə Osmanlı dövləti tarixdən silindi. 1299-1923-cü illər arasında 624 il varlığını davam etdirən Osmanlı İmperatorluğunun nəzarətində olan torpaqlarda bu gün 45 ölkə, onun nüfuz və təsiri altında olan torpaqlarda 31 ölkə mövcuddur. Bu gün Osmanlı imperiyasının hökmranlığı və təsiri altında olan coğrafiyada 76 ölkə və dövlət var. Bu 76 ölkənin ərazisinin dünyaya nisbəti 37,8 faiz, bu torpaqlarda yaşayan əhalinin dünya əhalisinə nisbəti isə 40 faiz civarındadır. 21-ci əsrin ilk 20 ilinin keçdiyi bu dövrdə dünyanın qaynar müharibə və munaqişə zonalarının daha çox keçmiş Osmanlı torpaqları daxilində olması diqqət çəkir (bax: xəritə 9 və xəritə 22).

1867-ci ildə qurulan və Avstriya, Macarıstan, Rumıniya və Balkanlarda hökmranlıq edən Avstriya-Macarıstan İmperiyası Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda dağıldı. Prussiya: 1713-1867-ci illər arasında Prussiya Krallığı adlandırılan Almaniya dövlətidir. Buraya Şimali Almaniyanın üçdə ikisi və Qərbi Polşa daxil idi. 1867-ci ildə Prussiya kralı I Vilhelm Otto Fon Bismarkı baş nazir təyin etdi. Bismark Danimarka, Avstriya və Fransaya qarşı müharibələr açdı, alman bölgələrini bir bayraq altında topladı və Alman imperiyasını qurdu. Bu tarixdən sonra Prussiya Almaniya İmperiyasının ən böyük hissəsi olaraq qaldı. 1934-cü ildə nasistlər Prussiyanı tamamilə ləğv etdilər.

Birinci Dünya Savaşı davam edərkən Rusiyada baş verən Bolşevik İnkılabı ilə qurulan Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ), İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda Şərqi Avropa ölkələrini işğal etmişdi. Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) SSRİ-nin rəhbərliyi ilə yaradılmışdı və 1949-1991-ci illərdə fəaliyyət göstərən hökumətlərarası iqtisadi təşkilat idi və Albaniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, SSRİ və Çexoslovakiya nümayəndələrinin iqtisadi toplantısının qərarı ilə hazırlanmışdır. QİYŞ-nin qərarı Moskvada yerləşirdi. Varşava Müqaviləsi Təşkilatı (VMT) — 14 may 1955-ci ildə SSRİ və Avropadakı sosialist bloku dövlətləri tərəfindən imzalanan Varşava müqaviləsi əsasında yaranan hərbi ittifaq idi. Bu müqavilə NATO-nun yaradılmasına SSRİ-nin cavabı idi. Müqavilənin şərtlərinə görə müqaviləyə qoşulan ölkələr beynəlxalq münasibətlərdə güc nümayiş etdirmək və tətbiq etməkdən çəkinmək və müqaviləyə qoşulan ölkələrdən hər hansı birinə hərbi hücum olacağı təqdirdə ona bütün mümkün vasitələrlə, o cümlədən hərbi qüvvə ilə dərhal yardım etmək öhdəliyini götürürdülər. Varşava Paktına daxil olan ölkələrin qərb dövlətləri ilə əlaqələrinə SSRİ-nin çox sıx nəzarət etməsi nəticəsində Varşava Paktı ölkələrini təsvir etmək üçün "Dəmir Pərdə Ölkələri" anlayışından istifadə edilirdi (Doods, 2007). Vargova Paktı hərbi və siyasi birlik olub, SSRİ kommunist ideologiyasını yaymaq istəyirdi. Varşava Paktının qurulması ilə ikiqütblü dünyanın formalaşması baş verir. Bu təşkilat SSRİ-nin dağılmasına qədər davam edəcək soyuq müharibə dövrünün mühüm aktoru olmuşdur. İrəq və İncə baxımından bir-birindən çox fərqli icmalara ev sahibliyi edən SSRİ bütün dünyada kommunist ideologiyasının yayılmasında fəallıq göstərirdi. Əhali tənzimləmə (köçürülməsi) siyasəti ilə xüsusilə Varşava Paktı üzvü olan ölkələrdə dövlət idarələrinə rusları yerləşdirirdi ki, bu da cəmiyyətlərin homojen əhali strukturunu pozurdu. Mərkəzi planlaşdırma ilə xalqları bir-birindən asılı vəziyyətə salacaq siyasət həyata keçirilirdi. SSRİ daxilində baş verən proseslər nəticəsində 26 dekabr 1991-ci ildə dağılır və onun yerində 15 müstəqil dövlət yaranır. Bu dövlətlər Ermənistan, Azərbaycan, Belarusiya, Rusiya, Estoniya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan. Latviya, Litva, Mol-

dova, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna və Özbəkistandır. SSRİ-nin dağılmasına baxmayaraq, keçmiş SSRİ ölkələrinin bir-biri ilə əlaqələri intensiv şəkildə davam edir. Bu gün Qafqazda hər an münaqişəyə çevrilə biləcək fikir ayrılıqlarını təşkil edən Azərbaycan-Ermənistan problemi və Gürcüstanın daxili işi kimi görünən Abxaziya və Osetiya problemi SSRİ dövründə aparılan siyasətin nəticəsidir (Timor, 2000). Bu problemlərin uzun müddət bölgədə xalqların dincliyini pozacağı aydın görünür. Bu problemlərin həll olunmasına Rusiya Federasiyası hər vaxtlə maneçilik törədir. Özünü SSRİ-nin varisi elan edən Rusiya xələfinin siyasətini davam etdirir. Qafqazda sülhün bərqərar olması Rusiyanın Cənubi Qafqazdan getməsi anlamına gəlir ki, bu da Rusiya rəhbərlərinin istəklərinə uyğun deyil.

İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda yıxılan Yuqoslaviya Krallığının yerinə qurulan Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikası Soyuq Müharibə dövründə sosialist olmasına baxmayaraq neytral siyasət yürüdü və Qoşulmama Hərəkatının qurucu üzvlərindən biri olmuşdu. Ölkədə yüksələn etnik millətçilik hərəkatı Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasının üzv dövlətlərini 1980-1990-cı illərdə müstəqillik axtarmağa vadar edirdi. Bu hərəkat getdikcə güclənərək ksenofobiyanın ortaya çıxması nəticəsində uzun illərdir ki, ölkədə narahat mühit yaranmışdır.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və bu parçalanma nəticəsində Şərqi Blokunun üzvü olan Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikası parçalanır və onun yerində Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, Makedoniya, Serbiya, Monteneqro və Sloveniyadan ibarət 6 müstəqil dövləti yaranır. Bu prosesdə Bosniya və Herseqovinada müsəlman bosniyalılara qarşı aparılan etnik təmizləmə minlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşdur.

Serbiya daxilində muxtar qurum olan Kosovoda da serblər və albanlar arasında silahlı iğtişaşlar baş vermişdir. Serlər albanlara qarşı ordudan istifadə edərək dinc əhaliyə divan tuturdu. Beynəlxalq aləmin, xüsusilə də NATO-nun hərbi müdaxiləsi nəticəsində münaqişənin qarşısı alınmışdır. Albanlar 17 fevral 2008-ci ildə keçirdikləri referendum nəticəsində Serbiyadan ayrılaraq müstəqil Kosovo Respublikasını elan etmişlər. Hal-

hazırda Kosovonun müstəqilliyini 101 ölkə tanıyıb. Azərbaycan Respublikası Kosovonun müstəqilliyini tanımamışdır.

Çexoslovakiya Birinci dünya müharibəsi nəticəsində Avstriya-Macaristan İmperiyasının yığılması ilə 1918-ci ilin oktyabrında Çexoslovakiya Respublikası adıyla müstəqilliklərini elan etdilər. Ölkədəki etnik qruplardan almanların qiyamları və Almaniyanın təzyiqi ilə Bohemya bölgəsi almanlara verildi (1938). Bir il sonra Hitlerin əmri ilə alman ordusu Çexoslovakiyanı işğal etdi. Müharibədən sonra Şərq Blokuna qoşulub və SSRİ-nin dağılması nəticəsində 1993-cü il yanvarın 1-də Çexiya və Slovakiya kimi iki müstəqil dövlətə ayrıldılar. Siyasi coğrafiyada onu başa düşmək lazımdır ki, eyni kökdən olan xalqları zorla bir-birindən ayırmaq, müxtəlif millətləri zorla bir yerdə saxlamaq olmaz. Çexoslovakiyanın parçalanması buna misaldır.

3.4.8. Xüsusi statusu olan regionların və dövlətlərin fizioqrafik təsnifatı

Dünyanın bəzi yerlərində olan məkan vahidləri geniş şəkildə tanındığından, onlardan behs edərkən hansısa ölkə və ya dövlətə istinad edildiyi təəssüratını yaradır. Bunlara ən yaxşı nümunə Honq-Konq, Bermud və Puerto Rikodur. Honq Konq, Bermud adaları, Puerto Riko və Şimali İrlandiya kimi bəzi toponimlər dövlətləri və ya ölkələri ifadə etmir. Onların bir hissəsi mənsub olduqları ölkənin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Çinin cənub sahillərində yerləşən Honq-Konq Asiyanın ən böyük azad bazarı və limanı, ticarət, sənaye və turizmin ən işlək mərkəzidir. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı yaponlar tərəfindən ələ keçirilən Honq-Konq 1945-ci ildə ingilislərə verilmişdi. Honq-Konq 1 iyul 1997-ci ilə qədər Britaniya Krallığının müstəmləkəsi olduğu halda, bağlanmış müqaviləyə əsasən 1 iyul 1997-ci ildə Çinə qaytarıldı. Bu tarixdən Çin Xalq Respublikasının xüsusi inzibati rayonudur. Bermud, tam adı Bermud adaları (Somers adaları) Atlantik okeanında, ABŞ-ın şərqində, Karib dənizinin şimal sahillərində yerləşən arxipelaqdır. Britaniyanın dəniz arxası ərazilərindən biridir. Bu gün həm ofşor (off shore) maliyyə mərkəzi, həm də

turizm məkanı olduğu üçün tanınmış regiondur. Etnik ayrışikliyin populyar olduğu müasir dünyada 1995-ci ildə keçirilən referendumda Bermud əhalisinin əksəriyyəti müstəqilliyin əleyhinə səs verib. Bermud adaları müstəqilliyin iqtisadi tənəzzülə səbəb olacağını düşünürlər. Puerto Riko Dominikan Respublikasının şərqində, Karib dənizinin şimal-şərqində yerləşir. Daxili işlərdə müstəqil, xarici siyasətdə ABŞ-dan asılıdır. Ölkə ABŞ dollarından istifadə edir, insanlar ABŞ pasportlarına malikdir və ABŞ-ın sosial təminat sisteminə daxildir. Bununla belə, Puerto Riko xalqı ABŞ prezident seçkilərində səsvermədə iştirak etmir.

Puerto Rikoda vergilər daxili hökumət tərəfindən yığılır və bu ölkəyə səyahət etmək üçün ABŞ vizası tələb olunur. Şimali İrlandiya, İrlandiya Respublikasının şimalında, İrlandiya adasında yerləşən Birləşmiş Krallığın ölkəsidir və paytaxtı Belfastdır.

Ölkələr və ya dövlətlər yerləşdikləri regionun fiziki, əhali, coğrafi şəraiti və mədəni xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təsnif edilə və adlandırıla bilər: Rusiya və yeni müstəqil dövlətlər, Balkan, Qafqaz ölkələri, Yaxın Şərq. “Yaxın Şərq anlayışı ilk dəfə 1900-cü ildə Britaniya kəşfiyyatçısı və Fars İmperator Bankının direktoru general Ser Tomas Qordon tərəfindən Şimali Afrika və Qərbi Asiyadakı müsəlman ölkələrini siyasi cəhətdən təsvir etmək və təsnif etmək üçün istifadə edilmişdir (Vepa və Vişvakarma, 2006) - Belə təsnifatlanmalarda ölkələrin kontinental və coğrafi aspektlərindən də istifadə olunur: Avropa, Sub-Sahara və Cənubi Afrika, Şimali Afrika və Cənub-Qərbi Asiya, Cənubi Asiya, Mərkəzi və Cənubi Amerika (bax. Xəritə 17). Belə təsnifatlarda fiziki coğrafi şərait və coğrafi cəhətlər baxımından oxşarlığın nəzərə alındığı başa düşülür. Bundan başqa, fiziografik təsnifatda səth formaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq Yaxın Şərqdə olduğu kimi, təsnifatın insanların (bəşəri) bütününi ifadə etmək üçün edildiyi də məlumdur. Anqlosakson Amerikasına və Latın Amerikasına ölkələrində oxşar təriflərə misal çəkmək olar.

Xəritə17: Dünyada əsas regionlar (Mənbə: W.H. Freeman and Company 2006).

3.5.Müstəqillik hər şey deyil

İngiltərə və Şotlandiyanı birləşdirmək üçün ilk cəhd 1603-cü ildə həyata keçirildi. "Taclar İttifaqı" olaraq bilinən bu dövrdə İngiltərə və Şotlandiyanı hüquqi və siyasi birliyə gətirmək istəyən Kral I Ceyms məqsədinə çata bilmədi. Kral I Ceymsin İngiltərə ilə Şotlandiyanı birləşdirmək cəhdi İngilislərin öz kimliklərini itirmək qorxusundan baş tutmadı. Birləşməyə doğru ikinci addım İngiltərə Parlamenti tərəfindən 1707-ci ildə qəbul edilən Birləşmə Aktı (Act of Uni) ilə qəbul edildi. Nəticədə Şotlandiya və İngiltərə Böyük Britaniya adı altında birləşdilər. Bu birliyə sonradan İrlandiya da

qoşulmuşdur (Bayraklı, 2014) və krallıq Böyük Britaniya Krallığı adını almışdır. Məlumdur ki, şotlandlar 1715 və 1745-ci illərdə krallığa qarşı üsyan etmiş, lakin müvəffəqiyyət qazana bilməmişlər. (Enterili, 2014). Şotland Şotlandlar ingilislərdən fərqli olduqlarını vurğulayan, milli kimliklərini önə çəkən, öz mədəniyyət və adət-ənənələrinə önəm verən bir millət kimi tanınırlar. Şotlandiyanın müstəqillik tələbi 1934-cü ildə Şotlandiya Millətçi Partiyasının (SNP) yaradılması ilə sistematikləşdi. Bu tələblər çərçivəsində 1979 və 1997-ci illərdə iki ayrı referendum keçirilmişdir. 1997-ci il referendumunun nəticəsində Şotlandiyanın öz parlamentini yarada biləcəyi qəbul edildi. Şotlandiya Parlamentinin qurulmasından sonra yarandığı gündən Şotlandiya millətçiliyinin təmsilçisi olan Şotlandiya Milli Partiyasının (SNP) 2007-ci il seçkilərində qalib partiya olaraq çıxması və Şotlandiyanın Britaniya Krallığından ayrılma mübarizəsi başladı. Nəhayət, 18 sentyabr 2014-cü ildə Şotlandiyanın Britaniya tacını tərk edib-etməməsi ilə bağlı referendumun keçirilməsi qərara alındı. Ümumiyyətlə, bir ölkədən müstəqillik istəyən cəmiyyətlərdə müstəqillik istəyi etnik mənsubiyyət və kimlik üzərində qurulur, müstəqillik hərəkətləri dil və mədəniyyət ətrafında cəmləşir. Şotlandiyanın müstəqillik referendumu müzakirələrində Şotlandiyada dil, mədəniyyət və etnik mənsubiyyət əvəzinə iqtisadi mövzular ön plana çəkilib. Şotlandiyanın müstəqilliyini istəyən millətçilər və Britaniya Krallığından ayrılmaq istəməyənlər ayrılmanın və ya birliyin iqtisadi faydalarına diqqət yetirdilər. Britaniya Krallığından ayrılmağa qarşı çıxanlar “Birlikdə daha yaxşı” (Better Together) şüarı ətrafında kampaniya aparırdılar. Referendum prosesində şotlandiyalıların valyuta, neft, nüvə silahları, Avropa Birliyi və sərhad nəzarəti kimi məsələləri ön plana çıxardığı müşahidə edilirdi (Enterili, 2014). 5.300.000 əhalisi olan Şotlandiyada 16 və yuxarı yaşda olan 4 milyondan çox şotland seçkidə iştirak etmişdir. Referendum nəticəsində şotlandların Böyük Britaniya tərkibində qalıb-qalmamaları ilə bağlı fikirləri öyrənilib və seçkidə iştirak edən 2,001,926 nəfər seçici YOX (55.3%) səsindən istifadə edərək müstəqilliyinin ələhinə səs verib. Müstəqillik lehinə

isə 1 617 989 nəfər (44,7 %) səs vermişdir. Beləliklə, Şotlandiya xalqı 1707-ci ildə başlayan birliyin davam etməsi üçün bir iradə nümayiş etdirmişdir. Şotlandiyanın müstəqillik tələblərini gündəmə gətirən müzakirələrin zorakılıqdan uzaq, demokratik və siyasi mühitdə qarşılınması diqqət çəkir. Demokratik referendumun nəticələrinin Şotlandiya xalqı üçün Britaniya Krallığı ilə daha güclü gələcək gözləntilərini irəli sürdüyü anlaşıdır.

Yoxlama sualları. Dövlətin xüsusiyyətləri

1. Dövlət və millət terminlərini izah edin.
2. Milli dövlətlərin necə yaranmışdır?
3. Milli dövlət nədir?
4. Qeyri-milli dövlətlər hansılardır?
5. Dövlətlərin təsnifatı necə izah edə bilərsiniz?
6. Təsir sahəsinə görə dövlət deyiləndə nə başa düşülür?
7. Sahəsinə görə dövlətləri təsnifatlandırın.
8. Formalarına (Şəkillərinə) görə dövlətləri təsnifatlandırın.
9. Siyasi quruluşuna görə dövlətləri təsnifatlandırın.
10. İnkişaf səviyyəsinə görə dövlətləri təsnifatlandırın.
11. Bu gün mövcud olmayan dövlətlər deyiləndə nə başa düşülür?
12. Seçilmiş regionlar və dövlətlərin fizioqrafik təsnifatını verin.

4-cü fəsil.
Siyasi coğrafiyada coğrafi amillər
(Güc mənbələri)

- Səth formaları
- İqlim
- Coğrafi mövqe
- Ərazi
- Siyasi Coğrafiyada Sərhədlər
  - *Sərhəd növləri
  - *Beynəlxalq sərhədlərin formalaşması və dəyişdirilməsi
  - *Kontinental şelf - Dəniz sərhədi
  - *Etnoqrafik sərhədlər
  - * Sərhədlər və paytaxtlar
  - *Sərhəd anlaşılmamazlıqları
  - *Sərhəd siyasəti
  - *Sərhədyanı ölkələrin sayı
  - * Hakimiyyət sahəsi baxımından problemlə bölgələr
  - *Qapalı dövlətlər
  - *Ada ölkələri.
  - * Tək dövlətlə həmsərhəd olan ölkələr
- Dövlətin daxili birliyi
  - *Millətçilik
  - *Birləşdirici – bütövləşdirici qurumlar
  - *Millətçilik və mərkəzdənqaçma qüvvələri
- Əhali
- İdarəetmə forması
- İqtisadiyyat
- Nəqliyyat və rabitə
- Ordu
- Xarici işlər

4.1. Siyasi coğrafiyada coğrafi amillər (Güc resursları)

“Arxada gedənlər heç vaxt lider ola bilməz”.
Hun imperatoru Atilla

Dövlətlərin daxili və xarici siyasətli araşdırıldığında coğrafi faktorların təsirləri açıq şəkildə görünür. Belə başa düşülür ki, dövlətin inzibati quruluşu, inkişaf regionlarının qiymətləndirilməsi, əhalinin cəmləşmə mərkəzləri, nəqliyyat sistemlərinin seçimi və planlaşdırılması zamanı fiziki coğrafiya ilə əhaali coğrafiyası arasında əlaqə mövcuddur. Əhalisinin sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə görə homojen olmadığı ölkələrdə konstitusiya hazırlanarkən etnik qruplar nəzərə alınmaqla təmsilçilik yaradıla bilər. Məsələn, Livanda prezidentin xristian, baş nazirin isə müsəlman olması inancların siyasətdə əks olunması ilə bağlıdır. 1974-cü il Sülh Əməliyyatından əvvəl Kiprdəki konstitusiya tənzimləməsi parlamentin strukturunu və hökuməti formalaşdıracaq icmaların necə təmsil olunacağını müəyyən edirdi. Prezidentin əhalinin üçdə ikisini təşkil edən Kipr yunanlarından seçilməsi konstitusiya müddəası kimi qəbul edilmişdir. Bu gün Kiprdəki bölünmə insan şərtlərinin nəticəsindəndir.

Təbii şəraitin ölkənin siyasi quruluşuna təsirini nəzərə alsaq, iqtisadi inkişafda və nəqliyyat seçimində (quru, dəniz və dəmir yolu) coğrafi şəraitin çox mühüm müəyyənedici faktor olduğunu görürük. Atatürkün 10-cu il nitqində “Ölkəni dəmir torlarla hördük” şəklində ifadə etdiyi vəziyyət, dövrün texnoloji inkişafında dövlətin üstünlüyünü göstərir. Bu dövrdə bütün dünyada yüklərin və sərnişinlərin daşınması üçün daha çox dəmir yollarından istifadə olunurdu. 1950-ci illərdə dəmir yolu nəqliyyatından avtomobil nəqliyyatına keçidin səbəblərindən biri də coğrafi şəraitin məcburi olması idi. Türkiyə ərazisindən keçən və paralel xətlər əmələ gətirərək uzanan dağlar dəmir yolu nəqliyyatından avtomobil yollarına keçidi zəruri etmişdi. Türkiyənin nəqliyyat siyasətindəki dəyişikliklər, xüsusilə də Şərqi Anadoludakı su

ehtiyatlarından istifadə və üzləşdiyi problemlər coğrafi faktorlarla bağlıdır.

Tarixin hər dövründə dövlətin güc ehtiyatları maraq doğurmuş və araşdırılmışdır. Bu mövzuda fərziyyələr irəli sürənlər arasında siyasi coğrafiyaçıların yanaşı, siyasətçilər, hərbi kəşfiyyat mütəxəssisləri, xarici işlər nazirlikləri rəsmiləri və bir çox başqa sahələrdə araşdırmalar aparan şəxslər də dövlətin gücünü müəyyənləşdirmək və onun güc mənbələrini təhlil etmək üçün səy göstərirlər. Tədqiqatçılar bir dövlətin beynəlxalq aləmdə güc qaynaqları arasında tarixi mənşəyi, coğrafiyası, əhalisi, iqtisadi imkanları, texnoloji inkişaf səviyyəsi və hərbi güc kimi ünsürlərin mühüm yer tutduğunu qeyd edirlər.

20-ci əsrin əvvəllərində məlum idi ki, dövlətə məxsus olan ərazi ilə onun gücü arasında əlaqə mövcuddur. Ona görə də dünya siyasətində fəal olmaq istəyənlər ilk növbədə dövlətin geniş əraziyə malik olmasının vacibliyini müdafiə edirdilər. Bu dövrdə dünya siyasətində və içində olduqları regionda fəal olan dövlətlərin geniş ərazisi bu ideyanı böyük ölçüdə dəstəkləyirdi. Keçən əsrin əvvəllərində böyük əraziyə malik dövlətlər Britaniya Krallığı, Fransa İmperiyası, Avstriya-Macaristan İmperiyası, Osmanlı İmperiyası, Rusiya İmperiyası və ABŞ idi (bax: Xəritə 5).

Zamanla baş verən proseslər bir həqiqəti ortaya qoydu ki, dövlətin güclü sayılması üçün təkəcə sahəsinin böyüklüyü kifayət etmir. Avstraliya, Argentina, Braziliya, Çad, Liviya, Qazaxıstan kimi iri miqyaslı dövlətlərin həm öz regionlarında, həm də dünya siyasətində fəal olmaması bu fikri dəstəkləyir.

Sovet İttifaqı İkinci Dünya Müharibəsindən sonra xalqların bərabərliyi ideologiyasından istifadə edərək, 1960-cı illərə qədər böyük kütlələri həvəsləndirərək hərbi və kosmik texnologiyada böyük tərəqqiyə nail olmuş, Şərqi Blokuna liderlik edən dünyanın iki fəvqəldövlətindən birinə çevrilmişdi. İkinci Dünya Müharibəsi illərində Avropa qitəsindəki ölkələr dağıldığı halda ABŞ birbaşa olaraq müharibədə iştirak etmədi. Müharibənin sonlarına yaxın Yaponiyanın Pörl-Harboru bombalaması ABŞ-ı müharibəyə cəlb etmişdi və bununla da müharibənin sonunu gətirəcək proses başlamışdı. Lakin müharibə dövründə hər an müharibəyə girəcəkmiş

kimi hazırlanan və digər tərəfdən nəhəng sənaye istehsalı həyata keçirən ABŞ, müharibə dövründə istehsal gücünü inkişaf etdirmək imkanı əldə etdi, dünya iqtisadiyyatını və siyasətini formalaşdıracaq super gücə çevriləcək infrastruktur formalaşdırdı. ABŞ İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra “Marşal planı” ilə müharibə zamanı dağıdılan Avropa ölkələrinə dəstək vermiş, bir tərəfdən də müharibə zamanı formalaşmış sənaye malları ehtiyatını əritmiş, digər tərəfdən də iqtisadiyyatına böyük töhfə vermişdi. Bunun təsiri ilə dinamik bir quruluş qazanan ABŞ-ın 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər dünyanın iki fəvqəldövlətindən biri olduğu danılmaz fakt kimi qəbul edilmişdi. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra daha da güclənən SSRİ xalqların bərabərliyi prinsipini, istehsaldan hamının pay alacağı ideyasını formalaşdıraraq yaratdığı dinamizmlə dövrün şərtləri daxilində fəvqəladə hərbi güc yaratmışdı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə ABŞ və SSRİ istisna olmaqla, dünya siyasətində fəal sayıla biləcək dövlətlərin sayı 10-u keçmirdi. Bu gün deyəsən, dünyada fəvqəldövlət sayıla biləcək bir dövlət qalıb, o da ABŞ-dır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq problemlərdə aparıcı mövqedə olan Rusiya Federasiyası, Çin, İngiltərə, Almaniya, Fransa kimi ölkələr var. İstər regional balanslaşdırmada, istərsə də beynəlxalq münasibətlərdə fəallıq göstərən dövlətlər nəzərə alındıqda onların bəzi ortaq xüsusiyyətlərin olduğu məlum olur. Dövlətin ərazisi, əhalisinin sayı, idarəetmə forması, iqtisadiyyatının əsaslandığı resurslar, nəqliyyat imkanlarının müxtəlifliyi, hərbi qüdrəti və güclü xarici əlaqələri onun həm regionda, həm də dünyada təsirli olmasının müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Blij və Glassner, 1989).

4.2. Səth formaları

Ümumi qayda olaraq, fiziografik şəraitin səth sahəsi baxımından dövlətlərin ölçüsünə təsir etdiyi düşünülür (Günel, 1994). Günel (1993) dövlətlərin geniş və ya kiçik ərazilərinin relyef formaları ilə əlaqəli olduğu iddia edir. Bildirilir ki, relyef formaları təkcə dövlətlərin ərazilərinin böyüklüyünə və kiçikliyinə

təsir etmir, həm də inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir və qurulmuş sivilizasiyaların xarakterinə təsir göstərir (Özey, 2007). Yantsı, Huanhe, Qanq, Hind, Mesopotamiya və Nil münbit delta ovalıqlarıdır. Adı çəkilən bu ərazilər insanların ilk mühüm topladığı ərazilər kimi dünya tarixində mühüm yer tutur (Tümertekin və Özgüç, 1994). Relyef formaları təkcə yaşayış məntəqələrinin salınmasını deyil, həm də tarixi dövrdə ticarətdə çox əhəmiyyətli olan karvanların keçdiyi ticarət yollarını müəyyən edirdi. Anadoludan Mesopotamiyaya, İrana və Orta Asiyaya, Çinə uzanan yollar ümumiyyətlə çay vadilərini təqib edirdi. Eləcə də, tarixi dövrdə hökmranlıq ərazilərinin dəyişməsində mühüm rol oynamış meydan döyüşlərinin yerini də müəyyən edən əsas amil səth formalarıdır. Anadolunun qapılarını türklərin üzünə açan Malazgirt döyüşü Qafqazdan Anadoluya gedən təbii yolların kəsişdiyi bir marşrut üzərində yerləşir. Türkiyənin İranla sərhədi, eyni zamanda tarixi baxımdan ən qədim sərhəddir. Türkiyə-İran sərhədinin yüz illərdir dəyişməməsi relyef formaları ilə bağlıdır. Bu mövzuda başqa bir nümunə, 1461-ci ildə Osmanlı torpaqlarına qatılan Şimali Anadolu dağlarının şimalında və Qara dənizə baxan yamaclarda yerləşən Pontus Yunan İmperatorluğudur. Osmanlılar 1353-cü ildə Balkanlara keçdilər, 1453-cü ildə İstanbulu fəth etdilər və Osmanlı İmperiyasının Anadolu və Balkanlardakı torpaqlarını birləşdirdilər. Balkanlara keçid tarixi olan 1353-cü ildən Pontus Yunan İmperatorluğunun fəthini 1461-ci ilə qədər gözləmək, səthi formaların fəthin qarşısını alması ilə əlaqədardır (Akengin, 2007). Bu və buna bənzər misallar bütövlükdə nəzərə alındıqda, relyef formalarının müdafiəni asanlaşdıraraq və ya çətinləşdirərək yaratdığı maneələr siyasi baxımdan hökmranlıq ərazilərinin dəyişməsini asanlaşdırır və ya çətinləşdirir.

4.3. İqlim

Texnologiyanın inkişafı keçmişlə müqayisədə bugünkü müharibələrdə böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Lakin keçmişdə olduğu kimi, müasir müharibədə də insan və coğrafi faktor çox önəmlidir. Bu gün bir əsgərin döyüş texnologiyasından istifadə

etmək zehni qabiliyyətindən əlavə, yaxın təmaslarda özünü qorumaq üçün fiziki gücə və müharibənin gətirdiyi coğrafiyadakı təbii maneələrə qarşı sağ qalmaq üçün lazımi biliyə sahib olması da lazımdır (Koçak, 2003).

Qədim dövrlərdən bu günə qədər sivilizasiyaların inkişaf prosesində iqlimin mühüm rol oynadığı məlumdur. Ümumiyyətlə, insan həyatı üçün əlverişli iqlim şəraiti olan bölgələrdə uzun-ömürlü sivilizasiyaların qurulduğu məlumdur (Özey 2007). Yer üzündə yaşayan insanların siyasi təşkilat yaratmağa meylinin bəzi bölgələrdə xeyli inkişaf etdiyi anlaşılır. Bunun səbəbləri arasında ekoloji şərait önəmlidir. Məlumdur ki, ekoloji şərait arasında siyasi coğrafiyada ən güclü təsir göstərən iqlim amilidir.

Dünyada əhalinin yerləşməsini və sıxlığını göstərən xəritəyə nəzər saldıqda məlum olur ki, bəzi bölgələrdə əhali sıx olsa da, bəzi bölgələrdə əhali seyrək, bəzilərdə isə hətta yüzlərlə km² ərazidə bir neçə nəfərə rast gəlinir. Belə başa düşülür ki, bəzi bölgələrdə əhalinin sıx və ya seyrək olması, dövlətlərin ərazilərinin böyüklüyü və ya kiçikliyi ilə iqlim şəraiti arasında əlaqədən asılıdır. Dünyada əhalinin seyrək olduğu yerlər və dövlət ərazilərinin geniş olduğu bölgələr ümumiyyətlə iqlimi isti, soyuq, quraq və bol yağışlı bölgələrdir. Ümumiyyətlə, mülayim iqlim şəraitinin üstünlük təşkil etdiyi bölgələr əhalinin sıx cəmləşdiyi ərazilərdir.

Dünyanın ərazi baxımından ən böyük ölkəsi olan Rusiya Federasiyasının şimal və şimal-şərq hissələri soyuq qurşaqda yerləşir. 2.727.300 km² ərazisi ilə böyüklüyünə görə dünyanın 9-cu ən böyük ölkəsi olan, Orta Asiyada yerləşən Qazaxıstanda hər km²-ə 5,5 nəfər düşür. Ölkənin əksər torpaqları 50-ci paraleldən şimalda olduğundan onun iqlimi nisbətən soyuq şəraitə malikdir, cənubdakı torpaqları isə materikin daxili hissəsində əmələ gələn səhralarla örtülüdür. Siyasi coğrafiyada transkontinental ölkə olaraq bilinən Avstraliyanın mərkəzi hissəsi böyük səhralara malikdir. Cənubi Amerika qitəsinin ən böyük ərazisinə malik olan Braziliya tropik iqlimin yaratdığı Amazon meşəsi və vəhşi təbiətin nəticəsində dünyanın ən seyrək məskunlaşdığı ölkələrdən biridir. Kanada təxminən 10 milyon km² əraziyə malik olsa da, əhalinin sıxlığı hər km²-də 3 nəfərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kanadanın

mühüm bir hissəsi 60-cı paralelin şimalında, yəni soyuq qurşaqdadır və məskunlaşma üçün uyğun deyil. Sahəsinə görə Afrikanın ən böyük ölkələrindən biri olan və sahəsi 1,8 milyon km-dən çox olan və səhraların geniş ərazini əhatə etdiyi Sudanda hər km²-ə 15 nəfər düşür (Gümüş, 2004). Yuxarıda qeyd olunan misallar və bu kimi hallar diqqətlə araşdırıldıqda, iqlimin bir tərəfdən əhalinin yerləşməsinə, digər tərəfdən isə siyasi quruluşa təsir etdiyi anlaşılır.

İqlimin siyasi fəaliyyətə təsiri təkcə əhalinin dağılması və ölkənin ərazisinin böyüklüyü ilə bağlı deyil. Hərbi fəaliyyətlərin planlaşdırılmasında və uzunmüddətli siyasi strategiyaların yaradılmasında iqlim şəraiti nəzərə alınmalıdır. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Osmanlı ordusunun 80 min əsgərinin Sarıqamış əməliyyatında donaraq ölməsi, iqlim şərtlərinin nəzərə alınmadan aparılan mübarizənin böyük xəyal qırıqlığı yaradacağını anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Hərbi fəaliyyətin planlaşdırılmasında iqlim şəraitinin nəzərə alınması lazım olan nümunələrdən biri də II Dünya Müharibəsi boyu Avropanı işğal edən Alman ordusunun Moskvanı fəth edə bilməməsidir. Moskvaya hücum zamanı alman tanklarının mühərriklərinin rus düzənliklərinin saxtalı soyuğuna məğlub olmasıdır. Bununla bağlı başqa bir nümunə İkinci Körfəz Müharibəsi zamanı ən müasir döyüş texnikası ilə təchiz edilmiş Amerika ordusunun desant çıxarması zamanı yaşandı. Dünya gündəmindən düşməyən İraq müharibəsində coğrafi xüsusiyyətlərin müharibənin gedişatına təsiri diqqət çəkir. Bu amillər arasında səhra fırtınaları və həddindən artıq isti temperatur diqqət çəkicidir (Koçak, 2003). Saatda 50 km sürətlə əsən qəfil qum fırtınası İran körfəzindən İraq ərazisinə çıxan və şimala doğru irəliləyən ABŞ-ın başçılıq etdiyi müttəfiq qoşunların irəliləməsinə mühüm maneə törətmişdi.

4.4. Coğrafi mövqe

Siyasi coğrafiyada coğrafiyanın tədqiqat predmetini təşkil edən beş əsas tədqiqat sahəsindən biri olan coğrafi mövqe və ya lokasiya da çox önəmlidir. Coğrafiyanın əsas mövzularından biri

olan coğrafi mövqe bir nöqtənin dünyadakı yerini (mövqe) göstərir. Yer səthində hər hansı bir məntəqənin və ya ərazinin bu məntəqədən və ərazidən kənarında yerləşən ərazi və ya obyektə nisbətən tutduğu mövqedir. Coğrafi mövqe hər şeydən əvvəl məntəqənin və ərazinin coğrafi enliyi və uzunluğu ilə müəyyən edilir ki, buna riyazi coğrafi mövqe deyilir. Coğrafi mövqe fiziki-coğrafi obyektlərə (materiklərə, dağlara, okeanlara, dənizlərə, çaylara, göllərə və s.yə) görə tutduğu mövqeyinə nisbətən götürülür. İqtisadi və siyasi coğrafiyada coğrafi mövqe dedikdə ölkənin, rayonun, yaşayış məntəqəsinin və ya digər bir obyektin başqa iqtisadi-coğrafi (o cümlədən nəqliyyat yollarında, təsərrüfat mərkəzlərinə və s.-yə) və fiziki-coğrafi obyektlərə, habelə bir ölkənin digər ölkəyə və ya başqa ölkələrə görə tutduğu mövqe nəzərə alınır. Mövqedən söz etdikdə isə riyazi mövqe, xüsusi mövqe, coğrafi mövqe, geosiyasi mövqe kimi təsnifatlar aparılır. Yer üzündə hər hansı bir yerin sıfır meridianına və ekvatora nisbətən mövqeyi qeyd edilirsə, buna riyazi mövqe və ya astronomik mövqe deyilir. Riyazi mövqe yer üzündə istənilən nöqtənin global ünvanını verir. Dünyada bir yerin dənizlərə, dağlara, çaylara, boğazlara və ya su yollarına, əhali kütlələrinə nisbətən mövqeyi qeyd edilirsə, o, xüsusi mövqe adlanır. Yer kürəsində bir yer həm riyazi mövqe, həm də konkret mövqeyə görə öyrənilirsə, ona coğrafi mövqe deyilir. Dünyada bir yerin mədəniyyətlərə, ölkələrə, idarəetmə formalarına, siyasi və hərbi qüvvələrə görə mövqeyi, onun həm də geosiyasi mövqeyidir. Geosiyasi mövqe ölkənin xarici təhlükəsizliyi, qonşuları ilə münasibətləri, uzunmüddətli hərbi sərmayələri, regional əməkdaşlıq və ya təhlükələrə məruz qalıb-qalmaması ilə bağlı bəzi ipucları verə biləcəyi üçün vacibdir.

Bir dövlətin dəniz sahilinin olub-olmaması ölkənin inkişafı üçün çox önəmlidir. Dövlətin dənizə çıxışının olması inkişaf baxımından istiqamətverici rol oynayır, dənizə çıxışın olmaması isə ölkənin inkişafını və tərəqqisini qonşularla münasibətdən asılı edir. Ona görə də bu vəziyyət dövləti təzyiq altında qoyur. Belə bir vəziyyət ölkənin ərazisinin böyüklüyü, təbii ehtiyatlarının

zənginliyi, insan potensialı yüksək olsa belə, onun regional və qlobal gücə çevrilməsinə mane olur.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, zamanla baş verən inkişaf bir bölgənin strateji əhəmiyyətini ya artırır, ya da azalda bilər. Əgər neftin zamanla dünyanın ən mühüm enerji və xammal mənbəyinə çevriləcəyi, uğrunda qitələarası müharibələrin baş verəcəyi düşünüləydi, Dünyanın ən əhəmiyyətli neft hasilatı və ehtiyatı bölgələrindən biri olan Kərkük-Mosulu Osmanlı dövləti asanlıqla tərk etməzdi. Süveyş kanalı Avropa ilə Cənubi və Şərqi Asiya arasında dəniz nəqliyyatında mühüm tranzit məntəqəsini təşkil edir. 1967-ci ildə 6 günlük Ərəb-İsrail müharibəsinin sonunda Süveyş kanalının 1974-cü ilə qədər bağlanması Şərqi və Cənubi Afrika sahillərindəki limanların əhəmiyyət qazanmasına şərait yaratdı. Dünya hökmranlığı ilə bağlı nəzəriyyələrdən biri olan "Dənizlərdə güclü olmaq dünya hökmranlığı üçün əhəmiyyətlidir" düşüncəsinin sınaqdan keçirildiyi və dəniz üstünlüyünün müvəffəqiyyət üçün kifayət etməyəcəyini sübut etdiyi Çanaqqala boğazı artıq döyüş mövzusu kimi görünür. Dəyişən şərtlərin bir bölgəyə strateji əhəmiyyət verməsinin başqa bir nümunəsi Britaniyanın Şimal dənizində neft hasilatıdır. Britaniya Şimal dənizində neftin olduğunu aşkar edir, lakin hasilatın maya dəyəri bazaradakı neft qiymətlərindən bahadır. 1974-cü ildə ərəb dünyası neftdən silah kimi istifadə etməyə başlayanda və Ərəb-İsrail müharibəsi zamanı hasilatı azaldıqda neftin qiyməti birdən-birə 10 dəfə artdı. Ərəb-İsrail müharibəsindən əvvəl neft hasilatının maya dəyəri bazar qiymətlərindən ucuz olduğu zaman Böyük Britaniya şimal neftini çıxartmırdı. Müharibədən sonra neftin qiymətinin kəskin artması nəticəsində hasilata başlanıldı və beləliklə Şimal dənizi neft baxımından dünyanın strateji əhəmiyyətli bölgəsinə çevrildi.

4.5. Ərazi

Dövlətin forma və ölçüsünün əhəmiyyəti zaman-zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu mövzuda gəlinən məqam odur ki, sahə və forma baxımından ideal ölçünün olmamasıdır. Bununla

belə, müstəqil dövlətin qüdrətinin ölçülməsində ərazinin ölçüsü və forması mühüm hesab olunur. Ərazinin böyüklüyü yeraltı və yerüstü sərvətlərin müxtəlifliyi baxımından əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, müdafiədə dövlətin ərazi bütövlüyü mühüm hesab edilir. Xüsusilə dövləti təşkil edən kütlələrdə milli birliyin formalaşması torpaqların bütövlüyündən asılıdır. Nəqliyyatın təmin edilməsi və xaricdən gələn hücumlara qarşı müdafiə, parça-parça ərazilərdən ibarət dövlətlərlə müqayisədə daha çox rahatlıq təmin edir. Dövlətin çox böyük ərazisi müxtəlif istiqamətlərdən gələn hücumlardan müdafiəni çətinləşdirə bilər.

Dövlətin ərazisinin böyüklüyü faydalı qazıntıların və enerji ehtiyatlarının müxtəlifliyi baxımından xüsusilə vacibdir. Avstraliya, Çin, Rusiya, ABŞ və Kanada sənayedə xammal kimi istifadə olunan minerallar və enerji ehtiyatları baxımından özünü təmin edən ölkələr sırasında birinci yerdədir. Bu ölkələrin daha bir ortaq cəhəti ərazisinə görə dünyanın ən böyük dövlətləri olmalarıdır.

4.6. Siyasi coğrafiyada sərhədlər

Yer üzündə elə bir torpaq parçası yoxdur ki, bir millətin nəzarətindən kənarında olsun. Hətta yaşayış üçün yararsız olan Antarktida da ərazi iddialarına görə bölünür. Dünya dövlətlərinin hər biri qonşularından beynəlxalq sərhədlərlə və ya hər bir dövlətin suverenlik və ya nəzarət hüququnu göstərən xətlərlə ayrılır. Müəyyən edilmiş ərazisi daxilində dövlət qanunları icra edir, vergiləri toplayır, müdafiəni təmin edir və digər bu kimi inzibati funksiyaları yerinə yetirir. Beləliklə, sərhədlərin mövqeyi insanların müəyyən bir ərazidə istifadə etdiyi valyutayı, tabe olduqları hüquq sistemini və uşaqlarına məktəblərdə hansı dil və bəlkə də dini öyrətdiklərini müəyyən edir.

Sərhədlər siyasi coğrafiyada ən populyar mövzulardan biridir (Taylor, 1993). Sərhədlər xəritədə müstəqil dövlətin hökmranlığını müəyyən edən, müxtəlif siyasi orqanları tənzimləyən incə xətlərdir (Glassner və Blij, 1989). Beynəlxalq sərhədlər mütəşəkkil cəmiyyətləri təmsil edən və dövlətlərin quru, su və ya hava üzərində suverenlik sahələrini müəyyən edən xəyalı xətlər və ya

işarələrdir. Yerləşdikləri mövqe və hərəkət qabiliyyətinə görə peyklər keçdikləri ölkənin icazəsi olmadan dünya ətrafında səyahət edir, təyyarələr və digər alçaqdan uçan üçü aparatları isə dövlətin yurisdiksiyasının üzərindən uçarkən icazə almalıdırlar. Beynəlxalq sərhədlərin mövcudluğu müasir cəmiyyətlərə xas olan mülkiyyətin nəticəsidir. Qəbilə həyatı yaşayanlar istisna olmaqla, bütün mütəşəkkil cəmiyyətlərin müəyyən qaydalarla müəyyən edilmiş coğrafi bölgələri var.

Beynəlxalq sərhədlər mövzusu mürəkkəb bir mövzudur və bu mövzuda bir ensiklopediya var. İngiltərənin Durham Universitetində bir şöbə beynəlxalq sərhədlərlə bağlı araşdırma aparır. Beynəlxalq sərhədlər qədim dövrlərə gedib çıxır. Böyük Çin səddi dünyanın ən qədim sərhədlərindən biridir və e.ə. 2-ci əsrdə tikilmişdir. Roma İmperiyası Şimali İngiltərədəki hökmranlığını qorumaq üçün eramızın 122-ci ildə Hadrian divarını inşa etmişdi. Ölkələr arasında ciddi şəkildə müəyyən edilmiş sərhədlərin mövcudluğunun çox yaxın tarixi var. İndiki mənası ilə müasir dövlətlərin təməli bir neçə əsrlik tarixə malikdir. Dövlətlər arasında dəqiq sərhədlərin müəyyən edilməsi 19-20-ci əsrlərdə elmi metodların inkişafı və enlik, uzunluq, dərəcə, dəqiqə və saniyə kimi mövqe (lokasiya) vahidlərinin istifadəsi ilə mümkün olmuşdur. Yaxın keçmişdə, xüsusilə 19-cu əsrdə millətçiliyin yayılması ilə ölkə ərazisinin hər kvadrat santimetrinin “müqəddəs” olması ilə bağlı yeni bir münasibət ortaya çıxmış və bu da, sərhədlərin əhəmiyyətini artırmışdır.

4.6.1. Sərhəd tipləri

Dövlət sərhədlərinə təbii və süni olmaqla iki şəkildə baxılır. Dağlar, okeanlar, dənizlər, göllər, çaylar, meşələr, səhralar və bataqlıqlar kimi fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərə əsasən müəyyən edilən sərhədlərə təbii (və ya fiziki) sərhədlər deyilir. Təbii sərhədlər məkan üzərində görünən şəkildə mövcud olduğundan və müxtəlif elementləri bir-birindən ayıra bildiklərindən diqqətəlayiqdir. Lakin bir çox təbii sərhədlər istənilən nəticəni vermir, yəni dövlətləri bir-birindən effektiv şəkildə ayıra bilmir. Bu

baxımdan ən tipik nümunə Reyn çayıdır. Bu çay Qərbi Avropada yüzlərlə kilometr məsafədə beynəlxalq sərhəd kimi xidmət edir. Çayın yaxınlığında kimya fabrikləri, poladəritmə zavodları və elektrik stansiyaları tikilmişdir. Bunlar arasında Avropanı dünyanın əsas turizm məkanına çevirən qalalar və kilsələr kimi bir çox qədim tikililər də var. Reyn çayı onu əhatə edən ölkələrin insanları arasında sərhəd səddi deyil, sıx istifadə olunan məkan kimidir.

ABŞ və Kanada sərhədini təşkil edən Böyük Göllər, Afrikada Tanzaniya, Uqanda və Keniya arasında yerləşən Viktoriya gölü, Asiyada Türkmənistan və Özbəkistan arasındakı Amudərya çayı təbii sərhədlərə misaldır. Türkiyə ilə Yunanıstan arasındakı sərhədin bir hissəsi Meriç çayının talveqini izləyir, Türkiyə-İran sərhədinin Zaqros dağlarının suayrıcısı boyunca uzanması beynəlxalq sərhədlərdə coğrafi faktorlara nümunədir. Türkiyənin İrənlə sərhədi təbii sərhəd olub, ən qədim və dəyişməz bir sərhəddir. Avropanı Fransa və İspaniya ilə ayıran sərhəd xətti Pireney dağlarından keçir. Cənubi Amerikada təxminən şimaladan cənuba uzanan And dağları Argentina və Çili arasında sərhədi təşkil edir. Asiya qitəsində Himalay dağları Əfqanıstan, Hindistan, Çin, Tibet və Nepal kimi müxtəlif ölkələrin sərhədlərini təşkil edir. Coğrafi faktorlar ölkələr arasında müəyyən edici olmadıqda, sərhədlər qarşılıqlı razılaşma və ya güc yolu ilə müəyyən edilir.

Təbii sərhədlərə alternativ hündəsi (və ya süni) sərhədlərdir. İnsanın yaratdığı sərhədlər fiziki coğrafi şərait nəzərə alınmadan süni sərhədlər kimi qəbul edilmişdir. Tez-tez enliklərin və ya uzunluqların hissələrindən istifadə edilən sərhədlərə Afrikada, Asiyada, Şimali və Cənubi Amerikada rast gəlinir. 49-cu paraleldən sonra ABŞ-Kanada sərhədinin qərb hissəsi bu tip hündəsi sərhədə yaxşı nümunədir. Süni sərhədlərin ən yaxşı nümunəsi ərəb ölkələri ilə Afrika ölkələri arasındakı sərhədlərdir. 22 müstəqil dövlətdən ibarət olan ərəb dünyasında dövlətlər arasında sərhədlər enlik və uzunluq nəzərə alınmaqla masa üzərində çəkilmişdir. Dünyanın siyasi xəritəsinə nəzər saldıqda bu aydın görünür. Süni sərhədlər danışıqlar masası arxasında qoyulur. Xəritə üzərində və ya konfrans masasında müəyyən edilmiş süni sərhədlər tez-tez

keçmiş müstəmləkə ərazilərində, əhalinin az məskunlaşdığı ərazilərdə və sərhəd bölgəsi haqqında ətraflı coğrafi məlumatın olmadığı yerlərdə, torpaq dəyəri olmayan səhralarda və qütb bölgələrində, dənizlərdə tətbiq edilmişdir. Bəzi hallarda bu sərhədlər çaylar və sahillər kimi təbii maneələr əsasında, onlara paralel çəkilmiş düz xətlər və ya iki xüsusi nöqtə arasında çəkilmiş xətt ilə formalaşır.

4.6.2. Beynəlxalq sərhədlərin formalaşması və dəyişdirilməsi

Dünya tarixində müharibələr və fəthlər tez-tez sərhədlərin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Müharibələr, müharibəni uduzanlar arasında tarixi düşmənçilik yaradır. İtirdiyi torpaqları geri qaytarmaq üçün torpaqlarını itirmiş ölkələrin siyasi təzyiqləri gələcək müharibələr üçün zəmin yaradır. Bu baxımdan ən məşhur nümunə Fransa və Almaniya arasındakı Elzas-Lotaringiya bölgəsidir. Zəngin kömür yataqları Elzas-Lotaringiya bölgəsi ilə bağlı münaqişədə mühüm rol oynasa da, milli qürur da nəzərə alınmalı olan amildir. Sərhədlərin təqib etdiyi coğrafi elementlərin olub-olmamasından asılı olmayaraq dövlətlər adətən öz sərhədlərini təyin edən müqavilələr imzalayırlar. Bu müqavilələr dövlətlərin müharibə nəticəsində sərhədi çəkmək üçün formal olaraq qurduqları sərhəd komissiyaları tərəfindən imzalanır. Bununla bağlı çoxlu nümunələr göstərmək olar. Bunlardan biri Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda Osmanlı İmperatorluğunun Mudros atəşkəs müqaviləsini imzalamasından sonra, Mustafa Kamal və Böyük Millət Məclisinin başçılıq etdiyi Qurtuluş Müharibəsində Anadoluda başlayan işğallara qarşı savaşıdır. Savaşda qazanan qalibiyyətdən sonra danışıqlar 24 iyul 1923-cü ildə Lozannada Türkiyə Cümhuriyyətinin mövcud sərhədlərini ümumi mənada müəyyən edən müqavilə imzalanmışdır. Sərhədləri qəbul etməkdən imtina daimi dövlətlərarası düşmənçiliyə səbəb olub. Hindistan və Pakistan arasındakı Kəşmir bölgəsi iki ölkə arasında bölüşdürülmür və hər iki ölkə xəritələrdə Kəşmiri öz sərhədləri daxilində göstərir. Oxşar vəziyyət Şimali və Cənubi Koreya ara-

sındakı sərhəddə də yaşanırdı. 1950-1953-cü illər arasında baş verən Koreya müharibəsindən sonra atəşkəs nəticəsində yaradılan faktiki sərhəddir. 1974-cü ildə Kiprdə keçirilən Sülh Əməliyyatından sonra Şimali Kipr türkləri ilə Cənubi Kiprdə yaşayan rumlar arasındakı sərhəd də mübahisə mövzudur. Yaxın keçmişdə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 1/5-ni işğal etməsi və faktiki sərhəd yaratması bu baxımdan başqa bir nümunədir.

Bəzi yerlərdə iki dövlətin torpaqlarının başladığı və bitdiyi sərhədi qeyd etmək üçün əsl təbii element olmaya bilər. Ərəbistan yarımadasındakı əmirliklərin sərhədləri qum səhrasında qeyri-müəyyən xətlərdən ibarətdir. İqtisadi dəyəri olmayan ərazilərdə sərhədləri müəyyən edən vasitələrin olmaması ümumiyyətlə problem yaratmaz. Lakin zaman keçdikcə iqtisadi dəyəri olan təbii sərvətlərin aşkarlanması dövlətlər arasında münaqişələrə səbəb olur, resurslara nəzarət etmək istəyən daxili və xarici qüvvələrin idarəetməni ələ keçirmək üçün dövlət “çevrilişi” riskini artırır. Hökumətlərarası danışıqlar və beynəlxalq arbitraj şuraları da sərhədlərin müəyyən edilməsində təsirli olur. Yeni qurulan ölkələrin sərhədlərinin müəyyən edilməsində bəlkə də ən mühüm yanaşma latın dilində işlənən “*Uti possidetis juris*”dir. Bu yanaşma müstəmləkəyə və ya böyük dövlətin bir hissəsinə çevrildikdən sonra müstəqillik əldə edən dövlətlər üçün istifadə olunur. Bu prinsip dövlətlərin müstəmləkə olduqları zaman sərhədlərinə hörməti vurğulayır. *Uti possidetis juris* ilk dəfə 19-cu əsrdə Avropa kolonistlərinin Cənubi Amerikadan çıxarılması zamanı istifadə edilmişdir. Avropalı müstəmləkəçilər geri çəkildikcə, bir neçə yeni yaranmış dövlətin müstəqilliyini öz maraqlarını qorumaq şərti ilə tanımışdı. 20-ci əsrin ikinci yarısında yuxarıdakı prinsip Afrika koloniyaları müstəqillik statusunu qazandıqda da istifadə edilmişdir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranan Müstəqil Dövlətlər Birliyi də iyirminci əsrin sonlarında köhnə sərhədləri qoruyub saxlamışdı. Lakin, SSRİ-nin tərkibində olan Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəd məsələsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi baş tutmadı. Müharibə və danışıqlarla yanaşı, bir torpaq parçasının satın alınması da, bəzən beynəlxalq sərhədlərin yaradılmasında istifadə olu-

nan vasitələrdən biridir (Zacher, 2001). Ən məşhur nümunələr ABŞ-ın cənub-qərbində olan torpaqlarını 1853-cü ildə Meksikadan və Alyaskanı isə 1867-ci ildə Rusiyadan almasıdır. Çox nadir hallarda təbii sərhədlər təbii hadisələr və ya ona məruz qalanalar arasında düşmənçiliyə yol açsa da bir tərəfin müdaxiləsi ilə də dəyişdirilə bilər. İnsan iğtişaşları nəticəsində sərhədin dəyişdirilməsi ilə bağlı insident 1997-ci ildə baş vermişdir. Vyetnam iddia edirdi ki, Çin sərhəd çayı üzərində bənd tikməklə çayın məcrasını dəyişib. Çin isə əksinə, Vyetnamın çayda bənd tikərək çayın istiqamətini dəyişdiyini iddia edirdi.

4.6.3. Kontinental şelf-dəniz sərhədi

Sahil xətti olan ölkələrdə dəniz sərhədləri dövlətlərin maraq dairəsinin müəyyən edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Sahil ölkələrində ölkənin dəniz sərhədi materik şelfinə görə müəyyən edilir. Materik şelfi dənizdəki qurunun davamı hesab olunur. Buna görə də, okeana sahili olan ölkənin maraq dairəsini edən kontinental şelf dəniz səthindən -200 m dərinliyə qədər olan nöqtələri birləşdirərək müəyyən edilir. Kontinental şelfin eni və ya darlığı relyeflə əlaqədardır. Dağların dənizə paralel uzandığı Qara dənizdə Türkiyənin materik şelfi sahildən 90 m-dən uzağa gedir (Atalay, 2004). Qara dənizdə Yeşilirmak, Qızılırmak deltalarında və Sakarya çayının dənizə töküldüyü yerlərdə kontinental şelf genişlənərkən, Şərqi Qara dəniz regionunda Bolaman hövzəsinin sahil hissələrində və Qərbi Qara dəniz sahillərində kontinental şelf daralır və sahildən 90 metrə qurtarır. Dövlətlər arasında sərhədlərin hüquqi cəhətdən etibarlı olması üçün onlar təkcə müvafiq dövlətlər tərəfindən deyil, digər dövlətlər tərəfindən də tanınmalıdır. Kontinental şelfin ensiz olduğu və ya kontinental şelflə bağlı problemlərin olduğu yerlərdə kontinental şelf 12 dəniz mili hesab olunur. Türkiyə ilə Yunanıstan arasında Egey dənizində kontinental şelf problemi bu baxımdan nümunə göstərilə bilər. Açıq dənizlərdə kontinental şelf 200 milə qədər çata bilər.

4.6.4. Etnoqrafik sərhədlər

Siyasi coğrafiyanın ən mühüm tədqiqat mövzularından biri beynəlxalq sərhədlərdir. 1990-cı illərdən sonra sərhədlərlə bağlı sosial və mədəni tədqiqatlar ətraf mühitimizin dəyişməsi üçün bələdçi olmuşdur (Paasi, 2002). Sərhədlərlə məşğul olmağın bir neçə səbəbi var. Sərhədlər dövlətlərin mənafeyini və hökmranlığını müəyyən etməklə yanaşı, bir çox yerlərdə insan kütlələrini irqi xüsusiyyət və inanc baxımından bir-birindən ayırır. Dün-yada maraq dairələrinin yenidən müəyyənləşdirilməsi və etnik fərqlərin tanınması hər şeyə rəğmən insan kütlələri üçün sərhədləri qoruyub saxlamağın vacib olduğunu göstərdi. Qloballaşma prosesində kapitalın, məhsulun və ideyaların əvvəllər gözlənilməyindən daha sürətlə yayıldığı müşahidə olunur. Müasir dünyada hökumətlərin problemi sərhədlər, sərhədlərin idarə edilməsi, suverenlik haqları və tarixdən qalmış mədəni özəlliklərin qorunub saxlanması və inkişafıdır. Bu cəhəti nəzərə alsaq, sərhədlərin, mədəni quruluşu və siyasi hökmranlığı qorumaq məqsədi daşdığı anlaşılır.

Etnik anlayışı latınca "ethnos" sözündən gəlir. Latınca "ethnos" tayfa, "etnoqrafik" tayfalarla əlaqədar deməkdir. Deməli, etnoqrafik sərhədlər dil, din və mədəni elementlər ilə bağlı sərhədləri təşkil edir. Bu gün dövlət sərhədləri formalaşmasında etnoqrafik xüsusiyyətlər nəzərə alınmır. Halbuki orta əsrlərdə xalqları bir-birindən ayıran ən mühüm amil "din" idi. Bunun ən tipik nümunəsi Avropa xalqlarının bir araya gələrək yaratdığı "Xaçlı Orduları" ilə İslam Dünyasına etdikləri səfərlərdir.

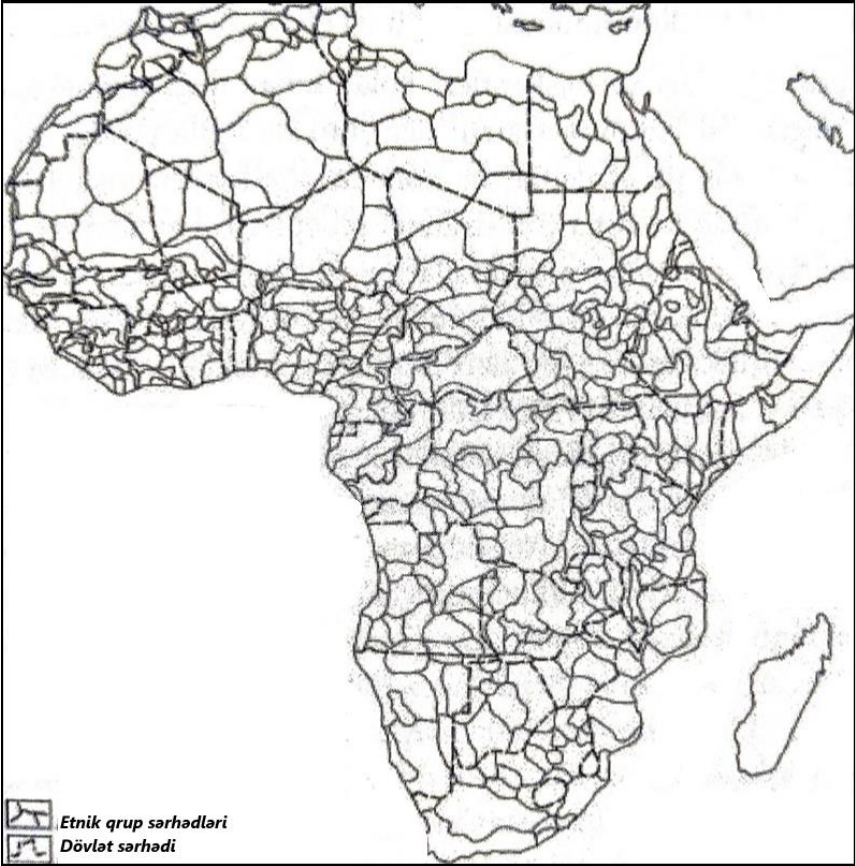
Fransız İnkilabından sonra müasir millətçilik hərəkatı sürətlə inkişaf edərək, 19-cu əsrdən başlayaraq əvvəlcə Avropaya, sonra isə dünyanın digər qitələrinə yayılaraq dövlətin milli baxımdan homogen, yəni dövlət sərhədlərinin milli sərhədlərlə olması fikrini və anlayışını gətirmişdir. Etnik elementlərin dövlət sərhədini müəyyən etmək istəyi imperiyaların parçalanmasına yol açmışdır. Avstriya-Macaristan İmperiyası və çoxmillətli, çoxdinli Osmanlı İmperiyasının Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda, üzərində

Günəşin batmadığı müstəmləkə imperiyası olan Böyük Britaniya və ondan sonra dünyanın ən böyük müstəmləkə imperiyasını təşkil edən Fransanın (bax. xəritə 14) isə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra müstəmləkələrini itirməsi buna misaldır.

Dünyadakı müstəqil dövlətlər və etno-mədəni strukturlar diqqətlə araşdırıldıqda, müasir dünyada siyasi sərhədlərin heç də həmişə, hər yerdə etnoqrafik prinsiplərə əsasən müəyyən edilmədiyini göstərir (Gümüşcü, 2010, Xəritə 18-ə baxın). Bu vəziyyət adətən inkişafını başa çatdırmamış ölkələrdə mühüm problemləri özüylə bərabər gətirir. Yaxın Şərqdə dil, din, irqi xüsusiyyətlər və tarix birliyi olan Ərəb dünyasının 22 müstəqil dövlətə malik olması Yaxın Şərqdə dövlət sərhədlərinin etnik ayrılmanı əks etdirmədiyini göstərir. Bənzər bir vəziyyət Balkanlardan başlayaraq Anadoludan üzərindən Qafqaza və Orta Asiyadan keçərək şərqdə Çin Səddinə, şimal-şərqdə Yakutiyaya qədər uzanan Türk Dünyası üçün də keçərlidir.

Sərhədlər ümumiyyətlə müxtəlif xarakterli əhali qruplarını bir-birindən ayırmaq üçün qəbul edilir. Demək olar ki, hər bir dövlətdə azlıq təşkil edən etnik azlıqlar var. Etnik azlıqların olduğu bölgələrdə sərhədi dəyişmək əvəzinə azlıq qrupları mübadilə edilə bilər. I Dünya Müharibəsinin və Qurtuluş Savaşının sonunda imzalanan Lozanna müqaviləsi ilə Anadoludakı yunanların bir qismi Balkanlarda qalan türklərlə əvəz olundu. Bu tətbiqin nəticələrini araşdırmaq faydalıdır. Balkanlar, Kiprindəki hadisələr və Yuqoslaviyanın parçalanma prosesində baş verən hadisələr bütövlükdə nəzərə alındıqda Lozanna müqaviləsi çərçivəsində həyata keçirilən əhali mübadiləsi ilə yaxın gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin, münaqişələrin qarşısı alınmışdır.

Xəritə 18: Afrikada dövlət və etnik qrupların paylanması (mənbə W.h. Freeman and company, 2006).

Etnoqrafik elementlərin sərhədlərlə ayrılmasına ən maraqlı nümunələrdən biri də Türkiyədir. Türkiyə bir çox etnoqrafik elementləri bir-birindən ayırmaqdadır. Türkiyə gürcü, erməni, fars, ərəb, yunan, bolqar xalqları ilə həmsərhəddir. Dini baxımından Türkiyə bir müsəlman ölkəsi olaraq şərqdə və cənubda islam ölkələri ilə qonşu olduğu halda, şimal-şərqdə, şimalda və qərbdə xristian ölkələri ilə eyni sərhədləri bölüşür. Türkiyə islam ölkəsi

olaraq şərq və cənubdakı qonşuları ilə eyni dinə mənsubdur. Lakin İran, İraq və Suriya müsəlmanları ilə Türkiyədəki müsəlmanlar arasında məzhəb baxımından müxtəlif dərəcələrdə sünni və şiə ixtilafı mövcuddur.

Almaniyanın əhalisinin demək olar ki, hamısının vahid millətdən ibarət olduğu bir dövlət olaraq Hollandiya, Danimarka, Polşa, Çexiya, Avstriya, Lixtenşteyn, İsveçrə, Fransa və Belçika kimi bir çox dövlətləri və millətləri bir-birindən ayırır. Bu Avropada verilə biləcək ən tipik nümunələrdən biridir.

4.6.5. Sərhədlər və paytaxtlar

Əgər bir ölkə və onun müstəqilliyi söhbət mövzusu olarsa, ağılımıza iki mühüm anlayış gəlir: sərhəd və paytaxt. Dünya siyasi xəritəsində insanlar tərəfindən formalaşdırılan sərhəd və paytaxtlar dövlət hökumətini təmsil etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Dünya iqtisadi tarixinə nəzər saldıqda dövlətin son dövrlərə qədər iqtisadi fəaliyyətlərə çox da müdaxilə etmədiyi anlaşılır. Zamanla iqtisadi fəaliyyətlərin artması dövlətlərin gündən-günə iqtisadi fəaliyyətə müdaxiləsi üçün zəmin hazırlamışdır. Sərhədlər və paytaxtlar bu baxımdan iki mühüm istisnadır. Sərhədlər və paytaxtlar dünyanın siyasi mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Taylor, 1993).

Paytaxt müstəqil dövlətin və ya federativ ölkənin tərkibində olan dövlət quruluşunun əsas şəhəridir, burada adətən ali dövlət hakimiyyəti orqanları - hökumət, dövlət başçısı və ali məhkəmə orqanları, habelə xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri yerləşir. Bəzi hallarda dövlət orqanlarının bir hissəsi başqa şəhərlərə köçürülüb. Məsələn, Cənubi Afrikada inzibati, qanunvericilik və məhkəmə orqanları üç şəhər arasında bölüşdürülür. "Paytaxt" və "inzibati mərkəz" anlayışları bir-birinə yaxındır, lakin sinonim deyildir. Ümumi mənada dövlətin hər hansı inzibati vahidinin istənilən rəsmi əsas yaşayış məntəqəsi paytaxt deyil, "inzibati mərkəz" adlandırılmalıdır. Bununla belə, tarixi ənənələrə görə "paytaxt" termini tez-tez birinci səviyyəli inzibati vahidlərin mərkəzlərinə, xüsusən də federal əyalətlərdə tətbiq olunur. Mədə-

ni baxımdan bir sıra ölkələrdə qeyri-rəsmi “funksional” paytaxtlar ola bilər – məsələn, Şimal və ya Mədəniyyət Paytaxtı (Rusiyanın Sankt-Peterburq), “Qazaxıstanın Cənub Paytaxtı” (Alma-Ata).

Bir dövlətin paytaxtı adətən əsas ərazidə yerləşir. Bu, adətən bölgənin mərkəz nöqtəsidir. Azərbaycan Respublikasının paytaxtı olan Bakı şəhəri ölkənin ucqar şərqində yerləşməklə istisnalar arasındadır. Paytaxtların inzibati mərkəz olmaqla yanaşı, əhalinin və təsərrüfat fəaliyyətinin, kapitalın, istehsal və cari fəaliyyətlərin cəmləşdiyi yerlər olması bu ərazilərin əhalinin cazibə mərkəzinə çevrilməsi və dolayısıyla da paytaxtların tarixin hər dönəmində hər yerdə cazibə qazanması üçün şərait yaratmışdır. Bir çox ölkələrdə paytaxt bütün ölkənin strukturunda hegemonluq təşkil edən ən böyük şəhərdir. Fransada Paris, İngiltərədə London və Meksikada Mexiko, Azərbaycanda Bakı şəhərləri bu cür siyasi, mədəni və iqtisadi üstünlükləri ilə məşhur olan paytaxtlardır. Bununla belə, istisnalar vardır. Belə ki, ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqton inzibati funksiyaları yerinə yetirmək üçün xüsusi olaraq Salınıb, Nyu-York isə ölkənin ən böyük iqtisadi mərkəzi olaraq qalır. Öz statusuna görə paytaxt çox vaxt xüsusi idarəetmə rejiminin fəaliyyət göstərdiyi müstəqil inzibati vahidə çevrilir.

Dövlətlərin sərhədləri və paytaxtları asanlıqla dəyişmişdir. Dövlətin sərhədlərinin dəyişməsi hakimiyyət ərazisinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Hakimiyyət ərazisinin dəyişməsi ya müharibə, ya da müqavilə nəticəsində ola bilər. Paytaxt şəhərlərinin dəyişməsində daha çox strateji səbəblər rol oynayır. Bəzi paytaxt şəhərləri mərkəzləşmənin ehtimal edilən üstünlüklərini təmin etmək üçün mərkəz regiondan kənardadır. Bununla bağlı iki nümunədən biri Pakistanda paytaxtın liman şəhəri Kəraçidən ölkənin mərkəzinə, İslamabada köçürülməsidir. İkincisi, Osmanlı dövlətinin yerində qurulan Türkiyə Cümhuriyyətinin paytaxtı İstanbulun yerinə Ankaranın seçilməsidir. Bu seçki paytaxtın mümkün hücumlardan qorunması və Ankaranın Anadoluda mərkəzi bir yerdə olması ilə bağlıdır. İslamabad və Ankaranın paytaxt kimi qəbul edilməsi, ölkə səviyyəsində daha balanslı inkişafı təşviq etmək üçün hökumətin əsas regiondan kənar regionlar haqqında məlumatlı olmasına işarə etmək üçün ölkə daxilində qurulan paytaxtların

nümunəsidir. Başqa bir misal, 1950-ci illərin sonlarında Braziliyanın ölkənin daxili ərazisini inkişaf etdirmək niyyəti ilə paytaxtını Rio-de-Janeyrodan yeni yaradılmış Braziliya şəhərinə köçürməsidir. Paytaxt dəyişikliyinə son nümunəsi Qazaxıstanda baş verib. Qazaxıstanın keçmiş paytaxtı Alma Ata ölkənin cənubunda yerləşirdi. Ölkənin cənubu sıx məskunlaşıb, Qazaxıstanın şimal bölgələrində isə qazax əhalisinin nisbəti 25% civarında olduğu halda, slavyanların və almanların nisbəti 70% -dən çoxdur. Uzunmüddətli perspektivdə yarana biləcək problemləri həll etmək üçün Qazaxıstan Parlamenti 1998-ci ildə ölkənin paytaxtının Akmola vilayətinin tərkibində yerləşən Astana şəhərinə köçürülməsinə qərar verdi. Paytaxt dəyişməsinin digər səbəblərindən biri də paytaxt əhalisinin çox olması ola bilər. Paytaxtda baş verən tıxaclar və digər səbəblər nəzərə alınaraq yeni paytaxt salınmasına Hindistanın paytaxtının Dehliyə Yeni Dehliyə köçürülməsi misal göstərilə bilər. Misir Ərəb Respublikası da paytaxtı Qahirədən yeni salınan şəhərə köçürməyi planlayır.

4.6.6. Müasir paytaxtlar

Bəzən paytaxt müstəqil inzibati və ya federal vahid statusuna görə fərqlənir. Məsələn, Avstriyanın konstitusiyasına görə, Vyana torpaq statusuna malikdir, ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqton şəhəri heç bir ştatının tərkibinə daxil olmayan müstəqil Kolumbiya federal dairəsində yerləşir. Moskva Rusiya Federasiyasında federal əhəmiyyətli bir şəhərdir və Moskva vilayətinin bir hissəsi deyil.

Tipik olaraq, paytaxt ölkənin ən böyük şəhəridir. Bununla belə, bir və ya bir neçə şəhərin böyüklüyünə və əhəmiyyətinə görə paytaxtı üstələdiyi onlarla ölkə var. Paytaxt sözü tez-tez ölkənin ən böyük, ən əhəmiyyətli şəhərinə münasibətdə istifadə olunur, ondan "faktiki paytaxt" kimi danışılır.

Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif ölkələr tarixən bu rola iddialı olan iki və ya daha çox şəhər arasında və ya digər şəhərlər üzərində ölçü və əhəmiyyət baxımından kəskin üstünlük təşkil etdiyinə görə paytaxt seçmək dilemması ilə üzləşmişlər. Problem müxtəlif yollarla həll etmişlər. Bəzən iki şəhər bərabər rəsmi pay-

taxtlar elan edilmişdir; məsələn, Avstriya-Macaristan imperiyasında Vyana və Budapeşt, Liviya krallığında Tripoli və Benqazi və s. Yaponiyada 50-yə yaxın müstəqil yaşayış məntəqəsindən ibarət Tokio prefekturası paytaxt adlanır. Digər hallarda isə heç bir şəhərə üstünlük verilməmiş və üçüncü şəhər paytaxt elan olunmuşdur və ya hətta xüsusi olaraq "sıfırdan" yaradılmışdır; məsələn, ABŞ-da Vaşinqton (Filadelfiya və Nyu-York arasında seçim etdikdən sonra), Cənubi Afrikada Pretoriya (Yohannesburq, Keyptaun), Kanadada Ottava (Toronto və Monreal), Avstraliyada Kanberra (Melbrun və Sidney), Braziliyada Brazilya (Rio de Janeyro və San Paulo) və s.

Birinci, ikinci və ya üçüncü səviyyəli hər hansı digər inzibati vahidin (məsələn, rayon, ərazi, muxtar respublika, əyalət, əyalət) rəsmi əsas şəhəri üçün - inzibati mərkəz terminindən istifadə olunur.

Bir sıra ştatlarda ali dövlət orqanları paytaxtda deyil, başqa şəhərlərdə yerləşə bilər. Məsələn, Rusiyada Konstitusiya Məhkəməsi Moskvadan Sankt-Peterburqa köçürülüb, Almaniyada isə icra hakimiyyətinin böyük hissəsi Berlində cəmləşib, lakin bir neçə nazirlik Bonnda, Almaniya Konstitusiya Məhkəməsi isə Karlsruədə yerləşir. Digər misal Estoniyadır, burada əsas dövlət orqanları paytaxtda - Tallinndə cəmləşib, Dövlət Məhkəməsi (konstitusiya, eləcə də ən yüksək məhkəmə) ölkənin ikinci ən böyük şəhərində - Tartuda yerləşir.

Əksər dövlət orqanlarının yerləşmədiyi paytaxtlar da var:

Hollandiyanın paytaxtı Amsterdam.

Beninin paytaxtı Porto Novo;

Boliviyanın paytaxtı Sukre;

Fil Dişi Sahilinin paytaxtı Yamoussoukro.

4.6.7. Sərhəd mübahisələri

Sərhəd, qonşu dövlətlərin maraq və hökümranlıq ərazilərini bir-birindən ayıran cizgi və ya xəttidir. Dövlətlər arasında sərhədlərin hüquqi qüvvəsi təkcə müvafiq dövlətlər tərəfindən deyil, həm də başqa dövlətlər tərəfindən tanınmalıdır. Artıq qeyd

edilmişdir ki, sərhədlər nəzərdən keçirilən meyarlardan asılı olaraq müxtəlif yollarla müəyyənləşdirilir və təsnif edilir. Bunlara əlavə olaraq, sərhədlər hüquqi və mübahisəli sərhədlər kimi də təsnif edilir.

Hüquqi sərhədlər beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq tanınan sərhədlərdir və adətən sərhədlərin pozulması zamanı beynəlxalq təşkilatlar dövrəyə girir. Xüsusilə, müstəmləkə imperiyalarının dağılması ilə ortaya çıxan milli dövlətlər arasında sərhəd münaqişələrinin əksəriyyətində hüquqi sərhəd və geosiyasi qurşağ uyğunsuzluqlarının mühüm yer tutduğu məlum olur. Mübahisəli və ya “de-fakto” adlanan sərhədlərdə sərhədin legitimliyi aidiyyəti dövlətlərdən biri tərəfindən tanınmır. Belə sərhədlər çox vaxt beynəlxalq problemlərə çevrilir. Şimali və Cənubi Kipri ayıran və “Yaşıl Xətt” adlanan sərhəd bu tipə aiddir. “De-fakto” xarakterində olan sərhədlər adətən faktiki vəziyyətlə formalaşır.

Sərhədlər nəinki bir çox imkanlar yaradır, həm də münaqişələr üçün zəmin hazırlayır. Son iki əsrdə ölkələr arasında çeşidli sərhəd mübahisələri olmuş və bəzən də münaqişələrlə nəticələnmişdir. 20-ci əsrdə bir çox sərhəd münaqişələri müharibələrə səbəb olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünya dövlətlərinin demək olar ki, yarısı qonşu ölkələrlə sərhəd mübahisəsi yaşadı. Sərhəd mübahisələri və onları doğuran və dövlətləri münaqişə həddinə çatdıran səbəblər çox və müxtəlifdir. Bunlardan birincisi sərhədi müəyyən edən sənədlərin yorumlanmasında, dövlətlərin fikir ayrılığından irəli gələn anlaşılmazlıqlardır. Asiya qitəsində 1947-1949-cu illər arasında Hindistan və Pakistan arasında Kəşmirə bağlı mübahisə 1965 və 1999-cu illərdə də təkrarlanıb. Məlumdur ki, Çin 1969-cu ildə SSRİ ilə, 1979-cu ildə Vyetnamla sərhəd problemləri yaşayıb. Cənubi Amerikada Peru və Ekvador arasında sərhəd mübahisələri 1941, 1981 və 1995-ci illərdə müharibələrə səbəb olmuş və nəhayət 1998-ci ildə danışıqlar yolu ilə həll edilmişdir. Afrika qitəsindəki çoxsaylı hərbi münaqişələr arasında 1990-cı illərdə Eritreya ilə Efiopiya arasında baş vermiş qanlı sərhəd münaqişələri bu baxımdan diqqətəlayiq nümunədir. Eritreya döyüşmək əvəzinə Yəmənə Qırmızı dənizdəki bir neçə adanın kimə məxsus olması ilə bağlı

mübahisədə beynəlxalq məhkəmənin hakimliyini qəbul etdi. 1995-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında sərhəd bölgələrində neft haqlarından istifadəni tənzimləyən sülh sazişi imzalanıb.

Qonşu dövlətlər sərhədyanı ərazilərdəki sərvətlərə (mineral, münbit əkinçilik ərazilərinə və zəngin balıqçılıq sahələrinə) nəzarət və onlardan özləri istifadə edərək, qonşu dövlətin istifadəsinə qarşı çıxıb. Belə bir vəziyyətdə sərhədlər resursların istifadəsi ilə bağlı münaqişələrdə əsas rol oynayır (O, Lear, 2005) və bir çox həll olunmamış sərhəd mübahisələri münaqişəyə səbəb olur. Yaxın keçmişdə ABŞ şimal sərhəd qonşusu Kanada və cənub sərhəd qonşusu Meksika ilə belə mübahisələr yaşamışdır. ABŞ-ın Kolorado çayı və Meksika körfəzindəki resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı Meksika ilə, Atlantik okeanında isə Georges Bankındakı balıqçılıq ilə bağlı Kanada ilə problemləri olmuşdur. Çoxmillətli sərhəd mübahisələrinə gəldikdə isə Cənubi Çin dənizində yerləşən altı yüz kiçik adadan ibarət Spratli adaları öz mürəkkəbliyi ilə birinci yerdədir. İnsan yaşamayan, lakin zəngin neft potensialına görə Çin, Malayziya, İndoneziya, Filippin, Tayvan və Vyetnam Spratli adalarına iddia edir. Oxşar vəziyyət Yaponiya, Tayvan və Çinin hakimiyyət iddiasında olduğu Şərqi Çin dənizindəki Senkaku adaları üçün də mövcuddur (Glassner and Bl 1989).

Etnik cəhətdən vahid bölgəni bölmək üçün hər hansı bir sərhəd tətbiq olunmağa çalışılan zaman torpaqla bağlı mübahisələr yaranır. Hər iki dövlətin sözügedən etnik qrupun məskunlaşdığı torpaqlara iddia etmək üçün müəyyən əsasları var. Bayağ qeyd etdiyimiz kimi, bir millətin (xalqın) bir neçə dövlətin içində səpələnməsi mümkündür. Bir dövlətin xalqının eyni etnik mənsubiyyətə malik olan, lakin xarici ölkə sayılan digər dövlətin xalqı ilə birləşmək istəyindən münaqişə yarana bilər. Ekspansionizmin bu növü irredentizm adlanır. 1930-cu illərdə Hitler Çexoslovakiya və Polşadakı alman azlıqlarını bəhanə edərək Almaniyanın bu ölkələrə hücumunu və işğalını əsaslandırmağa çalışdı. 1960-1970-ci illərdə Somali Efiopiyada yaşayan somalililəri bəhanə edərək bu ölkə ilə sərhəd münaqişəsi yaşamışdır.

4.6.8. Sərhəd siyasəti

Beynəlxalq sərhədlərlə bağlı problemlər təkcə torpaq mübahisələri deyil. Sərhədlərin idarə olunması ilə bağlı siyasətin dövlətlərin müstəqilliyi qədər davamlılığını da təmin edəcək qaydalar tətbiq ediləcəyi vacibdir. Dövlətin ən mühüm məqsədi vətəndaşlarının əmlakını və həyatını qorumaqdır. Sərhəd nəzarəti getdikcə çətinləşsə də, bir çox dövlətlər sərhədlərinə ciddi nəzarət etməkdə israr edirlər. Sərhədlərin qorunması üzrə öhdəliklər və cavabdehlikləri nəzərə alsaq, beynəlxalq sərhəd problemlərinin XXI əsrdə də davam edəcəyi gözlənilir (Bahmueller, 2004). 1996). Müstəqil dövlətlər öz daxilində əhalinin, malların, xidmətlərin və sərmayənin sərbəst hərəkəti üçün tədbirlər görür, siyasətlər yürüdür. Avropa Birliyi ölkələri öz aralarında insanların və malların sərbəst hərəkətinə icazə versə də, qeyri-liberal ölkələr öz vətəndaşlarına rahatlıq vermir. Avropa Birliyi ölkələri öz aralarında insanların və malların ən yaxşı dövriyyəsinə icazə versə də, qeyri-üzv ölkə vətəndaşlarına belə rahatlıq vermir.

4.6.9. Həmsərhəd ölkələrin sayı

Dövlətlər nə qədər sülhsevər olsalar da, vaxtaşırı qonşuları ilə sərhəd problemi yaşaya bilərlər. Sınır təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də bu problemlərdən biridir. Dövlətlə həmsərhəd olan ölkələrin sayı artdıqca onun qonşuları ilə münasibətlərində problemlər də artır. Ən çox sərhəd qonşusu olan iki dövlət Çin Xalq Respublikası və Rusiya Federasiyasıdır. Ərazisinə görə dünyanın üçüncü və ən çox əhaliyə sahib olan Çinin həmsərhəd ölkələri: Əfqanıstan, Butan, Hindistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Laos, Monqolustan. Myanma, Nepal, Şimali Koreya, Pakistan, Rusiya, Tacikistan və Vyetnamdır. Məlumdur ki, Çinin bir çox etnik fərqli millətlərlə sərhədləri var və buna görə də bəzi problemlər də yaşamaqdadır. Buna misal olaraq Qərbi Çində Sincan Uyğur Bölgəsində yaşayan türkləri göstərmək olar. Yuxarıdakı sərhədlərlə bağlı mübahisəli bölgələrdən danışarkən Vyetnam və Çin arasındakı sərhəd məsələ-

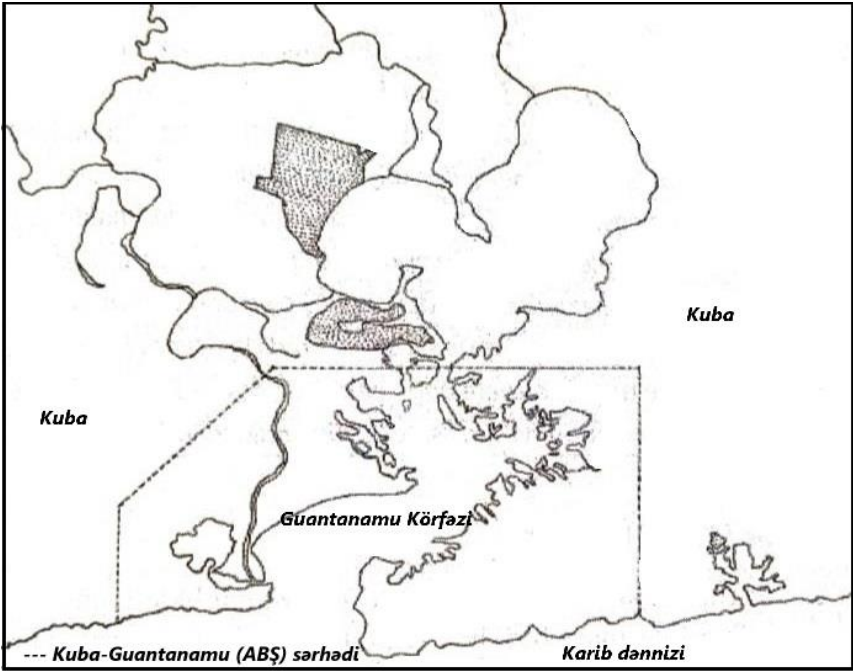
sinə də diqqət vermək olar. Ona görə də qonşu ölkənin çoxluğu problemlərin müxtəlifliyi deməkdir.

Dünyanın ərazi baxımından ən böyük dövləti olan Rusiya Federasiyası on dörd dövlətlə quru sərhədinə malikdir. Bu ölkələr Azərbaycan, Belarus, Çin, Estoniya, Finlandiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Latviya, Litva, Monqolustan, Şimali Koreya, Norveç, Polşa və Ukraynadır. Qeyd edək ki, bunların mühüm hissəsi keçmiş SSRİ-nin dağılması ilə müstəqillik əldə etmiş ölkələrdir. Rusiya Federasiyasının qərb ölkələri ilə qarşılaşdığı problemlər şərq ölkələri ilə qarşılaşdığı problemlərdən fərqlidir. Ölkənin cənub-qərbində Qafqaz regionunda Gürcüstana, Xəzər neftinə görə Azərbaycan, və Qazaxıstana qarşı siyasətlərdə təhlükəsizlik ön plana çıxır (Timor, 2011). Ukraynaya qarşı apardığı işğalçı müharibəyə kimi Avropanın ən mühüm təbii qaz tədarükçüsü olan Rusiya Federasiyasının təbii qaz kəmərləri Ukrayna ərazisindən keçdiyi üçün demək olar ki, hər il qışda bu ölkə ilə tranzit rüsumu və təbii qaz qiymətlərində problemlər yaşanır. Avropna qışda soyuqdan dondurmaq ilə hədələyən Rusiya federasiyası qonşu ölkələrlə münasibətini bu gücdən istifadə etməklə qururdu və qurmaq istəyirdi. Rusiyanın 2022-ci ilin fevral ayının 24-də qəddarcasına Ukraynaya hücum etməsindən sonra Avropa rus qazından asılılığı aradan qaldırmışdır. Sahəsinə görə dünyanın beşinci böyük ölkəsi olan Braziliya doqquz ölkə ilə həmsərhəddir. Bunlar Argentina, Boliviya, Kolumbiya, Qayana, Paraqvay, Peru, Surinam, Uruqvay və Venesueladır. Köhnə dünya kimi tanınan Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin təmas bölgəsində yerləşən Türkiyə səkkiz dövlət ilə, Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan (Naxçıvan MR), İran, İraq, Suriya, Yunanıstan və Bolqarıstan ilə quru sərhədinə malikdir. Bundan əlavə, boğazların yeganə çıxış qapısı olduğunu və Qara dəniz sahillətindəki dövlətləri nəzərə alsaq, Türkiyə dünyanın ən çox qonşuları olan ölkələrindən biridir. Türkiyənin yaxın tarixi diqqətlə araşdırılırsa, tarixi prosesdə müxtəlif dövrlərdə qonşu dövlətlərlə fərqli problemlər yaşadığı görmək olar. Hüquqları Lozanna Sülh Müqaviləsi ilə təmin edilən və Balkanlarda yaşayan türklər bəzi problemlərlə üzləşdilər. Yunanıstanın razılaşmalara zidd olaraq orada yaşayan

türk azlığına qarşı sanksiyaları da Türkiyə ilə Yunanıstan arasında mühüm problemlərdən biri olub. Bolqarıstanda kommunist hakimiyyəti dövründə türk adlarının dəyişdirilməsi, İkinci Dünya Mühəribəsi illərində SSRİ-nin şimal-şərqi Anadoludan ərazi tələbləri və boğazlara iddialı olmaq istəyi sərhəd məsələləri ilə bağlı olduğu nəzərə alınmalıdır. Türkiyənin cənubunda Suriyanın terror təşkilatına dəstək verməsi və Türkiyə Cümhuriyyətinin cənub bölgələrindəki bəzi torpaqları öz sərhədləri daxilində göstərməsi də oxşar problemlərdəndir. Bu gün İran, İraq və Suriya sərhədlərinin keçdiyi bölgədə terror fəaliyyətləri təkcə Türkiyəni deyil, həm də bu üç ölkəni də narahat edir.

4.7. Hakimiyyət baxımından problemləli ərazilər

Siyasi bölgəyə xarici ölkənin qismən və ya tamamilə hakim olduğu ərazi və ya ərazilər daxil ola bilər. Məsələn üçün Kubada Quantanamo körfəzi ABŞ-ın nəzarəti altındadır (Xəritə 19-a baxın). Quantanamo dəniz bazası 1903-cü il ABŞ-Kuba müqaviləsi ilə ABŞ-a verilmişdir. Bəzi dövlətlərin qonşu dövlətlərin sərhədləri daxilində maraq dairəsi və ya xüsusi bölgəsi ola bilər və beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir.

Xəritə 19: Eksklav və anklav: Quantanamokörfəzi.

Bir ölkənin maraqlı dairəsi olan və tamamilə başqa bir dövlət və ya dövlətlər tərəfindən əhatə olunmuş torpaqlardan bəhs edildikdə iki anlayışdan istifadə olunur: eksklav (exclave) və anklav (enclave). Eksklav (qədim yunan dilindən ἐξ- “dan-” + Latın clavis “açar”), bir dövlətin başqa bir dövlətlərin sərhədləri içində qalan hissəsidir. Azərbaycanın tərkibində olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ermənistan, İran və Türkiyə ilə əhatə olunub və ona görə də Naxçıvan Azərbaycanın eksklavıdır. Quantanamo körfəzi ABŞ-a məxsusdur və Kuba ərazisi ilə əhatə olunub və Quantanamo ABŞ üçün eksklavdır. Anklav (fr. Enclave, lat. inclavatus “məhbus, kilidli” sözündən) başqa dövlətin ərazisi ilə tamamilə əhatə olunmuş dövlət ərazisinin bir hissəsidir. Dövlətin tamamilə başqa (bir) ölkə ilə əhatə olunmuş hissələrinə tam anklavlar deyilir. Ərazi anlayışına həm quru ərazisi, həm də ərazi suları

daxildir. Bu baxımdan Quantanamo Kuba üçün anklavdır. “Anklav” anlayışı yalnız başqa (bir) ölkə ilə tamamilə əhatə olunmuş və dənizə çıxışı olmayan dövlətlərə şamil edilir. Bu halda “eksklav” anlayışı ümumiyyətlə tətbiq edilmir. Üç belə dövlət var: İtaliya daxilində Vatikan və San Marino, Cənubi Afrika Respublikası daxilində Lesoto. İtaliya daxilində bir anklavın sahibi olan Malta ordeninin bir sıra dövlətçilik əlamətləri var.

Yarımklav, dövlətin quruda başqa dövlətin ərazisi ilə əhatə olunmuş, lakin dənizə çıxışı olan hissəsidir. Bu tipli anklavlara sahilyanı anklavlar da deyilir. Yarımklav dövlətlərə misal olaraq Malayziya və Cənubi Çin dənizi ilə əhatə olunmuş Bruney, İspaniya və Atlantik okeanı ilə əhatə olunmuş Portuqaliyanı göstərmək olar. Malta ordeninə aid olan Maltadakı Fort St. Angelo-nun bir hissəsi də yarımklavdır. Əsas ərazisi yarımklavdan kənar olan dövlətlərdə yarımklavın ərazisi yarımeksklav adlanır. Belə yarımklav (yarımeksklav) dəniz və bir neçə başqa ölkə ilə əhatə oluna bilər. Gündəlik danışıqda yarımklavları və yarımeksklavları sadəcə olaraq anklav və eksklav adlandırmaq olar.

Dövlətlərarası hakimiyyətə gəlinə, bir torpaq parçasının eksklavı və ya anklavı problem yaradır. Problemlə ərazi olmasa da, Suriya sərhədləri daxilində olan Caber qalasında Türkiyə Cümhuriyyətinin bayrağı dalğalanır. Türkiyə üçün Süleyman Şahın türbəsinin yerləşdiyi ərazi eksklav, Suriya üçün isə eyni bölgə anklavdır.

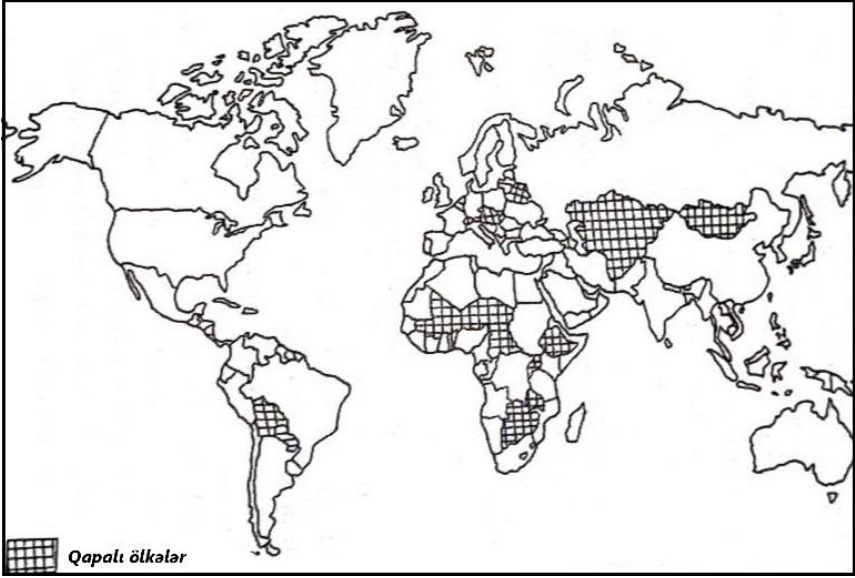
4.8. Qapalı Ölkələr

Ölkənin coğrafi mövqeyi, yeraltı və yerüstü sərvətləri, əhalinin sayı və ixtisaslaşması, kapital yığılı, texnoloji səviyyəsi, qonşuları ilə əlaqələri, eləcə də okean-dəniz sahilinin olub-olmaması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Okeana və ya dənizə birbaşa çıxışı olan ölkələr hərəkət və nəqliyyat imkanları baxımından sonsuz sərbəstliyə malikdirlər. Dənizə birbaşa çıxışı olmaq heç bir müdaxilə olmadan açıq bazarlara çıxmaq deməkdir. Dünya ölkələrinin 1/5-nin dəniz sahili

yoxdur. Bu ölkələr dəniz sahilinin olmamasının mənfi cəhətlərini yaşayırlar. Dənizə çıxışı olmayan ölkələr “Qapalı ölkələr” (Land-locked countries) adlanır (bax: xəritə 20). Qapalı ölkələrin üçüncü ölkələrə və dənizlərə çatması üçün qonşu ölkələrin torpaqlarından istifadə etməsi lazımdır. Bu, təkcə yerüstü nəqliyyata deyil, həm də hava nəqliyyatına aiddir. Ona görə də dənizə çıxışı olmayan ölkələr hava və quru nəqliyyatında qonşu dövlətlərdən asılıdır. Dünyada 42 belə dövlət var. Xaricə çıxışının qonşuları ilə münasibətlərindən asılı olan qapalı dövlətlər qonşu ölkələrdən bir çox cəhətdən, xüsusən də iqtisadi şəraitdən asılı olur. Dünyanın heç bir ölkəsi ehtiyac duyduğu bütün mal və xidmətləri istehsal edə, özünü təmin edə bilməz. Ona görə də qapalı ölkələrdə iqtisadi inkişafın davamlılığı və siyasi sabitlik qonşu dövlətlərlə münasibətlərdən asılıdır. Bu baxımdan ən tipik nümunələrdən biri Afrika qitəsindəki Lesotodur. Müstəqil dövlət olan Lesotonun yalnız bir qonşusu var: Cənubi Afrika Respublikası. Lesoto ərazisi tamamilə Cənubi Afrika Respublikasının ərazisində olan müstəqil dövlətdir. Lesotonun xarici dünya ilə əlaqəsi birbaşa Cənubi Afrika Respublikası ilə bağlıdır (bax: xəritə 6 və xəritə 20). Oxşar vəziyyət İtaliyada yerləşən San Marino üçün də keçərlidir. Boliviya, Paraqvay, Nepal, Svazilend və Slovakiya da qapalı ölkələrdir.

Qapalı ölkələr (Türkmənistan, Avstriya, Makedoniya, və Efiopiya kimi) bir ölkəni keçdikdən sonra dənizə çata bilsə də, bəziləri dənizlərə çatmaq üçün birdən çox ölkədən keçməli olur. Açıq dənizə çıxmaq üçün birdən çox ölkədən keçməli olan ölkələrə ikiqat dənizə çıxışı olmayan ölkələr deyilir. Bu baxımdan ən yaxşı nümunə Mərkəzi Asiyada yerləşən Özbəkistan və Avropada yerləşən Lixtenşteyndir (bax: xəritə 20). Qapalı/bağlı ölkələr məsələsini yekunlaşdırarkən diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri də ölkələrə girişdir. Müasir dünyada müəyyən texnoloji imkanların istifadəsi və ya məhdudlaşdırılması da müzakirə edilməlidir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin internet şəbəkəsindən istifadə etməklə qlobal bütövlük qazanmış müasir dünyada siyasi səbəblərdən informasiyaya çıxış mənbələrinə və vasitələrinə müəyyən məhdudiyətlər qoyulur.

Xəritə 20: Dünyada dənizə çıxışı olmayan “Qapalı ölkə/ Kilitli ölkə” kimi qəbul edilən dövlətlər.

4.9. Ada ölkələri

Bəzi ölkələr bir adada və ya adalarda yerləşir. Ada ölkələrinə misal olaraq İndoneziya, Kuba, Yaponiya, Filippin, Şri Lanka və İslandiyanı göstərmək olar. Bəzi ada ölkələri bir ölkə ilə həmsərhəddir, bəzi ada ölkələrinin isə sərhədyanı ölkələri yoxdur. Böyük Britaniyanın İrlandiya ilə, Haitinin Dominikan Respublikası ilə, Papua Yeni Qvineya İndoneziya ilə həmsərhəddir.

4.10. Tək dövlət ilə həmsərhəd olan ölkələr

Bir ölkənin bir dövlətlə sərhədi olması bir çox məsələlərdə, xüsusən də sərhəd təhlükəsizliyi məsələsində stabil siyasətə səbəb olur. Əslində ada ölkələri olmayan, lakin bir ölkə ilə quru sərhədi

olan ölkələrin tipik nümunəsi Kanada və ABŞ-dır. Danimarka və Almaniya, Qambiya və Seneqal, Lesoto və Cənubi Afrika Respublikası, Monako və Fransa, İspaniya və Portuqaliya, Qətər və Səudiyyə Ərəbistanı, San Marino və İtaliya, Şimali Koreya və Cənubi Koreya, Vatikan və İtaliya eyni sərhədi paylaşan ölkələrdir.

4.11. Dövlətin daxili birliyi

Zamanın istənilən anında dövlət öz birliyini, milli sabitliyi qoruyan və ya pozan qüvvələri də dəyərləndirir. Siyasi coğrafiyaçılar dövlətin və milli sabitliyi təmin edən qüvvələrin birliyini mərkəzçi (centripetal) qüvvələr kimi müəyyən edirdilər. Mərkəzçi qüvvələr dövlətin güc mənbəyini təşkil etməklə yanaşı, bir dövlətin xalqının ümumi ideallar ətrafında toplaşmasına və birgə fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Digər tərəfdən, mərkəzdənqaçma (centrifugal) qüvvələri dövlətin sabitliyini pozan və zəiflədən amillərdir. Mərkəzdənqaçma qüvvələr birliyi təmin edən qüvvələrdən daha şiddətli olarsa, dövlətin mövcudluğu təhlükə altına düşür. Mərkəzçi, yəni birliyi təmin edən qüvvələr müxtəlif cür təsnif edilir.

4.11.1. Millətçilik

Mərkəzi güclərin ən təsirli vasitələrindən biri millətçilik olub, bir millətə sədaqət hissidir.

Millətçilik — müəyyən bir millətin maraqlarını müdafiə edən, xüsusilə həmin millətin öz vətəni üzərindəki suverenliyini qoruması və ya qazanması üçün mübarizə aparan ideologiya və ya hərəkətdir. Millətçilik hər bir millətin kənar müdaxilədən (öz müqəddəratını təyin etmə) azad olaraq özünü idarə etməsini, bir millətin qurumsal struktur üçün təbii və ideal bir əsas olduğunu, millətin siyasi gücün yeganə haqlı mənbəyi olduğunu (xalq suverenliyi) müdafiə edir. Bundan əlavə, millətçilik mədəniyyət, dil, din, siyasət və ortaq tarixə inanc kimi paylaşılan sosial xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, tək bir milli kimlik yaratmağı və ya

həmin kimliyi davam etdirməyi, milli birliyi və həmrəyliyi dəstəkləməyi hədəfləyir. Buna görə də, milliyətçilik millətin qəbul edilmiş mədəniyyətini qorumağa və inkişaf etdirməyə çalışır və mədəni canlanmalar millətçi hərəkətlərlə əlaqələndirilir. Milliyətçilik həmçinin, milli nailiyyətləri qürur mənbəyi kimi təşviq edir və vətənpərvərliklə yaxın əlaqələrə sahibdir. Milliyətçilik tez-tez digər ideologiyalarla birləşə bilər. Bunlara misal olaraq konservatizmi (milli konservatizm) və ya sosializmi (sosialist millətçiliyi) göstərmək olar.

Tarix boyunca insanlar öz qohumluq əlaqələrinə, adət-ənənələrinə, territorial rəhbərliklərinə və öz ətənlərinə müəyyən qədər bağlı olsalar da, milliyətçilik XVIII əsrin sonuna qədər geniş yayılmış konsepsiya ola bilmədi. Millətçiliyin mənşəyini və əsasını anlamaq üçün üç paradigma mövcuddur. Primordializm (perennializm) hər zaman millətlərin mövcud olduğunu və millətçiliyin təbii bir fenomen olduğunu irəli sürür. Etnosimvolizm millətçiliyi dinamik, təkamül hadisəsi kimi izah edir və millətlərin və millətçiliyin inkişafında simvolların, miflərin və ənənələrin əhəmiyyətini vurğulayır. Modernizm isə millətçiliyin son dövrlərə aid sosial fenomen olduğunu və onun mövcud olmaq üçün müasir cəmiyyətin sosio-iqtisadi strukturuna ehtiyacı olduğunu iddia edir.

Millətin müxtəlif tərifləri vardır, bu da millətçiliyin müxtəlif növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Etnik milliyətçilik milləti ortaq etnik mənsubiyyət, irs və kultür əsasında formalaşdığını iddia edir. Vətəndaş millətçiliyi isə millətin ortaq vətəndaşlıq, dəyərlər, institutlar əsasında formalaşdığını və konstitusional vətənpərvərliklə əlaqələndiyini iddia edir. Tarixi inkişaf boyunca milli kimliyin qəbul edilməsi təsirli qrupların müəyyən sosial nizamla həmin sosial nizamın üzvləri arasındakı təcrübə arasındakı narazılıqdan qeyri-məmnun olmasından qaynaqlanır və ortaya millətçilərin həll etməyə çalışdığı anomie [a] meydana çıxır. Bu anomie vahid cəmiyyət yaratmaq üçün sosial olaraq kimliyin yenidən şərh edilməsinə, qəbul edilməsi lazım hesab edilən elementlərin saxlanılmasına, əksinə olduqda isə ortadan qaldırılmasına səbəb olur. Bu inkişaf daxili struktur məsələlərinin

və ya mövcud bir qrup və ya qrupların digər icmalara, xüsusən də onları idarə edən (və ya idarə etdiyi hesab edilən) xarici güclərə qarşı narazılığının nəticəsi ola bilər. Milli rəmzlər və bayraqlar, dövlət himnləri, milli dillər, milli miflər və digər milli kimlik rəmzləri milliyətçilikdə olduqca vacibdir.

Təcrübədə milliyətçilik, kontekstdən və fərdi dünyagörüşündən asılı olaraq müsbət və ya mənfi olaraq göstərilə bilər. Milliyətçilik Yunan inqilabında, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında, İrland inqilabında, müasir İsrailin yaranması ilə nəticələnən Sionizm hərəkatında və Sovet ittifaqının süqut etməsində mühüm rol oynamışdır. Bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı, irqi milliyətçilik Nasist Almaniyasının həyata keçirdiyi Holokostda əsas faktorlardan biri olmuşdur. Bu yaxınlarda, Krımın Rusiyaya mübahisəli ilhaqında da milliyətçilik mühüm rol oynadı. Bu, dil, din və etnik xüsusiyyətlər kimi ortaq mədəni mənşə ilə əlaqədardır. Millətçilik, bir ölkəyə bağlılıq və onun təmsil etdiyi ideallara və həyat tərzinə bağlılıq anlayışına, kimlik və sədaqət hissi verən, digər xalqlardan və ölkələrdən kollektiv fərqi təmin edən bir duyğuya əsaslanır.

Dövlətlər siyasi sistemi gücləndirdikcə vətəndaşlarına bir məqsəd kimi birlik və həmrəylik hissləri aşılamağa çalışırlar. Birlik hissi olan bir cəmiyyət ümumi fəaliyyət və davranış qaydalarını qəbul etməyə və bu qaydaları müəyyən edən qərarların qəbulu proseslərində iştirak etməyə daha çox meyllidir. Əksər cəmiyyətlərdə hələ də mövcud olan bölücü qüvvələrin işığında, təbii ki, hamı eyni dərəcədə bağlılıq və sədaqət hiss etməyəcək. Ən mühüm mülahizə odur ki, ölkə əhalisinin əksəriyyəti dövlət ideologiyasını mənimsəyib, onun qanunlarına tabe olub və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə öz töhfəsini verməsidir.

Məlumdur ki, əsl milli dövlətlər əslində çox nadirdir. Çox az ölkələrdə konkret xalqın məskunlaşdığı torpaqlar dövlətin ərazi sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Əksər ölkələrdə biri digərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan birdən çox mədəni qrup var. Multikultural cəmiyyətlərdə millətçilik müxtəlif qrupların unitar əhali ansamblına inteqrasiyasına kömək edir. Bu cür barışdırıcı millətçilik ən çox müxtəlif mədəni qruplara malik olan, ABŞ və

Kanada kimi dövlətlərdə özünü bariz göstərir. Bu dövlətlərin əhalisinin böyük əksəriyyəti dünyanın digər yerlərindən bu torpaqlara gələrək özünəməxsus mədəniyyətlər yaratmışlar və bütün vətəndaşlarını siyasi birlik yaratmaq üçün bir araya gətirməyi bacarmışlar.

Dövlətlər bir çox cəhətdən millətçiliyi təbliğ edirlər. Bunlardan biri olan *ikonoqrafiya* xalqı birləşdirməyə kömək edən simvolların öyrənilməsini təbliğ edir. əsasən milli

Milli himnlər, bayraqlar, milli komandalar və rəsmi dizayn edilmiş və ya asanlıqla ayırd edilən çiçəklər və heyvanlar, ayınlar və bayramlar kimi milli ikonaların hamısı dövlət tərəfindən millətçiliyi təbliğ etmək üçün təşviq edilir. Ölkənin əhalisi nə qədər çox olsa da, bu və buna bənzər simvolların dəstəyi ilə bütün vətəndaşlarına ortaqlıq siyasi birliyə mənsubluq hissi verən ölkələrə Yaponiya və Kanadanı misal göstərmək olar. Bəzi ölkələrdə müəyyən sənədlər eyni məqsədə xidmət edir, məsələn, İngiltərədəki Magna Carta və ya ABŞ-da Müstəqillik Bəyannaməsi (Declaration of Independence) kimi. Bəzən Kraliyyət bu ehtiyacı ödəyir: o, İsveç, Yaponiya və Böyük Britaniyada monarxiya birliyinin simvolik mərkəzi rolunu oynayır. Belə simvollar vacibdir. Çünki simvollar və inanclar hər bir mədəniyyətin ideoloji alt sisteminin ən əvəzsiz alətləridir.

4.11.2. Birləşdirici-inteqrasiya edici qurumlar

Simvollar qədər qurumlar da dövlətin əsasını təşkil edən birlik və bütövlük hissənin inkişafına kömək edir. Onların arasında məktəblər, xüsusilə ibtidai məktəblər mühüm yer tutur. Uşaqlar öz ölkələrinin və müəyyən dərəcədə başqa ölkələrin tarixini öyrənirlər. Məktəblərin cəmiyyətin məqsədlərinin, dəyərlərinin və adət-ənənələrinin tədrisən aşılındığı, cəmiyyəti daşıyan ümumi dilin öyrədildiyi və gənclərin öz ölkələrini fərqləndirməyə istiqamətləndirildiyi yerlər olması gözlənilir.

Millətçiliyin inkişafına təkan verən digər qurumlar silahlı qüvvələr və bəzən dinin dövlətlə əlaqəli hissəsidir, məsələn, dini işlər və ya kilsələr birliyi. Silahlı qüvvələr dövlətin daimiliyini təmin etmək üçün lazımdır. Ordu düşmən kimi qəbul edilən hər bir şeylərə qarşı dövlətin varlığını qorumaqda özünü məsul görür. Bəzi ölkələrdə xalqın əksəriyyətinin qəbul etdiyi din dövlət dini kimi tərtib oluna bilər. Bəzi hallarda dinlə bağlı qurumlar əhalini birləşdirərək birləşdirici qüvvəyə çevrilə bilər. Bu mövzuda ən yaxşı nümunələr arasında İrlandiyada Roma Katolik Kilsəsi, Pakistanda islam, İranda şiyə inancı və İsraildə yəhudiliyi göstərmək olar. Belə ölkələrdə din və dini qurum dövlətlə eyniləşdirilir ki, birinə inam demək olar ki, digərinə sədaqət kimi tərcümə olunur.

Məktəblər, silahlı qüvvələr və dini qurumlar ictimaiyyətə dövlətin üzvü olmağın necə bir duyğu olduğunu öyrədir. İnstitutlar olaraq, onlar giriş səviyyəsində, mədəniyyətin sosioloji alt sistem səviyyəsində fəaliyyət göstərir və cəmiyyətin davranışını və görünüşünü mənimsəməsinə kömək edir. Lakin bu qurumlar dövlətin birliyini və bütövlüyünü və bununla da gücünü təmin etmək üçün təkbaşına kifayət etmir.

4.11.3. Millətçilik və mərkəzdənqaçma gücləri

Dövlətin bütövlüyünü hər zaman asanlıqla təmin etmək mümkün olmur. Dövlət bütövlüyü bir dəfə təmin olunduqda, əbədi olaraq dəyişməz qalacaq deyə qayda yoxdur. Hər zaman sabitliyi pozan qüvvələr var və onlar daxildə nifaq toxumu səpməklə yanaşı, digər tərəfdən də dövlət hakimiyyətinə qarşı üsyan edə bilərlər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi millətçilik ən güclü mərkəz güclərdən biridir. Bunun əksinə olaraq, millətçilik potensial mərkəzdənqaçma, dağıdıcı güc də ola bilər. Millət-dövlət ideyası dövlətlərin millətlərin ətrafında və onlara uyğun formalaşması anlayışına əsaslanır və bu, hər bir millətin öz torpağına sahib olması və ya öz dövlətini qurması anlayışından irəli gələn kiçik bir addımdır. Bir və ya bir neçə əhəmiyyətli milli azlığın daxil

olduğu hər hansı bir ölkədə, azlıq qrupu bir torpaq parçası ilə eyniləşirsə, hər zaman öz sərhədləri daxilində millətçi üsyanlara açıq ola bilər.

Məqsədi dövlətdən tam və ya qismən ayrılmaq olan müxalif azlıq separatçı və ya müstəqil millətçi cərəyanlar tərəfindən idarə olunur. Yaxın keçmişdə bu cür millətçilik bir çox ölkədə, o cümlədən uzun tarixə malik ölkələrdə iğtişaslara səbəb olmuşdur. Məsələn, Kanada ölkənin ən böyük fransızdilli əyaləti olan Kvebekdə güclü separatçı cərəyanla üzləşdi. Kanadadan ayrılaraq müstəqil dövlət olmaq üçün 1995-ci ilin oktyabrında Kvebekdə keçirilən referendumda seçicilərin 49% hə və 51% yox demişdi. Kvebek millətçiliyini güclü kollektiv kimlik və fərqlilik, dil və mədəniyyəti qorumaq istəyi atəşləyir.

Qərbi Avropada beş ölkədə (Birləşmiş Krallıq, Fransa, Belçika, İtaliya və İspaniya) separatçı siyasi cərəyanlar mövcuddur. Bunlarda mövcud suveren dövlətin total nəzarəti rədd edilir. Bununla belə, əsas tələb tam müstəqillikdənsə, özlərini regional olaraq idarə edə biləcəkləri yerli muxtariyyətdir. Məsələn, həm Uels, həm də Şotlandiya millətçiləri Birləşmiş Krallıq daxilindəki bölgələri üçün Birlik (Commonwealth) müstəqilliyinə nail olmaq üçün uzun müddət mübarizə apardılar. 1997-ci ildə onların öz parlamentinin olması və müəyyən dərəcədə regional muxtariyyət əldə etməsi bu istəklərə qismən qarşılıq verdi.

Separatçı hərəkətlər Qərbi Avropanı çıxmaqla bir çox dövlətlərə təsir göstərir. Separatçı cərəyanların fəaliyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterik hal kimi görünür. Bu ölkələr müstəqilliyini İkinci Dünya Müharibəsindən sonra qazanan ölkələrdir. İspaniyada basklar və Fransada bretonlar, İsraildə fələstinlilər, Hindistanda siklər, Filippində morolat, Şri-Lankadakı tamillər və bənzərləri bu mövzuda nümunələrdir.

Yaxın keçmişdə Şərqi Avropa ölkələrində və keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında regional köklərə malik millətçi hisslərin partlayışı baş vermişdir. Etnik mənsubiyyət, din, dil və mədəniyyət kimi qüvvələr artıq kommunizm tərəfindən yatırılı bilinmir və keçmiş düşmənçiliklər İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ən qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Soyuq müharibənin başa

çatması gələcək sülh şəraitinə ümidi artırdı. Lakin kommunizmin və Sovet İttifaqının dağılması bir çox kiçik iğtişəşləri alovlandırdı. Kimlik iddiasında olan irili-xırdalı çoxsaylı etnik qruplar öz siyasi statuslarına nəzarət etmək azadlığı axtarışında özünüidarə hüququna can atıblar.

1990-cı illərin əvvəllərində 15 keçmiş sovet respublikasının milli müstəqilliklərinin elan edilməsi onların daxilindəki bütün separatçı cərəyanların razı qalacağına zəmanət vermirdi. Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrin əksəriyyəti varlıqlarını qorumaqla məşğuldur və öz ərazilərinin bütövlüyünü təhdid edən zorakı qüvvələrə qarşı həssasdır. Keçmiş Sovet İttifaqının ən böyük və ən qüdrətli qalığı olan Rusiya Federasiyasının özü 21 muxtar respublikadan, bir sıra digər millətlərin yaşadığı bölgələrdən ibarətdir. Bu bölgələrin bəziləri təbii sərvətlərlə zəngindir. Rusdilli olmayan bölgələrin əksəriyyəti daha böyük muxtariyyət əldə etmək üçün mücadilə edir, bəziləri isə tam müstəqillik istəyir. Müstəqillik istəyənlərdən biri də Çeçenistan İçkeriya Respublikasıdır. Çeçenlər 1994-cü ildə özlərini idarə etmək hüququnu tələb etdilər və federasiyadan çıxmaq qərarına gəldilər. Amma nəticə istedikləri kimi olmadı. Çeçenlərlə Rusiya Federasiyası arasında gedən asimmetrik müharibənin qalibi Rusiya Federasiyası oldu. Oxşar separatçı hərəkətlər Yuqoslaviyada da yaşanmışdı. 1991-1992-ci illərdə bu ölkə sülh yolu ilə beş yerə bölündü. Lakin sonrakı dövrdə serblərin müstəqillik istəyi 20-ci əsrin son onilliyində soyqırımın nəticələnən müharibəyə səbəb oldu.

Bütün regional muxtariyyət hərəkətlərində etibarlı olan iki ilkin şərtəndən biri ərazi, digəri isə millətdir. Birincidə vətən olduğu iddia edilən əsas bölgədə toplaşmaq məcburiyyəti var. Separatçı qrup torpaqlara nəzarəti ələ keçirməyə və onlardan alındığını iddia etdiyi yerdə hakimiyyətə sahib olmağa çalışır. İkincisi, müəyyən mədəni kütlənin separatçı qrupunun ayrılıq, kimlik və birlik qavrayışının əsasını təşkil etməlidir. Bunlar öz növbəsində dil, din və ya ayrı-ayrı adət-ənənələr və onları ayrı saxlamaq üçün qrup kimliyi hissini gücləndirən ayrı adət-ənnə və qumlar ola bilər. Normalda, bu mədəni fərqlər nəsillər boyu davam etmiş və güclü assimilyasiya təzyiqlərinə baxmayaraq varlığını qorumuşdur.

Periferik yerləşmə və sosial və iqtisadi bərabərsizlik bir çox separatçı hərəkətlərdə müşahidə olunan digər xarakterik ümumi cəhətlər sırasındadır. Görünür ki, problemlı rayonlar kənarlarda, çox vaxt ucqar kəndlərdə yerləşməsi və mərkəzi hakimiyyətdən uzaqda olması, sanki özgüləşmə və yadlaşma hissələrini doğurur. Kənarda qalmağın səbəb olduğu laqeydlik olaraq adlandırılıla bilən bu hissələr mərkəzdən uzaqlaşma ilə birlikdə inkişafımda da azalma ilə nəticələnir. İkincisi, dominant mədəniyyət qrupu çox vaxt yerli xalq dilini sıxışdırın, müxtəlif xidmətlərə çıxışa nəzarət edən və sərvət və gücdən daha çox payını alan istismarçı sinif kimi görünür. Kasıb ərazilərdə yaşayanlar iddia edirlər ki, onların ölkənin qalan hissəsinə nisbətən daha aşağı gəlirləri var, daha yüksək işsizlik mövcuddur və kənar şəxslər əsas resurslara və sənayeyə nəzarət edirlər. Nisbətən varlı bölgələrdəki separatçılar öz resurslarını özləri idarə edə biləcəklərinə və mərkəzi hökumətin təzyiqli olmadan iqtisadi cəhətdən daha yaxşı olacaqlarına inanırlar.

4.12. Əhali

Tarixin demək olar ki, hər bir dövründə ibtidaidən tutmuş ən inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə əhalinin sayı mühüm hesab edilmişdir. Ailə, qəbilə və ya tayfa üzvlərinin sayı həmişə vacibdir. Çünki ailə, qəbilə və tayfa üzvlərinin sayı sosial strukturda sözügedən qrupun güc mənbəyini təşkil edir. Əhalinin çoxluğunun güc mənbəyi kimi qəbul edilməsi siyasi coğrafiyada dövlətin əhalisi ilə onun beynəlxalq aləmdəki gücü arasında əlaqənin olub-olmaması müzakirəsini gündəmə gətirmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bir dövlətin əhalisinin sayı, əhalinin xüsusiyyətləri ilə xarici əlaqələrdə dövlətin gücü arasında əlaqə mövcuddur. Bundan əlavə, bir ölkənin əhalisinin sayı onun ərazisini müdafiə etmək və ya hücum etmək qabiliyyətinə təsir etmək baxımından vacibdir (Jackson and Howe, 2008).

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətə güc verdiyi düşünülmən ərazi, coğrafi mövqe, təbii sərvətlər, əhali kimi dəyişkən ünsürlər nəzərə alındığında, əhalini cıxmaq şərti ilə digər göstəricilər

bərabər olarsa əhalisi çox olan dövlət, əhalisi az olan dövlətdən üstün olacağı qəbul edilən fkt-dir. Əhalidən başqa digər şərtlər bərabər deyilsə, əhalini yeganə güc mənbəyi kimi qəbul etmək çətindir. Əhalinin xüsusiyyətləri əhalinin sayından daha vacib ola bilər. Məsələn, əhalinin çox olub, asılı olması güc mənbəyi olmaqdan daha çox inkişafa gecikdirici təsir göstərir. Əgər əhali gənc olsa da, savadlı və məhsuldar deyilsə, məşğulluq problemləri yaranacaq. Güc mənbəyi hesab edilən əhalinin sayını əsgərlərin sayı ilə əlaqələndirmək tək başına kifayət deyil. Əhalinin urbanizasiya faizi, miqrasiyada iştirakı, təhsil səviyyəsi kimi xüsusiyyətləri onun siyasi güc mənbəyinə çevrilib-çevrilməməsini müəyyən edir.

Etnik və mədəni baxımdan eyni qaynaqlara söykənmək və ya fərqliliklərə malik olmaq əhalinin eyni ideallara uyğun hərəkət edib-etməməsində mühüm rol oynayır.

Bu baxımdan ən tipik nümunələrdən biri 2-ci Körfəz müharibəsindən sonra İraqda baş verən hadisələrdir. Bu günlərdə İraq deyiləndə yada İraq əhalisini təşkil edən etnik və dini qruplar gəlir. Ölkədə diktaturanın devrilməsi üçün ABŞ və müttəfiqləri ilə birlikdə hərəkət edən iraclılar zaman keçdikcə etnik mənşeyini və dini mənsubiyyətlərini önə çəkərək öz aralarında hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. Bu vəziyyət ölkənin bütövlüyünü təhdid edir, onun inkişafına mane olur.

Əslində, dini və mədəni dəyərlər dövlətin öz gücünü səfərbər etmək qabiliyyəti ilə əlaqəli olan qeyri-maddi dəyərlər olduğundan, dövləti idarə edənlərin onlardan birlik və bərabərlikdə istifadə edərək ictimai inkişafa istiqamət verə bilməsi hakimiyyət uğrunda mübarizədə güc mənbəyi sayılan digər şərtlərin bərabərliyi şəraitində əhalini siyasi hakimiyyət mənbəyinə çevirə bilər.

İkiqütblü (Şərqi və Qərbi Bloku) dünyada marksist ideologiyayı qəbul edən Çin, əhaliyə nəzarətin kommunist cəmiyyətlərinin gücünü sarsıtmağa çalışan kapitalist cəhdi olduğunu iddia edir və on və ya daha çox uşaq sahibi olan qadınları mükafatlandırmaq və onlara imtiyazlar vermək üçün Sovet siyasətini qəbul edirdi (Tümertekin və Özgüç, 2004). Başda Nasist Almaniyası olmaqla bəzi ölkələrin bəzən üstüörtülü də olsa

irqçiliyə əsaslanan əhali siyasətini tətbiq etdiyi məlumdur (Tumertekin və Özgüç, 2004). Məlumdur ki, Qurtuluş Savaşından sonra Türkiyədə əhali artımını təşviq edən proqramların həyata keçirilməsində dövlətin müdafiə qayğıları əsas amillərdən olmuşdur (Uzuneminoğlu, 1998).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq aləmdə əhalinin sayı ilə dövlətin gücü arasında əlaqə mövcuddur. Lakin bildirilir ki, əhalinin sayının bir dövlətə siyasi hakimiyyət verməsi üçün onun əhalisinin ən azı 40-50 milyon olması, əhalinin eyni mənşədən olması və ya olmaması halında totalitar bir rejim tərəfindən təzyiqə məruz qalmamasıdır. Çünki, bir ölkənin əhalisi çoxdur, lakin əhali müxtəlif yollarla sıxışdırılırsa, siyasi gücə sahib olmaq mümkün deyil. Məsələn: 1 milyard 411 milyon əhalisi olan Çin Xalq Respublikası ilə 8 milyon 500 min əhalisi olan İsveçrə beynəlxalq münasibətlərdə siyasi baxımdan eyni deyil. Təbii ki, bu o demək olmamalıdır ki, əhalinin siyasi güc mənbəyi olması tək meyardan asılıdır. Əks halda, 68 milyon əhalisi olan Fransa ilə 106 milyon əhalisi olan Misirin dünya siyasətində eyni təsirə malik ola bilməməsinin səbəblərini izah etmək mümkün olmayacaq. 40-50 milyonluq əhalinin siyasi güc mənbəyi olması üçün cəmiyyət gənc, savadlı, məhsuldar, birlik və həmrəylik içində ümumi məqsədlərə yönəlmiş olmalıdır. Ölkələrin daxildə və xaricdə əhali ilə bağlı apardıqları siyasət fərqli olduğu kimi zamanla da dəyişir. Bu mövzuda Türkiyənin keçmişdə Balkanlarda, Kıprda və Kərkük-Mosulda apardığı siyasət zamanla dəyişmişdir. Əvvəlcə Balkan türkləri mübadilə nəticəsində ölkəyə qəbul edildi, lakin sonradan bu siyasət dəyişdi və türk əhalisinin Balkanlarda, Kıprda və Kərkük-Mosulda qalması siyasəti həyata keçirildi.

Ümumiyyətlə, milli və beynəlxalq münasibətlər baxımından əhalinin sayının, xüsusiyyətlərinin, əhali ilə bağlı ölkədə və xaricdə aparılan siyasətin zamanla əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldığını görürük.

4.13. İdarəetmə formaları

Bir ölkənin siyasi sistemi onun ictimai gücünün cəxalması baxımından əhəmiyyətlidir. Ümumiləşdirildikdə aydın olur ki, diktatura, mütləq monarxiya və çoxpartiyalı demokratik idarəetmə kimi müxtəlif üsullarla idarə olunan dövlətlərin əhalisinin hökumətdən məmnunluq səviyyələri eyni olmayacaq. Ona görə də dövlətin regional və beynəlxalq problemlərdə güclü hərəkət etməsi üçün insanların idarəetmədən razı qalması vacib şərtidir. Lakin dövlətin beynəlxalq münasibətlərində və siyasi hakimiyyətin mənbəyinin formalaşmasında idarəetmə formasının nə dərəcədə təsirli olduğu dəqiq məlum deyil (Blij və Glassner, 1989). Dövlət idarəsini təmsil edən hökumətin ölkəni sülh yolu ilə səmərəli şəkildə idarə etməsi vacibdir. İnsanların bir qismi himayə olunduğu halda, bəzilərinin müxtəlif səbəblərdən qurbana çevrilməsi arzuolunan deyil. Xüsusən də diktatura və monarxiya idarəetmə üsulu, təkpartiyalı idarəçilik olan ölkələrdə hakimiyyətin gücünü əsasən azlıq qruplardan almaları zaman-zaman daxili əmin-amanlığı təhdid edə bilər. Bu baxımdan İraqdakı BƏƏS partiyasının sünni qruplarından, Suriya Baas Partiyasının Nesturilərdən (Longrigg, 2009), Səudiyyə Ərəbistanında isə kralın Səudiyyə ailəsindən güc alması buna misal ola bilər. ABŞ-ın İraqa müdaxiləsindən sonra kürd azlığının müdafiəsi bu baxımdan başqa bir nümunədir. Belə hallarda hökumətin beynəlxalq münasibətlərdə bütün ictimaiyyətin etimadını təmin edə bilməməsi zəiflik kimi qiymətləndirilə bilər. İctimaiyyət qarşısında uzunmüddətli və reallaşa bilən məqsədlərin qoyulması baxımından idaredicilərin ölkənin şəraitini bilməsi və öz sahələrində kifayət qədər savadlı olması vacibdir. Bunun tam tərs vəziyyəti isə millətin yaxşı gələcəyi görməməsinə, pessimist həyat tərzi nümayiş etdirməsinə yol açar. Bütün bunlar cəmiyyətin beynəlxalq problemlərdə, daxili məsələlərdə, epidemiyalarda, təbii fəlakətlərdə və ölkənin birliyini və bütövlüyünü hədəf alan terror və təhdid aktlarında birgə hərəkət edib-etməməsində mühüm rol oynayır. İdarəçilərin nümayiş etdirdiyi ayrı-seçkilik səbəbiylə birlik və bütövlüyü

təmin edə bilməyən cəmiyyətlərin xarici əlaqələrdə güclü olması hər zaman mümkün olmaya bilər.

4.14. İqtisadiyyat

Dövlətlərin iqtisadi cəhətdən firavan və zəngin olması vacib şərtidir. İqtisadi inkişafı asanlıqla siyasi gücə çevirmək olar. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və zəngin ölkələrin eləcə də əhalisi çox olan ölkələrin beynəlxalq münasibətlərdə üstünlük təşkil edəcəyi fikri irəli sürülür. İqtisadi inkişaf təbii ehtiyatlar baxımındakı zənginlikdən daha vacibdir. İqtisadi inkişafın göstəricilərindən biri adambaşına düşən milli gəlirdir. Bununla belə, ölkənin inkişafı adambaşına düşən yüksək milli gəlirdən başqa şeyləri də əhatə edir. Yəni adambaşına düşən gəlir özlüyündə iqtisadi inkişafdan xəbər vermir.

Dövlətin güclü olması üçün xüsusilə sülh dövründə öz ehtiyaclarını ödəyə biləcək istehsal gücü olmalıdır. Eynilə, müharibə dövründə artan ehtiyacları ödəyə biləcək bir istehsal gücü də olmalıdır. Elm və texnologiyanın inkişaf etdirilməsi və tədqiqatlara yetərincə resursların ayrılması da vacibdir. Sənayedə təşəbbüskar ruhlu investorların olması və sənayedə məşğul olmaq üçün lazım olan ixtisaslı işçi qüvvəsi sənayeləşməni sürətləndirən faktorlardır. Bundan əlavə, kapitalın hərəkətliliyi iqtisadi inkişafı dəstəkləmək baxımından çox vacibdir. Sənayeləşmiş cəmiyyətlərin aqrar sektora etinazsız yanaşması əvəzinə onu dəstəkləməklə inkişaf etdirməsi dövlətin kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq təminatı baxımından gücünə güc qatır, həm də onun xarici mənbələrdən asılılığını azaldır.

Qapalı iqtisadiyyata malik ölkələrin beynəlxalq münasibətlərdə güclənməsi çətin görünür. Ölkələrin iqtisadi inkişafı ilə xarici ticarətin həcmi arasında əlaqənin olduğu danılmazdır. Bununla belə, xarici ticarət həm güclü, həm də zəiflik mənbəyidir (Blij və Glassner, 1989). Xarici ticarətin güc mənbəyi olması yerli istehsalın transformasiyası və resurslardan istifadə etməklə məşğulluğun yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin istehsalın yalnız ixrac üçün olması ölkə hüdudlarından kənarında baş

verən iqtisadi böhranların nəticəsində xarici ticarətin azlmasına səbəb ola bilər. 2008-ci ildə ABŞ-da başlayan və dalğalar şəklində dünyaya yayılan iqtisadi böhran ixrac üçün məhsul istehsal edən ölkələrin xarici ticarət həcmlərinin azalmasına səbəb olmuş, nəticədə istehsalın dayandırılmasına və işsizliyə səbəb olmuş, iqtisadiyyata mənfi təsir göstərmişdir. Bir çox ölkələr öz iqtisadi sabitliyini qorumaq üçün ilk növbədə özünü təmin etmək siyasətini tətbiq edirlər. İnkişaf etmək və güc sahibi olmaq istəyən ölkələr istehsal və istehlak baxımından müstəqil olmalıdırlar.

Bir dövlətin iqtisadi cəhətdən güclü olması və bu gücü istehsal nəticəsində xarici ticarətlə dəstəkləməsi üçün bank və sığorta sistemi daxil olmaqla güclü maliyyə sisteminə malik olmalıdır. Qapalı iqtisadiyyatdan xarici ticarətə keçmək və xarici ticarətdə əmtəə dövriyyəsinə təmin etmək də kapitalın transferini tələb edir. Mal və kapitalın transferi yalnız güclü maliyyə bazası ilə baş verir. Heç bir ixracatçı satdığı malın qiymətini toplamaqda tərəddüd etmək istəməz. Buna görə də güclü iqtisadiyyat inkişaf etmiş xarici ticarət tələb edir və bunun üçün sağlam maliyyə sistemi lazımdır.

4.15. Nəqliyyat və rabitə

Nəqliyyat və rabitə müasir dünyanın və güclü dövlətin olmazsa olmazıdır. İnsanların, ideyaların və malların hərəkəti sosial və iqtisadi inkişafda stimullaşdırıcı rola malikdir. Bir dövlətdə ölkənin bütövlüyünü təmin etmək üçün nəqliyyat şəbəkəsi ən ucqar guşələrə qədər uzanmalı, rabitə şəbəkəsi kifayət qədər inkişaf etdirilməlidir ki, rabitə şəbəkəsinin, xüsusən də əhali kütlələrini birləşdirən nəqliyyat marşrutlarının bütövlüyü təmin edilsin. Ölkənin sərvətləri nə qədər zəngin olsa da, bazara, tələbat olan yerlərə çatdırıla bilmədikdə heç bir dəyəri olmayacaq. Nəqliyyat və əlçatanlıq yalnız malların və məhsulların daşınması ilə məhdudlaşmır. O, həmçinin bütün növ kommunikasiya elementlərini ehtiva edir. Radio, telefon, poçt sistemi, internet və azad mətbuat digər rabitə vasitələridir. Güclü dövlətdə bunların hamısı əvəzolunmazdır.

4.16. Ordu

Regional və beynəlxalq münasibətlərdə güclü dövlət olmağın yollarından biri də güclü ordudan keçir. Amma əsgərlərin sayı ordunun gücünü şərtləndirən yeganə amil deyil. Ordu öz gücünü ölkənin əhalisindən, idarəetmə formasından, iqtisadi inkişafdan və adekvat nəqliyyat və rabitə sistemindən alır. Yuxarıda sadalanan güc ehtiyatlarını nəzərə almadan bir ölkənin yalnız ordunun ehtiyac duyduğu texnika ilə təmin edilməsi və maliyyə dəstəyi ilə güclü ordusu olacağını düşünmək düzgün deyil. Şimali Koreya, İraq və Suriya nümunələri tək-cə büdcədən əhəmiyyətli miqdarda vəsait transferinin ordunu güclü etmədiyini göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Böyük, yaxşı təchiz edilmiş orduya sahib olan bir ölkə ilə kiçik və az təchiz olunmuş ordusu olan ölkəni müqayisə etmək düzgün deyil. Ordunun gücü tək-cə onun böyüklüyü və texnikasının gücü ilə məhdudlaşmır. Bunlarla yanaşı, hərbi hissələrin hazırlığı, bacarıqları, komandirlərin peşəkarlıq səviyyəsi, əsgərlərin motivasiyası, mənəvi-psixoloji vəziyyəti, sədaqəti, maddi-texniki təminat sistemi, hərbi strategiya və taktikanın müasirliyi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4.17. Xarici əlaqələr

Siyasi, mədəni və iqtisadi baxımdan sürətlə inteqrasiya edən, qloballaşan dünyanın heç bir ölkəsinin təkbaşına həm güclü, həm də inkişaf etmiş olması ağlasığmazdır. Bir çox cəhətdən qapalı olan və qapalı iqtisadiyyat tətbiq edən ölkələr bütün ehtiyaclarını ödəmək üçün öz insan və təbii resurslarına güvənməli olurlar. Təcrid olunmuş və özlərinə qapalı olan dövlətlər bir çox sahələrdə əsas ehtiyaclarını ödəyə bilmirlər. Xarici mənbələrdən asılı olmaq insanlara və cəmiyyətlərə psixoloji rahatlıq verə bilər, lakin bu, insanların əsas ehtiyaclarını, xüsusən də qarnını doyurmaq üçün kifayət etmir. Bunlara misal olaraq yaxın keçmişdə və müasir dövrdəki nümunələrə Anqola, Şimali Koreya, Sudan və

Myanmada (Birma) baş verən prosesləri göstərə bilərik. Müasir dünyada insanların bir-birinə ehtiyacı olduğu kimi dövlətlərin də bir-birinə ehtiyacı vardır. Ümumiyyətlə, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr baxımından fəal olan ölkələrin məqsədi öz millətini ən yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksəltmək, beynəlxalq aləmdə qarşılaşdıqları əngəlləri aşmaq və beləliklə də milli gücünü yüksəltmək şansı əldə etməkdir. Keçmişdən bu günə kimi xarici əlaqələrdən təcrid olunmuş, lakin güclənmiş dövlət olmamışdır. Beynəlxalq ticarət, mədəni əlaqələr və regional və beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında iştirak hər hansı bir ölkəni millətlər birliyinin üzvü etməklə yanaşı, onu gücləndirir və digər dövlətlərin hücumlarına qarşı çəkindirici təsir göstərir.

Bu bölmədə bir dövlətin regional və beynəlxalq münasibətlərdə güclü olması üçün zəruri şərtlər nəzərdən keçirilir. Ümumi qiymətləndirmə aparıldıqda, güc mənbələrini (təbii sərvətlər, əhali) hakimiyyətə çevirməyin çətin olduğunu başa düşmək olur. Əslində, güc anlayışı ilə mövcud vəziyyət müqayisə edildikdə, ziddiyyətli bir vəziyyət diqqəti çəkir. Kiçik ərazisi və təxminən 9,65 milyon əhalisi olan İsrail izdihamlı (Ərəb dünyası), geniş əraziyə (ərəb ölkələri) və resurslarına (neft ehtiyatları) görə misilsiz olan Ərəb Dünyasından daha güclüdür. Asiya qitəsinin şərqində ada ölkəsi olan Yaponiyanın kifayət qədər xammal və enerji resursları olmasa da, iqtisadi cəhətdən çox varlı olmasını təbii resurslar ilə izah etmək çox çətinidir. Mərkəzi Amerikanın ada ölkəsi Kubanın ABŞ sanksiyalarına qarşı müqaviməti güc mənbəyi kimi qəbul edilən kriteriyalara uyğun gəlmir. Ərazisinə görə dünyanın ən böyük ölkələrindən biri olan, eyni zamanda dünyanın ən çox əhalisi olan və iqtisadi inkişafı ilə bütün dünyanı təəccübləndirən Çinə qarşı müqavimət göstərən Vyetnamın vəziyyətini güc mənbələri ilə izah etmək kifayət qədər çətinidir.

Məlumdur ki, dövlətin qüdrətini və onun güc ehtiyatlarını ölçüb-biçərkən nəzərə alınmalı olan çoxlu müxtəlif keyfiyyətlər var. Yaponiya iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü dövlətdir. Yaponiyanı güclü edən bir çox amillər var. Siyasi coğrafiyaçılar Yaponiyanı güclü edən xüsusiyyətlər sırasında az qala tək bir etnik və mədəni qrupa mənsub olmağın vacibliyinə diqqət çəkirlər. Avro-

panın siyasi və iqtisadi cəhətdən güclü dövlətlərindən biri olan Fransa bu gücü ilə zidd olan çətinliklərlə üzləşir. Fransada getdikcə artan fransız millətçiliyinə əlavə olaraq, keçmiş müstəmləkələrindən gələn mmiqrantların sayının artması, etnik müxtəliflik, mədəni və dini fərqlərin yaşanmasını məhdudlaşdıran sərt hüquqi tənzimləmələr, yoxsulluq və işsizlik Fransanın gücünü sorgulamağa tələb edir. Bəzi dövlətlər iqtisadi cəhətdən güclü olsalar da, multikultural etnik strukturu nəticəsində siyasi arenada zəif təmsilçilik qabiliyyətinə malikdirlər. Bunun ən tipik nümunəsi Kanadadır.

Bir sözlə, dövlətlər dövlətin gücünü müəyyən edən güc mənbələrini nəzərdən keçirmək və problemi müzakirə etmək əvəzinə, problemlərə diqqət yetirməli və onun həlli yolları üzərində çalışmalıdırlar. Odur ki, güc mənbəyi kimi qəbul edilən coğrafi mövqeyi, ərazinin böyüklüyünü, sərhədyanı ölkələrin sayını, həmsərhəd dövlətlərlə münasibətlərini, əhalisini, iqtisadi səviyyəsini, nəqliyyat-kommunikasiya və xarici əlaqələri qiymətləndirmək əvəzinə, bunların qarışıq münasibətlər sistemi olduğunu, onların hər birinin tək başına bir şey ifadə etmədiyini vurğulamaq lazımdır. Qüdrətin əsas mənbəyinin millətlərin əzmi, idealları, birliyi və həmrəyliyi olduğunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Yoxlama sualları

1. Səth formaları dövlətin siyasətinə necə təsir göstərir?
2. İqlim dövlətin siyasətinə necə təsir göstərir?
3. Coğrafi mövqe dövlətin siyasətinə necə təsir göstərir?
4. Ərazi dövlətin siyasətinə necə təsir göstərir?
5. Siyasi coğrafiyada sərhədlərin rolunu izah edin.
6. Sərhəd növləri hansılardır?
7. Beynəlxalq sərhədlərin formalaşması və dəyişdirilməsini izah edin.
8. Kontinental şəlf - Dəniz sərhədi nə deməkdir?
9. Etnoqrafik sərhədləri izah edin.
10. Sərhəd anlaşılma məzəhləqləri nədir?
11. Sərhəd siyasətini izah edin.

12. Qapalı dövlətlər nədir?
13. Tək dövlətlə həmsərhəd olan ölkələr hansılardır?
14. Dövlətin daxili birliyi deyiləndə nə başa düşülür?
15. Birləşdirici – bütövləşdirici qurumlar nədir?
16. Millətçilik və mərkəzdənqaçma qüvvələri deyiləndə nə başa düşülür?

Fəsil 5

Dünyada güc mübarizələri

- Dövlətlər arasında güc mübarizəsi
- Millətlər arasında güc mübarizəsi

"Dünya canlı və cəsarətli olanlarındır." Qustav Frenssen

5.1. Dövlətlər arasında güc mübarizəsi

Geosiyasət, bir ideya kimi dünyanın hərbi və siyasi liderlik uğrunda mübarizə aparən güclü dövlətləri arasında qlobal güc mübarizəsində nəzərə alınmalı olan bir vəziyyət kimi ortaya çıxır. Bir dövlətin başqa dövləti təhdid etmək qabiliyyəti o zaman mümkündür ki, texnoloji, sosial və digər amillər coğrafi faktorların təsirinə məruz qalır. Lakin genişlənmək istəyən bir dövlətin başqa bir dövləti təhdid etməsində təkcə sadə coğrafi amillər təsirli deyil.

Dünyada təhlükəsizliyi təhdid edən soyuq müharibə 20-ci əsrin sonlarına doğru Berlin Divarının və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının dağılması ilə başa çatdı. Bununla belə, ABŞ hələ də nüvə raketlərinin keçmiş Sovet İttifaqı tərəfindən olmasa da, terroru dəstəkləyən dövlətlər tərəfindən buraxıla biləcəyindən narahatdır. Amerikanın siyasi liderləri və hərbi planlaşdırıcıları terrorizmi dəstəkləyən ölkələrin coğrafi mövqeyi ilə maraqlanmaqdadırlar. 21-ci əsrin əvvəllərində Amerika liderləri tərəfindən Amerikayı təhdid edən iki dövlət qeyd edilirdi: İran və Şimali Koreya. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Federasiyası 2022-ci ilin fevral ayında Ukraynaya etdiyi hərbi təcavüzdən sonra dünyanı nüvə silahı ilə hədələməyə başlamışdır.

Coğrafi faktorlar terrorizmi dəstəkləyən dövlətlərin Amerika maraqlarına yönəlmiş müxtəlif təhlükələrin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu dövlətlər ABŞ-dan nə qədər uzaqda olsalar da, onların raketləri ciddi təhlükə ola bilər. Bu dövlətlərə məxsus raketlər yalnız ABŞ ərazisinin sərhəd bölgələrinə çata bilər və

ya onların daşıma qabiliyyəti çox kiçik ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, terroru dəstəkləyən dövlətlər ABŞ-ın xaricdəki hərbi bazalarını, eləcə də Yaponiya, İsraili və Qərbi Avropadakı digər müttəfiqlərini hədələyir. Yuxarıda qeyd olunan problemlər geosiyasi və ya geostrateji məsələləri təşkil edir.

Tarixi prosesdə geosiyasi amillərin xalqlar arasında münasibətlərə təsirinə dair çoxlu misallar göstərmək olar. Məsələn, Qara dənizlə Aralıq dənizini birləşdirən boğazın hər iki sahilində yerləşən İstanbul böyük strateji əhəmiyyət daşıdığı qəbul edilir. 19-cu əsrdə boğazlar Rusiyanın dəniz yolu ilə Cənubi Avropaya və Aralıq dənizinə çatmasının yeganə yolu idi (Bahmueller, 2004). Rusiyanın 19-cu əsrdə genişlənməsi, I Dünya Müharibəsindən əvvəl Avropada dövlət sisteminə daxil olmaq istəyi və rəqabətdə olduğu hərbi ittifaqlar boğazların geosiyasi əhəmiyyətini artırmışdı. Rusiyanın dünyanın bölünməsində söz sahibi olması üçün dəniz qüvvələrini Aralıq dənizinə, oradan da okeanlara daşımaları idi. Yaxud əksinə, Aralıq dənizində üzən ticarət gəmilərinin və hərbi donanmaların ehtiyac yarandığı halda boğazlardan keçərək Qara dənizə girəcəyi gözlənilirdi. Bunun baş verməməsi və buna görə də Rusiyada bolşevik inqilabını yatıracaq hərbi gücün boğazlardan keçə bilməməsi geosiyasi baxımdan boğazların Rusiyada rejim dəyişikliyinə mühüm rol oynadığını göstərir. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Antanta dövlətlərinin Çanaqqala boğazını keçmək məqsədlərindən biri də Rusiyada baş verən bolşevik inqilabını yatırtmaq idi. Bunun əksi olaraq Osmanlı ordusu Çanaqqala Döyüşlərində müvəffəqiyyət qazanmasaydı, 20-ci əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən Bolşevik İnqilabı yatırılacaqdı. Bəlkə də uzun müddətdir dünyanın gündəmini zəbt edən “Soyuq müharibə, ikiqütblü dünya, dəmir pərdə ölkələri, Berlin divarı, ulduz müharibələri, qırmızı Çin” kimi anlayışlar heç vaxt istifadə olunmayacaqdı.

5.2. Millətlər arasında güc mübarizəsi

Dünya tarixi bütövlükdə araşdırıldıqda, demək olar ki, hər dövrdə müxtəlif xalqlar arasında hökmranlıq uğrunda mübarizə-

lərin getdiyi diqqəti çəkir. Məlumdur ki, dünya əhalisinin artması ilə yaşayış üçün əlverişli ərazilərin tapılması və istehsal sahələrinin genişləndirilməsi istiqamətində səylər göstərilmişdir. Yeni yaşayış yerlərinin kəşf edilməsi və istehsal sahələrinin genişləndirilməsi səyləri də tayfalar arasında hökmranlıq uğrunda mübarizələrə işarə edir. Tarixi dövrdə zaman keçdikcə güclənən dövlətlərin imperiyalara çevrilərək dünyanı bölüşdürərək maraqlarını yaratdıqları məlumdur. Avropada güclənən imperiyaların Mesopotamiya və Misirə hakim olmaq üçün Anadolu üzərindən səfərlər təşkil etməsi, Anadoluda hakimliyini itirən Xristian dünyasının səlib yürüşləri ilə şərqə bir kampaniya təşkil etməsi, Anadoluda güclənən Osmanlı İmperatorluğunun Balkanlardakı irəliləyişi hökmranlıq mübarizələrinə misal ola bilər.

Tarixə nəzər saldıqda müəyyən xalqların dünyaya hakim olmaqda, dünya siyasətini, mədəniyyətini və iqtisadiyyatını idarə etməkdə digərlərinə nisbətən daha mühüm rol oynadığı görünür (Kodaman, 1995). Hun, Roma və Bizans imperiyaları, Səlcuqlu və Osmanlı dövlətləri, Böyük Britaniya Krallığı, ABŞ və SSRİ bu mövzuda ilk ağıla gələn nümunələrdir. Millətləri dünyaya hakim olmaq, siyasətə təsir etmək, mədəniyyətə töhfə vermək, kəşflər etmək, texnoloji inkişafa və dünya iqtisadiyyatına töhfə vermək baxımından nəzərdən keçirdikdə, qəbilə və tayfa ölçüsündə olanlar, tarixdə mövcud olan, lakin zamanla yox olanlar, öz bölgələrində varlıqlarını qoruyub saxlayanlar, və dünya siyasətinə istiqamət vermiş olanlar kimi qruplaşdırmaq olar (Kodaman, 1995).

Qəbilə və tayfa ölçüsündə olub yaxın ətraflarına hökmranlıq edən topluluqlardan dünya siyasətini formalaşdırmağa bilən xalqların yaranmasında təsirli olan qüvvə nədir? Bir milləti və ya dövləti güclü edən nədir? Böyük və qüdrətli dövlətlərin öz hökmranlıqlarını genişləndirmə yolları müxtəlif olsa da, onların bəzi ortaq xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etmək olar. Müasir dünyada güc sahibi olan dövlətlər nəzərdən keçirildikdə onların bəzi ortaq xüsusiyyətlərinin olması diqqət çəkir. Bir dövləti və ya milləti güclü edən şərtlər siyasi coğrafiyada güc resursları ilə bağlı əvvəlki bölmədə qeyd edilmişdir.

Dünya siyasətini formalaşdıran dövlətlərin ümumi xüsusiyyətlərindən biri də onların əhalisinin çox olmasıdır. Əslində bu gün dünya siyasətində fəal olan ABŞ, Rusiya, Almaniya Federativ Respublikası, Böyük Britaniya, Çin kimi ölkələrin əhalisi çoxdur. Müasir dünyanın qüdrətli dövlətlərinin ortaq xüsusiyyətlərindən biri onların coğrafi potensialıdır. *Coğrafi potensial*, bir bölgənin ərazisinin böyüklüyünü, yeraltı və yerüstü sərvətlər baxımından zənginliyini və müxtəlifliyini ifadə edir. Ölkə ərazisinin böyüklüyü iqlim müxtəlifliyinə, faydalı qazıntılar və enerji resursları ilə zənginliyə imkan verir. Dünya siyasətində söz sahibi olan ABŞ, Rusiya və Çinin ortaq cəhətlərindən biri də ərazi baxımından dünyada ən böyük əraziyə malik dövlətlər olmalarıdır. Həm də, sənayeləşmə və inkişaf üçün zəruri olan mineral və enerji ehtiyatları baxımından dünyada özünü təmin edən azsaylı ölkələrdəndirlər.

Milli mədəniyyətə sahib olmaq dünya siyasətində söz sahibi olan dövlətlərin başqa bir ortaq xüsusiyyətidir. Lakin bir xalqın sayının çoxluğu, coğrafi potensialının zənginliyi və milli mədəniyyəti tək-cə onun öz bölgəsində və dünyada söz sahibi olması üçün kifayət etmir. O, həmçinin bu keyfiyyətləri aktivləşdirmək üçün elm və texnologiyaya malik olmalıdır (Kodaman, 1995). Elm və texnika əhalinin və coğrafi potensialın səmərəli istifadəsinə, onların siyasi, iqtisadi və hərbi gücə çevrilməsinə yol açır. Əhalinin siyasi güc mənbəyinə çevrilməsi üçün hakimiyyətin xalqın iradəsini əks etdirməsi zəruridir. Əsas insan hüquqlarının vəzkeçilməz dəyərlər arasında yer aldığı müasir dünyada, əhali kütlələrinin güc mənbəyinə çevrilə bilməsi üçün nəzərə alınması lazım olan məsələlərdən biri də idarəetmənin demokratik olmasıdır. Əgər böyük bir əhalini ümumi ideala uyğun istiqamətləndirmək və idarə etmək mümkün deyilsə, böyük əhali kütləsi güc mənbəyi olmaqdan çıxır və problemə çevrilir. İdarəetmə formasından asılı olmayaraq, toplumu idarə edərkən əhali qrupları arasında heç bir fərq qoyulmamalıdır. Yəni bir əhali kütləsi diqqətdən kənar və haqsızlığa məruz qalarkən, eyni vətəni paylaşan başqa bir kütlənin qorunduğu hissəyə qapılmaması lazımdır.

Dünya tarixində həmişə mövcud olmuş, qüdrətli sayılan və bu gün də mövcud olan xalqlar araşdırıldıqda, ümumiyyətlə, aşağıdakı xalqların ön plana çıxdığı məlum olur: anqlo-saksonlar, germanlar, slavyanlar, ərəblər, çinlilər və türklər. İngilis mədəniyyəti mərkəzli anqlo-sakson mənşəlilər Britaniya adaları, ABŞ, Kanada və Avstraliyada yaşayır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bir xalqın beynəlxalq aləmdə və öz ətrafında güc sahibi olması üçün müəyyən əhali sayı, coğrafi potensial, elmi-texniki inkişaf, mədəni bütövlük və zənginliyə sahib olmalıdır. Anqlo-sakson mənşəli dövlətlər ümumiyyətlə bu xüsusiyyətlərə malikdir. Bir-birindən minlərlə kilometr uzaqda olsalar da, anqlosakson mənşəli və müttəfiq olan ABŞ və Britaniya Krallığı beynəlxalq problemlərdə demək olar ki, hər bir məsələdə birgə hərəkət edirlər.

Müasir Avropada almanlar və xorvatlar german mənşəlilirdilər. Hollandiya alman mədəniyyətindən təsirini alıb. Deməli, alman milləti mərkəzli german dünyası da bir millətin beynəlxalq münasibətlərdə güc sahibi olması üçün lazımi şəraitə malikdir. Almaniya elmi və texnoloji, sənaye üçün lazım olan xammal və əhalinin sayı baxımından Avropanın ən mühüm güc mənbələrindən biri, iqtisadiyyat baxımından isə Avropa Birliyinin lokomotividir (Doldur, 2015).

Slavyanlar Avropada yaşayan ən böyük etnik qrupu təşkil edir. Ruslar, ukraynalılar, belaruslar, polyaklar (lehlər), çexlər, slovaklar, serblər, slovenlər, makedonlar, bosniyalılar və pomaklar slavyan mənşəli xalqlardır. Əhalisinin çoxluğuna və zəngin mineral və enerji ehtiyatlarına baxmayaraq, slavyanlar elm və texnologiya baxımından qismən inkişaf etmişdir. Rusiya lazım gəldikdə öz əhalisinin gücündən istifadə edir və belə siyasət yürüdür ki, dünyada yalnız ruslar haqlıdır və digər xalqlar da onlara minnətdar olmalıdır. Rusiya keçmiş Yuqoslaviyanın parçalanması zamanı serbləri dəstəkləməklə, Avropanın ortasında az qala soyqırırma gedən vətəndaş müharibəsinə səbəb olmuşdu. Sovet İttifaqının hüquqi varisi olan Rusiya Federasiyasının soyuq müharibə dövründə formalaşmış güclü imici hələ də öz təsirini qoruyub saxlayır və xüsusilə regional məsələlərdə və təsir sahəsinin müdafiəsində həlledici güc mənbəyi kimi qərb dövlət-

lərinə qarşı dayanır (Güner, 2007). Rusiya Federasiyası gücünün böyük olmasını düşünərək qonşu ölkələrə basqılar edir, onların daxili işlərinə qarışır və hətta hakimiyyət dəyişikliyi ilə də hədələyir. Rusiya 2022-ci ilin fevral ayının 24-də suveren Ukrayna Respublikasına hərbi hücum edərək onun dövlət quruluşunu və hakimiyyətini dəyişmək istəmişdir. Rusiya rəhbərliyi başda olmaqla rus xalqının əksəriyyəti Ukrayna dövlətinin Rusiyanın bir əyaləti olduğunu, dilinin, mədəniyyətinin və ukrayna adlı xalqın olmadığını bəyan edərək onu bir dövlət kimi yox etməyi planlaşdırır. İşğal etdiyi Ukrayna torpaqlarında saxta referendum keçirərək Ukrayna torpaqlarını Rusiya ərazisi elan edir.

2020-ci ildə Azərbaycan Ordusunun Dağlıq Qarabağda apardığı antiterror əməliyyatı zamanı da Rusiya öz gücündən istifadə edərək ordusunu sülhməramlı adı altında Qarabağda yerləşdirməyə nail olmuşdur. Amma, üzərinə götürdüyü öhdəçiliyə əməl etməyərək erməni separatçılarını tərkisilah etmək yerinə onlara gizli və ya da açıq-aşkar dəstək verərək terrorçuları silahlandırma siyasəti yürüdür.

Təxminən 350 milyon əhalisi olan ərəb dünyası Şimali Afrika və Cənub-Qərbi Asiyada təxminən 13 milyon km² əraziyə yayılmış 22 dövlətdən ibarətdir. Ərəb dünyası dərin köklü tarixə, xüsusilə neft və təbii qaz kimi zəngin resurslara (Xəritə 22) və bu resurslardan əldə edilən böyük gəlirə sahibdir. Lakin mövcud potensiala dinamizm qataraq böyük əhali kütləsini məqsədə yönəldəcək liderin olmaması ilə yanaşı, xalqın iradəsinin demokratik üsullarla idarəçilikdə əks olunmaması, əksinə, mütləq monarxiyanın və ya məhdud demokratiyanın mövcudluğu onun beynəlxalq aləmdə söz sahibi olmasına mane olur. Bundan əlavə, elm və texnologiyada çox geri qalması və indiki əhalinin təhsil alıb məhsuldar kütləyə çevrilə bilməməsi ərəb dünyasının siyasi gücə çevrilməsinə mane olur.

Təxminən 4000 illik yazılı tarixə və dünyanın ən çoxsaylı əhalisi (təxminən 1.410 milyon) və ərazi baxımından ən böyük ölkələrindən biri olan Çin dünya tarixində həmişə mühüm güc mənbəyi olmuşdur. Tarixi prosesdə inkişaf edən və bugünkü sivilizasiyanın təməl daşlarını təşkil edən kağız, barıt, kompas,

mənbəçilik kimi bir çox ixtiraların mənşəyi Qədim Çin sivilizasiyasına əsaslanır. 1949-cu ildəki “Qırmızı İnkilab”la kommunist ideologiyasını mənimsəyən və qapalı iqtisadi quruluş formalaşdıran Mao Tszedunun 1976-cı ildə ölümündən sonra mötədil kapitalizmə keçən Çin, əhali kütləsinin siyasi güc mənbəyinə çevrilməsinə şərait yaradan əhali sayına, mədəniyyətə və coğrafi potensiala sahibdir. (Short, 1993). Lakin bu əlverişli şəraitin güc mənbəyinə çevrilməsinə imkan verəcək demokratik idarəetmə, kapital zənginliyi, elmi-texniki infrastruktur sarıdan yoxsuldur. 1980-ci illərdən bəri həyata keçirilən iqtisadi siyasətlər Çinin siyasi və hərbi güc olmasa belə, sürətlə inkişaf edən iqtisadi struktur qazanmasına zəmin hazırlamışdır. İqtisadi tsiklin Çinin ehtiyac duyduğu kapital yığılmasını təmin edəcəyi və çox qısa müddətdə çox güclü siyasi güc kimi dünya səhnəsində yerini tutacağı gözlənilir (Overholt, 2008).

Türk Dünyası, Orta Asiyadakı Türk Cümhuriyyətləri və Sovet İttifaqının dağılması ilə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanla birlikdə təxminən 200 milyonluq əhaliyə malikdir. Türkiyə Cümhuriyyətindən başqa türk dövlətlərinin müstəqilliyinin zəif olması, milli ordularının zəif olması, Rusiya və keçmiş SSRİ ölkələrindən iqtisadi asılılığı və bu ölkələrin bəzilərində rus əhalisinin yüksək olması (Dönməz, 1987) bu ölkələrin xarici problemlərdə birlik və həmrəylik içində hərəkət etməsinə mane olur. Bütün bunlar türk dövlətlərinin dünya siyasətində birlik içində hərəkət edərək siyasi gücə çevrilməsinə mane olur. Qafqaz və Orta Asiyadakı Türk Cümhuriyyətlərində demokratik ənənələrin inkişaf etməməsi də diqqət çəkir. Orta Asiya Türk Respublikaları dünyada məhdud demokratiyanın tətbiq olunduğu azsaylı ölkələr sırasındadır (bax: xəritə 15). Bu dövlətlərin indiki idarəçilərinin əhəmiyyətli hissəsinin kommunist ideologiyası ilə yetişmiş kadrlardan ibarət olması və onların sovet dövründə öz aralarında yaranan problemlərə görə ortaq siyasət həyata keçirə bilməmələri diqqət çəkir. Ona görə də Türkiyə Cümhuriyyəti, Azərbaycan və Orta Asiya Türk Cümhuriyyətlərinin meydana gətirdiyi Türk Dünyası birlik içində hərəkət edərək beynəlxalq aləmdə siyasi gücə çevrilə bilməz (Mümtaz, 1995). Millətlər

arasında hakimiyyət mübarizəsinə gəlincə, təxminən 380 milyon əhalisi olan ərəblərlə 9,65 milyon əhalisi olan İsrail arasındakı vəziyyətə qısaca nəzər salmaq lazımdır. 1949-cu ildə Fələstin torpaqlarında qurulan İsrailin tək-cə Ərəb dünyası ilə deyil, demək olar ki, bütün İslam ölkələri ilə də problemləri var. Fələstin torpaqlarında İsrail dövlətinin qurulması ilə başlayan prosesdə bir tərəfdən ərəb-İsrail müharibəsi, digər tərəfdən neft hasil edən ərəb dövlətlərinin neftdən təhdid vasitəsi kimi istifadə etmək istəyi və neft hasilatının azalması bütün dünyanı sarsıdan iqtisadi böhrana səbəb olmuşdu. Amerika Birləşmiş Ştatlarının 1973-cü il Ərəb-İsrail müharibəsində İsrail ordusuna dəstək verməsindən sonra neft hasil edən ərəb ölkələri İsrailə, xüsusilə də ABŞ-a dəstək verən ölkələrə neft embarqosu tətbiq etmək və neft hasilatını azaltmaq qərarına gəlirlər. Bundan sonra, 1973-cü ilin yanvarında bir barel üçün 2,59 dollar olan neft qiymətləri 1974-cü ilin yanvarında 11,65 dollara yüksəldi. Beləliklə bütün dünya 1929-cu il iqtisadi böhranından sonrakı dövrdə 1974-cü ildə yenidən kritik dövrə qədəm qoydu. Buna baxmayaraq, qərb ölkələri, xüsusən də ABŞ ərəb dünyasına qarşı İsraili dəstəkləməyə davam edirdi. Buradan belə başa düşmək olar ki, beynəlxalq güc mübarizələri nəzərə alındıqda, bir millətin əhalisinin sayı həmişə öz başına siyasi güc mənbəyi olmağa kifayət etmir. Ərəb əhalisinin 1/40-nı təşkil edən İsrail, həm regionda öz maraqlarını qorumaq, həm inkişaf etdirmək, həm də ümumi dünya siyasətində söz sahibi olmaq baxımından Ərəb Dünyasından daha təsirli mövqeyə malikdir. Əhalinin sayının siyasi güc mənbəyi olduğunu iddia edənlər məsələ üzərində ciddi düşünməlidirlər.

Yoxlama sualları

1. Dövlətlər arasında güc mübarizəsini izah edin.
2. Müasir dünyada güc sahibi olan dövlətlərin ortaq xüsusiyyətlərini xarakterize edin.
3. Əhalisinin çox olması dövlətlərə Dünya siyasətini formalaşdırmağa necə təsir edir?

4. Müasir dünyanın qüdrətli dövlətlərinin ortağ xüsusiyyətlərindən biri onların coğrafi potensialıdır dedikdə nə başa düşülür?
5. Millətlər arasında güc mübarizəsini izah edin.

Fəsil 6

Dünyadakı münaqişə bölgələri

- Qafqaz
- Orta Asiya
- Afrika

6.1. Dünyadakı münaqişə bölgələri

Bütövlükdə bəşəriyyət tarixinə nəzər saldıqda məlumdur ki, dünya hökmranlığını təmin etmək üçün müxtəlif xalqların qitələrarası səfərlər təşkil etdikləri məlum olur. Misal kimi Roma və Bizans İmperatorluğu, Osmanlı İmperiyası, “Üzərində Günəşin batmadığı imperiya” olaraq da tanınan Böyük Britaniya Krallığı, Fransa İmperiyası və Şərqi Bloku çətiri altında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqını göstərmək olar.

I və II Dünya Müharibələrindən sonrakı dövrdə müharibələrin gətirdiyi dağıntılar, yoxsulluq, ağrı və səfalət, hətta qalib dövlətlərin belə müharibənin yaratdığı süqutdan uzun müddət sağ çıxma bilməməsi və digər faktorlar müharibələrin çıxış yolundan çox dağıntı, fəlakət gətirdiyi məlum olur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra müstəmləkələrin müstəqilliklərini əldə etmək üçün apardıqları mübarizədən başqa, ümumilikdə dünyada sülh prosesinə girildiyi anlaşılır. Hər şeyə baxmayaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində ölkələr arasında və ya bir ölkə daxilində müharibələrin və ya qarşıdurmaların olduğu da görünür (Xəritə 21). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünyada ümumi sülh prosesinə baxmayaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində davam edən müharibələrin səbəbləri nədir? Dünyadakı münaqişələrdə coğrafiyanın rolu nədir? Münaqişə cari səbəblər və ya ehtiyaclar, dəyərlər və maraqlar haqqında fikir ayrılığı vəziyyətidir. Cəmiyyətlərin maraq və ehtiyaclarının toqquşması müharibələrə və ya inqilablara səbəb ola bilər. Qruplar, icmalar və ya millətlər arasında mübarizə güc tətbiqini tələb edə bilər.

Nəticədə müharibələrə səbəb ola biləcək münaqişələrin səbəbləri hansılardır? Beynəlxalq və regional münaqişələrin səbəblərini sadəcə iqtisadi, siyasi və ya mədəni olaraq qruplaş-

dırmaq olar. İqtisadi səbəblər sırasında bir tərəfin ərazisini genişləndirmək istəyini, digər tərəfin isə bu torpağı müdafiə etmək ehtiyacını saymaq olar. Bəzi ölkələr qonşularına məxsus torpaqları tutmaqla öz ərazilərini genişləndirmək istəyə bilər. Qonşu ölkənin torpaqlarını işğal etməklə genişlənmək istəyinin səbəbləri arasında ölkələrin təbii resurslara ehtiyacının artması və ya daha çox təbii sərvətlərə nəzarət etmək istəyi ola bilər. Ölkələrin hakim olmaq istədikləri resurslar arasında fosil yanacaqlar və ya qiymətli metallar, münbit əkin sahələri, su ehtiyatları, kommersiya məqsədləri üçün dənizə çıxış yolları ola bilər. Sözügedən sərvətlərə nəzarət etmək məqsədilə aparılan müharibələr “iqtisadi səbəblərə” görə müharibələr kimi qəbul edilir.

Xəritə 21: Dünyadakı qaynar və münaqişə bölgələri.

Münaqişə və ya müharibə səbəbi kimi qəbul edilən siyasi səbəblər arasında ölkələrin və ya əhalinin öz güclərini sübut etmək üçün qonşu dövlətlərin torpaqlarını ələ keçirmək istəyi də var. Çox vaxt belə münaqişələrin səbəblərini millətçilik və ya siyasi

səbəblər adlandırırlar. Bir bölgənin və ya xalqın insanları ata-baba irsi ilə fəxr edir və buna sahib çıxmalarına inanırlar. Ata yadigarı mirası digər qruplardan devr almaq üçün kifayət qədər güclü olmaq lazımdır. Bunu sübut etmək üçün mübarizə apara bilirlər. Siyasi münaqişənin başqa bir növü hökumət qüvvələri ilə onlara ədalətli davranılmadığını düşünən qruplar arasında baş verə bilər. Münaqişələrin siyasi səbəblərindən biri odur ki, bir ölkədə səsvermə, məhkəmə prosesində ədalət, səhiyyə xidmətlərindən yararlanma kimi vətəndaşların siyasi və vətəndaş hüquqlarına məhdudiyətlər qoyulur.

Müasir dünyada qaynar qarşıdurmaların yaşandığı bölgələrə nəzər saldıqda münaqişənin səbəbləri arasında mədəni fərqliliyin ön plana çıxdığı görünür. Münaqişəyə yol açan mədəni səbəblər arasında çox vaxt dini fərqliliklər özünü göstərir. Təəssüf ki, bəzi dini qruplar öz dini inanclarının başqalarının inanclarından üstün olduğuna inanırlar. Bu inanc və onun gətirdiyi dözümsüzlüklər münaqişələrə səbəb olur. Mədəni qarşıdurmaların digər səbəbi regionda yaşayan qruplar arasında etnik və ya irqi fərqlərin olmasıdır. Bəzən bir etnik və ya irqi qrup özünü başqalarından üstün hiss edir. Bu qərəzli mövqe etnik azlığa və ya irqi qrupa qarşı ayrı-seçkiliyə səbəb ola bilər. Zorakılıq və ya müharibənin sonunda azlıq qruplarının fərdi hüquq və azadlıqlar uğrunda mübarizə cəhdi həm mədəni, həm də siyasi qarşıdurmalara səbəb olur.

Mövzunu başa düşmək üçün dünyanın müxtəlif yerlərində münaqişə və müharibələrə səbəb olan iqtisadi, siyasi və mədəni səbəblərdən nümunələr göstərmək lazımdır. Mövzu ilə bağlı misalları aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür. Müharibəyə səbəb olan iqtisadi səbəblərə misal olaraq 1990-cı ildə İraqın ordusu olmayan qonşusu Küveytin zəngin neft yatağına hücum cəhdini göstərmək olar. Bununla bağlı başqa bir nümunə Cənubi Amerika ölkələrindən Peru və Çilidir. Son illərdə bu iki ölkə Sakit okean sahilindəki balıqçılıq hövzələri ilə bağlı sərhəd mübahisələri ilə bağlı beynəlxalq məhkəmələrdə məhkəmə çekişmələri ilə məşğul olur. Digər problemlərlə yanaşı, çaylar və lay suları (akvifer) sistemlərindən ibarət su ehtiyatlarının istifadəsi

ilə bağlı İsrail və onun qonşuları Livan və Suriya arasında mübahisələr davam edir. 1989-cu ildə universitet tələbələrinin azadlığa və açıq seçkilərə imkan verməyən avtoritar kommunist siyasətini həyata keçirən Çin hökumətinə qarşı Tiananmen meydanındakı tətiləri və etirazları Çin hökuməti tərəfindən zorakılıqla yatırılması siyasi qarşıdurmaların səbəblərinə misaldır. Bunun başqa bir nümunəsi 1979-cu ildə Sovet İttifaqının Əfqanıstana müdaxiləsi zamanı işğala müqavimət göstərən əfqanlardır. 1990-cı illərin ortalarında Ruandada iki böyük etnik qrup arasında başlayan və yüz gündə 800.000 adamın öldürüldüyü vətəndaş müharibəsi qarşıdurmalara səbəb olan mədəni fərqliliklərə misal göstərə bilərik. Son yarım əsrdə yəhudi İsrail dövləti ilə ərəb ölkələri arasında baş verən müharibə, əsasən dini müharibə zəminində mədəni münaqişələrə nümunədir. 1930-1940-cı illərdə Hindistanın bölünməsi də onun müsəlman və hindu vətəndaşları arasındakı dini və mədəni fərqliliklərə görə idi. 1970-1980-ci illərdə Şimali İrlandiyada zorakılıqların artmaqda davam edən, lakin Avropa Birliyi prosesi ilə arxa plana atılan katoliklər və protestantlar arasında fikir ayrılığının səbəbləri arasında dini fərqlər, iqtisadi, sosial və siyasi ayrı-seçkilik də buna başqa bir nümunədir. 1990-cı illərdə Yuqoslaviyanın parçalanması zamanı etnik qrupların öz müstəqil dövlətlərini qurmaq uğrunda mübarizə aparması və xüsusilə Bosniya və Herseqovinada bosniyalıların qırğına məruz qalması mədəni fərqliliyin nəticəsidir.

Dünya sülhünü təhdid edən Soyuq Müharibə dövrünün Sovet İttifaqının dağılması ilə başa çatdığı və qloballaşma tendensiyalarından asılı olaraq ümumi sülh prosesinin başladığı təxmin edilir. Yuxarıda cızılan çərçivəni nəzərə alsaq, ümumilikdə dünyaya nəzər saldıqda bəzi bölgələrdə qaynar münaqişələrin regional təhlükəsizliyi təhdid etməkdə davam etdiyini başa düşmək olur. Sürətlə yayılan qlobal anlayış dünyanın sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan inteqrasiya edəcəyi və dünyanın müxtəlif hissələrinin bir-birinə bənzəyəcəyi ideyası ilə məşğul olsa da, bir tərəfdən səbəbləri müxtəlif olmaqla birlikdə etnik, dini və məzhəb ayrı-seçkiliyinin getdikcə gücləndiyi başa

düşülür. Bu gün də, Mərkəzi Amerika, Afrika, Balkanlar, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Cənub-Şərqi Asiyada və Ukraynada qaynar münəqişələr və regional qeyri-sabitlik diqqət çəkməkdə dvam edir. Dünyada münəqişə zonalarının ümumi orta q cəhətləri arasında iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etməsi, sosial-iqtisadi səviyyənin aşağı, əhalinin artım tempinin yüksək və ümumi təhsil səviyyəsinin aşağı olması, yeraltı sərvətlərin zənginliyi və idarəetmə üsulu səbəbindən xalqın iradəsinin idarəetmədə əks olunmaması göstərilir.

6.2. Qafqaz

Qafqaz qədim və müasir insanların yaratdığı mozaik bölgə kimi tanınır (Awde, 1996). Qafqaz zaman-zaman baş verən toqquşmalara görə dünya ictimai rəyinin diqqətinin cəmləşdiyi bölgələrdəndir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı dövrdə Xəzər hövzəsində yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər Xəzər dənizinin bölüşdürülməsi ilə bağlı müxtəlif fikirləri müdafiə edirlər (O'Lir, 2005). Sovet İttifaqı dağılanda və keçmiş SSRİ-nin tərkibindən 15 müstəqil dövlət yarananda bəzi muxtar respublikalar öz müstəqilliklərini əldə etmək üçün mübarizə aparmağa başladılar.

Bunlardan, çeçenlər Rusiya Federasiyasından, abxazlar və osetinlər isə Gürcüstandan müstəqillik əldə etmək üçün hərəkətə keçdilər. Bu iki etnik qrup zaman-zaman müqavimət hərəkətlərini davam etdirir. Abxaziyanın siyasi statusu Abxaz-Gürcüstan münəqişəsinin və Gürcüstan-Rusiya münasibətlərinin mərkəzi məsələsidir. Abxaziya Rusiya, Venesuela, Nikaraqua, Nauru və Suriya tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınsa da, Gürcüstan hökuməti və demək olar ki, bütün Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv dövlətlər Abxaziyanı Gürcüstanın suveren ərazisi hesab edirlər. Abxaziya ərazisi üzərində effektiv nəzarəti olmayan Gürcüstan mühacirətdə olan Abxaziya hökumətini saxlayır. Qafqazdakı digər problemlərə Rusiya Federasiyasının Gürcüstan sərhədindəki Şimali və Cənubi Osetiyanın birləşdirilməsi və ya Gürcüstanın muxtar Cənubi Osetiya administrasiyasının tanın-

maması daxildir. Cənubi Osetiya hüquqi cəhətdən Gürcüstanın bir hissəsidir. Bununla belə, etnik baxımdan Osetiya Gürcüstanın bir hissəsi olmaq istəmir (Brich, 1996). Əslində bu problemin arxasında Rusiya Federasiyası ilə Gürcüstan arasında münaqişə dayanır.

Qafqazın digər qaynar bölgəsi Ermənistan və Azərbaycan arasında hökmranlıq uğrunda mübarizənin predmeti olan Dağlıq Qarabağdır. Azərbaycan torpaqlarının tərkibində yerləşən Dağlıq Qarabağın 1991-ci ildə Ermənistan tərəfindən işğalı və orada yaşayan azərbaycanlıların ata-baba torpaqlarından köçməyə məcbur edilməsi Qafqazın ən mühüm problemlərindən biridir.

1980-ci illərin sonunda və 1990-cı illərin əvvəlində bu bölgədə baş verən etnik qarşıdurmalar və Ermənistanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini (DQMV) özünə birləşdirmə tələbləri Ermənistanla Azərbaycan arasında müharibəyə səbəb olur. Ermənistan ordusu DQMV-ni və ona qonşu 7 rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) işğal edir. 1994-cü ildə Bişkekə atəşkəs sazişi imzalanır. Dağlıq Qarabağda separatçı rejim 1991-ci ildə müstəqillik elan edir. Heç bir beynəlxalq qanunun hüquqi tələblərinə cavab verməyən bu "müstəqillik" indiyə kimi haqlı olaraq dünyada heç bir ölkə tərəfindən tanınmayıb.

27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Dağlıq Qarabağın ətrafındakı 4 rayonu və Dağlıq Qarabağın bir hissəsini işğaldan azad etmişdir. 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Federasiyası prezidenti Vladimir Putin və Ermənistan Baş Naziri Nikol Paşinyan arasında imzalanan bəyanata əsasən Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonları Azərbaycana qaytarıldı.

Qafqazda baş verən münaqişələrin səbəbi araşdırılarkən onun arxasında Rusiyanın dayandığı aşkar olur. Belə ki, Gürcüstan ərazisi olan Abxaziya və Cənubi Osetiyayı Rusiya öz tərkib hissəsi elan edərək münaqişənin əsl səbəbinin onun siyasi maraqları olduğunu dünyaya çatdırmışdır.

Eləcə də, Dağlıq Qarabağda başlayan separatçı hərəkatı Rusiya açıq-aşkar dəstəkləyərək, Qarabağın erməni icmasını hər cür silahla təmin etmişdir. Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayın şəxsi heyəti və erməni silahlı dəstələri 25 fevral 1992-ci ildə Xocalıya hücum edərək silahsız dinc əhalini soyqırımına məruz qoymuşdular. Bu qırğının nəticəsində 613 nəfər həlak olmuşdur. onlardan: uşaqlar — 63 nəfər; qadınlar — 106 nəfər; qocalar — 70 nəfər; 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir; 25 uşaq hər iki valideynini itirmişdir; 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir; 487 nəfər yaralanmışdır, onlardan; uşaqlar — 76 nəfər; 1275 nəfər əsir götürülmüşdür; 150 nəfər itkin düşmüşdür.

6.3. Orta Asiya

20-ci əsrin son iyirmi ilində dünyanın diqqət mərkəzində olan bölgələrdən biri də Mərkəzi Asiyadan Hind okeanına gedən yolların keçdiyi marşrut üzərində yerləşən Əfqanıstandır. Əfqanıstan tarixinə nəzər salındıqda bu ölkənin müstəqil dövlət kimi mövcudluğunu daxili siyasi proseslərə, xarici əlaqələrə və Orta Asiyada coğrafi mövqeyinin ortaya qoyduğu şərtlərə borclu olduğu anlaşılır. Yerləşdiyi coğrafi mövqeyə görə əsrlər boyu insan kütlələrinin keçid yolunda olan Əfqanıstanda müxtəlif etnik mənşəli qruplar bir yerdə yaşayır. Bu xüsusiyyətinə görə Əfqanıstan Arnold Toynbi tərəfindən etnik və dini mozaika ərazisi olaraq adlandırılmışdır. 2008-ci ildə Əfqanıstan əhalisinin etnik tərkibi 42% puştun, 27% tacik, 9% həzara, 9% özbək, 4% aymak, 3% türkmən, 2% balok və təqribən 4% digər etnik qruplardan ibarətdir. Yuxarıda qeyd edilən münaqişə və döyüş bölgələrinin ümumi xüsusiyyətləri kimi müəyyən edilən vəziyyət Əfqanıstan üçün də keçərlidir. Orta ömür uzunluğunun 44 il olduğu Əfqanıstanda 15 yaşdan yuxarı əhalinin yalnız 28%-i savadlıdır. Kişilərin 43%-i, qadınların isə yalnız 12%-i oxuyub yaza bilər. Adambaşına düşən gəlir 505 dollardır (2020-ci il).

Əfqanıstan tarixin dərinliklərindən bu günə kimi müvəqqəti olaraq qüdrətli orduların, xüsusilə də İran və Hindistanın hökmranlıq etdiyi bir bölgə olub. Əfqanıstan Krallığı 1747-ci ildə

yaradılmış və 1973-cü ilə qədər mövcud olmuşdur. 19-cu əsrdə Rusiya və Britaniya imperiyaları arasında bufer zonası olaraq qalmışdı. Böyük dövlətlərin təsiri altında olan Əfqanıstan 20-ci əsrə qədər güclü və müstəqil dövlətə çevrilə bilməyib, lakin 1919-cu ildə Britaniya İmperiyasından müstəqilliyini əldə edib, 1979-cu ildə SSRİ tərəfindən işğal olunub. Kommunist sovet işğalına müqavimət göstərən Əfqanıstan, Sovet İttifaqının ölkədən çəkildiyindən sonra, onun etnik qruplarının hakimiyyət uğrunda mübarizələrinin yaratdığı daxili çəkişmələrə səhnə oldu. Sözügedən vətəndaş müharibəsi zamanı Pakistanın və dolayısı ilə ABŞ-ın dəstəyini alan Taliban qruplaşması Əfqanıstanın idarəçiliyini ələ keçirdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi beynəlxalq qüvvələrin səyi nəticəsində 11 sentyabr hadisələrini dəstəklədiyi iddia edilən Taliban qüvvələri ölkənin idarəetməsindən uzaqlaşdırıldı. 2004-cü ilin dekabrında keçirilən seçkilərdə ilk prezident seçildi. Lakin bütün ölkədə dövlət nüfuzuna, qanuni hakimiyyətə nail olmaq mümkün olmadı və Talibanın Əfqanıstan hökumətinə qarşı müqaviməti xüsusilə ölkənin şərqində və cənubunda davam etdi. 2021-ci il mayın 1-dən Amerika qoşunlarının ölkədən tamamilə çıxarılmasının elan edilməsi ilə əlaqədar Taliban terror təşkilatının yaraqlıları Əfqanıstanın hökumət qüvvələrinə qarşı aktiv hücum əməliyyatına başladılar. Əfqanıstan hökuməti ölkə ərazisinə nəzarəti sürətlə itirməyə başladı. Avqustun əvvəlində əfqan talibləri 417 regional mərkəzdən 200-nü, avqustun ortalarında isə Əfqanıstanın əksər ərazilərini, o cümlədən əyalət paytaxtlarının 2/3-ni ələ keçirdilər. 15 avqust 2021-ci ildə Taliban Əfqanıstan ərazisini tamamilə ələ keçirdiyini elan etdi.

Vaxtilə müstəqil krallıq olan Tibet də 1950-ci ildə Çin Xalq Respublikası tərəfindən işğal edilmişdir. Bu işğala qarşı çıxan tibetlilər sürgündə Tibet hökuməti qurdular. Dini lider Dalay Lama Çin Xalq Respublikasına qarşı Tibetin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmaqdadır.

Orta Asiyadakı münaqişə bölgələrindən biri də Çinin işğalı altında olan Şərqi Türküstandır. Şərqi Türkistan türklərin qədim məskunlaşma yerlərindən biridir və türk millətinin tarixi mənşəyi

baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tarix boyu müxtəlif türk sülalələrinin hakimiyyəti altında olan bölgə 19-cu əsrin son dövründə Çin işğalına məruz qalmış, 1931-ci ildə qiyam qaldıran Şərqi Türküstan xalqı 1944-cü il, noyabrın 12-də müstəqil dövlət qurmağa müvəffəq olmuşdur. Lakin 1949-cu ildə kommunist Çin rəhbərliyi yenidən Şərqi Türküstanı işğal etmişdir. 1949-cu ildən Çin hakimiyyəti altında olan Şərqi Türküstan Çin administrasiyası tərəfindən çox sərt şəkildə idarə olunur. Yeraltı sərvətləri və xüsusilə neft ehtiyatları baxımından çox zəngin olan Şərqi Türküstan Çin əhalisinin məskunlaşdığı ərazi kimi istifadə olunur (Dövlət, 1992), digər tərəfdən isə Çin tərəfindən həyata keçirilən çox sərt doğum nəzarəti siyasətinə məruz qalır. Uyğurlar Çinin daxili bölgələrinə köçürülür, assimilyasiyaya məruz qalırlar. Çin Xalq Respublikasının ən inkişaf etməmiş bölgələrindən biri olan Şərqi Türküstan inkişaf edən texnologiya və kommunikasiya şərtlərinə baxmayaraq dünyanın ən təcrid olunmuş bölgələrindən biridir.

Kəşmir Asiya qitəsində mühüm münaqişə bölgələrindən biridir. Kəşmir Hindistan, Pakistan və Çin sərhədləri arasında yerləşən dağlıq bölgədir. 1947-ci ildə İngiltərənin müstəmləkəsi olduğu zaman müstəqil əmirliyə çevrilən Kəşmir əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olduğundan, Pakistan Kəşmir Əmirliyinin bu bölgəsini öz sərhədləri içərisinə daxil etmək istəyirdi. Lakin, Kəşmir Əmirliyinin Hindistana bağlanmaq istəyi Hindistanın bölgədəki hüquqlarını tələb etməsinə səbəb oldu (Flint, 2006., Overholt, 2008). Pakistanın Kəşmirə 22 oktyabr 1947-ci il silahlı müdaxiləsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının vasitəçilik komissiyası tərəfindən 1 yanvar 1949-cu il tarixdə dayandırıldı. Kəşmirin şimal-qərbi Pakistanın, qalan (əksər) hissəsi isə Hindistanın nəzarəti altına keçdi. 1952-ci ilin iyulunda Kəşmirə Hindistanın imzaladığı Dehli sazişinə əsasən Kəşmir ştat (Cammu və Kəşmir) hüququnda Hindistanın tərkibinə daxil oldu.

1956-cı il noyabrın 17-də Kəşmir Müəssislər Məclisinin qəbul etdiyi Konstitusiyaya görə, Kəşmir "Hindistan İttifaqının tərkib hissəsi" elan edildi. 1955, 1960, 1962, 1963-cü illərdə Kəşmir məsələsi üzrə BMT-dəki müzakirələr, Hindistan—Pakistan danışıqları nəticə vermədi. 1965-ci ilin sentyabrında baş

vermiş Hindistan—Pakistan hərbi münaqişəsi digər dövlətlərin fəal səyi nəticəsində dayandırıldı. 1971-ci ilin dekabrında yeni Hindistan—Pakistan hərbi münaqişəsindən sonra hər iki dövlət başçısının 30 iyun—3 iyul 1972-ci il tarixlərində Simla görüşündə münaqişəli məsələləri dinc yolla nizama salmaq barədə razılıq əldə edildi. 1972-ci ilin avqustunda Dehliyə baş tutmuş Hindistan—Pakistan danışıqlarına əsasən Kəşmirdə yeni nəzarət xətti müəyyən edildi.

Ərazi mübahisəsinə görə Kəşmir üç ölkəyə bölünür: Pakistan şimal-qərbə (Gilgit-Baltistan və Azad Kəşmir), Hindistan mərkəzə və cənuba (Cammu, Kəşmir vadisi və Ladax bölgələri) və Çin Xalq Respublikası şimal-şərqə (Aksai Çin və Trans-Karakorum traktları) nəzarət edir. Hindistan, Saltoro silsiləsi də daxil olmaqla, Siaçenin əksəriyyətinə, Pakistan isə Soltoronun cənub-qərb ərazilərinə nəzarət edir. Hindistan mübahisəli ərazidə 101,338 km², Pakistan 85,846 km² və Çin 37,555 km² əraziyə nəzarət edir.

Kəşmir əhalisinin 2/3-i müsəlmandır, qalan 3/1-i isə buddist və siqh inanclarına malik olan hindlilərdir. Müsəlman, buddist və siqhlər arasında əqidə fərqliliyinə görə mübarizə və çəkişmələr dünyanın diqqətinin zaman-zaman bu regiona yönəlməsinə səbəb olur.

Əhalisinin etnik tərkibinin 73%-ni sinqala, 7%-ni Şri-Lankalı moor, 5%-ni Hindistan tamilləri, 4%-ni Şri-Lanka tamillərin təşkil etdiyi Seylon 1947-ci il oktyabrın 14-də Böyük Britaniyadan müstəqillik qazandı və 1972-ci ildə adını Şri-Lanka olaraq dəyişdi. Ölkə əhalisinin din baxımından buddistlər 69%, müsəlmanlar 8%, hinduslar 7%, xristianlar 6% və digər dinlərin nümayəndələri 10% -ni təşkil edir. Seylon hökuməti 1956-cı ildə Sinqali dilini rəsmi dil kimi qəbul etmişdir. Azlıq olan tamillər bu qərara məhəl qoymadıklarını əsas gətirərək etiraz etməyə başlamışdır. 1958-ci ildə ilk Tamil üsyanı ilə başlayan münaqişələr bu regionda sabitliyi təhdid edir. Müxtəlif etnik və dini problemlər də ortaya çıxdı və 1983-cü ildə, xüsusilə tamil əsillilərin ayrıca dövlət qurmağa başladığı vətəndaş müharibəsi bölgəni dünyanın qaynar nöqtələrindən birinə çevirdi. Hindistanın baş naziri Raciv Qandinin 1991-ci ildə, ölkənin cənubunda tamil

olduğu iddia edilən bir şəxs tərəfindən intihar hücumu nəticəsində öldürülməsi və ondan sonrakı daxili qarşıdurmalar Şri Lankanın müharibə zonasına çevrilməsinə səbəb oldu. Tamil partizanları ilə Şri-Lanka hökuməti arasında 25 ildir davam edən qarşıdurmada 100 minə yaxın insan həyatını itirib. Tamil partizanları daha çox insanın zərər görməsinin qarşısını almaq üçün 2009-cu ilin mayında Şri-Lanka hökumətinə qarşı mübarizəni dayandırmalı oldular.

6.4. Afrika

Tarixi səbəblərə görə Afrika qitəsində qruplar və etnik fərqlər dinamikdir ki, bu da böyük ölçüdə regional sülhü təhdid edir (Dunn, 2005). Afrika qitəsində münaqişə nöqtələrindən biri Sudanın Darfur bölgəsidir. Sudan 1956-cı il yanvarın 1-də Böyük Britaniyadan müstəqilliyini əldə edib. Darfur, paytaxt Xartumdan 1300 km qərbdə yerləşən bir bölgədir. Yerli və ərəb tayfalarının heyvandarlıqla məşğul olduğu bölgədə quraqlığın təsiri ilə su ehtiyatlarının və otlaqların paylaşılması ilə bağlı qarşıdurmalar daha da böyümüşdür. Ərəb tayfalarının bölgədəki gücünü və təsirini azaltmağa çalışan “Cəncavidlər” kimi tanınan hökumətin dəstəklədiyi silahlı dəstələr 2003-cü ildən Qərbi Darfurda fəaliyyətə başlayıb. Buna cavab olaraq bölgədəki ərəb tayfaları Sudan Azadlıq Ordusu (SLA) və Ədalət və Bərabərlik Hərəkatını yaradaraq Cəncavid milislərinə və hökumət qüvvələrinə qarşı silahlı mübarizəyə başladılar. Bu münaqişələrdə 6 milyonluq Darfur əhalisinin 2,4 milyonu birbaşa təsirə məruz qalmış və humanitar yardıma ehtiyacı olan, məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş, yüz minlərlə insan həlak olmuşdur. Hazırda 1,5 milyon insan yerləşdirildiyi qaçqın düşərgələrində yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır.

Sudanda baş verən bir qarşıdurma şimal-cənub qarşıdurmasıdır. Şimal-cənub qarşıdurmasının tarixi XIX əsrdən başlayır. 1899-cu ildə bağlanmış Misir-Britaniya müqaviləsinə uyğun olaraq uzun müddət Sudanı bu iki dövlət birgə idarə etmişdir. Əslində isə Sudana britaniyalılar nəzarət edirdilər. Britaniya müstəmləkəçiləri burada öz mövqelərini möhkəmlətmək

üçün cənubda yaşayan xristian və animist Afrika qəbilələri ilə şimalda yaşayan müsəlman ərəblər arasında münasibətləri daim gərginləşdirirdilər. 1952-ci il Misir inqilabından sonra rəsmi Qahirə Sudan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanıdı. Sonrakı illərdə Sudanda parlament seçkiləri keçirildi, dövlət təsisatları yaradıldı, Misir və Britaniya qoşunları ölkə ərazisindən çıxarıldı.

1956-cı il yanvarın 1-də Sudanın dövlət müstəqilliyi elan edilən vaxt ölkədə Şimal-Cənub qarşudurması artıq başlamışdı. Uzun illər davam etmiş silahlı münaqişə 1972-ci ildə Efiopiyanın paytaxtı Əddis-Əbəbədə sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə uyğun olaraq, Cənuba daxili idarəetmə məsələlərində muxtariyyət verildi. Lakin 1983-cü ildə yaradılmış Cənubi Sudan Xalq Azadlıq Hərəkatı və onun hərbi qanadı olan Sudan Xalq Azadlıq Ordusu mərkəzi Xartum hökumətinin qüvvələrinə qarşı hərbi əməliyyatları bərpa etdi. Buna formal səbəb kimi Sudan hökumətinin Cənubun inzibati-ərazi bölgüsünü dəyişdirməsi və burada şəriət normalarını tətbiq etməsi göstərilirdi.

Qonşu ölkələrin, xüsusilə, Efiopiya və Uqandanın cənublulara geniş dəstək verməsi vətəndaş müharibəsini daha da qızıdırırdı. 20 ildən çox davam etmiş silahlı qarşudurmanın gedişində tərəflərdən heç biri digərinə üstün gələ bilmədi. 2002–2004-cü illərdə Şimalla Cənub arasında aparılmış danışıqlar 2005-ci ilin yanvarında Keniyanın paytaxtı Nayrobidə hərtərəfli sülh sazişinin imzalanması ilə nəticələndi. Bu sənəd ölkədə vətəndaş müharibəsinə formal olaraq son qoydu.

Hərbi əməliyyatların gedişində iki milyon sudanlı həlak olmuş, təxminən dörd milyon nəfər qaçqın düşmüşdür. Sazişin şərtlərinə görə, Cənuba altı il müddətinə geniş muxtariyyət verilir, sonra isə bu ərazinin statusu referendumla çıxarılır. Ölkənin parçalanması ehtimalı siyasi qüvvələr arasında qarşudurmaya səbəb oldu. Ancaq rəsmi Xartum hesab edirdi ki, davamlı müharibə şəraitində Cənubla bir yerdə yaşamaqdansa sülh bağlayıb ayrılmaq yaxşıdır. Onsuz da Şimalla Cənubu birləşdirən cəhətlər onları ayıran cəhətlərdən çox deyil.

Qərbi Saharanın müstəqilliyi uğrunda İspaniyaya qarşı mübarizə aparan Polisario Cəbhəsinin (PC) fəaliyyəti nəticəsində 1976-cı ildə İspaniya Qərbi Saharadan çəkilməyə razılıq verdi. İspaniya Qərbi Saharadan çəkiləndə Mərakeş və Mavritaniya bu torpaqları işğal etdi. Beləliklə, Qərbi Saharanın müstəqilliyini əldə etmək üçün İspaniyaya qarşı qurulan Polisario Cəbhəsinin yeni hədəfi Mərakeş və Mavritaniya oldu. Mərakeş və Mavritaniya Qərbi Sahara üzərində suverenlik iddialarını 1974-cü ildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə daşdı və 1975-ci ildə onun tövsiyəsi ilə Mərakeşin Qərbi Sahara ilə tarixi əlaqələri olduğuna, lakin bu ölkədə heç bir suverenlik hüququ olmadığına qərar verdi. 1978-ci ildə Mavritaniyanı Qərbi Saharadan çıxmağa inandıran PC, 1975-1991-ci illərdə Mərakeşlə mübarizə apardı. Mərakeşin PC-nin Qərbi Saharadan müstəqillik tələbinə qarşı çıxmasının əsas səbəbi onun Qərbi Saharada davam edən hökmranlığının Mərakeş millətçiliyi və krallığın legitimliyinin qorunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsidir. Bölgənin fosfat yataqları və balıqla zəngin su hövzəsinin olması, bölgədə neft yataqlarının olduğu təxmin edilməsi Mərakeşin Qərbi Saharaya nəzarət etmək istəməsinin digər səbəbləri arasındadır. İndi Sahara Ərəb Demokratik Respublikası kimi tanınan Qərbi Sahara faktiki olaraq Mərakeş tərəfindən idarə olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nəzarəti altında Qərbi Saharanın Mərakeşdən ayrılması ilə bağlı referendumun keçirilməsi istənilsə də, ona nail olunmadı (Gürsələr, 2007).

Yoxlama sualları

1. Dünyadakı münaqişə bölgələrini təsvir edin.
2. Münaqişələrə hansı amillər səbəb ola bilər?
3. Etnik problemlər necə həll edilə bilər?
4. Qafqazda baş verən münaqişələr hansılardır?
5. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi necə yaranmışdır?
6. Orta Asiyada baş verən münaqişələrə nələr səbəb olmuşdur?
7. Afrikada baş verən münaqişələr hansılardır və səbəbini izah edin.

Fəsil 7

Dəyişən Dünya, Yaxın Şərq və Türkiyə

- Dünya
- Yaxın Şərq
- Türkiyə

Dəyişən Dünya, Yaxın Şərq və Türkiyə

7.1.Dünya

1950-ci illərdən bu günə qədər dünyada baş verən dəyişikliyi araşdırmaq gələcək üçün də mühüm ipucları verəcəkdir. 1950-ci illərin dünyası siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət baxımından nəzərdən keçirildikdə və bugünkü vəziyyətlə müqayisə edildikdə, əhəmiyyətli fərqlərin olduğu məlum olur. 1950-ci illərdə dünya dövlətlərinin idarəetmə üsullarını göstərən xəritə 2000-ci illərin əvvəllərindəki eyni vəziyyəti göstərən xəritə ilə müqayisə edildikdə bu daha yaxşı başa düşüləcək (bax: xəritə 7 və xəritə 13). Dünyanın İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından dərhal sonra siyasi və iqtisadi cəhətdən yenidən formalaşmağa başladığı anlaşılır. Bu formalaşma ilk dəfə ikiqütblü dünya adlanır və ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qərbi Bloku və SSRİ-nin rəhbərlik etdiyi Şərqi Bloku kimi müəyyən edilir (Dəmir Pərdə ölkələri və ya Varşava Paktı) (Dodds, 2007) (xəritə 23). Bu proses 1970-ci illərdə adətən Afrika və Asiyada müstəmləkəçilikdən qurtulan və müstəqillik qazanan Üçüncü Dünya ölkələrinin iştirakı ilə yeni miqyas aldı (Dodds, 2007). İlk növbədə, İkinci Dünya Müharibəsində dağıdılan Avropa özünü bərpa etmək üçün böyük bir inkişaf prosesinə başladı. İkinci Dünya Müharibəsində birbaşa iştirak etməyən, hər an müharibəyə girəcəkmiş kimi istehsalı davam etdirən ABŞ, müharibənin sonunda Avropa ölkələrinə verdiyi Marşal Yardımı adlı kreditlərlə Avropanın inkişafına dəstək vermişdir. Bundan başqa, Fransa, İngiltərə və Almaniya kimi bəzi Avropa ölkələrinin liderləri İkinci Dünya Müharibəsinin iztirab və dağıntılarının yenidən baş verməməsi üçün təşəbbüslərə

başladığı da məlumdur. Avropa dövlət xadimlərinin bütün dünyada, xüsusilə də Avropada sülh mühitinin qalıcı olması üçün göstərdikləri səylər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaranmasına səbəb olarkən, digər tərəfdən Avropanın 27 ölkəsinin iştirakı ilə Avropa Birliyinə aparan prosesə də start verdi.

1950-2000-ci illər arasında Avropada baş verən siyasi dəyişikliklər diqqətlə araşdırıldıqda gözlənilməz bir vəziyyətin ortaya çıxdığı məlum olur. 1950-ci illərdə məqsədi Atlantik okeanı sahillərinə çıxmaq olan Varşava Paktı öz təsirini Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə yaymışdı. Maraqlıdır ki, 1960-70-ci illərdə sonsuza qədər davam edəcək kimi görünən ikiqütblü dünya 1990-cı illərin əvvəllərində yerini qlobal düzənə buraxdı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı siyasi dəyişikliklərdən biri də müstəmləkəçi dövlətlərin müstəmləkələrini itirməsi, keçmiş müstəmləkələrin isə birər-birər müstəqillik qazanmaları ilə xarakterik idi. Müstəmləkələr bəzi hallarda müstəmləkəçi dövlətlərin könüllü şəkildə geri çəkilməsi ilə müstəqillik qazansa da, bəzi hallarda bu, uzun sürən mübarizələrin (Hindistan, Rodeziya-Zimbabve kimi) və soyqırırma qədər aparan müqavimətin (Əlcəzair) nəticəsində baş vermişdi. Xüsusilə Afrika ölkələrinin müstəqillik qazanması Afrika qitəsindəki bəzi ölkələrin aclıqla üzləməsinə səbəb olan bir prosesə start vermişdi. Bəzi Afrika ölkələrində isə Ruanda timsalında olduğu kimi, soyqırırma nəticələnən sonsuz vətəndaş müharibələri başlatmışdı (Taylor, 2007: Dunn, 2005).

1990-cı illərdə SSRİ-nin parçalanması ilə yaranan 15 müstəqil dövlətlə Avropa yenidən formalaşdırılarkən, digər tərəfdən Yuqoslaviyanın parçalanmasına səbəb olan 20-ci əsrin son illərində vətəndaş müharibəsi ilə nəticələnən “etnik təmizləmə” adlı yeni bir proses yaşandı (Taylor, 2007). Yaxın Şərqdə neft ehtiyatlarına nəzarət məqsədi daşıyan hakimiyyət mübarizələri ilk olaraq 1-ci Körfəz Müharibəsinə səbəb olarkən, 11 sentyabr terror aktları terroru qlobal miqyasda daşdı. 11 sentyabr terror hücumları ilə başlayan prosesin sonunda yaşanan hadisələr II Körfəz böhranına yol açdı. Bu dövrdə İranın nüvə fəaliyyəti dünya ictimaiyyətinin, xüsusən də ABŞ-ın diqqətini regiona yönəltdi. II

Körfəz böhranından sonra ABŞ və müttəfiqlərinin İraqda apardığı hərbi əməliyyatlar və Suriyanın terrora dəstək verən ölkələr sırasında ABŞ-ın hədəfinə çevrilməsi Yaxın Şərqdə yeni güc balanslarının formalaşmasına zəmin yaratdı.

İkiqütblü dünyanın tərəflərindən biri olan Varşava Müqaviləsi Təşkilatının dağılması ilə ortaya çıxan siyasi dünya görüşünü anlamaq üçün zamanla baş verən dəyişikliklər diqqətlə araşdırılmalıdır. Varşava Müqaviləsi Təşkilatı SSRİ-nin rəhbərlik etdiyi kommunizm blokunun hərbi, siyasi və iqtisadi birliyidir. Varşava Müqaviləsi Təşkilatı kapitalizmin dünyada, xüsusən də Avropa və Şərqi Avropada yayılmasının qarşısını almaq üçün yaradılmışdır. SSRİ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ləğv edildikdən sonra keçmiş Varşava Müqaviləsi Təşkilatı üzvü olan Latviya, Slovakiya, Sloveniya, Rumıniya və Çexiya kimi bəzi ölkələr Qərb Blokunun hərbi qanadı olan NATO-ya üzv oldular. Varşava müqaviləsinə daxil olduğdan sonra SSRİ-nin peyki olan Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa kimi bəzi Şərq Bloku ölkələrinin iqtisadi və siyasi birlik olan Avropa Birliyinə üzvlüyü Avropadakı siyasi dəyişikliyi başa düşmək baxımından diqqətəlayiq nümunələrdir.

Yaşadığımız əsrin əvvəllərində iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət baxımından bütün dünyanı bürüyən daha bir proses (qloballaşma meylləri) baş verdi. İqtisadi qloballaşmanın yaratdığı kapital hərəkətliliyi və beynəlxalq sərmayəni ölkələrinə cəlb etmək istəyən inkişaf etməkdə olan ölkələrin həyata keçirdiyi tənzimləmələr onların atdıqları ilk addımlarından biridir. Bu baxımdan ən tipik nümunələrdən biri Kommunist Partiyasının hakimiyyəti altında olan Çinin dünyada ən böyük xarici kapital axınını cəlb etməklə 21-ci əsrdə dünya kapitalizminin ən böyük emalatxanasına çevrilməsidir (Taylor, 2007).

21-ci əsrin ikinci onilliyində bütövlükdə dünyanı idarəçilik baxımından araşdırdıqda, 20-ci əsrin əvvəllərindəki vəziyyətin tamamilə dəyişdiyi başa düşülür. Xəritə 11-dən göründüyü kimi, 20-ci əsrin əvvəllərində dünyada aşağıdakı idarəetmə üsulları üstünlük təşkil edirdi: ənənəvi monarxiya, avtokratiya, qeyri-müstəqil dövlətlər və ümumilikdə dövləti olmayan bölgələr.

Müasir dünyada (xəritə 7-yə bax) isə çoxpartiyalı demokratiya ümumilikdə üstünlük təşkil edir. 1900-cü illərin əvvəllərində ən çox yayılmış idarəetmə formaları olan ənənəvi monarxiya və avtokratiya məhdud bölgələrdə qalmış, müstəmləkə və dövləti olmaya regionlar isə demək olar ki, mövcud deyildir.

7.2. Yaxın Şərq

“Onlar özlərini idarə edə bilmirlər, onları təmsil etmək lazımdır.

Karl Marks (Səid, 2003)

Yaxın Şərq də İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatması ilə ortaya çıxan yeni siyasi yenidənqurmada öz payını aldı. 1930-cu illərdə Yaxın Şərqin müstəqil dövlətləri Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Misir idi (bax: xəritə 12). 1971-ci ildə Bəhreyn, Oman, Qətər və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin müstəqillik əldə etməsi ilə bütün Yaxın Şərq ölkələri müstəmləkəçilikdən qurtulub müstəqil dövlətlərə çevrildi. Yaxın Şərqdə zaman-zaman baş verən hərbi çevrilişlərə baxmayaraq inzibati gücünü xalqdan və konstitusiyadan alan, prezidentin xalq tərəfindən seçilməsi nümunəsi ilə Türkiyə Cümhuriyyətindən tutmuş, mütləq monarxiyanın hökm sürdüyü Səudiyyə Ərəbistanına qədər geniş bir idarəetmə üsulunu görmək mümkündür. Məhdud demokratiya tipli idarəetmə üsullarının ümumiyyətlə üstünlük təşkil etdiyi Yaxın Şərqdə dini, məzhəb və etnik ayrı-seçkiliyin təsirli olduğu, dini və ya etnik azlıqlara mənsub olanların idarəetmə gücünə sahib olduğu siyasi quruluş diqqəti cəlb edir. Bölgənin bir tərəfində siyasi sistem baxımından həm mütləq monarxiya (səltənət), oliqarxik (Səudiyyə ailəsi) və teokratik (şəriət) dövlət quruluşunun bir yerdə olduğu Səudiyyə Ərəbistanı Məlikliyi, digər tərəfində isə prezidentinin xalq tərəfindən seçiləcəyi qurum və qaydalarının bütövlükdə fəaliyyət göstərdiyi Türkiyə Cümhuriyyəti mövcuddur.

Yaxın Şərq ölkələrinin 1950-ci ildən 2010-cu ilə qədər olan idarəetmə tərzini bütövlükdə təhlil edilərək bugünkü region ölkələri ilə müqayisə edildikdə, Türkiyənin Yaxın Şərqdə ən qabaqcıl

demokratiya nümunəsini təmsil edən ölkə olduğu məlum olur. Ancaq Türkiyənin bu prosesdə rejimin davamlılığı baxımından əhəmiyyətli təhlükələrin öhdəsindən gəldiyini də görürük. Bu prosesin əvvəlində o, 1960 və 1980-ci illərdə iki dəfə hərbi çevrilişə məruz qalmış, ordunun göstərişi ilə siyasi arena formalaşdırılmağa çalışılmış və ya da hökuməti istefa verməyə məcbur edilmişdir. Türkiyədən başqa Yaxın Şərq ölkələrində əsas idarəetmə formaları qəbilə monarxiyası, bir qrupun üstünlük təşkil etdiyi tək partiya və dini qrupun təşəbbüsü əlində saxladığı məhdud demokratiyadır. Ümumiyyətlə, xalqın hakimiyyəti və rifahı əvəzinə bir qrupun hökmranlığı və effektivliyinin (maraqlarının) Yaxın Şərq ölkələrində demokratiya tələblərini ifadə etmək üçün istifadə edilən “ərəb baharı” kimi tanınan prosesə gətirib şaxartdı. Yaxın Şərqlin hər bir ölkəsinin özünəməxsus sosial, mədəni və iqtisadi problemləri var. Bu, nəzərdən qaçırılmaması lazım olan bir həqiqətdir (Falah, 2011). Buna görə də, bir ölkənin şərtləri digərləri ilə müqayisə edildikdə əhəmiyyətli fərqlər görünür, lakin bəzi ümumi cəhətlərin də olduğu nəzərə çarpır (Ghanem, 2011). Gənc əhalinin çoxluğu, imkanların qeyri-bərabərliyi, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, bəzi əhali qruplarının özlərinin diqqətdən kənar qaldıqlarını, digərlərinin isə qorunduğuna inanması, avtoritar siyasi sistem, qəbilə quruluşu, korrupsiya və rüşvətxorluğun geniş yayılması, İsrailə qarşı aparılan siyasətin insanların gözləntilərini qarşılamaması ümumi problemlər arasında sayıla bilər. (Fayad, 2011).

2010-cu ilin sonu və 2011-ci ilin əvvəlində Yaxın Şərq ölkələrinin küçələrində ilk etirazların görünməsindən sonra müxtəlif ölkələrdə yüz minlərlə ərəb küçələrə axışaraq, korrupsioner və diktatura rejimə son qoyulmasını tələb edib. Əslində, ərəb dünyasında köklü dəyişikliklərə zəmin yaratmaq və əvvəlki dövrlə müqayisədə nəhəng sosial transformasiyaya səbəb olacaq bir prosesi başlatmaq baxımından inqilabi olan bu hərəkət “Ərəb baharı” adlandırılıb. Bu hərəkət inkişaf edən kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dəyişən dünyada daha bərabər siyasət, sabit iqtisadiyyat və optimist mühit tələblərinin əksi idi. Bu, onların sabit iqtisadiyyat və optimist mühit tələblərinin

yansıması idi. Xüsusilə, Liviyada yaşananlar və Suriyada xalqın tələblərini yerinə yetirmək əvəzinə hadisələri güc yolu ilə yatırmaq istəyi köklü dəyişiklik tələblərinin təzahürü kimi nəzərə alınmalı və “Ərəb baharı” əvəzinə “Ərəb İnqilabı” adlandırılmalıdır.

7.2.1. Kəpənək effekti: Məhəmməd Buazizi və Ərəb baharı

“Kəpənək effekti” nəzəriyyəsi 1963-ci ildə Edvard N. Lorens kompüter vasitəsilə havanın proqnozunu simulyasiya etmək üçün bəzi məlumatları kompüterinə yükləyir. Lorens ilk hesablamada 0,506127 kəmiyyətini ilkin məlumat kimi istifadə edir. İkinci hesablamada isə 0,506 kəmiyyətindən istifadə edir. Bu iki rəqəm arasındakı təxminən 1/1000 (mində bir), yəni bir kəpənəyin qanad çırpmasının yaratdığı küləklə ekvivalent olan fərq olmasına baxmayaraq, proses daxilində ikinci hesablama birinci hesablamaya nəzərən çox fərqli nəticələr verdi.

Lorensin bu kəşfi dünyadakı bütün hadisələrin və həyatın özünün müəyyən bir qanunauyğunluğa tabe olması ilə əlaqədar məlum olan bütün faktları kökündən sarsıtdı. İş əsnasında Lorens bir şeyi anladı: onun modeli nə qədər güclü olsa da, gələcəkdə baş verəcək hər hansı bir hadisəni dəqiqliklə proqnozlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Doğrudur, hər sistemdə səhvlər ola bilər, ancaq bu sistemdəki səhvlər böyük və global məsələlərə yol açmaq iqtidarına malikdir. Qıyası, nəticələr ilk məlumatlardan və şərtlərdən asılıdır.

Lorens Kəpənək effektini belə izah edir: “Amazon meşələrində bir kəpənəyin qanad çırpması ABŞ-da fırtına baş verməsinə səbəb ola bilər.” Bu cümlə, kəpənəyin qanadlarının atmosferdə bir qasırganın yolunu gec, ya tez dəyişdirə biləcək kiçik dəyişikliklər yaratması və ya başqa bir yerdə bir qasırganın meydana gəlməsini gecikdirməsi, sürətləndirməsi, hətta qarşısını alması fikrini ifadə edir.

Kəpənək qasırgaya güc vermir və ya birbaşa qasırga yaratmır, ancaq bu termin kəpənəyin qanadlarını çırpmasının qasırgaya səbəb ola biləcəyi mənasına gəlir: Kəpənək qanadlarını çırpmasaydı, sistemin orbiti çox fərqli ola bilərdi. Başqa sözlə, hər şey

bir-birinə təsir edir və bu həyatın təməlını təşkil edən bir sikldır. Lorens haradasa bir kəpənəyin qanad çırpmasının hava proqnozunu əbədi olaraq dəyişdirə biləcəyini söyləyirdi.

Siyasi coğrafiyada çox uzun müddət istifadə edilə bilən "Kəpənək Effekti"nin ən gözəl nümunəsi, pis rəftara etiraz olaraq özünü yandıran tunisli səyyar satıcı Məhəmməd Buazizinin ölümü ilə başlayan və Ərəb Baharı adlanan silsilə hadisələrdir. Mohammed Bouazizi 2010-cu il dekabrın 17-də özünü yandıranda onun yalnız bir məqsədi var idi, ona olunan pis rəftara etiraz etmək. Məhəmməd Buazizinin özünü yandırması və ölümü ilə başlayan hadisələrlə o günlərdə Yaxın Şərq və Ərəb Dünyası ilə maraqlananların ağına da gəlməyən bir vəziyyəti ortaya çıxartmışdı. Bu gündən dönüb geriye nəzər saldıqda, Yaxın Şərq və ərəb dünyasının siyasi baxışının 16 dekabr 2010-cu ildəki baxışdan çox fərqli olduğu anlaşılır. Tunisdə hakimiyyət dəyişdi, Misirdə Hüsnü Mübarək hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, seçkilər keçirildi, seçilmiş prezident çevrilişlə vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı, Liviyada dövlət başçısı döyülərək öldürüldü, Suriya vətəndaş müharibəsi başladı, İraq və Suriyada meydana çıxan İraq Şam İslam Dövləti (İŞİD) təşkilatı cəhalət dövründə belə baş verməmiş qırğınlar törədib, Bəhreyyədə nümayişlər keçirilib, Yəməndə prezident dəyişdirilib, hakimiyyətdən istifadə ilə bağlı müzakirələr aparılaraq, Yəməni az qala vətəndaş müharibəsi həddinə çatdırdı. Yəmənin şimal bölgələrində yaşayan azlıq qruplarından olan husilər hazırkı iqtidara qarşı üsyan edərək hakimiyyəti ələ keçirdilər. Suriya və ABŞ İraq və Suriyada fəaliyyət göstərən DEAS və ya İŞİD-ə qarşı demək olar ki, müttəfiq olublar. Bir sözlə, Yaxın Şərq və ərəb dünyası qaynayan qazana çevrilib. Xülasə, tunisli alverçi Məhəmməd Buazizi ona edilən təhqirlərə etiraz etmək üçün özünü yandıranda heç kim nəticələrin Yaxın Şərqi və ərəb dünyasını dalğalar içində süpürəcək "Kəpənək effekti" yaradacağını bilmirdi və ya proqnozlaşdırma bilməzdi.

Tunisli alverçi Mohamed Bouazizi 2010-cu il dekabrın 17-də ona edilən pis rəftara etiraz olaraq özünü yandırmasıyla başlayan etirazlar qısa zaman ərzində Şimali Afrika və Yaxın Şərq ölkələrinə yayıldı. Tunisdə alverçinin öz vəziyyətinə etiraz etmək

üçün 2010-cu ildə başlayan və sürətlə yayılan nümayişlərin nəticəsində Tunis, Misir və Yəməndə rəhbərlik dəyişdi, ya da dövlət başçıları ölkəni tərk etməli oldu. Liviyada vətəndaş müharibəsindən sonra prezident Müəmmər Qəddafi hakimiyyətdən devrildi və 20 oktyabr 2011-ci ildə üsyançılar tərəfindən öldürüldü. Bəhreyn və Suriyada hökumətə qarşı böyük etirazlar oldu və bu ölkələrin dövlət başçıları xalqın tələblərini nəzərə almaqdansa, nümayişləri yatırmaq üçün silahdan istifadə etməyə üstünlük verdilər. Əlcəzair, İraq, İordaniya, Mərakeş və Omanda izdiham küçələlə axışdı. Küveyt, Livan, Mavritaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Sudan və Qərbi Saharada hökumətlərinin həyata keçirdiyi siyasətə etiraz olaraq geniş xalq kütləsinin iştirakı ilə nümayişlər keçirildi.

Müstəqilliyini əldə etdiyi 1956-cı ildən, xalqın demokratiya tələbləri nəticəsində hökumət dəyişikliyə uğradığı 2010-cu ilə qədər cəmi iki dövlət başçısı tərəfindən idarə olunan Tunis, demokratiya tələbləri ilə geniş xalq kütləsinin meydanlara üz tutmaları ilə bu prosesin başlanğıc nöqtəsi olmuşdu. Bu nümayişlərin sonunda 23 il Tunis prezidenti vəzifəsini icra edən Zeynel Abidin Əli ölkəsini tərk edərək Səudiyyə Ərəbistanına sığınmaq məcburiyyətində qalmışdı.

1922-ci il yanvarın 28-də Böyük Britaniyadan müstəqilliyini qazanan Misir 1953-cü il iyunun 18-də respublika elan edilmiş, 1956-cı il iyunun 23-də isə Camal Əbdül Nasir dövlət başçısı olmuşdur. Əbdül Nasirin ölümündən sonra prezidentliyə gətirilən Ənvər Sədat hərbi mərasimdə öldürüldü və Hüsnü Mübarək dövlət başçısı təyin edildi. Sosial və iqtisadi quruluş baxımından balansın olmadığı Misirdə rifah səviyyəsinin bölgüsündə ciddi fərqlər var və 106 milyonluq əhali arasında 2000 ailənin illik gəliri 35000 Misir funtu, 4 milyondan çox adamın gəliri isə 200 Misir funtudur. Misir, 2011-ci ildə Hüsnü Mübarək xalq etirazlarının nəticəsində idarəetməni orduya təhvil verərək hakimiyyətdən gedənə qədərki 55 illik müddət ərzində cəmi üç dövlət xadimi tərəfindən hərbi diktatura ilə idarə olunub.

“Ərəb Baharı” kimi tanınan prosesdə Hüsnü Mübarək 2011-ci il fevralın 11-də vəzifədən getdikdən sonra 2012-ci ildə Misirdə

azad seçkilər keçirildi və Məhəmməd Mursi 2012-ci il iyulun 1-də Misirin prezidenti oldu. Misir ordusu 3 iyul 2013-cü ildə çevriliş edərək hökuməti ələ keçirdi və iki mərhələli seçki prosesinin nəticəsində prezidentliyə gətirilən Məhəmməd Mursi vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Bunun üzərinə bir tərəfdən çevrilişi dəstəkləyənlər, digər tərəfdən seçki prosesinin sonunda prezident olan Mursinin yenidən vəzifəsinə qaytarılmasını tələb edənlər küçələrə axışdı. Ərəb baharı ilə başlayan demokratiya tələblərinin hərbi çevrilişlərlə kəsildiyi bir prosesə girildi.

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Liviya italyanlar tərəfindən işğal edilmiş, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra İngiltərə və Fransanın hökumranlığı altında olmuş və 1951-ci ildə müstəqilliyini əldə etmişdir. Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bir müddət kral tərəfindən idarə olunan Liviyada 1969-cu ildə Müəmmər Qəddafi bir qrup zabitlə birlikdə krala qarşı çevriliş edərək ölkənin idarəçiliyini öz üzərinə götürmüşdü. Tunis və Misirdən sonra hakimiyyətə etiraz olaraq nümayişlər təşkil edən xalqa qarşı Qəddafinin zorakılığından sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən, 18 mart 2011-ci il axşam saatlarında Fransa, Böyük Britaniya və ABŞ-ın liderliyi ilə Liviyaya qarşı havadan hərbi əməliyyata başlandı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının dəstəyini alan etirazçıların idarəetməni ələ keçirmək üçün Qəddafinin ordu hissələri ilə toqquşmasından sonra Liviyada vətəndaş müharibəsi başladı. Müxalifət 2011-ci il avqustun sonunda şəhərdən-şəhərə keçərək Qəddafini hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və müxalifətin yaratdığı hökumət bir çox ölkələr, xüsusilə də qonşu ərəb ölkələri tərəfindən tanındı.

1946-cı ildə Fransadan müstəqilliyini əldə edən Suriyada hökumət 1970-ci ildə Baas Partiyası və Hafiz Esad ailəsinin əlinə keçdi. Hafiz Əsəd hakimiyyəti dövründə həm ölkənin daxili işlərində, həm də xarici siyasətdə mövcud qüvvələr balansını həmişə nəzərə alırdı. Nəticədə o, gah kapitalist dünyası ilə birgə hərəkət edir, gah da kommunist SSRİ siyasətinin davamçısı və icraçısına çevrilirdi. 2000-ci ildə Hafiz Əsədin vəfatı ilə onun oğlu Bəşər Əsəd prezidentliyə gətirildi. Suriyada idarəçiliyi əlində saxlayan Baas Partiyası sosializmi və ərəb millətçiliyini ön plana

çıxaran bir siyasət mənimsemişdir. Baas Partiyası dünyəvi bir hərəkət olaraq başladı, lakin xalqın dəstəyini qazanmaq üçün Baas anlayışı və missiyası İslam dinindən fərqli olmadığı nöqtəyə gəldi. Burada diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, Suriya əhalisinin 74%-i sünni müsəlman olsa da, ələvi də adlandırılan şiə qruplaşması rejimdə üstünlük təşkil edir (Whitaker, 2009). Suriya müxtəlif ölçülü etnik və dini qruplar arasında ardıcıl təbəqələşmə sisteminin mövcud olduğu, bir-birinə sədaqətin dövlətə sədaqətdən daha önəmli olduğu, sədaqət və həmrəyliyin ön plana çıxdığı bir ölkədir. Ərəb baharı prosesində nizamın dəyişdirilməsi tələblərinə ən şiddətli reaksiyanı verən Bəşər Əsəd gücünü Baas Partiyasından alır.

Yəmən 1918-ci ildə Şimali Yəmən və 1967-ci ildə Cənubi Yəmən müstəqillik əldə etdikdən sonra 1990-cı ildə vahid dövlət oldu. Şimali və Cənubi Yəmənün birləşməsi ilə 1978-1990-cı illərdə Şimali Yəmənün prezidenti olmuş Əli Abdullah Saleh yeni qurulan Yəmən dövlətinin dövlət başçısı təyin edildi. Yəmən ərəb dünyasının ən yoxsul ölkələrindən biridir, işsizlik 35%-ə çatır. İşsizlik, korrupsiya və iqtisadi qeyri-sabitliyin təsirlərinin görüldüyü Yəmən də, Tunisdə başlayan və başda Şimali Afrika olmaqla Ərəb Dünyasında yayılan etirazlardan nəsibini almışdır. 1978-ci ildə Şimali Yəmənün prezidenti olan Əli Abdullah Saleh 1990-cı ildən Birləşmiş Yəmənün prezidentidir. Müxalifətin hökumətə qarşı etiraz hərəkətlərinin başlaması ilə öz tərəfdarlarını səfərbər edərək hökumətə dəstək nümayişləri Yəməndə hökumət tərəfdarları ilə müxalif qruplar arasında qarşıdurmalara yol açdı. Bu qarşıdurmalar zamanı yaralanan prezident Saleh seçkilərdə namizəd olmayacağını bəyan etdi. Yəməndə baş verən hadisələr zamanı Yəmənün qonşu ölkəsi olan Səudiyyə Ərəbistanı müxalifət hərəkətlərini yatırmaq üçün Əli Abdulla Salehi açıq şəkildə dəstəkləmişdi.

Fars körfəzindəki adada yerləşən Bəhreyn Yaxın Şərqdə ictimai hərəkətlərin təsirinə məruz qalan ölkələrdən biridir. Tarixi prosesdə Fars İmperatorluğunun hakimiyyəti altında olan və 1971-ci ildə Britaniya İmperatorluğundan müstəqilliyini qazanan Bəhreyn kral tərəfindən idarə olunur. Əhalisinin əksəriyyətinin şiə

olduğu Bəhreynə 2011-ci ilin fevral ayında Ərəb Dünyasındakı hərəkatlardan təsirlənən şiə müxalifətin islahat tələbləri ilə başlayan ictimai hərəkat Səudiyyə Ərəbistanının müdaxiləsi ilə yatırıldı. Müəyyən illərdə Fars İmperiyasının hakimiyyəti altında olan Bəhreynə ictimai hərəkatlar yarandıqda İranın müdaxiləsi ehtimalı yarandı. İranın Bəhreynə müdaxiləsi körfəzdə qüvvələr balansının İranın xeyrinə çevrilməsinə zəmin hazırlamışdır. Bunun üzərinə Səudiyyə Ərəbistanı Bəhreynə əsgər göndərərək şiə müxalifətinin dəstəyi ilə başlayan və davam edən hadisələrin yatırılmasını təmin etdi.

7.3. Türkiyə

1950-ci illərdən bu günə qədər Türkiyədə baş verən hadisələr və onların məkana əks olunmasına nəzər salaq. 1950-ci il ümumi seçkiləri ilə hakimiyyətə gələn Demokrat Partiyası ölkənin inkişaf strategiyasını dəyişdi. Yeni dövrdə, ilk növbədə coğrafi şərait nəzərə alınmaqla, logistika siyasətində dəyişiklik edilmiş dəmir yolu əvəzinə daha çevik hərəkətliliyi təmin edən avtomobil nəqliyyatı dəstəklənmişdir. Bu siyasət dəyişikliyi sürətli urbanizasiya prosesini başlatdı və 1950-ci illərdə kənd əhalisinin sürətlə şəhərlərə doğru yönəlməsinə zəmin hazırlamışdı. Nəhayət, bugün ölkə əhalisinin təxminən 70%-i şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə yaşayır.

1960-cı il 27 may hərbi çevrilişi və 1997-ci ilə qədər davam edən çevrilişlər memorandumlarla demokratiyaya müdaxilə dövrünə qədəm qoydu. 1960-1980-ci illər arasında gənclər və fəhlə etirazları, əvvəlcə 1971-ci il martın 12-də hərbi memorandum, 1980-ci il sentyabrın 12-də isə hərbi çevrilişlə nəticələndi. 1980-ci il 12 sentyabr hərbi çevrilişindən sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisi və siyasi partiyalar ləğv edildi, partiya rəhbərləri məhkəmə qərarı ilə ya ev dustağı edildi, ya da siyasətdən uzaqlandırıldı, bəzi professor-müəllim heyəti isə universitetlərdən qovuldu. Hərbi çevriliş, memorandum kimi müdaxilələr ölkəni siyasət, iqtisadiyyat, insan haqları və sosial həyat baxımından geri aparır, xarici aləmdə nüfuzunun itirilməsinə səbəb olur. 1980-ci il

hərbi çevrilişi həm ölkə daxilində, həm də xaricdə oxşar neqativ hadisələrə səbəb oldu. Halbuki 1980-ci il hərbi çevrilişindən əvvəl xalq və gənclər sağ-sol kimi qruplara bölünmüşdü. Bu bölgü nəticəsində sağ-sol qarşıdurmaları adı altında baş verən anarxist hadisələr bir tərəfdən universitetlərdə təhsil-tədris fəaliyyətlərini yarımçıq qoymuş, digər tərəfdən isə gündəlik həyata öz təsirini göstərmişdir. Xüsusilə böyük şəhərlərdə hər gün 20-30 gənc həyatını itirirdi. Əslində, bu hadisələrin qarşısını almaq vəzifəsi olan təhlükəsizlik qüvvələrinin bu işdə uğur qazana bilməməsi, 12 sentyabr 1980-ci il inqilabı ilə gündəlik həyata təsir etməyə başlayan anarxist hadisələrin önünə keçilmiş olması, bu inqilabın müsbət nəticəsi kimi qəbul edilə bilər.

1980-ci il çevrilişindən sonra prosesdə yenidən demokratik həyata keçidi təmin edən 1983-cü il seçkiləri ilə siyasət aləminə qədəm qoyan, daha sonra prezidentliyə qədər yüksələn Turqut Özal, 1980-ci ildən əvvəll düşərgələrə ayrılan geniş əhali kütlələrini eyni çətir altında toplamağı bacardı, həm də, siyasi, iqtisadi, mədəni və texnoloji baxımdan ölkənin üfüqlərini açdı. 1983-cü il seçkilərindən sonra Türkiyə üzrə seçki nəticələrinin partiyalara görə paylanmasını göstərən xəritə təhlil edildikdə, 1980-ci il seçkilərindən əvvəlki seçkilərlə müqayisədə böyük bir dəyişiklik olduğu diqqəti çəkir. İlk növbədə, siyasi tərcih baxımından kök salmış seçki dairələrindəki tendensiyanın dəyişdiyi, Turqut Özalin rəhbərlik etdiyi Ana Vətən Partiyasının (ANAP) az qala Türkiyənin hər bölgəsindən səs toplayaraq təkbaşına hakimiyyətə gəlməsi ilə 1980-ci ildən əvvəlki siyasi parçalanmaya son qoyulması baş verdi.

1983-cü il seçkilərinin nəticəsində Turqut Özalin təkbaşına rəhbərlik etdiyi ANAP-ın iqtidarı ilə Türkiyənin hər yerində kəndlər elektrikləşdirildi, ağ-qara və dövlət tərəfindən yayımlanan bir neçə kanal, əvvəlcə rəngli yayıma keçmiş, ardından dövlət monopoliyası aradan qaldırılaraq özəl radio və televiziya yayıma başlamışdır. Maraqlıdır ki, bu dövrdə avtomobil yolları çəkilməyə başlanmış və dövlətin iqtisadi sahədə rolu özəlləşdirmə fəaliyyəti ilə məhdudlaşmışdır. Bundan əlavə, Türkiyədə telefon və kompüter texnologiyalarının geniş yayılması, Avropa Birliyinə

tamhüquqlu üzv olmaq üçün müraciət edilməsi və demokratiya, insan haqları və rifah baxımından Avropa normalarının qurulması 1980 İnqilabından sonra müsbət irəliləyişlər kimi ifadə edilə bilər. Bu dövrün başqa bir xüsusiyyəti insan haqları və demokratiya normaları baxımından Qərb standartlarına çatmaq üçün konstitusiyaya və hüquqi tənzimləmələrdir. Edilən tənzimləmələrlə fikir və ifadə azadlığı ilə bağlı əhəmiyyətli sayıla biləcək dəyişikliklər arasında Türkiyə Cəza Qanununun “kommunist cəmiyyətlərinin qurulmasını qadağan edən” 141-142-ci maddəsi və “dövlətin sosial, iqtisadi, siyasi və ya hüquqi əsas nizamını, hətta qismən də dini prinsiplərə və inanclara uyğunlaşdırmaq üçün cəmiyyətlərin yaradılmasını” qadağan edən 163-cü maddəsinə dəyişiklik etməklə ifadə azadlığının önünün açılmasını təmin edən dəyişikliklər də var (Alacakaptan, 1966). Yuxarıdakı maddələrlə bağlı 1980-ci ildən əvvəl edam cəzası ilə mühakimə oluna biləcək hadisələrin fikir azadlığı çərçivəsində sayılması bu sahədəki mühüm irəliləyişlərdəndir.

1989-cu ildə prezident seçilən Turqut Özalın 1993-cü ildə ölümündən sonra Türkiyə rəhbərliyi yenidən koalisiya hökumətinin əlinə keçdi. 28 Fevral prosesi kimi tarixə düşən 1997-ci ildə postmodern çevriliş adlandırılan prosesdə siyasi sabitliyin dərinədən zədələnməsindən sonra ideoloji və təhlükəsizlik problemləri ön plana çəkilərək yeni ümumi seçki dövrünə qədəm qoyuldu. Əvvəlki ümumi seçki dövründə məclisdən kənar qalan Milliyyətçi Hərəkət Partiyası (MHP) 1999-cu ildə keçirilən ümumi seçkilərdə böyük irəliləyiş əldə edərək, milli məclisdə təmsil olunmaq imkanı əldə etmişdir. MHP dövrü və ölkənin təhlükəsizliyinə təhdidlərin yaratdığı şərtlər nəticəsində İç Anadolu, Qara dəniz və Aralıq dənizi bölgələrindən, xüsusən də əvvəllər aldığı səs faizinin nisbətən aşağı olduğu qərb vilayətlərindən aldığı səsrlə ən çox səs toplayan ikinci partiya oldu. 1999-cu il seçkiləri ilə ölkədə seçki baryerini aşma bilməyən Cümhuriyyət Xalq Partiyası (CHP) parlamentdən kənar qaldı və bu partiyanın boşluğunu Demokratik Sol Partiyası (DSP) doldurdu. Bu yeni dövrdə DSP-nin lideri olan Bülent Ecevitin milli təhlükəsizliklə bağlı problemləri həll edəcəyi ümidi sosial-

demokrat siyasəti mənimsəyənlərin Demokratik Sol Partiyasına (DSP) üz tutmasına səbəb oldu. Bu da, DSP-yə ən çox səsle seçkilərdə qalib gəlməyə imkan verdi. 1999-cu il seçkilərinin sonunda DSP, MHP və ANAP-ın qurduğu koalisiya hökuməti dövründə 2001-ci ilin fevralında Türkiyə tarixinin ən ağır iqtisadi böhranı ilə iflas həddinə gəldi. Bu dövrdəki ən mühüm siyasi irəliləyiş Türkiyənin Avropa Birliyinə namizədlik ərizəsinin qəbul edilməsi oldu. 2002-ci ildə keçirilən ümumi seçkilərdə türk xalqı iqtidarı paylaşan bütün partiyaları Türkiyə Böyük Millət Məclisindən sıxışdırıb çıxararaq siyasi arenanı Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) ilə Cümhuriyyət Xalq Partiyasından ibarət iki partiyalı parlamentə buraxdı. 2002-ci il ümumi seçki nəticələrinin siyasi partiyalar üzrə ölkə boyu paylanmasını göstərən xəritə araşdırıldıqda məlum oldu ki, hakim partiya (AKP) Türkiyənin demək olar ki, hər vilayətindən millət vəkili seçib və 2002-ci il seçkiləri öncəsi siyasi seçim tamamilə dəyişib. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-demokratlar hər zaman ən çox səs topladıqları seçki dairələrində uğur qazana bilməyiblər. 2001-ci ilin iqtisadi böhranını yaşayan xalqın həm iqtidar partiyalarını, həm də parlamentdəki digər siyasi partiyaları parlamentdən kənar qoyması, seçkilərdə ideoloji davranışların bir kənara qoyulduğunu göstərmək və türk demokratiyasının gəldiyi nöqtə baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu yeni dövrdə xalq dəstəyini alan iqtidar partiyasının konstitusiyaya və hüquqi tənzimləmələri, iqtisadi fəaliyyətləri, demokratik təşəbbüsləri ilə Kopenhagen və Maastrix kriteriyalarına əməl edərək Avropa Birliyi müzakirə prosesinin başladılması, demokratiya, təməl insan haqları baxımından qərb normalarına çatmaqda əhəmiyyətli məsafənin qət edildiyinə işarədir.

Türkiyə demokratiyası tarixi baxımından çoxpartiyalı sistemdən sonra bəlkə də ən əhəmiyyətli proqreslərdən biri 2007-ci ildə 10-cu prezident seçkisi prosesində yaşandı. 2007-ci ildə 10-cu prezidentin seçilməsi proseduruna uyğun olaraq TBMM-i prezidentin seçilməsi üçün seçki prosesinə başladı. Lakin prezident seçilməsi üçün TBMM-nin toplana bilməsi üçün kvorum olmadığından, konstitusiyaya uyğun olaraq TBMM

buraxıldı və TBMM-nin yenilənməsi üçün ümumi seçkilər keçirildi. Bu prosesdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin fəaliyyəti dayandırılmadan Türkiyə Cümhuriyyəti konstitusiyasında edilən dəyişikliklə prezidentin ümumxalq səsverməsi ilə seçilməsi qəbul edildi. Bu qərar müxalifət partiyaları tərəfindən Konstitusiya Məhkəməsinə daşındı və nəhayət, prezidentin ümumxalq səsverməsi ilə seçilməsi ilə bağlı konstitusiya tənzipləməsi 21 oktyabr 2007-ci il tarixdə referendumla çıxarıldı. Referendumun sonunda xalqın təxminən 70%-i prezidentin ümumxalq səsverməsi ilə seçilməsi üçün konstitusiya tənzipləməsinin qəbuluna səs verdi. Beləliklə, türk demokratiyası tarixi baxımından 2007-ci ildən əvvəl qısa müddətdə baş verməsi düşünülməyən bir nöqtəyə gəlib çatmışdır.

Yoxlama sualları

1. Dəyişən Dünya dedikdə nə başa düşülür?
2. İnqilablar Dünyadakı dəyişikliklərə necə təsir göstərmişdir?
3. Birinci Dünya müharibəsi Dünyadakı dəyişikliklərə necə təsir göstərmişdir?
4. İkinci Dünya müharibəsi Dünyadakı dəyişikliklərə necə təsir göstərmişdir?
5. Ərəb Baharı terminini izah edin.
6. Kəpənək effekti siyasətdə necə istifadə edilir?
7. Yaxın Şərqdə baş verən prosesləri necə izah edə bilərsiniz?
8. Dəyişən Dünyanın Türkiyəyə təsiri nədən ibarətdir?

Fəsil 8

Seçki coğrafiyası

- Seçki dairələri
- Seçki hiylələri
- Seçki nəticələrinin və məkansal dəyişikliyin təhlili

8.1. Seçki coğrafiyası

Müasir siyasi coğrafiyanın maraq dairələrindən biri də seçki coğrafiyasıdır. Seçki coğrafiyasına dair ilk araşdırma 1913-cü ildə fransız Andre Siegfried (Andre Ziqfrid) tərəfindən aparılmışdır (Glassner və Blij, 1989). Ziqfrid Fransanın qərbində seçkilərin nəticələri ilə coğrafi sosial-iqtisadi amillər arasındakı əlaqəni araşdırmışdır. Ziqfrid ümumi seçki nəticələrinin xəritələrini hazırlamış və bu xəritələri müqaisə edərək seçkinin nəticələrini analiz edərək seçki coğrafiyası ilə əlaqədar ilk tədqiqatları başlatmışdı. 1918-ci ildə Karl Sauer ABŞ Konqresinə seçkilərdə konqres dairələrinin necə müəyyən ediləcəyinə diqqət yetirmişdir. Seçki tədqiqatları 1960-cı illərə qədər coğrafiyada populyar deyildi. 1970-ci illərdə ABŞ-da kəmiyyət tədqiqat metodlarının geniş tətbiqi ilə seçkilərin nəticələrini coğrafi olaraq araşdıran tədqiqatlar ortaya çıxmağa başladı. Rokkan (1970), McPhail (MakFeyl) (1971), Busteed (Basted) (1975). Taylor (Teylor) (1978) və Johnstonun (Conston) (1979) tədqiqatları bu dövrdə aparılan ilk seçki coğrafiyası tədqiqatlarındanır.

Seçki coğrafiyası idarə edənlə idarə olunan arasında münasibətlərin məkan paylanması və bu məkan paylanmasına təsir edən amilləri, təmsilçilik vəziyyətini, seçki nəticəsində yaranan regional fərq və oxşarlıqları və bunların səbəblərini əhatə edən sahədir. Seçki coğrafiyası siyasi fəaliyyətin məkanla qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq üçün istifadə edilən bir anlayışdır. Seçki coğrafiyası çərçivəsində sosial və iqtisadi dəyişikliklərlə siyasi davranışlar arasındakı əlaqənin araşdırılması bir çox sosial elm adamlarının, xüsusilə politoloqların, eləcə də coğrafiyaşünasların marağına səbəb olur. Seçki coğrafiyası

ümumiyyətlə iki əsas mövzu ilə bağlıdır. Bunlardan birincisi siyasi seçkilərin səsə çevrilməsi və referendum, ikincisi isə parlamentarilərin seçki proseslərini araşdırmaqdır. Parlament üzvləri seçiciləri təmsil edəcəyi üçün seçicilər ən yaxşı təmsilçilik qabiliyyətinə malik olanları seçməlidirlər. Seçki coğrafiyasını maraqlandıran seçkilər və referendumlər həmişə ciddi qaydalarla keçirilməlidir. Bu qaydalar əsasən seçim modelləri ilə izah olunur. Kommunist ölkələrində və bəzi Afrika ölkələrində seçicilər vahid namizədə səs verirlər (Presscott, 1972). Baasın idarə etdiyi İraq və Suriyada, 2011-ci il inqilabından əvvəl Misirdə seçicilər tək partiya və namizədə səs verirdilər. Bu ölkələrdə seçkilərin sonunda iqtidarda olan partiya seçicilərin 90%-dən azının səsini qazananda bunu problemə çevirdilər. Adı çəkilən kommunist ölkələri, Afrika ölkələri və Yaxın Şərq ölkələrində vahid namizəd və ya partiya səs verilməsi bu ölkələrdə seçki nəticələrinin coğrafi araşdırma obyektinə mane olur.

Səsverməyə təsir edən coğrafi şəraitin tədqiqi seçki coğrafiyası tədqiqatının əsas istiqamətlərindən biridir. Seçkilərdə səsvermə zamanı səsvermə qərarına təsir edən amillərə namizəd, səsvermənin predmeti olan vəziyyət, seçki kampaniyaları, məhəllə və ya rayonun təsiri (məhəllə təzyiqi) daxildir. Türkiyə və onun kimi bir çox ölkədə seçicilərin bir qismi namizəd həmyerlisi olduqları üçün ona üstünlük verirlər. Bununla bağlı iki tipik nümunəni Türkiyə timsalında göstərə bilərik. Birincisi, Ana Vətən Partiyasının sədri, keçmiş baş nazirlərdən olan Məsut Yılmazın Rizədən seçkilərə müstəqil namizəd kimi daxil olması və həmyerlilərinin dəstəyi ilə müstəqil millət vəkili seçilməsidir. İkinci misal, Türkiyənin 8-ci prezidenti Turqut Özalın oğlu Əhməd Özalın atasının məmləkəti və bəlkə də həyatında heç yaşamadığı Malatyadan müstəqil namizəd olaraq millət vəkili olmasıdır. Hər iki halda seçicilər öz seçimlərini edərək namizədin həmyerliləri olmasını ön plana çıxarıblar. Seçicilər yerli və ümumi seçkilərdə siyasi spektrdə müxtəlif seçimlər edə bilərlər. Bununla bağlı tipik bir nümunə 2014-cü ildə Türkiyənin Tunceli vilayətinin Ovacık rayonunda keçirilən yerli idarəetmə seçkilərində görüldü. Bu seçkidə Türkiyə Kommunist Partiyasının

(TKP) namizədi Mehmet Maçoğlu Ovacık Bələdiyyə Başçısı seçkisində qalib gəldi. 2015-ci ildə keçirilən TBMM Ümumi Seçkilərində Ovacık TKP-yə heç bir səs ala bilmədi. Belə bir vəziyyət ümumi və ya yerli seçkilərdə namizədə səs vermək üçün nümunə sayıla biləcək hadisələrdəndir. Türkiyədə başda böyük şəhər bələdiyyəsi seçkilərində bələdiyyə sədrinin seçilməsi və bələdiyyə məclisi üzvünün seçilməsi bu mövzuda nümunələr arasında sayıla bilər. Seçki kampaniyalarında aparılan strategiyalar seçicilərə təsir edə bilər. İqtisadi böhranlarla üzləşən Yunanıstanda 2015-ci ildə keçirilən seçkilərdə "dolayı vergiləri ləğv edəcək, beynəlxalq təşkilatlardan alınan borclar ödənməyəcək" deyə vədi ilə seçki kampaniyası edən SYİZYA sol koalisiyası ən yüksək səsi alaraq hökuməti qurmaq səlahiyyəti alması seçki kampaniyalarının təsiri ilə əlaqədardır. Partiyaların güclü olduğu seçki dairələrində gözləniləndən daha yüksək səs toplanması məhəllə effekti ilə izah edilə bilər. Məsələn, 2011-ci il Türkiyə ümumi seçkilərində Konyada Akparti (69%), Tuncelidə CHP (56%), Osmaniyədə isə MHP (41%) ən yüksək səs toplamışdır.

8.2. Seçki dairələri

Seçki dairəsi, həmçinin qanunvericilik dairəsi, səsvermə dairəsi, palata, bölmə və ya (seçki) məntəqəsi kimi də tanınan seçki dairəsi daha böyük bir dövlətin (ölkə, inzibati bölgə) bölməsi olub, əhalisinin daha böyük dövlətin qanunverici orqanında təmsil olunmasını təmin edir. Həmin orqan və ya ştatın konstitusiyası və ya bu məqsədlə yaradılmış orqan hər bir dairənin sərhədlərini və hər birinin tək üzvlə, yoxsa bir neçə üzvlə təmsil olunacağını müəyyən edir. Ümumiyyətlə, orada keçirilən seçkilərdə yalnız dairə daxilində yaşayan seçicilərin səs verməsinə icazə verilir. Bölgə nümayəndələri mojarlar, proporsional və ya başqa səsvermə üsulu ilə seçilə bilər. Onlar ümumi seçki hüququ əsasında birbaşa seçki, dolayı seçki və ya seçki hüququnun başqa forması ilə seçilə bilər.

Terminologiya

Seçki dairələrinin adları ölkələrə və bəzən seçiləcək məkana görə dəyişir. Seçki dairəsi termini adətən bir seçki dairəsinə, xüsusən də Britaniya ingiliscəsinə istinad etmək üçün istifadə olunur, lakin o, eyni zamanda uyğun seçicilərin orqanına və ya təmsil olunan ərazinin bütün sakinlərinə və ya yalnız müəyyən bir namizədə səs verənlərə istinad edə bilər.

Amerika ingiliscəsində (seçki) məntəqə və seçki dairəsi terminləri daha çox yayılmışdır.

Kanada İngilis dilində bu termin xüsusilə rəsmi olaraq istifadə olunur, lakin həm danışq dilində, daha çox at sürmə və ya seçki dairəsi kimi tanınır. Kanadanın bəzi yerlərində əyalət rayonları üçün seçki dairəsi, federal dairələr üçün isə "riding" (at sürmə) istifadə olunur. Kanada fransız danışq dilində onlara comtés ("qraflıqlar") deyilir, halbuki qanuni termin dairədir.

Avstraliya və Yeni Zelandiyada seçki dairələri elektoratlar adlanır, lakin başqa yerlərdə elektorat termini ümumiyyətlə seçicilər üçün istifadə edilir.

Hindistanda seçki dairələrinə hind dilində "Nirvācan Kşetra" deyilir, ingilis dilinə hərfi mənada "seçki ərazisi" tərcümə olunur. Rəsmi ingiliscədə isə bu termin "seçki dairəsi" kimi tərcümə edilir. "Nirvācan Kşetra" termini qanunverici orqandan asılı olmayaraq ümumiyyətlə bir seçki dairəsinə istinad edərkən istifadə olunur. Müəyyən bir qanunverici seçki dairəsinə istinad edərkən, hind dilində qanunverici orqanın adı ilə birlikdə sadəcə "Kşetra" adlandırılır (məsələn, Lok Sabha seçki dairəsi üçün 'Lok Sabha Kshetra'). Bələdiyyə və ya digər yerli orqanlar üçün seçki dairələri "məntəqə" adlanır.

Yerli seçki dairələrinə bəzən məhəllə adları verilir, bu termin həm də bələdiyyənin inzibati idarəetmə bölmələri üçün istifadə olunur. Bununla belə, İrlandiya Respublikasında səsvermə məntəqələri yerli seçki məntəqələri adlanır.

Dairə böyüklüyü termini amerikalı politoloq Duqlas V. Rae tərəfindən 1967-ci ildə "Seçki Qanunlarının Siyasi Nəticələri" dissertasiyasında istifadə edilmişdir. Bu, hər bir rayona ayrılan yerlərin sayına və seçilmənin rahatlığına aiddir.

Böyüklük anlayışı Duvergerin müşahidəsini belə izah edir ki, çoxluq səsverməsi iki partiyalı sistemlər, proporsional təmsilçilik (PR) üsulları isə çoxpartiyalı sistemlər yaradır.

Dairənin böyüklüyü (miqyası) minimaldır:

- birmandatlı dairələrdə çoxluq səsvermə (əksər hallarda olduğu kimi)

- ümumi bilet, çoxluq dairələrində çoxluq bloklu səsvermə və çoxmandatlı dairələrdə müəyyən sürüşmə tərəfdarı olan partiya siyahısı sistemləri (hazırda ümummilliyə miqyasda nadir hallarda istifadə olunur)

Birdən çox üzvün seçildiyi yerlərdə, məsələn, proporsional nümayəndəlik və ya bir ötürülə bilən səs seçkiləri olan dairə 1-dən böyükdür. STV seçkilərində Dairənin miqyası (DM) adətən dairədə 2-10 üzvdən ibarətdir. Lakin Yeni Cənubi Uelsdə (Avstraliya) STV vasitəsilə keçirilən vahid müsabiqədə 21 nəfər seçilir. Siyahıda Proporsional seçki siyahısı sistemlərində DM 100-dən çox ola bilər.

Dairənin böyüklüyü (miqyası) burada maksimuma çatır:

- bütün seçilmiş orqan üçün vahid seçki dairəsi olan yurisdiksiyalar. Buraya qanunverici orqanlar daxildir: Cənubi Afrika (26,7 milyon qeydiyyatdan keçmiş insan üçün 1 dairə və 400 yer), Hollandiya (13 milyon və 150 yer üçün 1 dairə), Mozambik (13 milyon, 250 yer), Serbiya (6,584 milyon, 250 yer), İsrail (6,578 milyon, 120 yer), Slovakiya (4,4 milyon, 150 yer), Moldova (3 milyon, 101 yer). Bu halların hər birində yer tutmaq üçün ölkə seçicilərinin bir faizindən də azının səsini almaq tələb olunur.

- Sistemlər ümummilliyə nəticələrə üstünlük verildiyi zaman həm yerli çoxmandatlı seçki dairələrindən, həm də milli səviyyəli bərabər paylanan yerlərdən istifadə edərək qarışıq proporsional təmsilçilikdən istifadə edir. Skandinaviyada vəziyyət belədir: İsveç (6,53 milyon, 349 yer), Danimarka (4,2 milyon, 179 yer), Norveç (3,7 milyon, 169 yer) və İslandiya (0,2 milyon, 63 yer).

2017-ci ildən etibarən Almaniya Bundestaqı da disbalansı aradan qaldırmaq üçün parlamentə əlavə üzvlər əlavə etmişdir.

Dairələrin seçiciləri parçaladığı və ya seçki geniş şəkildə keçirilsə belə, ümumilikdə nisbətən az üzv seçildiyi yerlərdə DM mülayimdir.

Dairənin böyüklüyü hər bir dairədə bərabər sayda yerlərlə müəyyən edilə bilər. Nümunələr bunlardır: Şimali İrlandiya Assambleyasının bütün dairələri 6 üzv seçmişdir (2017-ci ildən 5 üzv); Malta Parlamentinin bütün üzvləri 5 millət vəkili göndərir, halbuki Çili 1989-2013-cü illər arasında binomial səsvermə adlanan üsuldan istifadə edərək və hər bir dairəyə 2 deputat təyin etmişdir.

Lakin bir çox hallarda çoxmandatlı seçki dairələri artıq mövcud yurisdiksiyalara (regionlar, rayonlar, palatalar, şəhərlər, mahallar, əyalətlər və ya əyalətlər) uyğun gəlir, bu da dairədən dairəyə dairə miqyasında fərqlər yaradır:

Dáil Éireann üçün İrlandiya Respublikası: 3, 4 və 5 üzvlü dairələr.

Honq Konq: Honq Konq Qanunvericilik Şurasının yarısı üçün: 5-dən 9-a qədər üzvlü dairələr.

Nyu-Hempşir Nümayəndələr Palatası: 1-dən 11-ə qədər üzvlü dairələr.

Dairə böyüklüyü konsepsiyası Düverqerin proporsional təmsilçilik və partiya sisteminin parçalanması arasındakı fərziyyə korrelyasiyasının nə üçün çoxlu əks nümunələrə malik olduğunu izah etməyə kömək edir, çünki kiçik ölçülü çoxmandatlı seçki dairələri ilə birləşən proporsional seçki metodları az effektiv partiya sayına səbəb ola bilər.

Səslərin boşa getmədiyini bir sistemdə, minimum hər bir uğurlu namizəd müəyyən səs toplayacaq. Çox saylı iştirakçının iştirak etdiyi seçkilərdə bəzən çoxluq blok səsverməsindən istifadə edir ki, bu da ən böyük qrupa bütün dairə yerlərini tutmağa imkan verir. Çoxmandatlı bir dairədə hər bir seçicinin yalnız bir səsə malik olması, eyni vaxtlı səsvermə, tək ötürülə bilməyən səs və ya bir ötürülə bilən səs komponenti belə bir sürüşmənin qarşısını alır.

Azlıqlar

Böyüklük azlıqların daxil olmasında əsas amildir.

Çoxluğun (və daha aşağı rayon miqyasına malik digər seçkilərin) azlıqların təmsilçiliyini məhdudlaşdırdığı məlumdur. Con Stüart Mill ilk dəfə 19-cu əsrin ortalarında bu çatışmazlığa cavab vermək üçün proporsional təmsilçiliyi (PR) təklif etmişdi.

Kiçik dairə miqyasında ölkə daxilində səpələnmiş demoqrafik azlıqları daxil etməyin yeganə yolu tərəfləri onları daxil etməyə məcbur etməkdir:

- qadınlar: bəzi gender kvotaları qeydə alınmış partiyaları tək mandatlı rayonlarda irəli sürdükleri namizədlər arasında müəyyən cins nisbətində məcbur edə bilər. Bu həm də 1995-ci ildən Leyboristlər Partiyası tərəfindən istifadə edilən daxili siyasət ola bilər.

- Etnik qruplar:

belə bir sistem Sinqapurda istifadə olunur ki, bu da bir komanda üzvünün (ən azı) digərlərindən fərqli irqdən olmasını tələb edir. Bu, sayca üstünlük təşkil edən qrup təmsilçi dairələrinin sistemidir.

Birləşmiş Ştatlarda Ali Məhkəməsi bəzi ərazilərin azlıq əhəlisinə mütənasib bir sıra azlıqların çoxluq təşkil etdiyi dairələr yaratmaq qərarı vermişdir.

Yeni Zelandiyada maori seçiciləri bir əsrdən çoxdur ki, maori əsilli namizədləri öz deputatlarını seçə bilərlər; ABŞ-ın problem həllinin əksinə olaraq, maori seçiciləri ümumi seçicilərlə bərgə səs verir və ABŞ-dan fərqli olaraq, etnik mənsubiyyətlər arasında fərq açıqdır.

Daha böyük miqyaslar müxtəlif təbəqələrin və azlıq qruplarının seçilmə şansını artırır. Lakin bu, proporsional (PR) təmsilçiliyin sinonimi deyil. Məsələn, qapalı siyahı PR metodu partiya maşınına partiya siyahısındakı namizədləri sıralamaq səlahiyyətini verir. Bu halda, daha böyük çoxluq azlıqlara yalnız partiya maşınları onları siyahıya daxil etdikdə kömək edir.

8.3. Dairələrin paylaşdırılma və yenidən bölüşdürməsi

Paylaşdırılma bir sıra nümayəndələrin müxtəlif bölgələrə, məsələn, əyalətlərə və ya ştatlara ayrılması prosesidir. Paylaşdırılma dəyişiklikləri çox vaxt yeni sayda nümayəndənin yerləşdirilməsi üçün seçki dairələrinin hüdudlarının yenidən bölüşdürülməsi, yenidən cızılması ilə müşayiət olunur. Bu yenidən çəkiliş bir üzvlü rayon sistemlərində zəruridir, çünki hər bir yeni nümayəndə üçün öz dairəsi tələb olunur. Çox üzvlü sistemlər isə digər qaydalardan asılı olaraq dəyişir. Məsələn, İrlandiya hər siyahıyaalm-adan sonra öz seçki dairələrini yenidən tərtib edir, Belçika isə seçki dairələri üçün mövcud inzibati sərhədlərindən istifadə edir və bunun əvəzinə isə hər bir dairəyə ayrılan nümayəndələrin sayını dəyişdirir. İsrail və Hollandiya qanunvericiləri ümumi şəkildə seçməklə dairələrin paylaşdırılma ehtiyacından tamamilə yayınan azsaylı ölkələr sırasındadır.

Paylaşdırılma ölmə ümumiyyətlə əhali əsasında aparılır. Məsələn, Birləşmiş Ştatlar Nümayəndələr Palatasındakı yerlər siyahıyaalmadan sonra hər 10 ildən bir ayrı-ayrı ştatlara yenidən paylanır, əhalinin sayı artmış bəzi ştatlar yer qazanır. Bunun əksinə olaraq, Sürix Kanton Şurasındakı yerlər hər seçkidə hər bir dairədə verilən səslərin sayına görə yenidən bölüşdürülür ki, bu da yalnız çoxmandatlı dairələrin istifadəsi ilə mümkün olur. Bosniya və Herseqovina Xalqlar Palatasının əksinə, əhalidən asılı olmayaraq bölüşdürülür; üç əsas etnik qrup - bosniyalılar, serblər və xorvatlar - hər biri beş üzv alır. Uyğunsuzluq o zaman baş verir ki, seçicilər rayon əhalisinin müxtəlifliyi səbəbindən az və ya çox təmsil olunurlar.

Bəzi yerlərdə coğrafi ərazinin bölgüyə təsir göstərməsinə icazə verilir, əhalinin az olduğu kənd yerləri seçiciyə daha çox yer ayırır: məsələn, İslanidiyada, Folklend adalarında, Şotlandiya adalarında və (qismən) ABŞ Senatına seçkilərdə).

Azərbaycan Respublikasında keçirilən seçkilər 125 Seçki dairəsi üzrə aparılır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclsinin 125 üzvi var. Azərbaycan Respublikasının Seçki məcəlləsinin 29.1-ci maddəsinə əsasən seçkilərin (referendumun) keçirilməsi üçün müvafiq ərazi vahidlərində daimi yaşayan və qeydə alınmış seçicilərin sayı haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının

bələdiyyə qurumları ilə birgə Mərkəzi Seçki Komissiyasına təqdim etdikləri məlumatlar əsasında həmin ərazi vahidlərində Mərkəzi Seçki Komissiyası hər 5 ildən bir 125 seçki dairəsi yaradır. Seçki dairələri, bir qayda olaraq, seçicilərin orta təmsilçilik norması əsasında yaradılır. Seçicilərin orta təmsilçilik norması qeydə alınmış seçicilərin ümumi sayının 125-ə bölünməsi yolu ilə müəyyənləşdirilir. Milli Məclis deputatlarının seçkiləri zamanı seçki dairələri — birmandatlı seçki dairələri, referendum, Prezident seçkiləri, bələdiyyə üzvlərinin seçkiləri zamanı isə — seçki əraziləri hesab edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Seçki məəcəlləsinin 29.2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında yaşayan seçicilər seçki dairələri üzrə siyahıya alınırlar. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında daimi yaşayan yaxud uzunmüddətli xarici ezamiyyətdə olan və Azərbaycan Respublikasının müvafiq diplomatik nümayəndəliklərində və ya konsul idarələrində qeydə alınmış seçicilərin sayı haqqında məlumatları Mərkəzi Seçki Komissiyasına müvafiq icra hakimiyyəti orqanı təqdim edir. Mərkəzi Seçki Komissiyası həmin məlumatlar əsasında referendum və Prezident seçkiləri zamanı göstərilən seçicilərin siyahıya alınması üçün müvafiq seçki dairələrinin siyahısını təsdiq edir. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında yaşayan seçicilərin siyahıya alındığı seçki dairələrinin seçicilərinin sayı seçicilərin orta təmsilçilik normasından az olmalıdır.

Dairə işi

Seçilmiş nümayəndələr vaxtının çox hissəsini ayrı-ayrı seçicilərin, yəni ya seçicilərin, ya da öz dairələrinin sakinlərinin ehtiyaclarına və ya tələblərinə xidmət etməyə sərf edə bilər. Bu hal təkmandatlı və kiçik seçki dairəsi ərazisində daha çox rast gəlinir. Daha sərbəst mənada, korporasiyalar və digər bu kimi təşkilatlar, əgər bir ərazidə əhəmiyyətli bir iştiraka sahibdirlərsə, onları təsisçilər adlandırmaq olar.

Bir çox məclislər nümayəndədən təsisçiyə pulsuz poçt (frankinq imtiyazları və ya əvvəlcədən ödənilmiş zərflər vasitəsilə) və çox vaxt pulsuz telekommunikasiya imkanı verir.

Problemləri olan seçicilərə kömək etmək üçün nümayəndələr tərəfindən sosial işçilər işə götürülə bilər. Vaşinqtonda çalışan ABŞ Konqresinin üzvləri (həm Nümayəndələr, həm də Senatorlar) təsisçi xidmətlərə kömək etmək üçün hökumət tərəfindən idarə olunan rayon ofisinə malikdirlər. Bir çox ştatın qanunverici orqanı buna əməl edir. Eynilə, Britaniya deputatları seçki dairələri üzrə seçicilərlə işləmək üçün Parlamentdəki kadr ehtiyatlarından istifadə edirlər. Müştəri siyasəti və donuz çəllək siyasəti seçki dairəsi işi ilə əlaqələndirilir.

8.4. Seçki fırıldaqları

Bəzən seçki manipulyasiyası, seçici saxtakarlığı və ya səslərin saxtalaşdırılması kimi adlandırılan seçki saxtakarlığı ya üstünlük verilən namizədin səs payını artırmaq, rəqib namizədlərin səs payını azaltmaqla, ya da hər iki yolla seçki prosesinə qeyri-qanuni müdaxiləni nəzərdə tutur. Bu, seçicilərin sıxışdırılmasından fəqli olub, lakin çox vaxt onunla birgə baş verir. Seçki saxtakarlığının nədən ibarət olduğu ölkədən ölkəyə dəyişir.

Seçki qanunvericiliyi seçki saxtakarlığının bir çox növlərini qadağan edir, lakin hücum, təqib və ya böhtanı qadağan edənlər kimi digər hallar ümumi qanunları pozur. Texniki baxımdan “seçki saxtakarlığı” termini yalnız qanunsuz olan hərəkətləri əhatə etsə də, bu termin bəzən qanuni, lakin mənəvi cəhətdən qəbulənməz hesab edilən, seçkinin ruhundan kənar və ya demokratiya prinsiplərini pozan hərəkətləri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Yalnız bir namizədin iştirak etdiyi şou seçkiləri qanuna uyğun ola bilsə də, bəzən (kim tərəfindən?) seçki saxtakarlığı kimi təsnif edilir və daha çox referendum/plebissit kimi təqdim olunur.

Milli seçkilərdə kifayət qədər miqyasda uğurlu seçki saxtakarlığı dövlət çevrilişi, etiraz və ya demokratiyanın korlanması kimi nəticələrə səbəb ola bilər. Dar bir seçkidə nəticəni dəyişmək üçün az miqdarda saxtakarlıq kifayət edə bilər.

Nəticəyə təsir etməsə belə, saxtakarlığın üzə çıxarılması seçicilərin demokratiyaya inamını azalda bilər.

Qanun

ABŞ-da kimsə 5 ildən çox olmayan müddətə cərimə və ya həbs oluna bilər. Fransada günahkar olan şəxs məmurdursa (məsələn, bələdiyyə sədri kimi) 1 ildən və ya 2 ildən çox olmayan müddətə cərimə və ya həbs oluna bilər.

Seçicilərin manipulyasiyası

Seçicilərin tərkibi dəyişdirilərsə, seçki saxtakarlığı səsvermədən əvvəl baş verə bilər. Bu növ manipulyasiyanın qanuniliyi yurisdiksiyalara görə dəyişir. Seçkilərin nəticələrinin qəsdən manipulyasiyası geniş şəkildə demokratiya prinsiplərinin pozulması hesab olunur.

Süni miqrasiya və ya partiyaya üzvlük

Bir çox hallarda hakimiyyətin əvvəlcədən gözlənilən nəticəni əldə etmək üçün seçicilərin tərkibinə süni şəkildə nəzarət etməsi mümkündür. Bunun bir yolu seçkidən əvvəl çoxlu sayda seçicini seçicilərin içərisinə köçürməkdir, məsələn, onlara müvəqqəti olaraq torpaq sahəsi vermək və ya pansiyonatlarda yerləşdirməkdir. Bir çox ölkələr bunun qarşısını almaq üçün seçicinin orada səs vermək hüququna malik olması üçün bir seçki dairəsində minimum müddət (məsələn, altı ay) yaşamasını şərtləndirən qaydalar tətbiq edir. Bununla belə, bu cür qanunlar demografik manipulyasiya üçün də istifadə oluna bilər, çünki onlar evsizlər, səyahətçilər, qaraçılar, tələbələr (evdən tam zamanlı iş günü təhsil alan) və bəzi təsadüfi işçilər kimi sabit ünvanı olmayanları hüquqlarından məhrum edir.

Başqa bir strategiya insanları adətən ictimai mənzillər vasitəsilə daimi olaraq seçki dairəsinə köçürməkdir. Əgər ictimai mənzil almaq hüququ olan insanlar ev ilə təmin olunarlarsa, o zaman onlar ya bir bölgədə cəmləşə bilər, beləliklə, onların səsləri daha az hesablanır və ya marjinal yerlərə köçürülə bilər, və ya da hakim partiyaya səs verə bilərlər. Bunun bir nümunəsi 1986-1990-cı illərdə Şirli Porterin rəhbərliyi altında İngiltərənin Vestminster şəhərində "Səsvermə üçün evlər" qalmaqalı idi.

İmmiqrasiya qanunu seçki demoqrafiyasını manipulyasiya etmək üçün də istifadə edilə bilər. Məsələn, Malayziya bir siyasi partiyanın Sabah əyalətində “ağalığ etmək” üçün qonşu Filippindən və İndoneziyadan gələn mühacirlərə seçki hüququ ilə birlikdə vətəndaşlıq verdi; bu mübahisəli proses Project IC kimi tanınırdı.

İlkin seçkilərin və partiya sədrlərinin digər seçkilərinin manipulyasiya etmələri də elə bununla bağlıdır. Bir partiyayı dəstəkləyən insanlar həmin partiyanın liderliyinə zəif namizəd seçmək üçün müvəqqəti olaraq digər partiyaya qoşula (və ya icazə verildiyi halda çarpaz səsvermə yolu ilə səs verə bilərlər). Məqsəd son nəticədə ümumi seçkilərdə zəif namizədi seçicinin həqiqətən dəstəklədiyi partiyanın lideri tərəfindən məğlub etməkdir. Bu üsuldən 2015-ci ildə Böyük Britaniya Leyboristlər Partiyasının liderliyi seçkilərində istifadə edildiyinə dair iddialar var idi, burada Mühafizəkarlara meyilli Tobi Yanq Mühafizəkarları Leyboristlərə qoşulmağa və "Leyboristləri seçkiləri unutmamağa təhvil vermək" üçün Ceremi Korbina səs verməyə təşviq etdi. Qısa müddət sonra #ToriesForCorbyn Twitter-də trend oldu.

Hüquqdan məhrumetmə

Seçicilərin tərkibi həmçinin bəzi təbəqələrin seçki hüququndan məhrum edilməsi və onların səsvermə qabiliyyətinin itirilməsi ilə də dəyişdirilə bilər. Bəzi hallarda ştatlar seçki hüququndan məhrum etmək üçün azlıqlara qarşı praktikada ayrı-seçkilik effekti yaratmaq üçün sorğu vergiləri, savad və anlama testləri və qeydlərin aparılması tələbləri tətbiq etmişdir. Əsrin əvvəlindən 1960-cı illərin sonlarına qədər keçmiş Konfederasiyanın cənub ştatlarında yaşayan afroamerikalıların əksəriyyəti bu cür tədbirlərə görə seçki hüququndan məhrum edilmişdilər. Korrupsioner seçki məmurları savad testi və ya şəxsiyyət və ya ünvanın təsdiqi tələbi kimi səsvermə qaydalarından elə sui-istifadə edə bilər ki, hədəflərinin seçicilərin səs verməsini çətinləşdirə və ya qeyri-mümkün edə bilər. Əgər bu cür təcrübələr dini və ya etnik qrupa qarşı ayrı-seçkilik yaradırsa, onlar siyasi prosesi o qədər təhrif edə bilər ki, Yenidənqurma sonrası dövrdə və ya 1965-ci il Səs Haqları Qanuna qədər Cim Krou (Jim Crow) dövründə olduğu kimi siyasi nizam kobud şəkildə təmsil

olunmaqdan çıxar. Bu qanın ştatların afroamerikalıların səs verməsinin qarşısını almaq üçün bir strategiya kimi istifadə olunurdu.

Qruplar, həmçinin onların səs verməsinə mümkün olmayan və ya qeyri-mümkün edən qaydalara görə səsvermə hüququndan məhrum edilə bilər. Məsələn, insanların öz seçki dairələri daxilində səs vermələrini tələb etmək xidmət edən hərbi qulluqçuları, həbsxana məhbuslarını, tələbələr, xəstəxana pasientlərini və ya evlərinə qayıda bilməyən hər kəsi seçki hüququndan məhrum edə bilər. Səsvermə əlverişsiz günlərə, həftə ortası və ya dini qrupların müqəddəs günlərinə təyin oluna bilər. Dini qruplar şənbə günü və ya digər müqəddəs günlərində səsvermənin qadağan olunduğunu qeyd edə bilər və seçiciləri səsvermədən daşıdırar. Səsvermə məntəqələri seçicilər tərəfindən təhlükəli hesab edilən ərazilərdə yerləşərsə və ya əğlabatan yaxınlıqda təmin olunmazsa (kənd icmaları buna xüsusilə həssasdır) icmalar da effektiv şəkildə seçki hüququndan məhrum edilə bilər.

Bəzi hallarda seçicilər qanunsuz olaraq seçki hüququndan məhrum edilə bilər ki, bu da əsl seçki saxtakarlığıdır. Məsələn, legitim seçici “təsədüfən” seçicilər siyahısından çıxarıla bilər ki, bu da həmin şəxsin səs verməsinə çətinləşdirir və ya qeyri-mümkün edir.

1917-ci il Kanada federal seçkilərində, Böyük Müharibə zamanı, Birlik Partiyasının rəhbərlik etdiyi Kanada hökuməti Hərbi Seçicilər Aktını və Müharibə Seçkiləri Aktını qəbul etdi. Hərbi Seçicilər Aktı hər hansı fəal hərbi qulluqçuya yalnız partiyalar üzrə səs verməyə icazə verirdi və həmin partiya həmin səsi hansı seçki dairəsində yerləşdirəcəyinə qərar verməyə icazə verirdi. O, həmçinin fəal hərbi ilə birbaşa qohum olan və ya evli olan qadınlara hüquq verdi. Bu qrupların qeyri-mütənasib olduğuna inanılırdı.

Müxalifət dəstəyi bölgüsü

Stanford Universitetinin professoru Beatriz Magaloni avtokratik rejimlərin davranışını tənzimləyən bir modeli təsvir etmişdir. O, təklif edirdi ki, hakim partiyalar səsləri aktiv şəkildə manipulyasiya etmədən və seçiciləri məcbur etmədən demokratik

sistem altında siyasi nəzarəti saxlaya bilərlər. Müvafiq şəraitdə demokratik sistem parçalanmış müxalifət partiyalarının təkpartiyalı idarəçiliyə bilmədən tərəfdaş kimi çıxış etdiyi bir tarazlığa çevrilir. Bu, hakim rejimə qeyri-qanuni seçki saxtakarlığından çəkinməyə imkan verir.

Bal səsverməsi, ikinci tur səsverməsi və birdəfəlik ötürülə bilən səs kimi üstünlüklü səsvermə sistemləri sistemli seçki manipulyasiyasının və siyasi duopolyanın qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulub.

Hədə-qorxu

Seçicilərin hədələnməsi seçiciyə və ya seçicilər qrupuna müəyyən bir şəkildə səs vermələri və ya ümumiyyətlə səs verməmələri üçün yersiz təzyiq göstərməyi nəzərdə tutur. Qiyabi və digər uzaqdan səsvermə bəzi hədə-qorxu formalarına daha açıq ola bilər, çünki seçici səsvermə yerinin qorunmasına və məxfiliyinə malik deyil. Hədə-qorxu şifahi, fiziki və ya məcburetmə daxil olmaqla müxtəlif formalarda ola bilər. Bu o qədər geniş yayılmışdı ki, 1887-ci ildə Kanzas Ali Məhkəməsi Qızıl Dövrə Seçki Saxtakarlığına Yeni Perspektivlər üzrə “[...] fiziki qisas yalnız kiçik bir narahatlıq təşkil etdi və seçkini pozmayacaq” dedi.

Zorakılıq və ya zorakılıq hədəsi: Ən sadə formada, müəyyən bir demografik qrupdan olan və ya konkret partiyayı və ya namizədi dəstəklədiyi məlum olan seçicilər birbaşa başqa partiyanın və ya namizədin tərəfdarları və ya onların işə götürdüyü şəxslər tərəfindən hədələnilir. Digər hallarda, müəyyən bir partiyanın tərəfdarları bildirirlər ki, əgər müəyyən bir kənd və ya məhəllə “səhv” şəkildə səs verdiyi aşkar edilərsə, həmin icmaya qarşı repressiyalar həyata keçiriləcək. Başqa bir üsul, ümumi zorakılıq hədəsi, məsələn, xüsusi bir seçki məntəqəsinin bağlanması təsiri olan bomba təhlükəsi yaratmaq və beləliklə, həmin ərazidə insanların səs verməsini çətinləşdirməkdir. Açıqcasına zorakılığın diqqətəlayiq nümunələrindən biri 1984-cü ildə Bhagwan Shree Rajneesh-in davamçılarının mahal seçkiləri zamanı siyasi müxalifəti zəiflətmək məqsədilə Oreqon ştatının Dalles şəhərindəki salat barlarını qəsdən çirkləndirdiyi Rajneeshee bioterror hücumu idi. Tarixən bu taktikaya bəzi ərazilərdə poten-

sial afroamerikalı seçiciləri terror etmək üçün ABŞ-da Linç də daxil idi.

Seçki məntəqələrinə hücumlar: Müəyyən bir partiyayı və ya namizədi dəstəklədiyi məlum olan ərazidəki seçki məntəqələri vandalizm, dağıntılar və ya təhdidlər üçün hədəf ola bilər, beləliklə, həmin ərazidə insanların səs verməsini çətinləşdirə və ya qeyri-mümkün edə bilər.

Hüquqi təhdidlər: Bu halda seçicilər qanuni olaraq səsvermə hüququna malik olmadıqlarına və ya qanuni olaraq müəyyən bir şəkildə səs verməyə borclu olduqlarına, dəqiq və ya başqa şəkildə inandıracaqlar. Səsvermə hüququna əmin olmayan seçicilər, həmçinin hüququ olmayan zaman səs verənlərin həbs ediləcəyini, deportasiya ediləcəyini və ya başqa cür cəzalandırılacağını təklif edən real və ya nəzərdə tutulan səlahiyyətli şəxslər tərəfindən qorxudula bilər.

Məsələn, 2004-cü ildə guya Viskonsin ştatında və başqa yerlərdə seçicilərə “Əgər bu il hər hansı bir seçkidə səs verməmişsinizsə, Prezident Seçkilərində səs verə bilməzsiniz” sözləri yazılmış vərəqələr almışdı. Həmçinin, "Ailənizdən hər hansı bir şəxs nə vaxtsa günahkar bilinibsə, Prezident Seçkilərində səs verə bilməzsiniz." Nəhayət, “Əgər bu qanunlardan hər hansı birini pozsanız, 10 il həbs cəzası ala bilərsiniz və övladlarınız sizdən alınacaq”.

2004-cü ildə İllinoys ştatının Kuk dairəsində istifadə edildiyi iddia edilən başqa bir üsul, müəyyən insanlara səsvermə hüququna malik olmadıqlarını yalandan söyləməkdir.

1981-ci ildə Nyu-Cersidə Respublikaçı Milli Komitə Nyu Cersi ştatının latın və afroamerika vətəndaşları arasında səsvermənin qarşısını almaq üçün Səsvermə Bülletenininin Təhlükəsizliyi üzrə İşçi Qrupu yaratdı. İşçi qrup köhnə qeydiyyat siyahısından seçiciləri müəyyənləşdirdi və onların etimadnaməsini şikayət etdi. O, həmçinin Nyuark və Trentondakı seçki məntəqələrində patrul xidməti yerinə yetirən işləməyən polis məmurlarına pul ödəyib və seçki bülleteninin saxtalaşdırılmasının cinayət olduğunu bildirən lövhələr asıb.

Məcburiyyət: Səsvermə bülleteninə nəzarət edən qrup başqalarını onları təqib etməyə inandırmağa çalışacaq. Çoxluğun əleyhinə olanları ayırmaqla insanlar seçicilərin qərarını dəyişməyə cəhd edərtilər. Onların arqumenti belə ola bilər ki, əksəriyyət müəyyən namizədin tərəfini tutduğuna görə, məğlubiyyətini etiraf edib, qalib tərəfə qoşulsunlar. Əgər bu nəticə verməsəydi, bu, seçkilər zamanı saysız-hesabsız zorakılıq təhdidinə səbəb oldu. Hərbi Dəniz Qüvvələrində zorlama, seçki hədəsi baş vermişdi. 1885-ci ildə Uilyam K. Uitni (William C. Whitney) Hərbi Dəniz Qüvvələrindəki kişiləri cəlb edən bir araşdırma başlatdı. Uitninin dediyi kimi, "həyətdəki səsvermə praktiki olaraq ustalar tərəfindən məcbur edildi və nəzarət edildi". Bu nümunə göstərir ki, hətta Hərbi Dəniz Qüvvələrində insanların arzu olunan namizədin qalib gəlməsi üçün hələ də çox şey göstərdiyi hallar var idi.

Dezinformasiya

İnsanlar seçkinin nəticələrinə təsir göstərmək üçün yanlış və ya yanlış məlumat yaya bilər. Məsələn, 1970-ci ildə Çilidə keçirilən prezident seçkilərində ABŞ hökumətinin Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi sosialistlər və kommunistlər arasında koalisiya üzvləri arasında nifaq salmaq üçün müxtəlif siyasi partiyalara aid olduğu iddia edilən materiallardan "qara təbliğat"dan - istifadə etdi.

Dezinformasiyadan başqa bir istifadə isə seçicilərə səsvermə vaxtı və ya yeri barədə yanlış məlumat vermək, beləliklə də onların səsvermə şansını əldən verməsidir. 2011-ci ildə Kanada federal seçkilərində seçicilərin sıxışdırılması qalmaqalının bir hissəsi olaraq, Elections Canada seçicilərə seçki məntəqələrinin Mühafizəkarlar Partiyası ilə işləyən telekommunikasiya şirkətinə köçürüldüyünü bildirən saxta telefon zənglərinin izini çəkdi.

Eynilə, Birləşmiş Ştatlarda sağçı siyasi əməliyyatçılar Ceykob Vol (Jacob Wohl) və Cek Berkman (Jack Burkman) 3 noyabr 2020-ci il ümumi seçkilərdən əvvəlki aylarda seçicilər üçün dezinformasiya sxemi ilə bağlı 2020-ci ilin oktyabrında bir neçə rüşvət və seçki saxtakarlığına görə ittiham olundular. Cütlük Pensilvaniya, Ohayo, Nyu-York, Miçiqan və İllinoys ştatlarında azlıqların məhəllələrini hədəf alan təxminən 85.000 robot zəng etmək üçün bir firma işə götürdü. Həmin il ümumilikdə

Demokratik seçki dairələri kimi, azlıqlar da qiyabi səsvermə yolu ilə səs verdilər, bir çoxları bunu COVID-19 pandemiyası zamanı şəxsi səsvermədən daha təhlükəsiz seçim hesab edirdi. Əsassız olaraq, çağırış potensial seçicilərə səslerini poçtla təqdim etsələr, hakimiyət orqanlarının onlara qarşı şəxsi məlumatlarından, o cümlədən ödənilməmiş orderlərə görə polis tərəfindən həbs olunacağı və kreditorlar tərəfindən borcun məcburi yığılması ilə hədələmə biləcəyi barədə xəbərdarlıq edilir. 24 oktyabr 2022-ci ildə Wohl və Burkman Cuyahoga County, Ohayo Common Pleas Məhkəməsində hər bir telekommunikasiya fırıldaqçılığı ilə bağlı cinayət törətməkdə təqsirli olduqlarını etiraf etdilər. Seçici fəallığını yatırtmaq üçün dezinformasiyadan istifadə taktikasını şərh edən Cuyahoga qraflığının prokuroru Maykl C. O'Malley dedi ki, bu iki şəxs "seçki hüququnu pozdular" və "günahlarını boynuna alaraq, qanun pozuntusuna görə məsuliyyətə cəlb olundular”.

Səslərin satın alınması

Səs alışı o zaman baş verir ki, bir siyasi partiya və ya namizəd qarşıdan gələn seçkilərdə seçicinin səsini satın almağa çalışır. Səslərin alınması müxtəlif formalarda ola bilər, məsələn, pul mübadiləsi, həmçinin zəruri mal və ya xidmətlərin mübadiləsi. Bu təcrübə tez-tez seçiciləri seçkilərə gəlməyə və müəyyən bir şəkildə səs verməyə təşviq etmək və ya inandırmaq üçün istifadə olunur. Bu təcrübə ABŞ, Argentina, Meksika, Keniya, Braziliya və Nigeriya kimi bir çox ölkədə qeyri-qanuni olsa da, onun yayılması bütün dünyada qalmaqdadır.

Yanlış və ya çaşdırıcı seçki bülletenləri

Seçiciləri başqa namizədə səs verməyə çaşdıran dizayn və ya digər xüsusiyyətlərdən istifadə edərək, seçki bülletenləri müəyyən partiya və ya namizədə səs verməmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, 2000-ci ildə ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərində Floridanın kəpənək seçki bülleteni pis tərtib edildiyi üçün tənqid olundu, bu da bəzi seçicilərin səhv namizədə səs verməsinə səbəb oldu. Səsvermə bülleteninin özü demokrat tərəfindən tərtib edilərsə də, bu dizayna görə seçici səhvlərindən ən çox zərər çəkən Demokrat namizəd Al Qor idi. Zəif və ya aldadıcı dizayn adətən

qeyri-qanuni deyil və buna görə də texniki cəhətdən seçki saxtakarlığı deyil, lakin buna baxmayaraq, demokratiya prinsiplərini alt-üst edə bilər.

İsveçdə namizədlər arasında çəşqinliğı azaltmaq üçün hər bir partiya üçün ayrı-ayrı seçki bülletenlərindən istifadə edilən bir sistem var. Bununla belə, 2009-cu ildə Aİ parlamentinə seçkilərdə Piratpartiet, Junilistan və Feministiskt tşəbbüsü kimi kiçik partiyaların səsvermə bülletenləri buraxılıb və ya ayrıca masaya qoyulub. İsveç Demokratlarından olan bülletenlər daha böyük İsveç Sosial Demokrat Partiyasının bülletenləri ilə qarışdırılıb, partiya bülletenin yuxarisında yazılan partiya adı üçün çox oxşar şriftdən istifadə edib.

İnsanları çəşqdiraraq nəzərdə tutulduğundan fərqli namizədə səs vermənin başqa bir üsulu namizədlər irəli sürmək və ya mövcud namizəd və ya partiya kimi oxşar ad və ya simvollara malik siyasi partiyalar yaratmaqdır. Məqsəd nəticələrə təsir etmək üçün seçiciləri saxta namizədə və ya partiyaya səs verməyə çəşqdirəkdir. Seçicilərin böyük bir hissəsinin səsvermə bülletenində istifadə olunan dildə məhdud savadı olduqda belə taktikalar xüsusilə təsirli ola bilər. Yenə deyirəm, bu cür taktikalar adətən qeyri-qanuni deyil, çox vaxt demokratiya prinsiplərinə ziddir.

Mümkün seçki çəşqinliğinin başqa bir növü müxtəlif seçki sistemləri tərəfindən səsvermənin çoxsaylı variantlarıdır. Bu, səhv sistemdən istifadə olunarsa, bülletenlərin etibarsız sayılmasına səbəb ola bilər. Məsələn, seçici nömrələnmiş tək səsvermə bülletenində birinci xananı buraxaraq xaç işarəsi qoyursa, o, etibarsız sayılır. Məsələn, Şotlandiyada və Birləşmiş Krallığın digər yerlərində namizədlər üçün seçkilərin yurisdiksiya səviyyəsinə əsasən üç qədər müxtəlif səsvermə sistemi və bülleten növündən istifadə edilə bilər. Yerli seçkilər vahid səsvermə yolu ilə müəyyən edilir; Əlavə üzv sistemi ilə Şotlandiya parlament seçkiləri; ümummilll seçkilər və Böyük Britaniya Parlamenti üçün isə ilk keçən namizədə qədr.

Seçki bülleteninə doldurulması

Ukraynada seçki rəsmilərinin qutuya əvvəlcədən saxta bülletenlər doldurmasının qarşısını almaq üçün istifadə edilən

şəffaf seçki qutusu istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, şəffaf seçki qutularından Azərbaycan Respublikasında da keçirilən bütün seçkilərdə istifadə olunur.

1856-cı ildə Frank Leslie's Illustrated Newspaper-də səsvermə bülletenlərinin doldurulmasına kömək etmək üçün istifadə edilən xüsusi seçki qutusu təsvir edilmişdi.

Səsvermə bülleteni və ya "səsvermə qutusuna topa atma", bir nəfərin yalnız bir bülletenə icazə verildiyi səsvermə zamanı bir nəfərin bir neçə bülleten təqdim etməsinin qeyri-qanuni təcrübəsidir.

1883-cü ildə Avstraliyanın Kvinslend ştatının Kuk dairəsi üçün keçirilən seçkilərdə bülletenlərin doldurulması ittihamı ilə bağlı həbslər edildi və seçki komissiyası daha sonra seçkinin nəticəsini dəyişdi.

Sequoia sensorlu səsvermə maşınının 2006-cı il versiyasında xüsusi şəraitdə təkrar səsverməyə imkan verən sarı "geri" düyməsi var idi.

2014-cü ildə Əfqanıstanda keçirilən prezident seçkiləri zamanı Əfqanıstanın Milli Təhlükəsizlik Müdirliyi (NDS) Əfqanıstanın Müstəqil Seçki Komissiyasının katibi Ziaul Haq Amarkhelin yerli məmurlara "qoyunları dağlara aparın, onları doldurun və geri gətirin" dediyini qeyd edib.

2018-ci il Rusiya Prezident Seçkiləri zamanı Rusiyanın hər yerində seçicilərin və seçki məntəqəsinin əməkdaşlarının seçki qutusuna çoxlu səs atması halları müşahidə edildi, bəziləri kameraya düşüb.

Səslərin səhv qeydə alınması

Səslər mənbədə, seçki bülletenində və ya səsvermə aparatında səhv qeyd oluna bilər və ya daha sonra səhv hesablanma bilər. 2019-cu il Malavi ümumi seçkiləri 2020-ci ildə Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən ləğv edildi, çünki bir çox nəticələr düzəliş mayesi, həmçinin dublikat, təsdiqlənməmiş və imzalanmamış nəticələr formalarının istifadəsi ilə dəyişdirilmişdi. Kaliforniya düzəliş mayesi və lentə icazə verir, buna görə də seçki bülletenində seçicidən ayrıldıqdan sonra dəyişikliklər edilə bilər.

Səslər elektron və ya mexaniki vasitələrlə qeydə alındıqda, səsvərmə mexanizmi elə dəyişdirilə bilər ki, bir namizəd üçün nəzərdə tutulan səs digər namizəd üçün qeydə alınsın və ya elektron nəticələr təkrarlansın və ya itirilsin və səbəbin saxtakarlıq və ya səhv olub-olmaması hallarına nadir subut tapmaq olar.

Bir çox seçkilər vicdansız məmurlara və ya “köməkçilərə” seçicilərin səsini öz niyyətlərindən fərqli olaraq qeyd etmək üçün çoxsaylı imkanlar təqdim edir. Səs vermək üçün yardıma ehtiyacı olan seçicilər səslərinin bu şəkildə oğurlanmasına qarşı xüsusilə həssasdırlar. Məsələn, kor və ya savadsız insana deyilə bilər ki, onlar bir partiya səs veriblər, əslində isə başqa bir partiya səs veriblər.

Vəkil səslərdən sui-istifadə

Vəkil səsvərmə, səs verən şəxsə göstərilən etimadın miqdarına görə seçki saxtakarlığına xüsusilə həssasdır. Bir sıra ölkələrdə qocalar evinin sakinlərindən 'işdə olmayan seçici' anketlərini doldurmağın tələb olunduğuna dair iddialar var. Formalar imzalandıqda və toplandıqda partiya fəallarının və ya onların dost və qohumlarını vəkil adlandırılaraq səsvərmə üçün ərizə gizli şəkildə yenidən yazılır. Seçiciyə məlum olmayan bu şəxslər seçdikləri partiya səs veriblər. Birləşmiş Krallıqda bu hal “nənə əkinçiliyi” kimi tanınır.

Bülletenlərin məhv edilməsi və ya etibarsız sayılması

Seçki saxtakarlığının ən sadə üsullarından biri rəqib namizəd və ya partiyanın bülletenlərini məhv etməkdir. Seçki bülletenlərinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi diqqəti cəlb etmədən icra etmək çətin olsa da, çox yaxın seçkilərdə çox az sayda bülletenləri aşkar etmədən məhv etmək və bununla da ümumi nəticəni dəyişmək mümkün ola bilər. Seçki bülletenlərinin açıq-aşkar dağıdılması seçkini etibarsız hesab edə və onu yenidən keçirilməyə məcbur edə bilər. Əgər partiya təkrar seçkilərdə öz səsini təkmilləşdirə bilsə, onunla bağlı olmadığı müddətcə belə məhvdən faydalana bilər.

Başqa bir üsul seçicinin öz bülletenini korladığını göstərərək onu etibarsız hesab etməkdir. Tipik olaraq, bu, məsələn, seçicinin hüququndan daha çox namizədə səs verdiyini göstərməklə, kağıza

başqa bir işarə əlavə etməklə edilə bilər. Bəzi yerlərdə aşkar edilmədən çoxlu sayda kağız bülletenlərə bunu etmək çətin olardı, lakin digərlərində, xüsusən də qanuni bülletenlərin seçicilər tərəfindən korlanmasının aydın və ağılabatan məqsədə xidmət edəcəyi yurisdiksiyalarda tamamilə sadədir. Nümunələr arasında "yuxarıda göstərilənlərin heç biri" və ya "hamısına qarşı" səsvermə variantı olan və sonra ləğv edilmiş yurisdiksiyalarda etiraz səslərinin təqlid edilməsi, səsvermənin məcburi olduğu yerlərdə vətəndaş itaətsizliyi və seçkini nüfuzdan salmaq və ya etibarsız hesab etmək cəhdləri daxil ola bilər. Etibarsız sayılan bülletenlərin qeyri-adi dərəcədə böyük hissəsi praymerizlərdə və ya əvvəlki turlarda uduzan, namizədliyini irəli sürməyən və ya buna uyğun gəlməyən namizədlərin sadıq tərəfdarlarına, yaxud etiraz hərəkəti və ya təşkil edilmiş boykotlara aid edilə bilər.

2016-cı ildə, Aİ-yə üzvlük referendumu zamanı, Böyük Britaniyada Ayrılmayı dəstəkləyən seçicilər heç bir dəlil olmadan iddia etdilər ki, səsvermə məntəqələri tərəfindən verilən karandaşlar referendumun MI5 tərəfindən onların səslərini bülletendən silərək Qalın lehinə saxtalaşdırılmasına imkan verəcək. Bu, "qələmlərdən istifadə" sui-qəsd nəzəriyyəsi kimi təsvir edilmişdir.

Elektron səsvermə sistemlərinə müdaxilə

Seçki təhlükəsizliyi

Ümumi saxtakarlıq

Bütün səsvermə sistemləri hansısa formada seçki saxtakarlığı təhlükəsi ilə üzləşir. Səsvermə maşınlarına təsir edən təhlükə növləri müxtəlifdir. Argonne National Laboratories-də aparılan araşdırmalar göstərdi ki, Diebold Accuvote TS kimi maşına fiziki girişi olan tək bir şəxs onun funksiyalarını idarə etmək üçün ucuz, asanlıqla əldə edilə bilən elektron komponentlər quraşdırıla bilər.

Digər yanaşmalara aşağıdakılar daxildir:

- Səslərin ümumi sayını dəyişdirən və ya namizədə hər hansı bir şəkildə üstünlük verən zərərli kod əlavə etmək üçün səsvermə maşınının proqram təminatına müdaxilə etmək.

- Bu maşınları özəl şirkətlər istehsal edir. Bir çox şirkətlər ticarət sirlərini ifşa etmək qorxusunu iddia edərək, maşınların mənbə koduna ictimai girişə və ya nəzərdən keçirilməsinə icazə verməyəcəklər.

- Səslərin ümumi sayını dəyişdirmək və ya hər hansı namizədə üstünlük vermək üçün səsvermə maşınının aparatına müdaxilə.

- Bu maşınlardan bəziləri maşını aktivləşdirmək və səs vermək üçün smart kart tələb edir. Bununla belə, saxta smart kart bir neçə dəfə səsverməyə giriş əldə etməyə cəhd edə bilər və ya mənfi səslərlə əvvəlcədən yüklənə bilər.

- Seçki rəsmiləri tərəfindən maşına inzibati girişdən sui-istifadə də fərdlərə bir neçə dəfə səs verməyə imkan verə bilər.

- Səsvermə məntəqəsindən birbaşa internet vasitəsilə səslərin hesablanması orqanına göndərilən seçki nəticələri ortada olan adamın hücumuna məruz qala bilər. müəyyən namizədin lehinə səs verir və sonra onları dərhal səslərin hesablanması orqanına göndərir. İnternet üzərindən göndərilən bütün səslər nəzarət zəncirini pozur və buna görə də yaddaş kartlarını kilidli metal qablarda səs sayma sayğaclarına aparmaq lazımdır. Seçki gecəsi ilkin ümumi nəticələrin tez əldə edilməsi məqsədilə, şifrələnmiş səslər internet vasitəsilə göndərilə bilər, lakin yekun rəsmi nəticələr ertəsi gün yalnız faktiki yaddaş kartları etibarlı metal qablara daxil olduqdan və hesablandıqdan sonra cədvələ salınmalıdır.

Gizli səsvermə

Yalnız seçicinin necə səs verdiyini bildiyi, seçicilərin hədə-qorxusunun və ya qisasının qarşısını almaqla baş verən gizli səsvermə azad və ədalətli seçkilərin mühüm hissəsidir. Digərləri gizli səsvermənin seçki saxtakarlığına imkan verdiyini (çünki bu, səslərin düzgün hesablandığını yoxlamağı çətinləşdirir) və seçicilərin iştirakına mane olduğunu iddia edir. Gizli səsvermə Qədim Yunanıstanda tətbiq edilən və 1795-ci il ABŞ-ın III

Konstitusiyasının bir hissəsi idi və yalnız XIX əsrdə adi hal aldı. Gizli səsvermə ilk dəfə 1856-cı il fevralın 7-də Britaniyanın keçmiş müstəmləkəsi - indi Avstraliyanın Tasmaniya əyalətində həyata keçirilib. Əsrin əvvəlində bu təcrübə əksər Qərb demokratiyalarına yayıldı.

ABŞ-da 19-cu əsrin sonlarında islahatçıların seçki saxtəkarlığı problemlərini azaltmağa çalışdıqları üçün Avstraliya seçki bülleteninə populyarlığı artdı. Yaşıl muhafizəçilər (Greenback), Millətçi və daha çox kimi qruplar səs vermək istəyənlər üçün mübarizə apardılar. George Walthew, Greenback, 1885-ci ildə Miçiqanda Amerikada ilk gizli səsvermənin keçirilməsinə kömək etdi. Hətta Corc Uoltyu John Seitz, Greenback-də sələfi var idi və o, 1879-cu ildə "seçkilərin saflığını qorumaq" üçün qanun layihəsinin qəbulundan sonra Konqres seçkilərində kampaniya aparmışdı.

Çoxlarının söyləri buna nail olmağa kömək etdi və bütün ölkə daxilində digər gizli səsvermələrin yayılmasına səbəb oldu. 18 fevral 1890-cı ildə Galveston News-da qeyd edildiyi kimi, "Avstraliya seçki bülleteni qalmaq üçün gəldi. O, seçicinin müstəqilliyini qoruyur və böyük ölçüdə satın almaq üçün səs verməyi dayandırır." Bundan əvvəl namizədlərin seçiciləri qorxutması və ya rüşvət alması adi hal idi, çünki onlar həmişə kimin hansı tərəfə səs verdiyini bilirdilər.

Şəffaflyq

Seçki saxtəkarlığının qarşısının alınması üsullarının əksəriyyəti namizədlərin irəli sürülməsindən tutmuş səsələri verilməsi və cədvəllərin tərtib edilməsinə qədər seçki prosesinin bütün seçicilər üçün tamamilə şəffaf olmasını nəzərdə tutur. Seçki prosesinin istənilən hissəsinin bütövlüyünü təmin edən əsas xüsusiyyət ciddi nəzarət zənciridir.

Saxtəkarlığın qarşısını almaq üçün ümumi səsələri elan olunduğu cədvəldə hər bir seçki məntəqəsinin nəticələrinin də ictimaiyyətə açıq siyahısı olmalıdır. Bu, seçicilərin seçki məntəqələrində şahidi olduqları nəticələrin yekunlara düzgün daxil edildiyini sübut etmələrinin yeganə yoludur.

Başdan-başa (Ucdan-uca) yoxlanıla bilən səsvermə sistemləri seçicilərə səsələrinin düzgün verildiyini yoxlamaq imkanı verən qəbz və nəticələrin düzgün tərtib edildiyini və bütün səsələrin etibarlı seçicilər tərəfindən verildiyini yoxlamaq üçün audit mexanizmi təqdim edir. Bununla belə, səsvermə qəbzi seçicilərə necə səs verdiklərini başqalarına sübut etməyə imkan vermir, çünki bu, məcburi səsvermə və şantaj üçün zəmin yaradacaq. Ucdan-uca sistemlərə Punchscan və Scantegrity daxildir, sonuncular optik skan sistemlərinə əlavədir.

Bir çox hallarda seçki müşahidəçiləri saxtakarlığın qarşısını almaq və seçiciləri seçkinin ədalətli keçirildiyinə əmin etmək üçün istifadə olunur. Seçkiləri müşahidə etmək üçün beynəlxalq müşahidəçilər (ikitərəfli və çoxtərəfli) dəvət oluna bilər, məsələn, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) seçki müşahidəsi, Avropa İttifaqının seçkiləri müşahidə missiyaları, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) müşahidə missiyaları, həmçinin QHT-lər tərəfindən təşkil edilən beynəlxalq müşahidə, məsələn, MDB-EMO, Seçkilərin Monitorinqi Təşkilatlarının Avropa Şəbəkəsi (ENEMO) və s.. Bəzi ölkələr xarici müşahidəçiləri də dəvət edirlər (yəni beynəlxalq müşahidəçilərin çoxtərəfli müşahidəsindən fərqli olaraq ikitərəfli müşahidə).

Bundan əlavə, ölkələrin milli qanunverici orqanları çox vaxt daxili müşahidəyə icazə verirlər. Yerli seçki müşahidəçiləri ya partiya təmsilçisi (yəni, bir və ya bir qrup seçki iştirakçısının maraqlarını təmsil edən) və ya tərəfsiz (adətən vətəndaş cəmiyyəti qrupları tərəfindən həyata keçirilir) ola bilər. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi beynəlxalq və yerli seçki müşahidəsinin müxtəlif forma və həcmələrinə icazə verir.

Seçkilərin müşahidəsi müxtəlif beynəlxalq hüquqi sənədlərlə də müəyyən edilir. Məsələn, 1990-cı il Kopenhagen Sənədinin 8-ci bəndində deyilir ki, “[ATƏT] iştirakçı dövlətləri hesab edirlər ki, həm xarici, həm də yerli müşahidəçilərin iştirakı seçkilərin keçirildiyi dövlətlər üçün seçki prosesini gücləndirə bilər. Buna görə də, onlar qanunla icazə verilən dərəcədə öz milli seçki proseslərinin gedişatını müşahidə etmək üçün ATƏM-in hər hansı

digər iştirakçı dövlətlərindən və bunu etmək istəyən istənilən müvafiq özəl qurum və təşkilatlardan müşahidəçiləri dəvət edirlər. Onlar həmçinin milli səviyyədən aşağı səviyyədə keçirilən seçki prosesləri üçün oxşar prosedurları asanlaşdırmağa çalışacaqlar. Belə müşahidəçilər seçki prosesinə qarışmamaq öhdəliyi götürəcəklər”.

Tənqidçilər qeyd edirlər ki, müşahidəçilər seçicilərin məqsədyönlü şəkildə sıxışdırılması və ya səsvermə məşınının manipulyasiya edilmiş proqram təminatı kimi seçki saxtakarlığının müəyyən növlərini görə bilmirlər.

8.5. Seçki nəticələrinin təhlili və məkan dəyişikliyi

Seçki nəticələrinin coğrafi bölgüsünün təhlili göstərir ki, seçki araşdırmalarında yerli, yerli və regional təsirlərdən asılı olaraq zamanla əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Belə başa düşülür ki, seçicilər səs verdikləri coğrafiyanın şərtlərindən bu və ya digər şəkildə təsirlənir. Siyasi coğrafiya və siyasi mədəniyyət mövzusunda qeyd edildiyi kimi, bəzi dairələrdə mühafizəkar partiyaların uğurları ilə bəzi dairələrdə sosial-demokrat partiyaların uğurları və coğrafi şərait arasında əlaqənin olduğu görünür. Fakkini (Facchini) və Fransua (François) (2010) Avropa ölkələrində yerli və Aİ səviyyəli seçki nəticələrinə əsaslanaraq, coğrafiyanın seçici davranışının yaranmasında və formalaşmasında seçicilərin aktivləşdirilməsində mühüm amil olduğunu müəyyən etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yerli, sosial şərait, etnik mənsubiyyət, gəlir səviyyəsi və sosial dəyərlər kimi bir çox amillər seçkinin nəticələrinə təsir göstərir (Wing & Walker, 2010). Roskin Fransada 1936-cı il seçkilərindən əldə edilən nəticələrin paylanması ilə 1981-ci il seçkilərindən sonra nəticələrin coğrafi paylanması demək olar ki, eyni olduğunu qeyd edərək regional davamlılıq və daimi səsvermə meyllərinin formalaşdığını vurğulayır (Roskin, 2009). Türkiyədəki seçki dövrlərinə görə seçki nəticələri təhlil edildikdə; Fransadakı vəziyyətə bənzər olaraq, regional davamlılıq və daimi səsvermə modelləri zaman zaman ön plana çıxır (Kiriş və Köklü, 2012).

Lakin bu davamlılığın müəyyən dövrlərdə aradan qalxması və seçki nəticələrinin paylanması baxımından əhəmiyyətli dəyişikliklərin yaşanması diqqət çəkir. 1977-ci il ümumi seçki nəticələrindən başlayaraq, seçkilərin nəticələrinin coğrafi paylanmasında dəyişiklik seçki dövrlərinə görə bəzi vilayətlərdə siyasi partiyaların qazandığı millət vəkili sayına görə qiymətləndiriləcək. Bu qiymətləndirmə aparılarkən, hər bir bölgədən bir vilayətdəki millət vəkillərinin sayının partiyalara bölünməsi Türkiyənin coğrafi bölgələrini təmsil etmək üçün məlumat kimi istifadə ediləcək. 1977-ci il ümumi seçkilərində 14 millət vəkili olan Adanada Cümhuriyyət Xalq Partiyasının 7, Ədalət Partiyasının (AP) isə 5 millət vəkili var idi. Ankaranın 29 millət vəkili 16-sı CHP, 10-u isə AP tərəfindən seçilib. CHP Diyarbəkirdən 3, AP-dən isə 2 millət vəkili ala bildi. Hatayda AP-dən 3, CHP-dən 5 millət vəkili seçilib. Eyni seçkidə 44 millət vəkili olan İstanbulda 27 millət vəkili CHP, 13 millət vəkili isə AP tərəfindən seçilib. Samsunda millət vəkilləri iki partiya arasında bərabər bölündü (AP 5. CHP 5). İzmirdə 19 deputatdan 11-i CHP, 8-i isə AP-ni payına düşüb. Bu seçki dövründən sonra 1980-ci il sentyabrın 12-də Türkiyədə inqilab oldu. İnqilab zamanı Türkiyə Böyük Millət Məclisi bağlandı və ilk seçki 1983-cü ildə inqilabdan sonra keçirildi.

1980-ci il inqilabından əvvəl Böyük Millət Məclisində olan Ədalət Partiyası və Cümhuriyyət Xalq Partiyası inqilab zamanı bağlandığından bu partiyaların təmsil olunduğu kütlələr Ana Vətən Partiyasına (ANAP), Xalq Partiyasına (HP) və Milliyyətçi Demokratiya Partiyasına (MDP) səs verməli oldular. ANAP 1980-ci ildən əvvəlki dövrdə mühafizəkar kütlənin (Demokratik Partiya və Ədalət Partiyası) səsini, HP isə 1980-ci ildən əvvəlki dövr sosial-demokrat kütlənin (CHP) səsini aldı. MDP inqilab dövründə inqilabçıların dəstəyi ilə yaradılıb. 1983-cü ildə keçirilən seçkilərin sonunda Adanadan çıxacaq 12 millət vəkili 5-i ANAP, 5-i HP, 2-si MDP olmaqla seçildi. Bu seçki dövründə İstanbul 36 millət vəkili seçib. Bunların partiyalara bölgüsü ANAP 17, HP 13, MDP 6 deputat. Ankaranın 22 deputat yerinin 14-nü ANAP, 6-sını HP, 2-ni isə MDP almışdır. Diyarbəkir və

Hatayda deputat bölgüsü ANAP 2, HP 3, MDP 2-dir. Samsunda yerlərin 6-sını ANAP, 2-ni isə HP alıb. 1983-cü il seçkilərində 16 millət vəkili olan İzmirdə deputatların partiyalara bölgüsü 8 HP, 5 ANAP və 3 MDP idi. Əvvəlki seçki dövründə Adana, Ankara, Diyarbəkir və İstanbulda sosial-demokratik meylli seçicilər çoxluq təşkil etdiyi halda, bu vilayətlərdə sosial-demokrat səslərin 1983-cü il seçkiləri ilə tendensiyasını dəyişdiyi müşahidə edilir.

1991-ci il seçkiləri dövründə ANAP, Doğru Yol Partiyası (DYP), Sosial Demokrat Xalq Partiyası (SHP), Demokratik Sol Partiyası (DSP) və Rifah Partiyası (RP) seçkilərdə iştirak edib. Bu partiyalardan DYP 1980-ci ildən əvvəlki Ədalət Partiyasının, SHP və DSP 1986-cı ildən əvvəlki CHP-nin, RP isə Milli Selamet Partiyasının (MSP) davamıdır. 1991-ci il ümumi seçkilərinin nəticələrinə görə, Adana, Ankara, Diyarbəkir, Hatay, Samsun, İzmir və İstanbulda partiyaların seçdiyi deputatların sayı belədir. Adanada 14 deputatdan 10-u DYP, 3-ü SHP, 1-i ANAP alıb. Ankaranın 23 millət vəkili 7 ANAP, 7 DYP, 7 SHP və 2 RP, Diyarbəkirdə SHP 7 millət vəkili, 1-ni DYP qazanmışdır. Hatayda 5 millət vəkili yerini SHP, 3-nü isə DYP götürüb. Samsunda millət vəkilləri yeri ANAP (2) ilə DYP (7) arasında paylaşib. 50 deputatı olan İstanbulda deputatların partiyalara bölgüsü ANAP 33, DSP 3, DYP 5, RP 4 və SHP 5-dir. Bu dövrdə partiyaların qazandığı deputat yerlərinin paylanması əsasında belə nəticə çıxara bilərik ki, Ankara, Adana, Samsun və İstanbulda mühafizəkar partiyaların fəaliyyəti artmış, sosial-demokrat partiyaların təmsilçiliyi isə zəifləmişdir. İzmirdə isə sosial-demokratik tendensiya davam edir.

Türkiyənin 2001-ci ildə üzvləşdiyi iqtisadi böhrandan sonra ilk ümumi seçki 2002-ci ildə keçirilib. 2002-ci il seçkiləri ilə Türkiyənin yeni bir dövrə girdiyi görünür. Əvvəla, əvvəlki seçki dövründə hakimiyyəti bölüşən DSP, MHP və ANAP, müxalifətdə olan Fazilet Partiyası (əvvəlki MSP və RP-nin davamı) Türkiyə Böyük Millət Məclisində təmsil oluna bilmədi. Bu dövrdə TBMM Ədalət və İnkişaf Partiyası (AK Partiya) və CHP-dən ibarət iki partiyalı bir quruluşa çevrildi. AK Partiya ən çox deputatı Adana, Ankara, Diyarbəkir, Samsun və İstanbuldan almışdır. 1977-2002-

ci illər arasındakı seçki dövrlərində siyasi partiyalar tərəfindən seçilən millət vəkillərinin sayına görə müqayisə aparıldıqda Türkiyədə ciddi bir dəyişikliyin olduğu görünür. 1977-ci ildə Adana, Ankara, Diyarbəkir, Hatay, İstanbul və İzmirdə ən çox millət vəkili olan CHP-nin 2002-ci ildə bu vilayətlər arasında yalnız İzmirdə mövqeyini qoruduğu aydın olur. Ona görə də 1977-2002-ci illər arasında seçkilərin nəticələrini göstərən xəritələr dəyişdi və sağ-mühafizəkar kütlələrə dönüş edən partiyalar ümumi nəticəyə hakim oldu.

2011-ci ildə keçirilən ümumi seçkilərin sonunda Türkiyə Böyük Millət Məclisində 550 millət vəkili AK Partiya, CHP MHP və müstəqil millət vəkilləri arasında bölüşdürüldü. Bu seçki nəticələrinin coğrafi bölgüsü araşdırıldıqda; Ədirnə, Tekirdağ, Kırklareli, İzmir, Aydın, Muğla və Tunceli vilayətlərində CHP, Muş, Batman, Diyarbakır, Mardin, Şırnak. Hakkari və Vanda müstəqil namizədlər, İğdırda isə ən çox səsi MHP-nin aldığı görülür (Xəritə 24). Bu vilayətlər istisna olmaqla, bütün vilayətlərdə ən çox millət vəkili Ak Partiya qazanıb. 2007 və 2011-ci il ümumi seçkilərində müstəqil namizədlərin Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçildiyi və 10%-lik səddi keçə bilmədiyi üçün seçkiyə girməyən BDP çətiri altında birləşərək siyasi fəaliyyətlərini davam etdirdiyi məlum olur. Beləliklə, 2007-ci il seçkilərindən sonra seçki nəticələrini göstərən xəritələrdə müstəqil deputatların təmsil olunduğu vilayətlərin əslində Türkiyə Böyük Millət Məclisində etnik siyasi gücü təmsil etdiyi anlaşılır.

Yoxlama sualları

1. Seçki coğrafiyası nədir?
2. Seçki dairələri nədir və necə təşkil olunur?
3. Majoritar seçki sistemi nədir?
4. Proporsional seçki sistemi nədir?
5. Gizli səsvermə nədir?
6. Açıq səsvermə nədir?
7. Seçki hiylələri nədir və nəyə xidmət edir?
8. Seçki nəticələrinin və məkansal dəyişikliyinə təhlilini izah edin.

9-cu fəsil Paktlar və birliklər

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
- Avropa Birliyi
- Türkc Dövlətləri Təşkilatı
- Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
- Ərəb Birliyi
- Müstəqil dövlətlərin birliyi
- Britaniya Birliyi
- Yeddiilər qrupu (g7)
- İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı

PAKT VƏ BİRİLİKLƏR

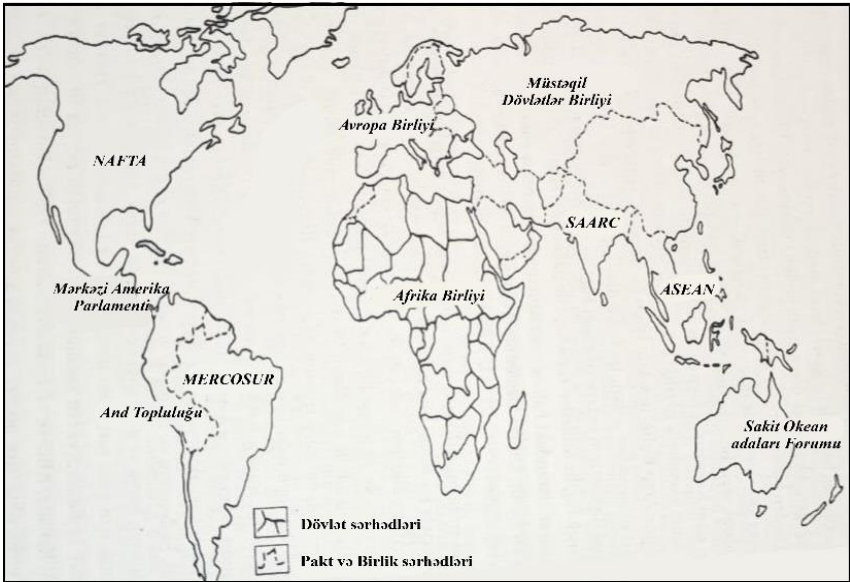
Ayrı-ayrılıqda götürsək, dəyişən geosiyasi nəzəriyyələr və siyasi qiymətləndirmələrin ortaya qoyduğu kimi, bu gün ölkələr keçmişlə müqayisədə bir çox cəhətdən daha zəifdir. Bir çox ölkələr iqtisadi cəhətdən kövrəkdir, digərləri qeyri-sabitdir, bankları isə həm kövrək, həm də qeyri-sabitdir. Strateji baxımdan heç bir ölkə hərbi hücumdan təhlükəsiz deyil, çünki inkişaf edən texnologiya indi dünyanın demək olar ki, yarısı məsafəni əhatə edə bilən silahlar yaratmışdır. Təhlükəsizlik problemləri ilə məşğul olan bəzi alimlər hesab edir ki, atom əsrində milli təhlükəsizlik deyə bir şey ola bilməz. Bir ölkənin öz rifahını və ya təhlükəsizliyini təmin edə bilməyəcəyini qəbul etməsi dövlətlər arasında əməkdaşlığın artmasına səbəb olmuşdur. Bir növ, bu əməkdaşlıqlar keçmişin imperiyalarını əvəz edir. Onların sayı sürətlə artır və bütün dünya ölkələrini əhatə edir.

Yerli ittifaqların İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəlki dövrdə qurulduğu, lakin bunların dövlətlərin və xalqların məqsədlərinə çatmadığı və çox da uzun sürmədiyini anlaşılr. Buna misal olaraq Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Avropa ölkələrinin yaratdığı Antanta ittifaqını göstərmək olar. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünya siyasətində baş verən dəyişiklik zamanla daha böyük ittifaqların və təşkilatların yaranmasına zəmin yaratdı. Bunlara misal olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, NATO və

Varşava Paktlarını göstərmək olar (bax: xəritə 24). Xüsusilə sənayeləşmə ilə başlayan prosesdə istehsal üsullarının dəyişməsi, istehsal fəaliyyətinin yerli ehtiyaclara cavab verməkdən çıxaraq qlobal miqyas qazanması, münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, yerli və ümumi problemlərin həlli iqtisadi və hərbi baxımdan əməkdaşlıq tələb edirdi. Yuxarıda qeyd olunan çərçivədə iqtisadi, siyasi və hərbi, xüsusilə qlobal, bəzən də regional sülhə nail olmaq üçün müxtəlif birliklər yaradılmışdır. Bütün dünyanı beynəlxalq təşkilatlardan və assosiasiyalardan öz iş sahəsi kimi görən Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır. Fəaliyyət sahəsi qitə səviyyəsində olan siyasi, iqtisadi və sosial birliyə misal olaraq Avropa İttifaqı göstərilə bilər (bax. xəritə 24). Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının fəaliyyət sahəsi Qara dənizə sahili olan və Qara dənizin hüdudlarında yerləşən ölkələrdir. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı regional təşkilatdır. Ərəb Liqası etnik mənşəyə əsaslanan regional birliyin nümunəsidir. İslam Konfransı Təşkilatının fəaliyyət sahəsi İslam ölkələri olduğundan bu birlik dini mənşəlidir. Britaniya Birliyi və Müstəqil Dövlətlər Birliyi keçmiş müstəmləkə ölkələrinin maraq münasibətlərinin yaratdığı sədaqəti qorumağı hədəfləyən birliklərə misaldır. Müəyyən fəaliyyət sahəsində hüquq və maraqların müdafiəsi üçün yaradılmış birlik OPEC-dir. G-7, G-20 və D-8 dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla formalaşan vahidlərə misal ola bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, dünyanın müxtəlif yerlərində regional əməkdaşlıq üçün yaradılmış kontinental və ya daha kiçik miqyaslı təşkilatlar mövcuddur. Afrika Birliyi: Afrika ölkələrini bir dam altında toplamaq, qitə ölkələri arasında həmrəylik və müstəmləkəçiliyə qarşı birlik təmin etmək məqsədi ilə 1963-cü ildə Afrika Birliyi Təşkilatı olaraq qurulmuş, 1970-ci illərdə iqtisadi əməkdaşlıq, insan haqları və irqi ayrı-seçkiliklərin qarşısını almaq üçün mübarizə aparmış, 2009-cu ildən Afrika Birliyi adlandırılmışdır. AND İcması; Cənubi Amerika ölkələri Venesuela, Ekvador, Peru və Boliviyanın bir araya gələrək qurmağa çalışdıqları gömrük ittifaqı və ortaq bazar təşkilatıdır. Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası (ASEAN); 8 avqust 1967-ci ildə Filippin, Malayziya, Tayland, İndoneziya və

Sinqapur arasında Vyetnam müharibəsi nəticəsində yaranan kommunist genişlənməsinə qarşı yaradılmış və üzv dövlətlər arasında mədəni inkişafı, sülh və təhlükəsizliyi təşviq etmək və iqtisadi və sosial tərəqqini sürətləndirmək üçün çalışan bir təşkilatdır. Bruneı, Vyetnam, Laos, Myanma və Kambocanın iştirakı ilə 1999-cu ildə üzv ölkələrin sayı 10-a yüksəlmişdir. NAFTA; 1989-cu ildə Kanada, ABŞ və Meksika ştatları tərəfindən yaradılmış ticarət və iqtisadi birlikdir və üzv dövlətlər arasında gömrük tariflərinin aradan qaldırılmasına və iqtisadi inteqrasiyaya yönəlmiş fəaliyyətlər həyata keçirir. Haqqımızda Şirkətin Adı: SAARC; Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. O, Hindistan yarımadası və ətraf ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə çalışır (bax: Xəritə 27).

Xəritə22: Pakt və birliklər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (ing. United Nations) — 1945-ci il oktyabrın 24-də dünyanın ən güclü 50 dövləti tərəfindən yaradılmış "Ümumdünya Hökuməti". Hazırda dünyanın 193 ölkəsi, 500 asılı ərazi, Antarktida materiki, Qərbi Səhra, Dünya okeanı bütünlükdə yer kürəsinin 80 — % ərazisi, BMT-nin mandat sisteminə daxildir.

BMT-nin baş qərargahı Nyu-York şəhərində yerləşir. Əsas vəzifəsi beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq və möhkəmlətmək, dövlətlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İDM-dən sonra, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılması, millətlər arasında dostluq əlaqələrinin inkişafı və sosial tərəqiyyəyə yardım, insan həyatının və hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə yaradılmış ən böyük qurumdur.

BMT-nin Nizamnaməsi 1945-ci il 26 iyunda San-Fransisko konfransında 50 dövlətin nümayəndəsi tərəfindən imzalandı və 1945-ci il 24 oktyabrda qüvvəyə mindi.

BMT-nin əsas orqanları BMT Baş Məclisi, BMT Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və İctimai Şura, Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblikdir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən BMT-nin üzvüdür.

Üzv ölkələr öz aralarında BMT-nin Nizamnaməsinin — onların dünya birliyinin üzvləri kimi hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən beynəlxalq müqavilənin prinsipləri ilə əlaqələnilirlər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı aşağıdakı qurumlardan ibarətdir:

Altı əsas orqandan ibarət olan BMT-nin özü: Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Hamilik Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik. Niderlandın Haaqa şəhərində yerləşən Beynəlxalq Məhkəmədən başqa, digər qurumlar Nyu-Yorkda, BMT-nin Mərkəzi idarələrində yerləşirlər.

BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı UNESCO, BMT-nin Uşaq Fondu UNICEF, BMT-nin İnkişaf Proqramı BMTİP və BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (BMTQAK

kimi inkişaf, humanitar yardım və insan hüquqlarının müdafiəsi sahələrində fəaliyyətləri həyata keçirən ixtisaslaşmış təşkilatlar.

Fəaliyyəti

BMT-nin qərarları və fəaliyyəti dövlətlər arasında formalaşmış qüvvələr nisbətini, beynəlxalq həyatın aparıcı təmayüllərini əks etdirir. BMT özünün fəaliyyəti müddətində ilk növbədə tərksilah və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində bir sıra mühüm və faydalı qətnamələr qəbul etmişdir. Onlardan silahlanmanın ümumi tənzimlənməsi və ixtisarını müəyyənləşdirən prinsiplər haqqında (1946), hərbi cinayətkarların təhvil verilməsi və cəzalandırılması haqqında (1946), yeni müharibənin təbliğatına qarşı yönəldilmiş tədbirlər haqqında (1947), dövlətlər arasında sülh və mehriban qonşuluq münasibətlərinin bərqərar edilməsi və möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında (1957 və 1958), ümumi və tam tərksilah haqqında (1959) qətnamələrini; Dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilənin yolverilməzliyi haqqında bəyannaməni (1965); Beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında bəyannaməni (1970); BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında bəyannaməni (1970); Tərksilah haqqında ümumdünya konfransının çağırılmasını nəzərdə tutan qətnamələri (1971–1973); Beynəlxalq münasibətlərdə gücün tətbiq edilməməsi və atom silahından istifadənin həmişəlik qadağan olunması haqqında qətnaməni (1972), BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzv dövlətlərinin hərbi büdcələrinin 10% ixtisarı və qənaət olunmuş vəsaitlərin bir hissəsinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilməsi üçün istifadə olunması haqqında qətnaməni (1973) göstərmək olar. BMT-nin Baş Assambleyası Atom silahı sınaqlarının qadağan olunması haqqında müqaviləni 1963 (üç mühitdə), Kosmos haqqında müqaviləni 1967, Atom silahının yayılmaması haqqında müqaviləni, Dənizin dibi haqqında müqaviləni, Bakterioloji silah haqqında konvensiyanı və s. təsdiq etmişdir.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən müstəmləkəçiliyə, irqçiliyə, milli istismara qarşı yönəldilmiş

qətnamələr mühüm əhəmiyyətə malikdir: genosidin xəbərdarlığı və ona görə cəzalandırma haqqında konvensiya (1948); müstəmləkə zülmü altında olan ölkələrə və xalqlara müstəqilliyin verilməsi haqqında bəyannamə (1960); irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında bəyannamə (1963); Apartheid cinayətlərinin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırma haqqında konvensiya (1973).

Xalqların milli azadlıq mübarizəsinə, müstəqil dövlətlərin milli suverenliklərinin müdafiəsinə və ayrı-ayrı ölkələrdə vətəndaş müharibələrinin qarşısının alınmasına dair məsələlərin BMT orqanlarında müzakirəsi həmin ölkələrdə təcavüzkar qüvvələrə müqavimət işinə yardım etmişdir. Məs., İndoneziyada xarici müdaxilənin (1946–49) sona çatdırılması haqqında məsələnin Təhlükəsizlik Şurasında baxılması müsbət rol oynamışdır. BMT 1959-cu ildə ingilis, fransız, İsrail qoşunlarının Misirdən çıxarılmasına, Tunisdə, Mərakeşdə, Əlcəzirdə, Kiprdə və s. müstəmləkə rejimlərinin ləğvinə müəyyən yardım göstərmişdir. Yaxın Şərqdə siyasi tənzimləmə haqqında Təhlükəsizlik Şurasının 22 noyabr 1967-ci il tarixli 242 sayılı qətnaməsi və Yaxın Şərqdə hərbi əməliyyatların sona çatdırılması, ədalətli və möhkəm sülhün bərqərar edilməsi haqqında 22 oktyabr 1973-cü il tarixli 338 sayılı qətnaməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, Livanda 1978 ilin mart ayından, Serbiyanın Kosovo muxtar vilayətində 1999-cu ilin iyun ayından, Liberiyada 2003-cü ilin sentyabr ayından, Sudanda 2005-ci ilin mart ayından, Konqo Demokratik Respublikasında 2010-cu ilin iyul ayından bu günədək BMT-nin xüsusi missiyaları fəaliyyət göstərir. İran-İraq müharibəsində 1988-ci ilin avqust ayından 1991-ci ilin fevral ayınadək, İraq-Küveyt müharibəsində 1991-ci ilin aprel ayından 2003-cü ilin oktyabr ayınadək, keçmiş Yuqoslaviya ərazisində 1992-ci ilin mart ayından 1995-ci ilin dekabr ayınadək, Bosniya və Hersoqovinada 1995-ci ilin dekabr ayından 2002-ci ilədək BMT-nin mühaşidəçi missiyaları çalışmışdır.

BMT çərçivəsində iqtisadi, sosial və beynəlxalq hüquq sahələrində faydalı qərarlar işlənib hazırlanmışdır: məs., dövlətlərin öz təbii resursları üzərində ayrılmaz suverenliyi

haqqında (1952, 1962, 1966), demokratik torpaq islahatları haqqında (1954, 1959) qətnamələri, "Beynəlxalq ticari münasibətlərin və ticarət siyasətinin prinsipləri" (1964), Sosial tərəqqi və inkişaf bəyannaməsi (1969), İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə (1948), Qadınların siyasi hüquqları haqqında konvensiya (1952), Uşaq hüquqları bəyannaməsi (1959), Hərbi cinayətlərə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında konvensiya (1968).

BMT özünün Nizamnaməsində bəyan edilmiş məqsəd və prinsiplərin həyata keçirilməsi işinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Onun qəbul etdiyi qərarlar dünyada sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yardım göstərir. BMT bir sıra gərgin beynəlxalq böhranın aradan qaldırılmasında yardımçı olmuşdur. Müasir dünyada BMT-nin beynəlxalq şəraitə müsbət təsir imkanlarının genişləndirilməsi, aktual beynəlxalq siyasi problemlərin nizamlanmasında həlledici vasitəyə çevrilməsi, BMT Nizamnaməsinin bütün üzv dövlətlər tərəfindən ciddi yerinə yetirilməsinə nail olunması istiqamətində fəaliyyəti davam etdirilir.

Məqsədləri

münaqişələrin sülh yolu ilə tənzimlənməsi və kollektiv tədbirlər qəbul etməklə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması;

xalqın özünüdərketmək və bərabərlik prinsipinə hörmət etmək əsasında ölkələr arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi;

beynəlxalq humanitar, mədəni, sosial, iqtisadi xarakterli problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar bütün insanlara heç bir fərq qoymadan azadlıq, insan hüquqlarına hörmət və onun genişləndirilməsi;

müxtəlif ölkələrin razılaşması üzrə; bu məqsədlərə çatmağa yönəldilmiş mərkəzi orqanın funksiyalarının yerinə yetirilməsi.

Prinsipləri

Onun bütün üzvlərinin bərabərliyi;

Nizamnamə üzrə qəbul edilən öhdəçiliyi vicdanla yerinə yetirmək;

Beynəlxalq münasibətlərin sülh vasitəsi ilə həll edilməsi;
Beynəlxalq münasibətlərdə bir ölkənin digər ölkəyə güc tətbiq etməsindən imtina etmək;

Bu prinsipləri qəbul etməklə bütün hərəkətlərdə təşkilatın bütün üzvlərinə köməklik göstərmək;

Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək;

BMT-nin üzvü olmayan dövlət BMT-nin prinsiplərinə uyğun olaraq lazım gələrsə hər şeyi təmin etməlidir;

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq;

İnsanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək;

Xalqların özünüidarə etməsi və bərabər hüquqlu olması;

Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq.

Avropa İttifaqı (Aİ) — 27 dövləti birləşdirən dövlətlərustü və eyni zamanda dövlətlərarası iqtisadi və siyasi təşkilat.

Formal olaraq 1 noyabr 1992-cü ildə Maastrixt sazişi ilə təsis edilmiş bu ittifaqın təməli 18 aprel 1951-ci il tarixli Paris Müqaviləsinə əsasən, Belçika, Almaniya, Fransa, Niderland, Lüksemburq və İtaliya tərəfindən Avropa Kömür və Polad Cəmiyyəti (AKPC) yaradılması ilə qoyulub.

Təşkilatın mənzil qərarqahı Brüsseldə yerləşir.

Aİ yeganə beynəlxalq təşkilatdır ki, özündə həm beynəlxalq təşkilat, həm də dövlət əlamətləri daşıyır, əslində isə formal olaraq heç biri deyil. Bəzi məsələlər İttifaqın ümumi institutları, bəziləri isə üzv dövlətlərin nümayəndələrinin razılaşması ilə qəbul edilir.

Tarix

Avropa idealı real bir siyasi proyektə çevrilib Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlərin hökumət siyasətlərində uzun müddətli bir hədəf halına gəlməmişdən əvvəl sadəcə filosofların və uzaqqörən insanların düşüncələrində yaşayırdı. Avropa Birləşmiş Ştatları və ya Dövlətləri humanist və sülhsevər bir xəyalın parçası idi. Avropa illərcə tez-tez baş verən qanlı müharibələrə şahid olmuşdur. 1870–1945-ci illərdə Fransa və Almaniya 3 dəfə müharibə etdilər. Bir çox insan həlak oldu. Bu fəlakətlərdən sonra bəzi Avropa ölkələrinin liderləri sülhün təmin olunmasının yeganə yolunun ölkələrin iqtisadi və siyasi yöndən birləşməsi olduğunu

fikrinə gəldilər. Avropada milli uzlaşmazlıqları dəf edə biləcək bir təşkilatın qurulması İkinci dünya müharibəsi zamanı totalitar rəhbərliklərə qarşı mübarizə aparən müqavimət hərəkətlərindən qaynaqlanmışdır.

Avropada bütünləşmə müddətinə sürət qazandıran biri federasiya tərəfdarı, digəri funksional olan iki hərəkətin müdafiəçiləri İtalyan federalist Altiero Spinelli ilə 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad İttifaqının (AKPI) qurulmasına yol açan Şuman Planının ilham qaynağı Jan Monnetdir. Hər iki cərəyanın fərqli fikirləri var idi. Nəticə olaraq 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad İttifaqı Belçika, Qərbi Almaniya, Lüksemburq, Fransa, İtaliya və Niderlanddan ibarət 6 üzv ilə quruldu. Bu ölkələrdəki kömür və polad sənayesi ilə əlaqədar alınan qərarlar, müstəqil bir quruma ötürüldü. Sözü gedən qurumun ilk başçısı isə Jan Monnet oldu.

Avropa İttifaqı 1995-ci ildə ilk fəallarının xatirəsinə tikilmiş bir abidə kimidir; iqtisadi, sənaye, siyasət, vətəndaş haqları və xarici siyasət sahələrini əhatə edən çoxsektorlu bütünləşmənin ən üstün formasıdır. Avropa Kömür və Polad İttifaqını quran Paris Müqaviləsi (1951), Avropa İqtisadi İttifaqını və Avropa Atom Enerjisi İttifaqını quran Roma Müqavilələri (1957), Vahid Avropa Sənədi (1986) və Maastrixt sazişi (1992) üzv dövlətləri hegemon dövlətlər arasındakı ənənəvi müqavilələrdən daha möhkəm bir formada bir-birinə bağlayan AB-nin hüquqi təməllərini meydana gətirir. Avropa İttifaqı birbaşa tətbiq edilmə imkanı olan bir qanun təşkil etmə hüququna malikdir və vətəndaşları leyhinə xüsusi haqlar təyin edə bilər.

İttifaqın işləri başlanğıcda altı qurucu üzvü (Almaniya, Belçika, Fransa, Niderland, İtaliya və Lüksemburq) arasında bir kömür və polad orta q bazarının qurulması ilə məhdudlaşdı. Müharibə sonrasındakı o günlərdə müharibənin qalib və məğlublarını bərabər hüquqlu olaraq əməkdaşlıq edə biləcəkləri bir təşkilatı qurğu içində bir yerə toplayan İttifaq təməlində sülhə zəmanət vermənin bir aləti olaraq başa düşülürdü. Altılar 1957-ci ildə Fransız Milli Məclisinin Avropa Müdafiə İttifaqı layihəsini rədd

etməsindən üç il sonra mübarizə apararaq mal və xidmətlərin sərbəst hərəkətinə aid bir iqtisadi birlik qurmağa qərar verdilər.

Avropa İqtisadi İttifaqı 1957-ci ildə altı Qərbi Avropa dövləti (Almaniya, Fransa, Belçika, Niderland, Lüksemburq və İtaliya) arasında imzalanan "Roma Anlaşması" ilə qurulmuşdur. AİB-nə hüquqən və faktiki olaraq beynəlxalq bir qurum olma gücünü qazandıran Anlaşma 1 yanvar 1958-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Roma Anlaşması 248 maddə və protokoldan ibarətdir.

AİB-nin ən son hədəfi Avropanın siyasi bütünlüyə nail olmasıdır. Bu hədəfə çatmaq üçün nəzərdə tutulan iqtisadi tarazlığı təmin etmək üçün ilk vasitə olaraq üzv ölkələr arasında malların, xidmətlərin, sərmayənin və əməyin sərbəst hərəkət etdiyi bir ortaq bazar və gömrük İttifaqı qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Roma Anlaşmasının 2-ci maddəsində AİB-in hədəfi "İttifaqın vəzifəsi ortaq bazarın qurulması və üzv ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin getdikcə yaxınlaşdırılması vasitəsilə İttifaqın daxilində iqtisadi fəallıqların qanunauyğun inkişafını, sürətli və taraz bir yayılmanı, artan bir sabitliyi, həyat səviyyəsinin sürətlə yüksəldilməsini və birləşdirdiyi dövlətlər arasında daha möhkəm münasibətlər qurmaqdır" şəklində ümumiləşdirilmişdir.

Məmulatlarda gömrük vergiləri planlaşdırıldığı kimi 1 iyul 1968-ci ildə ləğv edildi; xüsusilə kənd təsərrüfatı və ticarət siyasətləri olmaqla ortaq siyasətlər 60-cı illərin sonunda yerini tutmuşdu. Altıların uğuru Böyük Britaniya, Danimarka və İrlandiyanın Birlik üzvlüyünə müraciət etməsinə səbəb oldu. General Şarl de Qollun idarəsi altında olan Fransanın 1961-ci ildə və 1967-ci ildə iki dəfə veto hüququnu istifadə etdiyi çətin bir dövrdən sonra bu üç ölkə 1972-ci ildə üzvlüyə qəbul edildilər. Üzv dövlət sayını altıdan doqquza yüksəldən ilk genişlənmə ilə birlikdə Birlik sosial və regional mövzularda üzərinə götürdüyü məsuliyyətlərlə yeni bir nüfuz qazandı.

1973 və 1979-cu illərdəki iki neft böhranı dünya səviyyəsində pulun qeyri-sabitliyini daha da artırdı. 1979-cu ildə Avropa Pul Sisteminin dövrüyyəyə girməsi valyuta məzənnələrinin sabitləşməsinə kömək etdi. Birlik 1981-ci ildə Yunanıstanın, 1986-cı ildə də İspaniya və Portuqaliyanın qatılmaları ilə cənuba doğru

genişləndi. Bu genişlənmələr On ikilərin iqtisadi inkişafı arasında fərqlilikləri azaltmağa yönələn proqramların həyata keçirilməsini zəruri etdi. Bu dövrdə Birlik Aralıq dənizinin cənubu ilə Afrika, Karib və Sakit Okean ölkələri ilə yeni anlaşmalar imzalayaraq beynəlxalq səviyyədə daha mühüm bir rol oynamağa başladı; Afrika, Karib və Sakit okean ölkələri bir-birinin ardınca dörd Lomé Müqaviləsi (1975, 1979, 1984 və 1989) ilə Birliklə əlaqə qurdular. Bütün Birlik üzvləri olan ölkələr arasında 15 aprel 1994-cü ildə Mərakeşdə imzalanan bir müqavilə ilə dünya ticarətinin inkişafında yeni bir dövrə addım atıldı.

Avropa İttifaqının genişlənməsi. 1957–2020

Genişlənmə XXI əsrə hazırlaşan Avropa İttifaqı üçün ən vacib fürsətlərdən biri idi. Yeni üzvlərə bir sabitlik və rifah bölgəsi təqdim edərək, qitənin sülh yolları ilə bütünləşməsini daha irəliyə götürmək üçün bənzərsiz tarixi bir vəzifədir. AB indidən uğurlu bir genişlənmə keçmişinə sahibdir. Avropa Kömür və Polad İttifaqının qurulmasına aid Paris Anlaşması (1951) ilə Avropa İqtisadi İttifaqının və EURATOMun qurulmasına aid Roma Anlaşması (1957) altı qurucu üzv tərəfindən imzalanmışdır: Belçika, Fransa, Almaniya, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya. AB bundan sonra dalbadal dörd genişlənmə müddətindən keçmişdir:

1957 Belçika, Fransa, Almaniya, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya (qurucu Üzvlər)

1973 Danimarka, İrlandiya və İngiltərə

1981 Yunanistan

1986 Portuqaliya və İspaniya

1995 Avstriya, Finlandiya və İsveç

2004 Estoniya, Litva, Latviya, Çex Respublikası, Polşa, Kipr, Slovakiya, Sloveniya, Malta və Macarıstan

2007 Rumıniya, Bolqarıstan

2013 Xorvatiya Avropa İttifaqına üzv oldular.

2020-ci ilin yanvarın 31-də Böyük Britaniya Avropa İttifaqını tərk edib.

Avropa İttifaqı Şurası 1997-ci il Dekabrda Lüksemburq Zirvəsində genişlənməni mümkün hesab edən müddəti

başlatmışdır. Bu müddətdə ilk növbədə aşağıda göstərilən on iki ölkə namizəd ölkə statusu almışdır: Bolqarıstan, Cənubi Kipr Rum İdarəsi, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Rumıniya, Slovakiya və Sloveniya.

Avropa Komissiyasının tövsiyəsi ilə 31 mart 1998-ci ildə altı ölkə ilə müzakirələrə başlanmışdır: Kipr, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Polşa və Sloveniya.

Malta 1996-cı ildə "dondurmuş" olduğu üzvlük müraciətini 1998-ci ilin Oktyabrında yenidən başlatmışdır. Avropa İttifaqı Şurası 1999-cu ilin dekabrında Helsinki Zirvəsində üzvlük müddətinin keyfiyyətini əhatəli şəkildə artırmış və Avropa Komissiyasının tövsiyəsinə əməl edərək altı üzv ölkəylə daha rəsmi üzvlük müzakirələrini başlatmağa qərar vermişdir: Bolqarıstan, Latviya, Litva, Malta, Rumıniya və Slovakiya Respublikası. Bu altı ölkə ilə müzakirələr 15 fevral 2000-ci ildə rəsmən açılmışdır. Avropa İttifaqı Şurası Helsinkidə Türkiyənin digər üzv ölkələrə tətbiq olunan eyni kriteriyalara görə Birliyə qatılma yolunda bir üzv olduğunu da qeyd etmişdir.

1 may 2004-cü il tarixində 10 yeni üzv ölkənin (Çex Respublikası, Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Litva, Latviya, Estoniya, Malta və Kipr) AB-yə rəsmən qatılması ilə AB tarixinin ən əhatəli genişlənməsini tamamlamış oldu. Cəmi 378 milyon əhalisi olan AB-nin əhalisi son genişlənmə ilə birlikdə 454 milyona çatarkən; 10 yeni ölkənin qatılmasıyla AB-nin rəsmi dillərinin sayı da 11-dən 20-yə yüksəldi. Avropa qitəsinin tarixi bölünməsinə sona çatdıran bu genişlənmə dalğası AB-nin sosial, mədəni, iqtisadi tarazlıqları ilə birlikdə təşkilati dayaqını da böyük ölçüdə dəyişirdi.

Türk Dövlətləri Təşkilatı

Türk Dövlətləri Təşkilatı və ya keçmiş adı ilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası) (qaz. Turki Memleketterinin Üyümü, qırğ. Түрк мамлекеттеринин уюму, özb. Turk Davlatlari Tashkiloti türk. Türk Devletleri Teşkilatı, ing. Organization of Turkic States) — 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində imzalanan Naxçıvan müqaviləsi ilə

Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan arasında qurulmuş olan beynəlxalq təşkilatdır.

Özbəkistan 30 aprel 2018-ci ildə qatılma niyyətinin olduğunu açıqlamış və 14 sentyabr 2019-cu ildə də Türk Şurasına üzv olmuşdur. Bu əməkdaşlıq şurasının qurulması fikri ilk dəfə 2006-cı ildə Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən təklif edilmişdir. 24 may 2019-cu il tarixində Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təklifi və şura üzvlərinin razılığı ilə Nursultan Nazarbayev Türk Şurasının ömürlük fəxri rəhbəri ünvanını almışdır. 2018-ci ilin sonlarından bu yana Macarıstan müşahidəçi dövlətdir və yaxın zamanda Türk Şurasına tam üzvlük tələbini etməsi gözlənilir.

Təməlləri 1992-ci ildən bu yana müəyyən fasilələrlə toplanan Türkcə Danışan ölkələr Zirvəsinə dayanna şuranın qurumsal mərkəzləri İstanbul (ümumi katiblik), Bakı (Parlament Assambleyası) və Astanadır (Beynəlxalq Türk Akademiyası).

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (KEİ)

25 iyun 1992-ci ildə yaradılmışdır. Qara dəniz hövzəsindəki ölkələrin üzv olduğu Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının məqsədi üzv ölkələr arasında regional iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir. Üzv ölkələr Türkiyə, Albaniya, Rumıniya, Rusiya, Bolqarıstan, Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Azərbaycan, Ermənistan və Yunanıstandır. Albaniya, Azərbaycan, Ermənistan və Yunanıstanın Qara dənizdə sahili yoxdur. Ona görə də Qara dənizdə sahili olmayan üzv dövlətlər də var. Ölkələr arasında siyasi və iqtisadi problemlərin olması birliyin tam işləməsinə mane olur. Bu baxımdan digər maneə İttifaq ölkələri arasında böyük iqtisadi əməkdaşlığı təmin edəcək maliyyə institutunun olmamasıdır (Hale, 1996). Birliyə üzv olan ölkələrin ümumi sahəsi 11 milyon km, əhalisi isə 325 milyon nəfərdir. Birliyin qərargahı İstanbuldur.

Ərəb Dövlətləri Liqası (Ərəb Liqası)

Ərəb Dövlətləri Liqası (ərəbcə: العربية الدول جامعة Cəmiyyət əd-Düval əl-Ərəbiyyə) və ya sadəcə Ərəb Liqası (ərəbcə: العربية الجامعة)

əl-Cəmiyyə əl-Ərəbiyyə) — ərəb dövlətlərinin beynəlxalq təşkilatı.

Etnik əsaslı birlik olan Ərəb Liqası 22 ərəb ölkəsindən ibarət beynəlxalq təşkilatdır. Eyni dildən, dindən və etnik mənşədən olan 22 ərəb ölkəsi yaşadıkları bölgədə siyasi cəhətdən birgə hərəkət etmək və Ərəb dünyasının maraqlarını qorumaq üçün Ərəb Liqasını yaratdı. Ərəb Liqası; Misir, İraq, İordaniya, Livan, Səudiyyə Ərəbistanı. 22 mart 1945-ci ildə Suriya və Yəmən tərəfindən yaradılıb və Ərəb Liqasının qərarı Qahirədədir. İttifaqın digər üzv dövlətləri: Bəhreyn, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Oman. Küveyt, Misir, Liviya, Tunis, Əlcəzair, Mərakeş, Mavritaniya, Sudan, Somali, Fələstin, Komor və Cibuti. Ərəb Liqasının yerləşdiyi, təxminən 335 milyon əhalisi olan bölgə dünyanın ən problemlı bölgələrindən biridir. Dünya neft və təbii qaz ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsinin ərəb ölkələrində yerləşməsinə, əhalinin artım tempinin yüksək olmasına, təlim keçmiş işçi qüvvəsinin kifayət qədər olmamasına baxmayaraq, onlar ümumilikdə inkişaf etməkdə olan ölkələr, monarxiya, əmirlik qrupuna daxil edirlər. və buna bənzər monarxik strukturlar ərəb ölkələrinin əhəmiyyətli bir hissəsində inzibati hakimiyyəti əlində saxlaması kimi mühüm problemlər mövcuddur.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi

Müstəqil Dövlətlər Birliyi – keçmiş SSRİ ölkələrinin əksəriyyətinin birləşdiyi dövlətlərarası birlik. Qərarı Minsk şəhərində yerləşir. Təşkilat, 8 dekabr 1991-ci ildə yaradılmışdır.

Yaranma tarixi

İlkin dövrdə 3 dövlət- Rusiya, Ukrayna, Belarusiya tərəfindən qurulmuşdur. MDB-nin qurulması haqqında ilkin razılıq 1991-ci il dekabrın 8-də qəbul edilmişdir. Bu dövlətlər SSRİ-nin dağılmasının (SSRİ faktiki olaraq 25 dekabr 1991-ci il Qorbaçovun istefasından sonra dağıldı) labüdlüyünü anlayır və öz aralarında sonralar siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri genişləndirmək üçün bu qurumu təşkil etdilər. Həmçinin MDB SSRİ-nin "mədəni dağılmasını", onun mülklərinin keçmiş İttifaq ölkələri arasında paylaşdırmaq üçün təşkil edilmişdi.

Daha sonralar Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldaviya, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan 21 dekabr 1991-ci ildə Alma-Atada Rusiya, Ukrayna və Belarusiya ilə birlikdə MDB-yə qoşulmaq haqqında razılığa gəldilər.

Azərbaycan Parlamenti bu qərarı yalnız 1993-cü ilin sentyabrında ratifikasiya etdi və MDB-nin tam hüquqlu üzvü oldu.

1993-cü ilin oktyabrında MDB-yə üzv qəbul edilən Gürcüstan 2008-ci ilin avqust ayında Rus ordusunun Gürcüstana daxil olmasından sonra həmin qurumun üzvlüyündən çıxdı.

Türkmənistan 2005-ci ildən MDB-də müşahidəçi kimi fəaliyyət göstərir.

MDB-yə daxil olmuş dövlətlərin əhalisinin sayı 2006-cı ildə 280 mln. nəfərə bərabər olmuşdur.

Ukrayna 2014-cü ilin mart ayında Rus ordusunun Krıma daxil olmasından sonra həmin qurumun üzvlüyündən çıxdı.

Nizamnaməsi 1993-cü ildə, MDB-nin Nizamnaməsi qəbul edilmişdir. Nizamnamədə dövlətlərin aşağıdakı birgə fəaliyyət sahələri vurğulanır:

İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması;

Xarici siyasət fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

Ümumi iqtisadi məkanın formalaşdırılmasında, nəqliyyat və rabitə sahələrində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

Əhəlinin sağlamlığının və ətraf mühitin qorunması;

Sosial və immiqrasiya siyasəti məsələləri;

Mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə;

Müdafiə siyasətində və xarici sərhədlərin mühafizəsində əməkdaşlıq.

MDB-nin Nizamnaməsinə görə, təşkilata yeni üzvlərin qəbul edilməsi üzvlərin birgə razılığı ilə əldə edilir.

Millətlər Birliyi (Commonwealth)

Millətlər Birliyi (ing. Commonwealth of Nations), və ya Birlik (ing. Commonwealth); 1946-cı ilə qədər Britaniya Millətlər Birliyi (ing. British Commonwealth of Nations) — Hökumətlərarası təşkilatdır. Millətlər Birliyində 54 müstəqil ölkə bir-birini dəstəkləyir, demokratiya və inkişaf istiqamətində birgə məqsədlər yolunda çalışır.

Dünyanın ən böyük və ən kiçik, ən varlı və ən kasıb ölkələri birləşərək Birliyi əmələ gətirir. Millətlər Birliyi müxtəlif inanc və etnik mənşəyə mənsub iki milyard insanı özündə birləşdirir. Üzv ölkələri altı qitə o cümlədən Afrika (19), Asiya (8), Okeaniya, Amerika (2) Karib hövzəsi (12), Avropa (3), Cənub Sakit okean təmsilçiləri (10) birləşdirir. Bu ölkələrin ikisindən başqa hamısı keçmiş Böyük Britaniya İmperiyasının tərkibində olmuşdur.

Birliyin əsasları

Britaniya İmperiyası Kanada, Hindistan, Qərbi Hindistandakı bəzi mülləri və bir sıra dağınıq və ucqar yaşayış yerlərini geridə qoyaraq 13 Amerika koloniyasını itirməsindən sonra, metropolda iki siyasi xətt göstərildi. Birincisi, Hindistan və Uzaq Şərqdə İngilis nüfuzunun genişləndirilməsinə yönəlmişdi. İkinci xətt, bu nüfuzun genişlənməsi ilə birlikdə (İngilis sənayesinin maraqlarına və dövlət xərclərinə qənaət etmək üçün), Şimali Amerika müstəmləkələrinin İstiqlal Müharibəsinin təkrarlanmaması üçün müstəmləkələrdə özünü təsdiqin inkişafına imkan verdi.

"Millətlər Birliyi" termini 1884-cü ildə İngiltərənin baş naziri Lord Rozberi tərəfindən irəli sürülmüşdür. Birliyin başlanğıcı 1887-ci ildə Londonda keçirilən müstəmləkə konfransı ilə atıldı, burada yeni bir müstəmləkəçilik siyasətinin təməlləri möhkəmləndirildi: bundan sonra ən inkişaf etmiş müstəmləkələrə dominion statusu verildi — muxtar kvazi dövlət birləşmələri (daha sonra — əslində müstəqil dövlətlər), hamısı da Britaniya Millətlər Birliyinin bir hissəsi oldu — geniş Britaniya İmperiyasına toplaşmaq üçün hazırlanmış bir birlik. Bu hökəranlar Kanada, Avstraliya Birliyi, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Birliyi, Nyufaundlend dominionu və İrlandiyadır.

1926-cı ildə Böyük Britaniyanın baş nazirləri konfransı və ingilis müllüyyətləri, Balfur bəyannaməsini qəbul etdilər ki, Böyük Britaniya və Dominionlar bu dövlətlərin "bərabər statusa sahib olduqlarını və daxili və ya xarici siyasətlərinin heç bir baxımından bir-birlərindən asılı olmadığını qəbul etdilər. Hakimiyyətə ortağ bir sədaqəti və İngilis Millətlər Birliyində təmənnəsiz üzv olmağına baxmayaraq."

Birliyin hüquqi statusu, 11 dekabr 1931-ci il tarixli Vestminster əsasnaməsində təsbit edilmiş və 1947-ci ilə qədər hər biri fərdi bir birlik ilə Böyük Britaniya ilə birləşən bir növ dövlətlərin birliyi idi (yəni İngilis monarxi dominionların başçısı olaraq tanınmışdı).

NATO

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (ing. North Atlantic Treaty Organization, NATO, fr. Organisation du traité de l'Atlantique nord, OTAN) — sülhün qorunmasını və azadlıqların müdafiəsini siyasi həmrəylik yolu ilə təmin edən və üzvlərinə qarşı yönəlmiş istənilən aqressiya formalarının dəf edilməsini, lazım gəldikdə isə hərbi gücdən istifadə edilməsini nəzərdə tutan müstəqil dövlətlərin hərbi ittifaqı. 4 aprel 1949-cu ildə qurulmuşdur və hazırda 30 üzvü var. Təşkilatın üzvləri hər hansı xarici gücdən gələ biləcək hücumu qarşı ortaq müdafiə həyata keçirir. NATO-nun Baş Qərargahı üzv ölkələrdən biri olan Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində, Müttəfiq Qüvvələrin Əməliyyat Komandanlığının baş qərargahı isə Belçikanın Mons şəhəri yaxınlığında yerləşir. Bütün NATO üzvlərinin ümumi hərbi xərcləri dünya üzrə bütün ölkələrin müdafiə xərclərinin 70%-dən çoxdur. Üzv ölkələrin müdafiə xərcləri ÜDM-nin ən azı 2%-ni təşkil etməlidir.

Koreya müharibəsi üzv ölkələri hərəkətə keçirənə və yüksək rütbəli iki amerikalı komandanın istiqamətləndirməsi ilə birləşmiş hərbi ittifaq qurulana qədər NATO sadə siyasi ortaqlıqdan başqa bir şey deyildi. Soyuq müharibə dövrü 1955-ci ildə əsası qoyulan Varşava Müqaviləsi Təşkilatına üzv ölkələrlə çəkişmələrin yaranmasına səbəb oldu. Avropa ölkələri ilə ABŞ arasındakı əlaqələrin gücü üzərində əmələ gələn şübhələr 1966-cı ildə Fransanın NATO-nun hərbi qanadından çəkilməsi ilə nəticələndi və NATO müdafiəsinin ehtimal olunan Sovet işğalına qarşı etibarlılığına mənfəət təsir göstərdi. 1989-cu ildə Berlin divarı yıxıldıqdan sonra təşkilat Yuqoslaviyanın dağılması dövrünə qarışdı və ilk hərbi müdaxilələrini 1992–1995-ci illərdə Bosniya və Herseqovinada, daha sonra isə 1999-cu ildə Yuqoslaviyada həyata keçirdi. Siyasi olaraq keçmiş Varşava Müqaviləsi Təşkilatına üzv ölkələrlə yaxşı

münasibətlər qurmağa çalışdı və həmin ölkələrin bir qismi 1999-cu və 2004-cü ildə ittifaqa qoşuldu.

Şimali Atlantika Alyansının təşkilata üzv ölkələrin silahlı hücumla məruz qalan hər hansı üzv ölkəyə kömək etməsini tələb edən 5-ci maddəsi NATO tarixində ilk və hələ ki, son dəfə 2001-ci ildəki 11 sentyabr hücumlarından sonra tətbiq olundu. Həyata keçirilən bu terror hücumlarının ardınca NATO rəhbərliyindəki qoşunlar Əfqanıstana yerləşdirildi. Təşkilat, həmçinin İraqa təlim heyətinin göndərilməsi, dəniz quldurlarına qarşı əməliyyatların dəstəklənməsi və 2011-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1973 sayılı qətnaməsinə əsasən Liviya üzərində uçuşa qadağan olunmuş bölgənin tətbiq olunması kimi müxtəlif rolları icra etmişdir. NATO üzvlərini məsləhətləşmələr üçün yığınağa çağıran daha az təsirli 4-cü maddə: 2003-cü ildə İraq müharibəsi ərzində Türkiyə tərəfindən, 2012-ci ildə Suriya vətəndaş müharibəsi ərzində Türkiyə Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus silahsız F-4 döyüş təyyarəsinin düşürülməsi və Suriya ərazisindən Türkiyənin minaatanlardan atəşə tutulmasının ardınca, Polşa tərəfindən 2014-cü ildə Rusiyanın Krıma müdaxiləsindən sonra və 2015-ci ildə İŞİD terror qruplaşmasının Türkiyənin ərazi bütövlüyünə qarşı təhdidlərinə görə olmaqla ümumilikdə beş dəfə tətbiq olunmuşdur.

Azərbaycanın xarici siyasətində də əsas vəzifələrdən biri Avroatlantik məkana inteqrasiyadır. Ölkə 1994-cü ildən NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq", 2004-cü ildən isə "Fərdi tərəfdaşlıq" proqramlarına qoşulub, 1999-cu ildə NATO PA-ya müşahidəçi, 2002-ci ildən isə assosiativ üzv qəbul edilib. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin birləşmələri müxtəlif vaxtlarda Kosovo, İraq və Əfqanıstanda sülhməramlı qoşunların tərkibində iştirak edib. 2018-ci ilin yanvar ayından Azərbaycan NATO-nun Əfqanıstanda keçirdiyi "Qətiyyətli Dəstək" missiyası üzrə Azərbaycan Ordusunun Sülhməramlı kontingentinin şəxsi heyətinin sayı 120 nəfərə çatdırılıb. Azərbaycan Ordusunun Sülhməramlı kontingenti Kabil Beynəlxalq Hava Limanının mühafizəsi tapşırığını icra edib və müvafiq qərargahlarda təmsil olunub.

Azərbaycan sülhməramlıları tam heyətdə 26 Avqust 2021-ci ildə bu ölkədən çıxarılıb.

Yeddilik Qrupu (G7)

Yeddilik Qrupu (G7) Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Kanada, Fransa, Yaponiya və ABŞ-ı birləşdirən qeyri-rəsmi beynəlxalq klubdur.

Bu dövlətlərin liderlərinin qeyri-rəsmi forumu (Avropa Komissiyasının iştirakı ilə) eyni adı daşıyır, onun çərçivəsində cari beynəlxalq problemlərə yanaşmaların əlaqələndirilməsi həyata keçirilir. Sözsüz qaydaya görə, qrupun sammitləri hər il üzv dövlətlərin hər birində növbə ilə keçirilir.

“Böyük Yeddilik” anlayışı rus jurnalistikasında 1990-cı illərin əvvəllərində ingilis abreviaturası G7-nin Böyük Yeddilik kimi səhv təfsirinə görə yaranmışdır, baxmayaraq ki, əslində o, Yeddilik Qrupu kimi tərcümə olunur..

“G7” beynəlxalq təşkilat deyil, beynəlxalq müqaviləyə əsaslanmayıb, nizamnaməsi və katibliyi yoxdur. “Yeddi”nin qərarları məcburi deyil. Bir qayda olaraq, söhbət tərəflərin razılaşdırılmış xəttə əməl etmək niyyətinin müəyyən edilməsindən və ya bu və ya digər məsələnin həllində müəyyən yanaşmaların tətbiqi üçün beynəlxalq həyatın digər iştirakçılarına tövsiyələrdən gedir. G7-nin nizamnaməsi olmadığı üçün bu institutun üzvü statusunu rəsmən qəbul etmək mümkün deyil.

OPEK

Neft İxrac Edən Ölkələr Birliyi və ya qısaca OPEC (ing. The Organization of the Petroleum Exporting Countries) — neft ixrac edən ölkələr tərəfindən neftin qiymətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə yaradılan təşkilat. Bu təşkilatın üzvləri iqtisadiyyatı əsasən neftdən asılı olan dövlətlərdir.

OPEC daim fəaliyyətdə olan qeyri-hökumət təşkilatı kimi 1960-cı il sentyabr ayının 10-14-də Bağdadda keçirilən

konfransda yaradılıb. Əvvəlcə İran, İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Venesuela (Venesuela təşkilatın yaranması təşəbbüsünə ilk dəfə 1949-cu ildə cəhd göstərüb) təşkilata daxil olub.

Bu 5 ölkəyə sonradan Qətər, (1961), İndoneziya (1962), Liviya (1962), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (1967), Əlcəzair (1969), Nigeriya (1971), Ekvador (1973-1992), Qabon (1975-1994), Anqola (2007) qoşulub. Ekvador 1993-cü ildə ya təşkilatın üzvlük haqqını ödəyə bilmədiyindən, ya da təşkilatın qərara aldığı miqdardan daha çox neft istehsal etmək istədiyindən təşkilatdan çıxıb. 2007-ci ildə isə İndoneziya təşkilatı tərk edib.

Təşkilatın qərarı 1965-ci ildən Vyanada yerləşir. Hazırda OPEC-in 12 üzvü var.

Afrika

Anqola -10 yanvar 2007, Liviya - dekabr 1962, Nigeriya - iyul 1971, Əlcəzair - 1969

Orta Şərqi

İran - sentyabr 1960, İraq - sentyabr 1960, Küveyt - sentyabr 1960, Qatar - dekabr 1961

Səudiyyə Ərəbistanı - sentyabr 1960

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri - noyabr 1967

Cənubi Amerika

Venesuela - sentyabr 1960

Ekvador - noyabr 2007

Cənub-Şərqi Asiya

İndoneziya dekabr 1962 üzvlüyü görüş altında çünki İndoneziya OPEC tərəfindən artıq dəqiq neft ixracatçısı olaraq qəbul edilməməkdədir.

Köhnə üzvlər

Qabon (bütün ümumi üzvlük 1975-dən 1995-ə qədər)

üzvlüyü gözlənilənlər

Boliviya, Meksika, Sudan və Suriya OPECə iştirak etməyə dəvət edildilər. Sudan və Ekvador hazırda ümumi üzvlük üçün namizətdirlər.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT (2011-ci ilə qədər — İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)); ing. Organisation of Islamic Poperation (OIP), ərəb. (الاسلامي التعاون منظمة) — 1969-cu ildə Rabatda (Mərakeş) müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarından ibarət konfransında yaradılmışdır. 60-a yaxın dövləti özündə birləşdirir. Bəzi ölkələrin müsəlman icmalarının, habelə bir sıra beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri İƏT yanında müşahidəçi statusuna malikdirlər.

İƏT Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq edir. 1975-ci ildən BMT yanında müşahidəçi statusu almışdır. Baş Məclisin 36-cı sessiyasında "BMT ilə İƏT arasında əməkdaşlıq haqqında" qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamədə tərəflərin fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün xüsusi mexanizm yaratmaq zərurəti qeyd edilir.

1972-ci ildə qəbul edilmiş nizamnaməyə görə, İƏT-in ali orqanı dövlət və hökumət başçılarından ibarət konfransdır: (1969-cu ildə Rabatda, 1974-cü ildə Lahorda, 1981-ci ildə Məkkədə və Taifdə, 1984-cü ildə Kasablankada keçirilmişdir). İƏT-in siyasi orqanı xarici işlər nazirləri konfransı (1970–1981-ci illərdə 12 növbətçi və 3 fəvqəladə konfrans keçirilmişdir), icraçı orqanı isə Baş katiblikdir. Baş katibliyin iqamətgahı Qüds İsrail işğalından azad edilənədək müvəqqəti olaraq Ciddədə (Səudiyyə Ərəbistanı) yerləşir.

İslam Konfransı Təşkilatı böyük regional birlik kimi meydana gəlib ciddi fəaliyyətə başlaması ilə həmin təşkilatın üzv dövlətlərinin ictimai — siyasi həyatında yeni bir tarixi mərhələ başladı. Bu mahiyyətdə təşkilatın özünü inkişafında da hərəkət baş verdi. İKT daxili təşkilatı problemləri həll etməyə yönəldilən təşkilatı işlər, daxili qanunlarının, quruluşunun və qarşısında duran əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində tədbirlər müəyyənləşdirib həyata keçirilməsi uğrunda ciddi mübarizəyə atıldı. Bu işdə İKT-nin konfransları çox böyük rol oynadı və indi də oynayır. Bu istiqamətdə gedən işdə 1970-ci ilin mart ayının 25-də keçirilən təşkilatın birinci konfransının əhəmiyyətini qeyd etmək vacibdir. Baş katibliyin tərkibində bir sıra şöbələr, o

cümlədən sosial-iqtisadi, elm və texnika, Asiya məsələləri, Afrika məsələləri, beynəlxalq məsələlər, informasiya, insan hüquqları və azsaylı dini icma məsələləri, müsəlmanların qeyri-hökumət təşkilatları məsələləri şöbələri və başqa şöbələr fəaliyyət göstərir.

YÖS yanında onun konfranslarının qərarları ilə yaradılmış tam bir sıra müstəqil təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Onların fəaliyyətini baş katiblik əlaqələndirir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 2011-ci il iyunun 28–30-da Astanada keçirdiyi iclasda təşkilatın adının, embleminin və bayrağının dəyişməsi məsələsi müzakirə edilmişdir.

Afrika İnkişaf Bankı

- Yaradılması: 10 sentyabr 1964-cü il;
- Məqsədi: iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqiyə nail olmaq;
- Üzvləri: Əlcəzair, Anqola, Benin, Bostvana, Burkina Faso, Burundi, Kabo Verde, Kamerun, MAR, Çad, Komor, KDR-sı, Konqo Respublikası, Kot-d'İvuar, Cibuti, Misir, Ekvatorial Qvineya, Eritreya, Efiopiya, Qabon, Qambiya, Qana, Qvineya, Qvineya-Bissau, Keniya, Lesoto, Liberiya, Mali, Liviya, Madaqaskar, Malavi, Mavritaniya, Mavriki, Mərakeş, Niger, Toqo, Mozambik, Namibiya, Nigeriya, Ruanda, San Tome və Prinsipi, Seneqal, Seyşel Adaları, Syerra Leone, Somali, CAR, Cənubi Sudan, Sudan, Tunis, Svazilend, Tanzaniya, Uqanda, Zambiya, Zimbabve;

- Qitədən kənar üzvlər: Argentina, Avstriya, Belçika, Braziliya, Kanada, Çin, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almaniya, Hindistan, İtaliya, Yaponiya, Cənubi Koreya, Küveyt, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya, Səudiyyə Ərəbistanı, İspaniya, İsveç, İsveçrə, Türkiyə, BƏƏ, B.Britaniya, ABŞ.

Afrika Birliyi Təşkilatı

- Yaradılması: 8 iyul 2001-ci il;
- Məqsədi: Afrika ölkələri arasında daha sıx birliyə nail olmaq; dövlətlərin bütövlüyünü və müstəqilliyini təmin etmək;

siyasi, sosial və iqtisadi inteqrasiyanı sürətləndirmək; beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etmək; demokratik prinsiplərə riayət etmək;

- Üzvləri: Əl-Cəzair, Anqola, Benin, Bostvana, Burkino Faso, Burundi, Kabo Verde, Kamerun, MAR, Çad, Komor, KDR-sı, Konqo Respublikası, Kot-d'İvuar, Cibuti, Misir, Ekvatorial Qvineya, Eritreya, Efiopiya, Qabon, Qambiya, Qana, Qvineya-Bissau, Qərbi Səhra, Keniya, Lesoto, Liberiya, Liviya, Madaqaskar, Malavi, Mali, Mavritaniya, Mavriki, Mərakeş, Niger, Mozambik, Namibiya, Nigeriya, Ruanda, San-Tome və Prinsipi, Seneqal, Seyşel adaları, Syerra Leone, Somali, CAR, Cənubi Sudan, Sudan, Tunis, Svazilend, Tanzaniya, Toqo, Uqanda, Zambiya, Zimbabve.

Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı

- Yaradılması: 7 noyabr 1989-cu il;
- Məqsədi: Sakit okean hövzəsində ticarət və investisiya qoyuluşuna təşviqat;
- Üzvləri: Avstraliya, Bruneı, Kanada, Çili, Çin, Hon Konq, Peru, İndoneziya, Yaponiya, Cənubi Koreya, Malayziya, Meksika, ABŞ, Yeni Zelandiya, Papua və Yeni Qvineya, Filippin, Rusiya, Sinqapur, Tayvan, Tailand, Vyetnam;
- Müşahidçilər: Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Birliyi Təşkilatı, Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası, Sakit okean adaları Katibliyi Forumu.

Asiya İnkişaf Bankı

- Yaradılması: 19 dekabr 1966-cı il;
- Məqsədi: regional iqtisadi əməkdaşlığa təşviqat;
- Üzvləri: Əfqanıstan, Ermənistan, Avstraliya, Azərbaycan, Banqladeş, Butan, Bruneı, Myanma, Kamboca, Çin, Kuk adaları, Fici, Gürcüstan, Hon Konq, Hindistan, İndoneziya, Yaponiya, Qazaxıstan, Kiribati, Laos, Cənubi Koreya, Malayziya, Qırğızıstan, Maldiv, Marşall adaları, Mikroneziya Federativ Ştatları, Nauru, Monqolustan, Nepal, Yeni Zelandiya, Pakistan, Palau, Papua və Yeni Qvineya, Filippin, Samoa, Sinqapur, Solomon adaları, Şri Lanka, Tayvan, Tacikistan, Tailand, Timor-

Leşti, Tonqa, Türkmənistan, Tuvalu, Özbəkistan, Vanautu, Vyetnam;

- Qitədən kənar üzvləri: Avstriya, Belçika, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almaniya, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Norveç, İspaniya, Portuqaliya, İsveç, İsveçrə, Türkiyə, B.Britaniya, ABŞ.

BRHÇC

- Yaradılması: iyun 16 2009-cı ildə 4 dövlət tərəfindən yaradılmışdır; 24 dekabr 2011-ci ildə Cənubi Afrika Respublikası da təşkilata daxil olmuşdur;

- Məqsədi: siyasi və iqtisadi sferada məkan axtarışı; təhlükəsizlik, sülh, inkişaf, əməkdaşlığa nail olmaq;

- Üzvləri: Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, CAR.

Karib birliyi və Ümumi Bazar

- Yaradılması: 4 iyul 1973-cü il; fəaliyyətinin başlanılması 1 avqust 1973-cü il;

- Məqsədi: xüsusilə az inkişaf etmiş ölkələr arasında iqtisadi inkişaf və inteqrasiya;

- Üzvləri: Antiqua və Barbuda, Baham adaları, Barbados, Beliz, Dominika, Qrenada, Qayana, Haiti, Yamayka, Montserrat, Sent Kits və Nevis, Sent Lüsüya, Sent Vinsent və Qrenadinlər, Surinam, Trinidad və Tobaqo;

- Assosiativ üzvlər: Anquilla, Bermud, Vircin adaları (B.Britaniya), Kayman adaları, Turks və Kokos adaları ;

- Müşahidəçilər: Aruba, Kolumbiya, Kurosao, Meksika, Dominikan Respublikası, Sent Marten, Puerto Riko, Venesuela.

Karib İnkişaf Bankı

- Yaradılması: 18 oktyabr 1969-cu il; fəaliyyətinin başlanılması 26 yanvar 1970-ci il;

- Məqsədi: iqtisadi inkişafa və əməkdaşlığa təşviq etmək;

- Regional üzvləri: Anquilla, Antiqua və Barbuda, Baham adaları, Barbados, Beliz, Vircin adaları (B.Britaniya), Kayman adaları, Dominika, Qrenada, Qayana, Haiti, Yamayka, Montserrat,

Sent Kits və Nevis, Sent Lusiya, Sent Vinsent və Qrenadinlər, Surinam, Trinidad və Tobaqo, Turks və Kokos adaları;

- Digər regional üzvlər: Braziliya, Kolumbiya, Meksika, Venesuela (bu qrup ölkələrin bankdan pul almaq hüququ yoxdur);
- Qitədən kənar üzvlər: Kanada, Çin, Almaniya, İtaliya, B.Britaniya.

Mərkəzi Afrika Dövlətləri İnkişaf Bankı

- Yaradılması: 3 dekabr 1975-ci il;
- Məqsədi: iqtisadi inkişaf üçün kreditlərin təmin edilməsi;
- Üzvləri: Afrika İnkişaf Bankı, Kamerun, Mərkəzi Afrika Dövlətləri Bankı, MAR, Çad, Konqo, Ekvatorial Qvineya, Fransa, Qabon Respublikası, Küveyt, Liviya.

Mərkəzi Amerika İqtisadi İntegrasiya Bankı

- Yaradılması: 13 dekabr 1960-cı il; fəaliyyətinin başlanılması 31 may 1961-ci il;
- Məqsədi: İqtisadi integrasiya və inkişaf;
- Üzvləri: Kosta Rika, Salvador, Qvatemala, Honduras, Nikaraqua;
- Qitədən kənar üzvləri: Argentina, Kolumbiya, Tayvan, Dominikan Respublikası, Meksika, Panama, İspaniya.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı

- Yaradılması: 7 oktyabr 2002-ci il;
- Məqsədi: hərbi-siyasi əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi; üzv dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əməkdaşlıq; çoxtərəfli strukturları və mexanizmləri inkişaf etdirmək;
- Üzvləri: Belarus, Qazaxıstan, Ermənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Rusiya.

Demokratiyalar İcması

- Yaradılması: 27 iyun 2000-ci il;

- Məqsədi: Əsas demokratik prinsipləri və təcrübələri müdafiə etmək; azad və ədalətli seçkilər; söz və ifadə, qanunun aliliyi və dinc toplaşmaq azadlığı;

- Üzvləri (Varşava Bəyannaməsini imzalayan dövlətlər) : Əl-Cəzair, Yəmən, Argetina, Ermənistan, Avstraliya, Avstriya, Azərbaycan, Banqladeş, Beliz, Benin, Belçika, Boliviya, Bosniya və Herseqovina, Botsvana, Çili, Braziliya, Burkino Faso, Kabo Verde, Bolqarıstan, Kanada, Kolumbiya, Kosta Rika, Xorvatiya, Kipr, Çexiya, Danimarka, Dominika, Dominikan Respublikası, Ekvador, Misir, İsrail, Salvador, Estoniya, Finlandiya, Haiti, Gürcüstan, Almaniya, Yunanıstan, Qvatemala, Macarıstan, İslandiya, Hindistan, İndoneziya, İrlandiya, İtaliya, Yaponiya, İordaniya, Keniya, Cənubi Koreya, Küveyt, Latviya, Lesoto, Lixtenşteyn, Litva, Lüksemburq, Makedoniya, Madaqaskar, Malavi, Mali, Malta, Mavriki, Meksika, Nepal, Moldova, Monako, Monqolustan, Mərakeş, Mozambik, Namibiya, Norveç, Niderland, Yeni Zelandiya, Nikaraqua, Niger, Nigeriya, Panama, Papua və Yeni Qvineya, Paraqvay, Peru, Filippin, Polşa, Portuqaliya, Qətər, ABŞ, Rumıniya, Rusiya, Sent Lüsiya, San Tome və Prinsipi, Seneqal, Seyşel adaları, Slovakiya, Sloveniya, Cənubi Afrika, İspaniya, Şri Lanka, İsveç, İsveçrə, Tanzaniya, Tailand, Türkiyə, Tunis, Ukrayna, B.Britaniya, Uruqvay, Venesuela.

Avropa Şurası

- Yaradılması: 5 may 1949-cu il; fəaliyyətinin başlanılması 3 avqust 1949-cu il;

- Məqsədi: Şura üzvlərində yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi; iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq;

- Üzvləri: Albaniya, Andorra, Avstriya, Azərbaycan, Belçika, Bosniya və Herseqovina, Bolqarıstan, Çexiya, Danimarka, Estoniya, Ermənistan, Finlandiya, Xorvatiya, Kipr, Fransa, Gürcüstan, Almaniya, Yunanıstan, Macarıstan, Monako, Çernoqoriya, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Rusiya, Slovakiya, San Marino, Sloveniya, İspaniya, İsveçrə, İsveç, Türkiyə, Ukrayna;

- Müşahidəçilər: Kanada, Vatikan, İsrail, Yaponiya, Meksika, ABŞ. Avropa Şurasının keçmiş üzvləri Rusiya (1996-2022)

Avropa Mərkəzi Bankı

- Yaradılması: 1 iyun 1998-ci il;
- Məqsədi: Avrozonada Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin pul siyasətini idarə etmək;
- Üzvləri: Avstriya, Almaniya, Belçika, Kipr, Estoniya, Finlandiya, Fransa, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Latviya, Lüksemburq, Malta, Niderland, Slovakiya, Sloveniya.

Avropa Nüvə Tədqiqatları Təşkilatları

- Yaradılması: 1 iyul 1953-cü il; fəaliyyətinin başlanılması 29 sentyabr 1954-cü il;
- Məqsədi: dinc məqsədlər üçün nüvə tədqiqatına təşviq etmək;
- Üzvləri: Avstriya, Almaniya, Belçika, Bolqarıstan, Danimarka, Çexiya, Finlandiya, Fransa, Yunanıstan, Macarıstan, İsrail, İtaliya, İsveç, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Slovakiya, İspaniya, B.Britaniya, İsveçrə;
- Assosiativ üzvləri: Pakistan, Türkiyə;
- Müşahidəçilər: Hindistan, Yaponiya, Rusiya, Türkiyə, ABŞ, BMT-nin Elm və Mədəniyyət orqanı (YUNESKO).

Mədən Sənayesində Şəffaflyq Təşəbbüsü Təşkilatı

- Yaradılması: oktyabr 2002-ci il; plenar Konfansı 2003-cü il iyun;
- Məqsədi: təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə nəticəsində hasilat sənayesində şəffaflyq üçün qlobal standart təyin etmək;
- Pay sahibləri və ya prosesin həyata keçirilməsi: Avstriya, Almaniya, Böyük Britaniya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, İspaniya, Fransa, İtaliya, Niderland, Norveç, Qətər, İsveç, İsveçrə, Yaponiya, Kanada, ABŞ;
- Qlobal standart üçün uyğun ölkələr: Albaniya, Burkino Faso, KDR-sı, Çad, Kamerun, Kot d' İvuar, Qana, Qvatemala,

Qvineya, İndoneziya, İraq, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Liberiya, Malta, Mavritaniya, Monqolustan, Niger, Mozambik, Peru, Nigeriya, Norveç, Konqo Respublikası, Syerra Leone, Tanzaniya, Timor-Leşti, Toqo, Zambiya;

- Namizəd ölkələr: Azərbaycan, Efiopiya, Myanma, Kolumbiya, ABŞ, Əfqanıstan, Honduras, Madaqaskar, Papua və Yeni Qvineya, Filippin, San Tome və Prinsipi, Seneqal, Seyşel adaları, Solomon adaları, Tacikistan, Trinidad və Tobaqo, B.Britaniya, Ukrayna.

Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı

- Yaradılması: 16 oktyabr 1945-ci il;
- Məqsədi: yaşayış səviyyəsini yüksəltmək və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına beynəlxalq nəzarət; BMT-nin ixtisaslaşmış agentliyi;

- Üzvləri: Lixtenşteyn istisna olmaqla bütün BMT-1 ölkələri

+

Kuk adaları, Avopa İttifaqı və Niue;

- Assosiativ üzvlər: Farer adaları, Tokelau.

Körfəz Əməkdaşlıq Şurası

- Yaradılması: 25 may 1981-ci il;
- Məqsədi: üzv ölkələri iqtisadi, siyasi, sosial və hərbi işlər üzrə əməkdaşlığa təşviq etmək;

- Üzvləri: Bəhreyn, BƏƏ, Küveyt, Oman, Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı.

Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi

- Yaradılması: 26 oktyabr 1956-cı il; fəaliyyətinin başlanılması 29 iyul 1957-ci il;

- Məqsədi: Atom enerjisindən dinc istifadəyə təşviq etmək;
- Üzvləri: Əfqanıstan, Albaniya, Əl-Cəzair, Anqola, Argentina, Avstraliya, Antiqua və Barbuda, Ermənistan, Avstriya, Azərbaycan, Baham adaları, Bəhreyn, Banqladeş, Belarus, Belçika, Beliz, Benin, Boliviya, Bosniya və Herseqovina, Çad, Botsvana, Braziliya, Bruney, Bolqarıstan, Burkino Faso,

Myanma, Burundi, Kabo Verde, Kamboca, Kamerun, Kanada, MAR, Çili, Çin, Kolumbiya, KDR-sı, Kosta Rika, Konqo R-sı, Kot d' İvuar, Xorvatiya, Kuba, Kipr, Çexiya, Ekvador, Danimarka, Dominika, Dominikan Respublikası, Misir, Salvador, Eritreya, Fici, Estoniya, Efiopiya, Finlandiya, Fransa, Qabon, Gürcüstan, Almaniya, Yunanıstan, Qana, Haiti, Qvatemala, Qayana, Vatikan, Honduras, Macarıstan, İslandiya, İran, İraq, Hindistan, İndoneziya, İrlandoya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Yamayka, Keniya, Yaponiya, İordaniya, Qazaxıstan, Cənubi Koreya, Küveyt, Qırğızıstan, Laos, Latviya, Livan, Lesoto, Liberiya, Liviya, Lixtenşteyn, Litva, Lüksemburq, Malavi, Makedoniya, Madaqaskar, Malayziya, Mali, Malta, Marşall adaları, Mavritaniya, Mavriki, Meksika, Moldova, Monako, Monqolustan, Çernoqoriya, Nepal, Niger, Mərakeş, Mozambik, Namibiya, Niderland, Yeni Zelandiya, Nikaraqua, Nigeriya, Norveç, Oman, Pakistan, Palau, Panama, Papua və Yeni Qvineya, Paraqvay, Peru, Polşa, Filippin, Portuqaliya, Qətər, Rumıniya, Rusiya, Ruanda, San Marino, CAR, Səudiyyə Ərəbistanı, Seneqal, Serbiya, Seyşel adaları, Syerra Leone, Sinqapur, Şri Lanka, Slovakiya, Sloveniya, Sudan, Svazilend, İsveç, İsveçrə, Suriya, Tacikistan, Tanzaniya, Tailand, Toqo, Tonqa, Trinidad və Tobaqo, Tunis, Türkiyə, Vanautu, Türkmənistan, Uqanda, Ukrayna, BƏƏ, ABŞ, Uruqvay, B.Britaniya, Özbəkistan, Venesuela, Vyetnam, Yəmən, Zambiya, Zimbabve.

Beynəlxalq Ticarət Otağı

- Yaradılması: 1919-cu il;
- Məqsədi: milli və beynəlxalq səviyyədə biznes maraqlarını təmin etmək; azad ticarət və sahibkarlığa təşviq etmək;
- Milli komitələri ilə birlikdə üzv olan ölkələr: Albaniya, Argentina, Avstriya, Əl-Cəzair, Avstraliya, Bəhreyn, Banqladeş, Boliviya, Belçika, Braziliya, BƏƏ, Burkino Faso, Kamerun, Kanada, Karib ölkələri, Çili, Çin, Kosta Rika, Xorvatiya, Kolumbiya, Kuba, Kipr, Çexiya, Danimarka, CAR, Dominikan Respublikası, Ekvador, Misir, Salvador, Estoniya, Finlandiya, Fransa, Gürcüstan, Almaniya, Qana, Hon Konq, Yunanıstan,

Qvatemala, Macarıstan, İslandiya, Hindistan, İndoneziya, İran, İrlandiya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Yaponiya, İordaniya, Keniya, Cənubi Koreya, Küveyt, Livan, Litva, Lüksemburq, Makao, Makedoniya, Madaqaskar, Malayziya, Meksika, Monako, Mərakeş, Niderland, Yeni Zelandiya, Nigeriya, Norveç, Panama, Pakistan, Paraqvay, Filippin, Polşa, Portuqaliya, Qətər, Rumıniya, Şri Lanka, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Seneqal, Serbiya, Sinqapur, İsveç, Slovakiya, Sloveniya, İsveçrə, Suriya, Tayvan, Tailand, Toqo, Türkiyə, Tunis, Ukrayna, B.Britaniya, Uruqvay, Venesuela, Fələstin Azadlıq Təşkilatının bütün üzvləri;

- Milli komitələri birbaşa üzv olan ölkələr: Əfqanıstan, Andorra, Ermənistan, Azərbaycan, Baham adaları, Belarus, Bermud, Bosniya və Herseqovina, Botsvana, Braziliya, Myanma, KDR-sı, Kot d'İvuar, Eritreya, Estoniya, Efiopiya, Honduras, Haiti, Cəbəllütariq, İraq, Yamayka, Şimali Koreya, Latviya, Liberiya, Makedoniya, Malta, Mavriki, Mavritaniya, Moldova, Monqolustan, Çernoqoriya, Mozambik, Nepal, Oman, Peru, Seyşel adaları, Sudan, Tacikistan, Tanzaniya, Türkiyə, Uqanda, Ukrayna, Vyetnam.

Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı (İTERPOL)

- Yaradılması: 1923-cü ilin sentyabr ayında Beynəlxalq Cinayət Polisi Komissiyası adı altında yaranmış; 13 iyun 1956-cı ildə təşkilatın nizamnaməsi qəbul olunmuş və adı qəbul edilmişdir;

- Məqsədi: cinayətkarlığa qarşı mübarizədə üzv ölkələrinin polis orqanları arasında beynəlxalq əməkdaşlığa təşviq etmək;

- Üzvləri: Əfqanıstan, Albaniya, Əl-Cəzair, Anqola, Argentina, Antiqua və Barbuda, Ermənistan, Avstraliya, Avstriya, Azərbaycan, Baham adaları, Bəhreyn, Banqladeş, Barbados, Belarus, Belçika, Beliz, Benin, Butan, Boliviya, Bosniya və Herseqovina, Botsvana, Braziliya, Bolqarıstan, Kabo Verde, Bruney, Burkino Faso, Burundi, Myanma, Kamboca, Kamerun, Kanada, MAR, Çad, Çili, Kolumbiya, Çin, Komor, KDR-sı, Konqo R-sı, Dominikan Respublikası, Ekvatorial Qvineya, Ekvador, Salvador, Misir, Eritreya, Estoniya, Efiopiya, Fici,

Finlandiya, Fransa, Qabon, Qambiya, Gürcüstan, Almaniya, Qana, Yunanistan, Qvatemala, Qrenada, Qvineya, Qvineya-Bissau, Qayana, Haiti, Vatikan, Honduras, İslandiya, Macarıstan, Hindistan, İndoneziya, İran, İraq, İrlandiya, İslandiya, İtaliya, Keniya, İspaniya, Yamayka, Yaponiya, İordaniya, Qazaxıstan, Cənubi Koreya, Küveyt, Qırğızıstan, Laos, Latviya, Livan, Lesoto, Liberiya, Liviya, Lixtenşteyn, Litva, Lüksemburq, Makedoniya, Madaqaskar, Malavi, Malayziya, Maldiv, Mali, Malta, Marşall adaları, Mavritaniya, Mavriki, Meksika, Moldova, Monako, Monqolustan, Çernoqoriya, Mərakeş, Niger, Mozambik, Namibiya, Nauru, Nepal, Niderland, Nigeriya, Papua və Yeni Qvineya, Nikaraqua, Yeni Zelandiya, Norveç, Oman, Pakistan, Qətər, Panama, Paraqvay, Peru, Filippin, Polşa, Portuqaliya, Rusiya, Ruanda, Ruminiya, Sent Kits və Nevis, Sent, Lüsiya, Sent Vinsent və Qrenadinlər, Samoa, San Marino, San Tome və Prinsipi, Səudiyyə Ərəbistanı, Seneqal, Serbiya, Seyşel, Syerra Leone, Sinqapur, Sent Marten, Slovakiya, Surinam, Sloveniya, Somali, CAR, Cənubi Sudan, Şri Lanka, Sudan, Svazilend, İsveç, İsveçrə, Suriya, Tacikistan, Tanzaniya, Tailand, Timor-Leşti, Toqo, Tonqa, Trinidad və Tobaqo, Tunis, BƏƏ, Türkiyə, Türkmənistan, Uqanda, Yəmən, Ukrayna, B.Britaniya, ABŞ, Uruqvay, Venesuela, Özbəkistan, Vyetnam, Zambiya, Zimbabve;

- Alt bürolar: Samoa (ABŞ), Anquilla, Bermud, Makao (Aomın), Vircin adaları (B.Britaniya), Kayman adaları, Cəbəllütariq, Honq-Konq, Montserrat, Puerto Riko, Turks və Kokos adaları.

Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fond

- Yaradılması: noyabr 1974-cü il;
- Məqsədi: Kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına təşviq etmək; BMT- nin İxtisaslaşmış agentliyi;
- Üzvləri: - 176;
- Siyahı A – (25 sənayeləşmiş yardım ianəçiləri) – Avstriya, Belçika, Kanada, Danimarka, Estoniya, Finlandiya, Fransa, Almaniya, Yunanistan, İslandiya, ABŞ, Macarıstan, İrlandiya,

İtaliya ,Yaponiya, Lüksemburq, Niderland, Yeni Zelandiya, Norveç, Portuqaliya, Rusiya, İspaniya, İsveç, İsveçrə, B.Britaniya;

- Siyahı B – (13-neft ixrac edən yardım ianəçiləri) – Əl-Cəzair, Qabon, İran, İraq, İndoneziya, Küveyt, Liviya, Nigeriya, Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı, Venesuela, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı;

- Siyahı C – (137-yardım alan ölkələr) – Əfqanıstan, Albaniya, Antiqua və Barbuda, Anqola, Argentina, Azərbaycan, Ermənistan, Baham adaları, Banqladeş, Barbados, Beliz, Benin, Butan, Boliviya, Burkino Faso, Bosniya və Herseqovina, Botsvana, Braziliya, Myanma, Burundi, Kabo Verde, Kamboca, Kamerun, MAR, Çad, Çili, Çin, Kolumbiya, Komor, KDR-sı, Konqo Respublikası, Kosta Rika, Kuk adaları, Kot-d'İvuar, Xorvatiya, Kuba, Kipr, Cibuti, Dominika, Ekvador, Misir, Dominikan Respublikası, Salvador, Ekvatorial Qvineya, Eritreya, Efiopiya, Fici, Qambiya, Gürcüstan, Qana, Qrenada, Qvatemala, Qvineya, Qvineya-Bissau, Haiti, Qayana, Honduras, Hindistan, İsrail, Yamayka, İordaniya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Keniya, Kiribati, Şimali Koreya, Cənubi Koreya, Laos, Livan, Lesoto, Liberiya, Makedoniya, Madaqaskar, Malavi, Malayziya, Maldiv, Mali, Malta, Mavritaniya, Marşall adaları, Mavriki, Meksika, Moldova, Nepal, Monqolustan, Mərakeş, Mozambik, Namibiya, Nauru, Nikaraqua, Niger, Niue, Oman, Pakistan, Panama, Papua və Yeni Qvineya, Paraqvay, Peru, Filippin, Rumıniya, Ruanda, Sent Kits və Nevis, Sent Lüsüya, Sent Vinsent və Qrenadinlər, Samoa, San Tome və Prinsipi, Seneqal, Seyşel adaları, Syerra Leone, Solomon adaları, Somali, CAR, Cənubi Sudan, Şri Lanka, Sudan, Surinam, Svazilend, Suriya, Tacikistan, Tanzaniya, Tailand, Timor-Leşti, Toqo, Tonqa, Trinidad və Tobaqo, Tunis, Türkiyə, Tuvalu, Özbəkistan, Uqanda, Uruqvay, Vanautu, Vyetnam, Yəmən, Zambiya, Zimbabve ;

qeyd: Andorra və Avstriya təşkilata daxildir, lakin dəqiq siyahıya alınmayıblar.

Beynəlxalq Hidroqrafiya Təşkilatı

qeyd: 22 sentyabr 1970-ci ildə adı Beynəlxalq Hidroqrafik Büro kimi dəyişdirildi

- Yaradılması: 1919-ci ildə iyun ayında yaradılmış, 1921-ci il iyun ayında fəaliyyətə başlamışdır;

- Məqsədi: elektron naviqasiya xəritələri və xəritə ekran standartlaşdırmaya nail olmaq üçün hidroqrafiya sahəsində ixtisaslaşmış kadr hazırlığı və dənizçilik kartoqrafiya xəritələri hazırlamaq; dəniz kartoqrafiya və hidroqrafik aspektdə məsləhətləşmələri təmin etmək; okeanoqrafiya üçün texnoloji yeniliklərdən və elmin inkişafından istifadəyə şəraiti təmin edir;

- Üzvləri: Əl-Cəzair, Argentina, Avstraliya, Bəhreyn, Banqladeş, Belçika, Braziliya, Myanma, Kamerun, Kanada, Çili, Çin (Honq Konq və Makao), Kolumbiya, KDR-sı, Xorvatiya, Kuba, Kipr, Danimarka, Misir, Dominikan Respublikası, Ekvador, Estoniya, Fici, Finlandiya, Fransa, Gürcüstan, Almaniya, İtaliya, Yunanıstan, Qvatemala, İspaniya, Hindistan, İndoneziya, İran, İrlandiya, Şimali Koreya, Yamayka, Yaponiya, Cənubi Koreya, Küveyt, Latviya, Mavriki, Meksika, Malayziya, Monako, Serbiya, Mərakeş, Mozambik, Niderland, Yeni Zelandiya, Nigeriya, Norveç, Oman, Pakistan, Papua və Yeni Qvineya, Polşa, Portuqaliya, Filippin, Peru, Qətər, Rumıniya, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Serbiya, Sinqapur, Sloveniya, ABŞ, CAR, İspaniya, Şri Lanka, Surinam, İsveç, Suriya, Tailand, Trinidad və Tobaqo, Tonqa, Tunis, Türkiyə, Ukrayna, BƏƏ, Vyetnam, B.Britaniya, Venesuela, Uruqvay;

qeyd: Bolqarıstan, Mavritaniya və Syerra Leone üzv kimi təsdiq edilmiş, lakin təşkilata qoşulma predmeti dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı

- Yaradılması: 28 iyun 1919-cu ildə Versal müqaviləsi ilə yaradılmışdır;

- Məqsədi: dünya əmək problemlərinin həlli; BMT-nin ixtisaslaşmış xüsusi agentliyidir;

- Üzvləri: Andorra, Bbutan, Şimali Koreya, Lixtenşteyn, Monako, Nauru, Mikroneziya Federativ Ştatları istisna olmaqla bütün BMT üzvləri təşkilata daxildir;

qeyd: Niderland (Aruba, Kurosao, Sent Marten) və Yeni Zelandiya (Kuk adaları) ilə əlaqələr vardır.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı

- Yaradılması: Beynəlxalq Dəniz Məşvərət Təşkilatı kimi 6 mart 1948- ci ildə yaradılmış, 17 mart 1958-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır;

- Məqsədi: Beynəlxalq Dəniz Bəyannaməsi tələblərinə cəlb etmək, BMT-nin xüsusi agentliyidir;

- Üzvləri: Əfqanıstan, Andorra, Ermənistan, Belarus, Butan, Botsvana, MAR, Burkino Faso, Burundi, Çad, Qırğızıstan, Laos, Lesoto, Lixtenşteyn, Mali, Nauru, Mikroneziya Federativ Ştatları, Niger, Ruanda, Cənubi Sudan, Svazilend, Kuk adaları, Tacikistan və Özbəkistan istisna olmaqla bütün BMT-na üzv olan ölkələr təşkilata daxildir;

- Assosiativ üzvlər: Farer adaları, Makao, Honq-Konq.

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı

- Yaradılması: 5 dekabr 1951-ci il;

- Məqsədi: nizamlı beynəlxalq emiqrasiya və immiqrasiyaya təşviq etmək;

- Üzvləri: Əfqanıstan, Albaniya, Əl-Cəzair, Anqola, Argentina, Ermənistan, Antiqua və Barbuda, Avstraliya, Avstriya, Azərbaycan, Baham adaları, Banqladeş, Belarus, Belçika, Beliz, Benin, Boliviya, Bosniya və Herseqovina, Burkino Faso, Botsvana, Braziliya, Bolqarıstan, Myanma, Burundi, Kabo Verde, Kanada, MAR, Kamboca, Kamerun, Çad, Çili, Kolumbiya, Komor adaları, KDRI-sı, Kosta Rika, Konqo Respublikası, Kot d'İvuar, Xorvatiya, Kipr, Çexiya, Danimarka, Cibuti, Dominikan R-sı, Ekvador, Misir, Salvador, Eritreya, Estoniya, Efiopiya, Fici, Finlandiya, Fransa, Qabon, Qambiya, Gürcüstan, Almaniya, Qana, Qvineya, Honduras, Yunanıstan, Qvatemala, Qvineya-Bissau, Qayana, Haiti, Vatikan, Yamayka, İran, Macarıstan, Hindistan,

İrlandiya, İsrail, İtaliya, Yaponiya, İordaniya, Qazaxıstan, Keniya, Kiribati, Cənubi Koreya, Qırğızıstan, Latviya, Liberiya, Lesoto, Liviya, Litva, Lüksemburq, Makedoniya, Madaqaskar, Mavritaniya, Malavi, Maldiv, Marşall adaları, Mali, Malta, Mavriki, Meksika, Mozambik, Mikroneziya FŞ-ı, Moldova, Monqolustan, Serbiya, Mərakeş, Nikaraqua, Namibiya, Nauru, Nepal, Niderland, Yeni Zelandiya, Niger, Nigeriya, Peru, Norveç, Pakistan, Panama, Papua və Yeni Qvineya, Paraqvay, Portuqaliya, Filippin, Polşa, Rumıniya, Ruanda, Sent Kits və Nevis, Sent Lüsüya, Sent Vinsent və Qrenadinlər, Samoa, San Tome və Prinsipi, Seneqal, Serbiya, Seyşel, Syerra Leone, Slovakiya, Sloveniya, Somali, CAR, Cənubi Sudan, İspaniya, Şri Lanka, Svazilend, Sudan, Surinam, Tacikistan, İsveç, İsveçrə, Tanzaniya, Tailand, Timor-Leşti, Toqo, Trinidad və Tobaqo, Türkmənistan, Tunis, Türkiyə, Uqanda, Ukrayna, B.Britaniya, ABŞ, Uruqvay, Vanautu, Venesuela, Vyetnam, Yəmən, Zambiya, Zimbabve;

• Müşahidəçilər – Bəhreyn, Butan, Çin, Kuba, İndoneziya, San Marino, Qətər, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı.

Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (İSO)

- Yaradılması: fevral, 1947-ci il;
- Məqsədi: mal və xidmətlərin qlobal mübadiləsinin asanlaşdırılması və elmi, texnoloji, iqtisadi fəaliyyət sahəsində əməkdaşlıq məqsədi ilə beynəlxalq standartların inkişafı;
- Üzvləri: Argentina, Avstraliya, Avstriya, Azərbaycan, Əfqanıstan, Bəhreyn, Əl-Cəzair, Bəhreyn, Banqladeş, Barbados, Belarus, Burkino Faso, Belçika, Benin, Bosniya və Herseqovina, Botsvana, Braziliya, Bolqarıstan, Kamerun, Kanada, Çili, Çin, Kamerun, Kanada, Kolumbiya, KDR-sı, Kosta Rika, Kot-d' İvuar, Xorvatiya, Kuba, Kipr, Çexiya, Danimarka, Ekvador, Misir, Salvador, Estoniya, Efiopiya, Fici, Finlandiya, Fransa, Qabon, Qana, Almaniya, Yunanıstan, İslandiya, İrlandiya, Macarıstan, Hindistan, İtaliya, İndoneziya, İran, İraq, İsrail, Yamayka, Yaponiya, İordaniya, Qazaxıstan, Keniya, Şimali Koreya, Cənubi Koreya, Küveyt, Latviya, Liviya, Litva, Livan, Lüksemburq, Makedoniya, Malayziya, Mali, Malta, Monqolustan, Mavriki,

Meksika, Mərakeş, Namibiya, Nepal, Niderland, Yeni Zelandiya, Nigeriya, Norveç, Oman, Pakistan, Panama, Peru, Filippin, Portuqaliya, Polşa, Qətər, Rumıniya, Rusiya, Ruanda, Sent Lüsiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Seneqal, Serbiya, Sinqapur, Slovakiya, Sloveniya, CAR, İspaniya, İsveçrə, Şri Lanka, Sudan, İsveç, Suriya, Tanzaniya, Tailand, Trinidad və Tobaqo, Tunis, Türkiyə, Uqanda, Uruqvay, Ukrayna, BƏƏ, B.Britaniya, ABŞ, Uruqvay, Özbəkistan, Vyetnam, Yəmən, Zimbabve;

- Müxbir üzvlər: Albaniya, Anqola, Baham adaları, Butan, Boliviya, Bruney, Burundi, Kamboca, Myanma, KDR-sı, Dominika, Dominikan R-sı, Haiti, Eritreya, Qambiya, Gürcüstan, Qvatemala, Qayana, Honduras, Hon Konq, Lesoto, Qırğızıstan, Makao, Madaqaskar, Moldova, Çernoqoriya, Mozambik, Nikaraqua, Niger, Papua və Yeni Qvineya, Paraqvay, Seyşel, Syerra Leone, Türkmənistan, Surinam, Svazilend, Tacikistan, Zambiya, Fələstin Azadlıq Təşkilatı;

- Abunəçi üzvlər: Antiqua və Barbuda, Sent Vinsent və Qrenadinlər, Beliz, Laos.

Bəynəlxalq Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası

- Yaradılması: 3 noyabr 2006-cı il;
- Məqsədi: həmkarlar ittifaqı hərəkətinə təşviq etmək;
- Üzvləri: (ərazilərində 333 təşkilatın olduğu 164 ölkə) – Əfqanıstan, Anqola, Albaniya, Əlcəzair, Antiqua və Barbuda, Ermənistan, Argentina, Aruba, Avstriya, Avstraliya, Azərbaycan, Bəhreyn, Banqladeş, Barbados, Belarus, Belçika, Beliz, Benin, Bermud, Bosniya və Herseqovina, Bonaire, Botsvana, Braziliya, Burkino Faso, Bolqarıstan, Myanma, Burundi, Kabo Verde, Kamboca, Kamerun, Kanada, MAR, Çad, Çili, Kolumbiya, Komor, KDR-sı, Konqo Rrespublikası, Kuk adaları, Kosta Rika, Kot d' İvuar, Kipr, Xorvatiya, Kurosao, Çexiya, Danimarka, Cibuti, Dominika, Finlandiya, Dominikan R-sı, Ekvador, Misir, Salvador, Eritreya, Estoniya, Efiopiya, Fici, Fransa, Fransız Polineziyası, Qabon, Qvatemala, Qambiya, Qvineya, Qana, Gürcüstan, Almaniya, Yunanıstan, Qrenada, Qvineya-Bissau, Haiti, Vatikan, Honduras, Hon Konq, Macarıstan, İslandiya,

Hindistan, İrlandiya, İndoneziya, İsrail, İtaliya, Yaponiya, İordaniya, Qazaxıstan, Madaqaskar, Keniya, Kiribati, Cənubi Koreya, Kosova, Küveyt, Latviya, Lesoto, Litva, Liberiya, Lixtenşteyn, Lüksemburq, Makedoniya, Malavi, Malayziya, Mali, Mavritaniya, Malta, Mavriki, Meksika, Moldova, Meksika, Monqolustan, Çernoqoriya, Nigeriya, Nepal, Mərakeş, Mozambik, Namibiya, Niderland, Yeni Kaledoniya, Nikaraqua, Niger, Yeni Zelandiya, Norveç, Oman, Polşa, Pakistan, Panama, Paraqvay, Papua və Yeni Qvineya, Peru, Portuqaliya, Filippin, Rumıniya, Rusiya, Ruanda, Sent Lüsüya, Samoa, San Marino, San Tome və Prinsipi, Senegal, Serbiya, Sinqapur, CAR, Syerra Leone, ABŞ, Slovakiya, Somali, İspaniya, Şri Lanka, Sudan, Svazilend, Surinam, İsveç, İsveçrə, Tayvan, Tanzaniya, Tailand, Toqo, Türkiyə, Tonqa, Trinidad və Tobaqo, Tunis, Uqanda, Ukrayna, B.Britaniya, Vanautu, Yəmən, Venesuela, Zambiya, Zimbabve və Fələstin Azadlıq Təşkilatı.

İslam İnkişaf Bankı

- Yaradılması: 15 dekabr 1973-cü ildə niyyət bəyannaməsi; 12 avqust 1974-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır;

- Məqsədi: İslam ölkələrində iqtisadi yardım və sosial inkişafın təşkili;

- Üzvləri: Fələstin Azadlıq Təşkilatının bütün üzvləri, Əfqanıstan, Əl-Cəzair, Albaniya, Azərbaycan, Bəhreyn, Banqladeş, Benin, Bruney, Çad, Burkino Faso, Komor, Kamerun, Kot-d'İvuar, Cibuti, Misir, Qabon, Liviya, Qambiya, Qvineya, İndoneziya, Qvineya-Bissau, İran, İraq, İordaniya, Mali, Qazaxıstan, Küveyt, Qırğızıstan, Malayziya, Mərakeş, Livan, Mavritaniya, Maldiv, Mozambik, Niger, Nigeriya, Oman, Pakistan, Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı, Senegal, Syerra Leone, Tacikistan, Somali, Sudan, Surinam, Suriya, Toqo, Tunis, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Uuqanda, BƏƏ, Yəmən.

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OSCE)

- Yaradılması: 1 yanvar 1995-ci il;

- Məqsədi: insan hüquqları, fundamental azadlıqlar, demokratiyanın və qanunun aliliyinə təşviq etmək; münaqişələrin qarşısının alınması və böhranların idarə edilməsi üçün vasitəçilik;

- Üzvləri: Albaniya, Andorra, Ermənistan, Avstriya, Azərbaycan, Belarus, Belçika, Bosniya və Herseqovina, Bolqarıstan, Kanada, Xorvatiya, Çexiya, Kipr, Danimarka, Estoniya, Finlandiya, Fransa, Gürcüstan, Latviya, Almaniya, Yunanıstan, Vatikan, Macarıstan, Lüksemburq, İslandiya, Litva, İrlandiya, İtaliya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Lixtenşteyn, Makedoniya, Malta, Moldova, Monqolustan, Monako, Çernoqoriya, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Rusiya, San Marino, Niderland, Serbiya, Slovakiya, Sloveniya, İspaniya, İsveç, İsveçrə, Türkiyə, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna, ABŞ, B.Britaniya, Özbəkistan;

- Əməkdaşlıq tərəfdaşları: Əfqanıstan, Əl-Cəzair, Avstraliya, Misir, İsrail, Yaponiya, İordaniya, Cənubi Koreya, Mərakeş, Tailand, Tunis.

Kimyəvi silahların qadağan olunması haqqında konvensiya

- Yaradılması: 29 aprel 1997-ci il;

- Məqsədi: Kimyəvi silahların istehsalı, inkişaf meyilləri, toplanması və məhv edilməsi haqqında Konvensiyaya uyğunluğun təminatı; Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlər arasında məsləhətləşmələr və əməkdaşlıq üçün forum keçirilməsini təmin etmək;

- Üzvləri (Konvensiyanı ratifikasiya edən ölkələr)- Əfqanıstan, Albaniya, Əl-Cəzair, Andorra, Anqola, Antiqua və Barbuda, Argentina, Ermənistan, Avstraliya, Avstriya, Azərbaycan, Baham adaları, Bəhreyn, Banqladeş, Barbados, Belarus, Belçika, Beliz, Benin, Butan, Boliviya, Bosniya və Herseqovina, Burkino Faso, Botsvana, Braziliya, Bruney, Bolqarıstan, Burundi, Myanma, Kabo Verde, MAR, Kamboca, Kamerun, Kanada, Çad, Çili, Çin, Kolumbiya, Komor, KDR-sı, Konqo Respublikası, Kuk adaları, Kosta Rika, Kot d' İvuar, Xorvatiya, Dominikan R-sı, Kuba, Kipr, Çexiya, Danimarka,

Cibuti, Dominika, Ekvador, Salvador, Eritreya, Ekvatorial Qvineya, Estoniya, Efiopiya, Fici, Finlandiya, Fransa, Qabon, Qambiya, Gürcüstan, Almaniya, Qana, Yunanıstan, Qrenada, Qvatemala, Qvineya, Qvineya-Bissau, Qayana, Haiti, Vatikan, Honduras, Macarıstan, İslandiya, Hindistan, İran, İndoneziya, İraq, İrlandiya, İtaliya, Yamayka, Yaponiya, İordaniya, Qazaxıstan, Keniya, Kiribati, Cənubi Koreya, Küveyt, Qırğızıstan, Laos, Latviya, Liberiya, Livan, Lesoto, Liviya, Lixtenşteyn, Litva, Lüksemburq, Makedoniya, Malavi, Madaqaskar, Malayziya, Maldiv, Mali, Malta, Marşall adaları, Mavriki, Mərakeş, Mavritaniya, Meksika, Mikroneziya Federativ Ştatları, Moldova, Monqolustan, Monako, Nepal, Mozambik, Çernoqriya, Namibiya, Nauru, Niderland, Nikaraqua, Yeni Zelandiya, Niger, Nigeriya, Niue, Norveç, Oman, Pakistan, Palau, Papua və Yeni Qvineya, Panama, Paraqvay, Peru, Polşa, Portuqaliya, Filippin, Sent Kits və Nevis, Rumıniya, Ruanda, Rusiya, Sent Lüsiya, Samoa, San Marino, Sent Vinsent və Qrenadinlər, San Tome və Prinsipi, Səudiyyə Ərəbistanı, Seneqal, Svazilend, Serbiya, Seyşel, Syerra Leone, Sinqapur, Slovakiya, Sloveniya, Solomon adaları, Somali, CAR, İspaniya, Şri-Lanka, Sudan, Surinam, İsveç, İsveçrə, Suriya, Toqo, Tonqa, Tacikistan, Tanzaniya, Tunis, Tailand, Timor-Leşti, Trinidad və Tobaqo, Türkiyə, Türkmənistan, Tuvalu, Uqanda, Ukrayna, BƏƏ, B.Britaniya, Uruqvay, ABŞ, Özbəkistan, Vanautu, Venesuela, Vyetnam, Yəmən, Zambiya, Zimbabve;

- İsrail- imzalamışdır, lakin ölkənin iştirakı ratifikasiya edilməmişdir.

Sakit okean Alyansı

- Yaradılması: 26 aprel 2011-ci il;
- Məqsədi: üzv dövlətlər arasında ticarət maneələrini azaltmaq üçün vizasız səyahət yaratmaq, bir birja qurmaq və bəzi ölkələrdə birgə səfirliklər yaratmaq;
- Üzvləri: Çili, Kolumbiya, Kosta Rika, Meksika, Peru;
- Müşahidəçilər: Argentina, Avstraliya, Avstriya, Belçika, Kanada, Çin, Kosta Rika, Danimarka, Dominika, Dominikan R-sı, Qvatemala, Ekvador, Salvador, Fransa, Finlandiya, Gürcüstan,

Almaniya, Yunanıstan, Hindistan, Haiti, Honduras, İran, Macarıstan, İndoneziya, Yeni Zelandiya, ABŞ, İsrail, İtaliya, Yaponiya, Mərakeş, Niderland, Panama, Paraqvay, Polşa, İspaniya, Portuqaliya, Sinqapur, Cənubi Koreya, İsveç, İsveçrə, Tailand, Trinidad və Tobaqo, Türkiyə, B.Britaniya, Uruqvay.

Sakit okean adaları Forumu

- Yaradılması: 5 avqust 1971-ci il;
- Məqsədi: siyasi mövzularda regional əməkdaşlığa təşviqat;
- Üzvləri: Avstraliya, Kuk adaları, Fici, Kiribati, Marşall adaları, Nauru, Mikroneziya Federativ Ştatları, Yeni Zelandiya, Niue, Papua və Yeni Qvineya, Samoa, Solomon adaları, Palau, Tonqa, Tuvalu, Vanautu.

Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı

- Yaradılması: 15 iyun 2001-ci il;
- Məqsədi: terrorizm, ekstremizm və separatizmlə mübarizə; ticarət, elmi və texnoloji, siyasi, iqtisadi, mədəni və təhsil sahələrində əməkdaşlığın artırılması; qarşılıqlı etimad, tərksilah və kooperativ təhlükəsizlik vasitəsilə regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- Üzvləri: Çin, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan, Özbəkistan;
- Qoşulan dövlətlər: Hindistan, Pakistan;
- Dialoq üzvləri: Azərbaycan, Ermənistan, Kamboca, Nepal, Şri-Lanka, Türkiyə;
- Müşahidəçilər: Əfqanıstan, Belarus, İran, Monqolustan.

Cənubi Afrika İnkişaf İcması

- Yaradılması: 17 avqust 1992-ci il;
- Məqsədi: regional iqtisadi inkişafa və integrasiyaya təşviq etmək;
- Üzvləri: Anqola, Botsvana, CAR, KDR-sı, Tanzaniya, Madaqaskar, Lesoto, Malavi, Mavriki, Mozambik, Namibiya, Seyşel, Svazilend, Zambiya, Zimbabve.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı

- Yaradılması: 15 dekabr 1950-ci il;
- Məqsədi: gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa təşviq etmək;
- Üzvləri: Əfqanıstan, Albaniya, Əl-Cəzair, Andorra, Anqola, Avstriya, Argentina, Azərbaycan, Baham adaları, Bəhreyn, Banqladeş, Bolqarıstan, Barbados, Belarus, Belçika, Beliz, Benin, Bermud, Butan, Boliviya, Bosniya və Herseqovina, Brunej, Botsvana, Braziliya, Burkino Faso, Myanma, Çili, Burundi, Kabo Verde, Kamboca, Kamerun, Kanada, MAR, Çad, Çin, KDR-sı, Kolumbiya, Komor, Konqo R-sı, Kosta Rika, Kot d' İvuar, Xorvatiya, Kuba, Kurasao, Kipr, Çexiya, Danimarka, Cibuti, Dominikan R-sı, Avropa İttifaqı, Ekvador, Misir, Salvador, Eritreya, Estoniya, Efiopiya, Finlandiya, Fici, Fransa, Qabon, Qambiya, Gürcüstan, Almaniya, Qana, Yunanıstan, Qvatemala, Qvineya, Qvineya-Bissau, Qayana, Hon Konq, Haiti, Honduras, Macarıstan, İslandiya, Hindistan, İndoneziya, İran, İran, İrlandiya, İsrail, İtaliya, Yamayka, Yaponiya, İordaniya, Qazaxıstan, Keniya, Laos, Cənubi Koreya, Küveyt, Qırğızıstan, Latviya, Livan, Lesoto, Liberiya, Lüksemburq, Liviya, Litva, Makau (Aomin), Makedoniya, Madaqaskar, Malavi, Mavriki, Malayziya, Mali, Malta, Mavritaniya, Meksika, Yeni Zelandiya, Moldova, Monqolustan, Mərakeş, Çernoqoriya, Mozambik, Namibiya, Nepal, Norveç, Niderland, Nikaraqua, Niger, Nigeriya, Oman, Pakistan, Panama, Papua və Yeni Qvineya, Peru, Paraqvay, Polşa, Portuqaliya, Filippin, Qətər, Rusiya, Rumıniya, Ruanda, Seneqal, Sent Lüsüya, Samoa, San Tome və Pinsipi, Səudiyyə Ərəbistanı, Serbiya, Syerra Leone, Seyşel, Sinqapur, Slovakiya, Sloveniya, Somali, CAR, Svazilend, Cənubi Koreya, Cənubi Sudan, İspaniya, Şri-Lanka, Sudan, İsveç, İsveçrə, Suriya, Tailand, Tacikistan, Tailand, Timor-Leşti, Toqo, Tonqa, Tunis, Türkiyə, Türkmənistan, Trinidad və Tobaqo, Uqanda, Ukrayna, BƏƏ, B.Britaniya, ABŞ, Özbəkistan, Uruqvay, Vanautu, Venesuela, Vyetnam, Zambiya, Zimbabve.

77-lər qrupu

1964-cü ildə yaradılıb və 75 inkişaf etməkdə olan ölkəni təsvir etmək üçün istifadə olunur. 134 üzvü ilə hələ də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi şəraiti yaxşılaşdırmaq üçün lobbicilik fəaliyyəti həyata keçirir.

Ensklopedik lüğət

Adi müharibə: Standart formalar, silah və avadanlıqlar, qeyri-nüvə silahları və döyüşçülərdən təşkil olunmuş mütəşəkkil hərbi birləşmələrdən istifadə edən dövlətlər və/yaxud millətlər arasında silahlı münaqişə. onun resursları. rasionlardan ibarətdir.

Açıq dənizlər: Açıq dənizlər (beynəlxalq sular) ərazi dənizinin xarici hüduqlarından kənarında yerləşən, heç bir dövlətin və ya dövlətin suverenliyinə tabe olmayan, bütün xalqlar tərəfindən ümumi və bərabər istifadədə olunan dəniz məkanıdır.

Afrika Birliyi: Afrika ölkələrinin bir dam altında toplandığı təşkilatdır. Afrika ölkələri arasında müstəmləkəçiliyə qarşı həmrəylik və birliyi təmin etmək üçün 1963-cü ildə qurulan Afrika Birlik Təşkilatı 2002-ci ildə Afrika Birliyi adlandırıldı. 1970-ci illərdə iqtisadi əməkdaşlıq, insan haqları və irqi ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması üçün fəaliyyətə başladı.

Anarxizm: Anarxizm (q.yun. αναρχω –hakimiyyətsizlik) könüllü qurumlara əsaslanan özünü idarə edən cəmiyyətləri müdafiə edən siyasi fəlsəfədir. Bunlar əsasən dövlətsiz cəmiyyətlər olaraq təsvir olunur, lakin bəzi müəlliflərə görə bu qurumlar iyerarxiya olmayan azad birliklərdir.

And İcması: Cənubi Amerika ölkələri Venesuela, Ekvador, Peru və Boliviyanın bir araya gələrək yaratmağa çalışdığı gömrük birliyi, ortaq bazar. Müqavilə: Dövlətlərarası siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə aparılan üzləşdirmə və bu üzləşdirmənin müəyyən edildiyi sənəd.

Anbar: Adətən ölkələrin gömrük binalarına yaxın olan bir növ anbar(depo). Anbar tərəfindən; vergi və rüsumlar hələ

ödənilməmiş gömrük rüsumu tutulan mallar qorunur, əməliyyatlar başa çatdıqda mallar geri alınır.

Antropocoğrafiya: İnsan coğrafiyası üçün alman terminidir.

Anklav (ing. enclave): Bir dövlətin ərazisinin hamısı başqa bir və ya bir neçə dövlətin quru ərazisi ilə əhatə olunmasına anklav deyilir, lakin sahib olduğu dövlətə münasibətdə bu eksklav adlandırılır. Azərbaycan ərazisi daxilində başqa dövlətlərin eksklavları olmadığından və Azərbaycan ərazisi daxilində anklav dövlətin olmadığından Azərbaycan Respublikasının anklavı yoxdur. Misal üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası bir dövlətlə əhatə olunmadığı üçün onu heç bir dövlətin anklavı adlandırmaq olmaz. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının eksklavıdır.

Aparteid, aparteyd (afrikaans dilində apartheid – ayrı yaşamaq): İrqi ayrı-seçkiliyin ən kəskin formasıdır. Bir qrup əhalinin yaşamaq üçün zəruri olan hər şeydən məhrum edilməsidir. Aparteid genosidi xatırladır və onun bir növüdür. CAR-ın hakim dairələri tərəfindən 20-ci əsr də "ağdərili" olmayan əhaliyə qarşı həyata keçirilən ifrat irqi və milli diskriminasiya və seqreqasiya siyasəti. Aparteidin məqsədi azlıq təşkil edən ağ əhali tərəfindən qeyri-avropalıları istismar etmək və milli-azadlıq mübarizəsinə qarşı güclü maneələr yaratmaq idi.

Azad zona: Bir ölkənin siyasi sərhədləri daxilində, lakin xarici ticarət, vergilər və kommərsiya fəaliyyətləri üçün ölkədə nəzərdə tutululardan daha geniş istisnalar və güzəştlər olan ərazi.

Astropolitika: Kainat geosiyasəti. Avropa Birliyi: Avropa Birliyi və ya qısaca Aİ, iyirmi səkkiz üzv dövlətdən ibarət olan və əsasən Avropa qitəsində yerləşən siyasi və iqtisadi təşkilatdır.

Avropa İttifaqı Acquis: Avropa İttifaqının əsas müqavilələrinə və digər köməkçi hüquqi mənbələrə (qaydalar, qərarlar, direktivlər və s.) daxil edilmiş qaydalar toplusu. Xarici əlaqələr, təhlükəsizlik, ədalət, sərbəst hərəkət, gömrük ittifaqı, ətraf mühitin mühafizəsi. Təhsil və tədqiqat kimi sosial həyatı narahat edən və tənzimləyən bütün məsələlər Aİ-nin mükəlləfiyyət sənədlərinə daxildir.

Ardıcıl sərhəd: Sıx məskunlaşma prosesi zamanı müəyyən edilən sərhəd. Hinterland: Sahil arxasındakı sahə, limanın arxasındakı sahə.

Arbitraj: Xarici kapital qoyuluşlarından yaranan hüquqi mübahisələrin ölkənin yurisdiksiyasında deyil, hər iki tərəfin müəyyən etdiyi arbitraj komitəsi tərəfindən həll edilməsi deməkdir.

Arxipelaq: (yunanca arkhon(lider) və pelagos(dəniz)) bir-birinə yaxın yerləşən eyni mənşəli adalar qrupu. Qədimdə bu söz Egey dənizindəki adaları adlandırmaq üçün istifadə olunub.

Arxipelaq dövləti: Bir və ya bir neçə arxipelaqdan, ola bilsin ki, digər adalardan ibarət olan, baza xətti 100 dəniz milindən çox olmayan və onun əsas xətləri daxilində müəyyən torpaq/su nisbətində malik olan dövlət. Nümunələrə Fici və Filippin daxildir.

Arxipelaq suları: Arxipelaq dövlətinin daxili suları.

ASEAN (Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyası): Vyetnam müharibəsi nəticəsində yaranan kommunist ekspansiyası ilə mübarizə, üzv dövlətlər arasında mədəni inkişafı, sülh və təhlükəsizliyi təşviq etmək, iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün Filippin, Malayziya, Tayland, İndoneziya və Sinqapur arasında 8 avqust 1967-ci ildə yaradılmışdır. və sosial tərəqqi üçün səy göstərən beynəlxalq bir təşkilatdır Bruney, Vyetnam, Laos, Myanma və Kolumbiyanın iştirakı ilə 1999-cu ildə üzv ölkələrin sayı 10-a yüksəlmişdir.

Asimmetrik münafişə: Qeyri-bərabər qüvvələrin toqquşması. Bir tərəfin digər tərəfin açıq üstünlüyü qarşısında zəifliyi.

Assimilyasiya: (lat. "oxşatma", "uyğunlaşdırma") — bir xalqın digər xalqla öz dilini, mədəniyyətini və s.-ni itirmək yolu ilə qarışması. Təbii və zorakı assimilyasiya mövcuddur. Təbii assimilyasiya heç bir məcburiyyət edilmədən milli azlıqların uzun müddət aralarında yaşadıkları daha böyük millətlə tədricən qovuşması yolu ilə gedir. İmperiyalarda, o cümlədən Rusiya imperiyasında tabelikdə olan xalqların zorakı, məcburi assimilyasiyasından (ruslaşdırmadan) geniş istifadə edilirdi.

Ağıl xəritəsi: İnsanın öz təfsiri ilə zehmində saxlanılan yerlərin və yerlərin təsvirləri ilə yaradılan xəritələrdir.

Bantustan: Bantustan (afrik. Bantoestan) - aparteid siyasəti çərçivəsində Cənubi Afrika və Cənub-Qərbi Afrikanın (indiki Namibiya) yerli qaradərili əhalisi üçün qoruq (rezervasiya) kimi istifadə edilən ərazi. Bantustanlardan 10-u Cənubi Afrikada, digər 10-u isə qonşu Cənub-Qərbi Afrika ərazisində yerləşir.

Bələdiyyə: Qanunla müəyyən edilmiş ərazi hüdudları daxilində yerli özünüidarəetmə forması. Bələdiyyənin öz mülkiyyəti, yerli büdcəsi və seçkili bələdiyyə orqanları mövcuddur.

Birinci dərəcəli inzibati bölgü: Hökumət yanında ən yüksək səviyyəli inzibati bölgü. Buna misal olaraq ABŞ ştatlarını və Kanada əyalətlərini göstərmək olar.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı: 24 oktyabr 1945-ci ildə İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda müharibələrin nəticə verdiyini gören inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən sülhün davamlılığını və beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı təmin etmək məqsədilə rəsmi olaraq yaradılmışdır. Hazırda dünyanın 193 ölkəsi, 500 asılı ərazi, Antarktida materiki, Qərbi Səhra, Dünya okeanı bütünlükdə yer kürəsinin 80 - % ərazisi, BMT-nin mandat sisteminə daxildir.

Bitişik zona: ərazi sularının müəyyən edilməsi üçün istifadə olunan əsas xəttədən 24 dəniz milinə qədər uzanan zona. Ərazi dənizindən kənarında yerləşən bu regionda (12-24 dəniz mili) dövlətlər gömrük məsələləri, maliyyə məsələləri, səhiyyə və immiqrasiya məsələləri ilə bağlı yurisdiksiyadan istifadə edə bilər, lakin onların ərazi suları daxilindəki hüquqlara malik deyillər.

Boğaz: İki böyük su hövzəsini birləşdirən dar keçid. Bəzi boğazlar beynəlxalq yük daşımaları üçün vacibdir. Malaka boğazı və İstanbul-Çanaqqala boğazı bunun tipik nümunəsidir.

Bölünmüş paytaxt: Ölkə içində paytaxtın tipik funksiyalarını digər şəhərlərlə bölüşən paytaxt. Misal: Boliviyaadakı La Pas və Sukre; Cənubi Afrika Respublikasında Blumfonteyn, Keyptaun və Pretoriya.

Bölünmüş dövlət: Bir və ya bir neçə bitişik olmayan parçadan ibarət vəziyyət. Filippindəki kimi ada, Malayziyadakı kimi ada və quru qarışığı və ya Anqolanın eksklavı olan Kabinda kimi parçalar.

Boykot: Bir işi və ya davranışı etməməyə qərar vermək. Bir məqsədə çatmaq üçün bir şəxs, bir cəmiyyət və ya ölkə ilə hər hansı əlaqəni kəsmək.

Brexit: Britaniya krallığının Avropa İttifaqından çıxması prosesinə verilən ad. İngilis dilindəki "British" və "exit" sözlərinin qısaltılması ilə birləşdirilərək əmələ gəlir.

Burjuaziya: (fr. **Bourgeoisie** fr. **bourg**; alm. **burg** - **şəhər**) — kapitalist cəmiyyətinin mülkiyyətə (pul vəsaiti, istehsal vasitələri, torpaq, patent) malik olan və ondan gələn gəlirlə yaşayan sosial sinif.

Bufer zonası: Bufer zonası düşmən qoşunlarını, qruplarını və ya xalqlarını bir-birindən ayırmaq üçün yaradılmış ara zona. Bufer zonaları ümumiyyətlə demilitarizasiya edilir. Kiprdə Şimali Kipr və Cənubi Kipri ayıran Yaşıl Xətt bufer zonadır.

Bufer dövlət: İdeoloji və ya siyasi maraqları zidd olan iki dövləti ayıran dövlət. 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində Əfqanıstan Britaniyanın nəzarəti altında Hindistan və Rusiya arasında bufer dövlət kimi istifadə olunurdu.

Beynəlxalq hüquq: Beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən müqavilələrin, andlaşmaların, ideyaların, adətlərin, müqavilələrin və bu kimi şeylərin məcmusudur.

Beynəlxalq çay: İki və ya daha çox ölkənin sərhədlərini keçən çay. Dəniz və ya digər rəsmi müqavilələrlə çaya yaxın olan ölkələrin gəmilərindən başqa dövlətlərin gəmilərinə də açılan axarsular.

Beynəlxalq sular: Açıq dənizlər (beynəlxalq sular) ərazi sularının xarici həddlərindən kənarında yerləşən, heç bir dövlətin və ya dövlətin suverenliyinə tabe olmayan, ümumi və bərabər istifadədə olan dəniz məkanıdır.

Cihad: Din uğrunda aparılan müharibə. Bu gün cihad anlayışının təhrif edilməsi və tətbiqi ilə bağlı mübahisələr gedir. Bəzilərinin fikrincə, cihad sözünün mənası müqəddəs müharibə

aparmaq deyil. Belə düşünənlər bunu iddia edərkən İslamda heç bir müqəddəs döyüş qrupu olmadığına işarə edərək iddia edirlər ki, cihadın əsl mənasını Məhəmmədin həyatına və İslam tarixinə nəzər salmaqla başa düşmək olar. İslam dinində cihad bəzi hədislərə əsasən iki yerə bölünür; böyük cihad, kiçik cihad. Böyük cihad insanın özündə olan şərle mübarizəsi və dünya ləzzətinə yaxınlığı kimi müəyyən edilmişdir. Kiçik cihad maddi baxımdan dini mübarizədir.

Coğrafi potensial: Bir regionun ərazisinin böyüklüyünü, yeraltı və yerüstü sərvətləri baxımından zənginliyini və müxtəlifliyini ifadə edir.

COMESA (Şərqi və Cənubi Afrika Ortaq Bazar): Şərqi və Cənubi Afrikadan olan 20 ölkə arasında iqtisadi inteqrasiya və əməkdaşlığı təmin etməyi hədəfləyən bir təşkilatdır.

Çıxıntılı dövlət (Prorupt Dövlət): Əsas ərazisindən çıxıntı ərazisi olan dövlət. Hindistan, xüsusilə şimaldakı əyalətləri, Cammu və Kəşmir. Myanma və Tayland baxımından yaxşı bir nümunədir.

Çoxdillilik: Bir cəmiyyətin gündəlik işində üç və ya daha çox dildən istifadə.

Çoxmillətli dövlət: İkidən çox millətin bir araya gələrək yaratdığı dövlət. Bunun ən yaxşı nümunələrindən biri Hindistan və İndoneziyadır.

Daxili sular: Sahil və ölkənin ərazi sularının ölçüldüyü əsas xətt arasında yerləşən şirin və ya duzlu su sahələri.

Daimi paytaxt: Əsrlər boyu, ümumiyyətlə, müxtəlif tarixi dövrlərdə belə bu xüsusiyyətini qoruyub saxlayan paytaxt. Buna misal olaraq Afina, London və Parisi göstərmək olar.

Davamlı inkişaf: Gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təhlükəyə atmadan onların gündəlik ehtiyaclarını ödəməklə inkişafın davam etdirilməsi. Davamlı inkişaf ətraf mühiti və yer üzündə bütün insanların həyat keyfiyyətini qorumaqla iqtisadi artım və rifah səviyyəsini yüksəltmək üçün söylərini həyata keçirmə üsuludur.

DEAŞ (İŞİD): İraq Şam İslam Dövləti — Əsasən İraq və Suriya ərazisində fəaliyyət göstərən silahlı terrorçu qruplaşma, 3 yanvar 2014-cü il tarixində müstəqilliyini elan etmişdir. 29 iyun

2014-cü il tarixində isə yeni xilafət yarandığını elan etmişdir. 2019-cu ildə isə süqutu elan edilmişdir. İŞİD indiyə qədər heçbir dövlət tərəfindən tanınmamışdır.

De-fakto: Faktiki vəziyyət. Kipr adasında Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti ilə Rum administrasiyasını ayıran sərhəd faktiki sərhəddir.

Dekolonizasiya: İmperiyaya bağlı koloniyaların və ya müstəmləkələrin müstəqilliyini əldə etmək prosesi.

Demoqrafik keçid: Əhali artımında yüksək doğum və yüksək ölüm nisbətlərindən aşağı doğum və ölüm nisbətlərinə keçid. Bu prosesin sonunda doğum və ölüm nisbətləri arasında tarazlıq yaranır və əhalinin artım tempi yavaşlayır.

Demokratiya: (yun. demos - xalq və yun. kratos - hakimiyyət), cəmiyyətin siyasi təşkili forması; xalqın hakimiyyət mənbəyi kimi tanınmasına, dövlət işlərinin həllində iştirak etmək hüququ olmasına və vətəndaşlara geniş hüquq və azadlıqlar verilməsinə əsaslanır. Demokratiya azadlıqlar arasında vətəndaşların nümayəndəli dövlət orqanlarına seçmə və seçilməyi, söz, mətbuat, yığıncaq, mitinq və nümayişlər azadlıqları, vətəndaşların hüquq bərabərliyi, şəxsiyyət və mənzil toxunulmazlığıdır.

Deportasiya (Məcburi köçürmə): (lat. deportatio — qovulma, sürgün) — hansısa şəxsin və ya hansısa kateqoriyaya aid edilən şəxslər qrupunun məcburən, kanvoy altında digər dövlətə və başqa yaşayış yerinə sürgün edilməsi. Deportasiya həm də müvafiq icazə olmadan dövlətin ərazisində olan xarici vətəndaşlara və "arzu olunmayan şəxslərə" münasibətdə tətbiq olunur. Mülki əhalinin de portasiyası işğalçı hakimiyyət orqanları tərəfindən dinc sakinlərin tutduqları ərazidən normal yaşayış üçün az əl verişli olan başqa rayona məcburi olaraq köçürülməsində, didərgin salınmasında ifadə olunur. Deportasiya həm müharibə şəraitində (əgər deportasiya düşmən dövlət tərəfin dən həyata keçirilsə-müharibə cinayətləri kimi, həm də dinc şəraitdə baş verə bilər. Hər ikisinin qadağan olunmasına və imperativ norma kimi dövlətlərə şamil olunmasına baxmayaraq deportasiyalar yenə də baş verir. Deportasiyanın ictimai təhlükəliliyi əhalinin uzunmüddət olduğu qanuni yaşayış yerlərindən zorla çıxarılması ilə

müşayiət olunan və insanların kütləvi şəkildə ev-əşiyindən, doğma torpağından, ölkəsindən qovulması ilə nəticələnən hərəkətlərlə xarakterizə olunur.

DS (8 inkişaf etməkdə olan ölkə): Ən yüksək inkişafa malik (İran, Malayziya, Türkiyə) və ərazi və əhali baxımından ən çox əhalisi olan 8 ölkənin (Banqlades İndoneziya, Misir, Nigeriya, Pakistan) iqtisadi və ticarət birliyi.

Dominant davranış: Dominant mədəniyyət qruplarının aşkar edilə bilən məkan nümunələri yaradaraq, ölkələrin və regionların ən cəlbedici yerlərində məskunlaşma meyli.

Dominion (ing. dominion; lat. dominium — hakimiyyət): əvvəllər Britaniya İmperiyasının (sonra Millətlər Birliyinin) tərkibindəki faktiki müstəqil dövlətlərin hüquqi statusu. Dominionların dövlət başçıları dominionların general-qubernatoru tərəfindən göstərilən Britaniya monarxi hesab olunurdu.

Domino Nəzəriyyəsi: “Domino daşları yıxıldıqda sırayla yanlarındakı daşları da yıxmağa başlayır” prinsipinə əsaslanan oyundan qaynaqlanaraq, ABŞ-lı siyasətçilər “Soyuq müharibə dövründə bir ölkənin kommunist idarəçiliyi altına düşməsi qonşu ölkələrə də kommunizmin yayılmasına səbəb ola biləcək” fikrini özündə əks etdirən bir nəzəriyyə. Domino nəzəriyyəsi ilk dəfə 1964-cü ilin aprelində Vyetnamla bağlı mətbuat konfransı zamanı prezident Eyzenhauer tərəfindən təqdim edilmişdir. Vyetnamdan çəkilmə təzyiqləri qarşısında Vyetnamı itirsələr, ABŞ-ın tərəfində olan bölgədəki digər ölkələrin də domino daşı kimi bir-bir Çin və Sovet İttifaqının təsiri altına düşəcəkləri iddia edilirdi. 2011-ci ildə Tunisdə başlayan və ərəb ölkələrində sürətlə yayılan “Ərəb baharı” bu baxımdan nümunə kimi göstərilə bilər.

Dövlət: Müasir mənada dövlət müəyyən bir ölkədə suverenlik və müstəqillik əsasında yaşayan insanların birliyi tərəfindən formalaşan siyasi təşkilatdır. Dövlətin başqa bir tərif, ölkə adlanan müəyyən bir torpaqda yaşayan cəmiyyətin suverenlik və hüquq hissi çərçivəsində bir hakimiyyət altında təşkilatlanmasıdır.

Dövlət quruculuğu: Dövlətin müstəqil və özünü idarə etməsi üçün zəruri olan qurumların yaradılması prosesi.

Dövlət mərhəməti: Atanın öz övladına münasibəti kimi dövlətin də tabeliyində olanlara münasibətidir.

Diaspor (yun. Διάσπορά): Biir toplumun aid olduğu və tarixən yaşadığı torpaqlardan uzaq məsafədə yaşaması durumu. İfadə kimi diaspor sözü yunan dilində olan səpələmək sözündən formalaşmışdır. Vətəninə tərk edib xarici ölkələrdə məskunlaşan hər hansı bir xalqın qolları. Erməni diasporu, yəhudi diasporu kimi.

Diktatura: Siyasi hakimiyyət bir şəxsin və ya qrupun əlindədir. Hərbi gücə kim nəzarət edirsə, o diktatordur. Diktaturalarda hökumət ümumiyyətlə hərbi güclə ələ keçirilir və hökmranlıq hərbi gücdən istifadə etməklə saxlanılır.

Dini dövlət: İnzibati gücünü dindən alan dövlət forması.

Dini millətçilik: Dinə əsaslanan millətçilik. Yəhudi millətçiliyi əsasında qurulan İsrail buna ən gözəl nümunədir. Etnik mənsubiyyət: yunanca etnos sözündəndir. Xalq, millət. Qəbilə ilə əlaqəli etnik millətçilik: Etnik qəbilə, irq və ya oxşar qrupa mənsub olmağı nəzərdə tutur. Etnik qrupların və etnik azlıqların mövcudluğu çox vaxt uzunmüddətli, mürəkkəb nəsillərarası qan bağları, ortaq mədəniyyət, dini oxşarlıq və coğrafi mənsubiyyətlə əlaqələndirilir. Etnik qrupun mənsubiyyəti siyasi institutlara görə deyil, qan qohumluğuna, dilinə və dini mənsubiyyətinə görə müəyyən edilir. Etnik millətçilik qəbilə və ya irqi millətçiliyə aiddir.

Etnik təmizləmə: Etnik təmizləmə termini etnik qrupa mənsub insanların məcburi köçkünlüyünə yönəlmiş müxtəlif siyasi siyasətlərə aiddir. Adətən məcburi köç, müəyyən əhalinin köçürülməsi kimi təcrübələr nəticəsində baş verir. Bu termin etnosid və genosidlə sıx bağlıdır. Bu termin beynəlxalq münasibətlər terminologiyasına 1990-cı illərin əvvəllərində daxil olub və ilk dəfə dağılmamış Yuqoslaviya Federativ Respublikasında baş verən və bosniyalıların bölgədən qovulmasına səbəb olan hadisələri təsvir etmək üçün istifadə edilib. Serb müharibəsi açıq və ya dolayısı ilə "regionları təmizləmək" planlarını nümayiş etdirəndə bu termin bütün dünyaya yayıldı. Etnik təmizləmə dar mənada böyük insan hüquqları pozuntuları və digər amillərlə

müşayiət olunan kütlələrin zorla köçürülməsi kimi müəyyən edilə də; geniş mənada əhalinin köçürülməsi termininin mənası kimi işlənir.

Etnoqrafik sərhəd: Millətləri irq və mədəniyyət baxımından bir-birindən ayıran sərhəddir. Ermənistan və Türkiyə Respublikasını ayıran sərhəd xətti həm də etnoqrafik sərhəddir.

Eksklav: Eksklav (q.yun. ἐξ "-dan, -dən" + lat. clavis "açar" sözlərindən) — ölkəsinin əsas ərazisindən aralda olan və digər dövlətlər (bir və ya bir neçə) tərəfindən əhatə olunan qeyri-suveren region. Belə ərazi məxsus olduğu ölkənin eksklavı hesab edilir, məxsus olmadığı lakin onun ərazisi ilə əhatə olunmuş ölkə üçün isə anklav sayılır. Dənizə çıxışı olan eksklav yarımekslav adlanır. Dəniz hüququna əsasən, digər ölkələrin donanması yarımekslava aparan yolu bağlaya bilməz.

Eksklüziv iqtisadi zona: Sahil zolağından maksimum 200 dəniz mili məsafəsinə qədər sahilyanı dövlətin ərazi sularından kənarında dənizə uzanan zona. Sahil dövləti bu regionda dənizin dibini və onu əhatə edən sulara öz suveren hüquqlarını həyata keçirə bilər.

Embarqo: Bir ölkənin xarici dünya ilə əlaqələrinin qarşısının alınması.

Enosis: Sözü mənası “bir ölkənin sərhədlərinə daxil olmaq, birləşmək”dir. 1930-cu illərdə Birləşmiş Krallığın idarəsi altında olan “Kipr adasını Yunanıstana bağlamaq” söylərini ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir.

Əhali coğrafiyası: İqtisadi coğrafiyanın əhalinin tərkibini, yerləşməsinə, məskunlaşmasını və yaşayış məntəqələrini öyrənən sahəsi. Əhali coğrafiyası müxtəlif ərazilərdə əhalinin formalaşmasını, strukturunu, sayını, sıxlığını, yerləşməsinə və bir çox başqa məsələlərini təqdim edir.

Ərazi mübahisəsi: Bölgənin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə yaranan mübahisə. Ümumiyyətlə, daha çox adalar belə mübahisələrin obyektidir.

Ətraf mühitin determinizmi: İnsan mədəniyyətinin və fəaliyyətlərinin təbii mühitin böyük təsirinə məruz qalmasına və sıxışdırıldığına dair fikir. Bəzi alimlər mədəniyyətin formalaşma-

sında maddi mühitin və ya fiziki coğrafi şəraitin, o cümlədən təbii sərvətlər, iqlim və coğrafi mövqə kimi amillərin “ekoloji determinizm” adlanan müəyyənədicə faktor olduğunu iddia etmişlər. Buna görə də sosial-mədəni inkişafın izahında tarix və ənənədən başqa sosial-iqtisadi amillər və mədəni xüsusiyyətlər də önəmli ola bilməz.

Ərazi suları: Ərazi suları, həmçinin ərazi dənizi - sahilyanı dövlətin və ya onun daxili sularının suverenliyi altında olan və dövlət ərazisinin bir hissəsini təşkil edən sahilə bitişik dəniz (okean) zolağı. Beynəlxalq hüquq ərazi sularının 12 dəniz milindən (22.224 km) artıq genişlənməsinə icazə vermir, lakin bəzi dövlətlər birtərəfli qaydada daha geniş ərazi suları yaratmışlar (məsələn, Braziliya, Peru, Sierra Leone, Uruqvay, Ekvador və s.).

Əhali mübadiləsi: İki dövlətin razılığı ilə əhali mübadiləsi. Bu baxımdan ən tipik nümunə 1923-cü ildə Lozanna müqaviləsinə əsasən yunanların Türkiyədən Yunanıstana, müsəlmanların isə Yunanıstandan Türkiyəyə məcburi köç etməsidir.

Ərəb Baharı: 2011-ci ilin yazında Tunisdə başlayan və Yaxın Şərq ölkələrində korrupsiyaya uğramış nizam və xidmətə son qoyulması istəyi ilə ərəb dünyasında siyasi nizamın dəyişdirilməsi tələblərini ifadə etmək üçün istifadə edilən termin.

Ərəb Liqası: 22 ərəb ölkəsindən ibarət beynəlxalq təşkilatdır. Bu birliyə üzv olan ölkələrin əhalisinin hamısı və ya əhəmiyyətli bir hissəsi ərəblərdir.

Əsas fəaliyyət: Ovçuluq, yığıcılıq, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, meşəçilik, balıqçılıq və faydalı qazıntıların çıxarılması kimi təbii ehtiyatlara əsaslanan fəaliyyətləri təsvir etmək üçün istifadə edilən termin.

Federasiya (lat. federatio, hərfən - birlik, ittifaq): Tərkib hissələri nisbətən müstəqil dövləti qurumlar (ştatlar, federal ərazilər, kantonlar və s.) olan dövlət. Konfederasiyadan (dövlətlər ittifaqı) və unitar dövlətdən fərqli olaraq Federasiya ittifaq dövləti adlandırılır. Müasir dünyada Federasiyalar nisbətən azdır, lakin onların arasında dünya birliyində mühüm rol oynayan Rusiya, Almaniya, ABŞ, Kanada, Braziliya, Hindistan kimi dövlətlər var.

Feodalizm: Latın feodum sözündən götürülüb, hökmdardan hərbi xidməti yerinə yetirmək şərti ilə alınan torpaq deməkdir. Feodalizm torpağa və orada yaşayan kəndlilərə bir nəfərin malı kimi baxan orta əsr rejimidir. Bu, torpaq mülkiyyətinə və qul əməyinə əsaslanan iqtisadi nizama aiddir.

Fəth: Hərbi gücdən istifadə edərək bir torpaq parçasına hökmranlıq etmək.

Fiziki sərhəd: Dağlar və çaylar kimi fiziki xüsusiyyətləri nəzərə alaraq yaradılan sərhəd.

Fizioqrafik: topoqrafik amillərlə əlaqəli olan.

Formal bölgə: Müəyyən hadisələrin homojenliyi ilə müəyyən edilən bölgə. Məsələn, taxılçılıq rayonu,

Fundamentalizm: Bu söz əsas mənasını verən latın fundamentum kökündən götürülüb. Dinin əsas prinsiplərinə ciddi riayət olunmasını təsvir etmək üçün istifadə olunur.

G-3: Kolumbiya, Venesuela və Meksika tərəfindən yaradılmış üzv dövlətlər arasında azad ticarəti inkişaf etdirməyi hədəfləyən beynəlxalq təşkilat.

GB (G7): Sənayeləşmə ilə zənginləşdirilmiş 7 ölkənin (Kanada, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, İngiltərə və Amerika) yaratdığı qrupdur. Bu ölkələr dünya iqtisadiyyatının təxminən 65%-ni təşkil edir.

G20 (G20 İqtisadiyyat Nazirləri Qrupu və Mərkəzi Bank Rəhbərləri): Dünyanın ən qabaqcıl 25 milli iqtisadiyyatından 19-nu və Aİ-ni özündə birləşdirən iqtisadiyyat və mərkəzi bank rəhbərləri və ya onların ekvivalentlərinə cavabdeh olan hökumət nazirləri qrupu.

GATT (General Agreement on Trade and Tarifs): Bu, beynəlxalq ticarəti hüquq və vəzifələr baxımından tənzimləyən çoxtərəfli sazişdir. 1947-ci ildə 23 ölkənin imzaladığı müqavilə ilə yaradılmış və 1 yanvar 1948-ci ildə qüvvəyə minmişdir. GATT-ın təsis məqsədi idxal vergilərini azaltmaqla beynəlxalq ticarətə bütün maneələri aradan qaldırmaq və ticarətdə ayrı-seçkilik tətbiqlərinə son qoymaqdır.

Gömrük İttifaqı: Gömrük İttifaqı malların vahid gömrük ərazisində olduğu kimi sərbəst hərəkəti və üçüncü ölkələrdən

idxal olunan mallar üçün eyni xarici ticarət tarifləri və siyasətlərinin tətbiqidir. Haaqa Arbitraj Məhkəməsi Rəsmi olaraq Daimi Arbitraj Məhkəməsi kimi də tanınan məhkəmə Mübahisələrin Sülh Yolu ilə Həlli üzrə Beynəlxalq Konvensiyanın bir hissəsi kimi 1899-cu ildə yaradılmışdır. O, dövlətlər arasında mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin ilk mexanizmini təmin edir və ən mühüm beynəlxalq məhkəmə orqanlarından biridir.

Geostrategiya: Dövlətin xarici siyasətini istiqamətləndirən coğrafi şərait. Bir bölgəyə qarşı hərbi əməliyyata hazırlıq zamanı coğrafi şəraiti nəzərə alaraq planlar hazırlamaq. Hərbi fəaliyyət qılda qarlı örtülmüş əraziyə yönəldilibsə, məsələn, əraziyə uyğun rənglərdən kamufaj və avadanlıq seçmək.

Geosiyasət: Geosiyasət coğrafi yerin dövlətlər və ya regionlar arasında strateji münasibətlərə təsirini araşdırır. Geosiyasət bir yerə əhəmiyyət verən fiziki coğrafi amillər və insan fəaliyyəti ilə məşğul olur. Geosiyasət həm də iqtisadi və siyasi coğrafiya baxımından dövlətin aqressiv ekspansiyasına haqq qazandıran siyasi doktrina kimi müəyyən edilir. Geosiyasətin başqa bir tərəfi, nasist ideologiyasına və Darvinin ən güclülərin sağ qalması ideyalarına əsaslanan siyasi coğrafiyadır. O, ən güclü xalqların zəif xalqları idarə etmək hüququna malik olduğunu müdafiə edir.

Hamilik: Kiçik bir dövləti öz himayəsinə götürən güclü dövlət.

Hava məkanı: Bir dövlətin təkbaşına istifadə etmək hüququna malik olduğu və digər dövlətlərin yalnız müvafiq dövlətin icazəsi ilə istifadə edə biləcəyi səma sahəsi, bir dövlətin hava sərhədi.

Haymatlos: Vətəni olmayan. Vətənsiz.

Həndəsi sərhəd: Konfrans masasındakı xəritədə meridian və paralellərdən istifadə edilərək təyin olunan sərhədlərdir. Həndəsi sərhədlər ümumiyyətlə səhralarda, qütb bölgələrində, torpaq dəyəri olmayan ərazilərdə, hələ məskunlaşmamış və ya əhalisi çox az olan ərazilərdə və dənizlərdə tətbiq edilmişdir. ABŞ dövlət sərhədləri və bəzi Afrika ölkələrinin sərhədləri həndəsi sərhədlərin tərifinə uyğundur.

Həddindən artıq əhali: Bir bölgədəki iqtisadi qaynaqların yüksək əhali artımı səbəbindən o bölgədə yaşayan əhalinin qidalanma, sığınacaq, təhsil, səhiyyə və məşğulluq kimi əsas ehtiyacalarını ödəyə bilmədiyi vəziyyət.

Hüquqların əldə edilməsi: Mülkiyyət və ya suverenlik dəyişdirilmədən bir dövlətin torpaqlarının başqa dövlətin istifadəsinə verilməsi. Bu cür hüquqların ötürülməsi icarə və ittifaq formasında olur. Honq Konqun Britaniya koloniyası tabeçiliyindən Çin tabeçiliyinə keçməsi əla nümunədir.

Hərbi imperializm; Bu, bir dövlət tərəfindən bir bölgə üzərində siyasi və hərbi nəzarətin həyata keçirilməsidir. Əgər sözügedən ərazi məskunlaşan ərazidirsə, yerli əhali imperiya dövləti tərəfindən nəzarət altına alınır və idarə olunur.

Hövzə: Rayon, zona. Kömür hövzəsi, su toplama hövzəsi kimi.

Heartland: Qəlbəgah. Bir ölkənin və ya bölgənin strateji mərkəzi ərazisi. Quru hakimiyyəti və kənar qurşaq hakimiyyəti nəzəriyyələrinə görə dünya hökmranlığı üçün nəzarət edilməli olan mərkəz.

Hedonizm: Həzzin arxasınca getməyin yeganə məqsəd olduğunu qəbul edən fəlsəfi doktrinadır.

Hinterland: Fon sahəsi. Bir bölgəni əhatə edən və həmin bölgə ilə iqtisadi əlaqədə olan ərazi.

Xüsusi təyinatlı rayon: ABŞ-da təbii ehtiyatların idarə edilməsi, enerji təchizatı, məktəb rayonları, kommunal xidmətlərin idarə edilməsi və digər funksiyalar kimi müxtəlif xidmətlər üçün yaradılmış inzibati rayonlar.

İnqilab: Müəyyən bir sahədə sürətli, köklü və keyfiyyətli bir dəyişiklikdir. Mövcud ictimai quruluşu keyfiyyət baxımından kökündən, sürətlə və hərtərəfli dəyişdirərək, yenidən formalaşdırmaqla yeni liderlərin rəhbərliyi ilə yeni sistem qurmaqdır.

İqtisadi birlik: Ümumi bazardan kənara çıxan tam iqtisadi inteqrasiya. Üzvlər ümumi iqtisadi və bank siyasətini bölüşür, ümumi valyutadan istifadə edir və bank, sığorta, vergi, korporativ tənzimləmə və s. sahələrdə ümumi sistemlər qurur.

İqtisadi imperializm: Hərbi fəthə əsaslanmayan imperializm növü. Müxtəlif iqtisadi vasitələrlə bir ölkəni imperiya dövlətinə möhkəm bağlamağa çalışır.

İkidillilik (Bilingual) : Gündəlik həyatda iki dildən geniş istifadə edilməsi.

İmperializm: Ekspansionizm. Bir millətin başqa bir xalqı öz siyasi və iqtisadi hökmranlığı altına alaraq yayılması və ya yayılmaq istəyi.

İnteqrasiya: Latın dilində "integer"- "bütöv,- bütövləşmə" deməkdir. Əlahiddə hissələrin tamda birləşməsi haqqında sistemlər nəzəriyyəsi anlayışı və bu nəzəriyyənin obyektivi olan təbii və ya ictimai proseslər.

İctimai sfera: Müasir cəmiyyət nəzəriyyələrində cəmiyyətin ortaq faydasını təyin etmək və reallaşdırmaq yönündə fikir, ifadə və hərəkətlərin ortaya qoyulduğu və inkişaf etdirildiyi ortaq ictimai fəaliyyət sahəsi kimi izah edilir. İctimai sferalar mədəniyyətdən, dildən və ictimai statusdan asılı olmadan, hər kəsə təqdim edilən və ya açıq sferalardır. 1950-1960-cı illərdə "ortaq sahələr" və ya "vətəndaşlara aid sahələr" şəklində xarakterizə edilmiş, 1970-ci illərdə "ictimai sfera" anlayışına çevrilmişdir.

İrq: Müəyyən ümumi fiziki və fizioloji xüsusiyyətləri miras alan insanlar qrupu.

İŞİD: Özünü İraq və Suriya İslam Dövləti kimi tanıdan terror təşkilatıdır. İraq və Suriyadakı hakimiyyət boşluğundan istifadə edərək, İraq və Suriyada sünni müsəlman kütləsinin nümayəndəsi olduğunu iddia edərək, müxaliflərini vəhşicəsinə qətlə yetirməklə ortaya çıxan bir təşkilat.

İkiqütblü dünya: Soyuq Müharibə dövründə kapitalist Qərb Blokunu formalaşdıran ABŞ və kommunist Şərq Blokunu təmsil edən SSRİ tərəfindən formalaşdırılan və ona hakim olmaq istənilən dünya.

İkonoqrafiya: Millət quruculuğu prosesinin bir hissəsi kimi milli obrazların inkişafı.

İlhaq: Əsasən beynəlxalq hüquqda istifadə olunan termindir və daha əvvəl bir dövlətin suverenliyi altında olmayan bir

bölgənin-torpağın ələ keçirilməsi, alınması və ilhaq edilməsinə aiddir.

İmperiya: İmperiya (lat. imperium - hakimiyyət) dövlətin tarixi tiplərindən biridir. Tarixçi Stiven Houya görə, imperiya mərkəzdən və tabeliyində olan periferiyadan ibarət olması ilə xarakterizə olunur və bu periferik ərazilər adətən fəth (işğal) edilir. Frederik Kuper və Ceyn Burbank qeyd edirlər ki, imperiya ona daxil olan müxtəlif ərazilər üçün hüquq və idarəetmə prinsiplərində fərqlilik ilə xarakterizə olunur.

İnsan İnkişafı İndeksi: Dünyada gözlənilən orta ömür uzunluğu, savadlılıq səviyyəsi, təhsil və həyat standartlarına əsaslanaraq ölkələrin statusunu müəyyən edən ölçüdür.

İrredantizm (italyanca): üzvlərinin, öz millətinin keçmişindən "itirilmiş" (və ya "oğurlanmış") hesab etdiyi əraziləri, torpaq iddiası / bərpası və işğal etmək yolu ilə ölkəsinə qatmaq niyyəti güdən siyasi və ya xalq hərəkətidir.(yanaşmasıdır). Ölkənin itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmaq istəməsi.

İslam Konfransı Təşkilatı (İKO): 1969-cu ildə bir araya gələn bəzi İslam ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları İslam Dünyasındakı vəziyyətə və onun problemlərinə ortaq həll yolu tapmaq üçün birlikdə hərəkət etmək üçün yaratdıqları təşkilat. Bu gün istifadə edilən ad İslam Əməkdaşlıq Təşkilatıdır.

İstixana effekti: Atmosfer işıq ötürmək və istiliyi saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Atmosferin istiliyi saxlamaq qabiliyyəti sayəsində suların temperaturu tarazlıqda qalır. Bununla da çayların və okeanların donmasının qarşısı alınır. Bu şəkildə əmələ gələn atmosferin isitmə və izolyasiya effektinə istixana effekti deyilir. Başqa sözlə desək, istixana effekti atmosferdəki karbon qazı, metan, ozon və digər "istixana qazları"nın atmosferin aşağı təbəqələrini izolyasiya etməsi və bununla da kosmosa buraxılan istilik enerjisinin miqdarını azaltması vəziyyətidir. İstixana effekti olmasaydı, yerin orta temperaturu donmadan aşağı olardı. Lakin həddindən artıq istixana effekti global istiləşməyə səbəb olur.

Kabotaj (fr. cabotage): Hər hansı bir dövlətin sahilboyu yükdaşıma və ya sərnişin gəmiçiliyinə nəzarət etməsini izah etmək üçün istifadə edilən termin. Kabotaj ilk vaxtlarda sadəcə bir

burundan o birinə gedən sahilboyu gəmiçilik marşrutlarına aid edilirdi, çünki açıq dənizə getmək olmurdu. Misirlilər, yunanlar, romalılar və vikinqlər kimi qədim dənizçililərin demək olar ki, hamısı sahilboyu marşrutlardan istifadə edirdi. Buna baxmayaraq, termin artıq aviasiya, dəmiryolu və quru nəqliyyatına da aid edilir. Dənizdə ticarət azadlığı ümumi qayda olsa da, ölkədaxili dəniz daşımaları ümumiyyətlə həmin ölkənin vətəndaşları üçün qorunan bir haqqdır. Buna kabotaj haqqı da deyilir.

Kanal: İnsanlar tərəfindən yaradılmış və suvarma və ya nəqliyyat məqsədləri üçün istifadə olunan su yoludur. Süveyş, Panama və Böyük Çin kanalı ilə Atlantik okeanına axan Reyn və Dunay çaylarını birləşdirən Mainz kanalı bu baxımdan ən gözəl nümunələrdən biridir.

Köhnə sərhəd: Artıq mövcud olmayan, lakin mədəni mənşərdə keçmişin izlərinin göründüyü sərhəd bölgəsi. Şərqi və Qərbi Almaniyaları bir-birindən ayıran Berlin divarı və əvvəllər Yəmənə şimalı ilə cənubunu ayıran sərhəd kimi.

Keçid sahəsi: Saul Koen tərəfindən hazırlanmış bir konsepsiyadır. Müvafiq olaraq, müəyyən keçid bölgələri quru və dəniz qüvvələrinin balanslaşdırılması üçün geosiyasi mexanizm təklif edir. Əsas nümunələrə Şərqi Avropa daxildir.

Könüllü tərək etmə: Bir ərazinin və onun sakinlərinin pul və ya hər hansı digər vergi ödənişi ilə və ya ödənişsiz bir ölkədən digərinə könüllü köçürülməsi.

Kütləvi qırğın silahları: İngilis dilində Kütləvi Qırğın Silahları (WMD) olan və istifadə edildikdə çox sayda insanın ölümünə və böyük dağıntılara səbəb ola bilən silahlara verilən ümumi addır. Ümumiyyətlə bütün nüvə, bioloji və kimyəvi silahlara istinad etmək üçün istifadə olunur.

Klan: Qəbilənin alt birliyi. Qohumluq münasibətlərindən yaranan ailə birliyi, boy.

Koloniya: Koloniya (latınca colōnia - “torpaq” (icarəyə verilmiş)) müstəqil siyasi və iqtisadi gücü olmayan, xüsusi rejim əsasında idarə olunan, xarici dövlətin (metropoliyası) hakimiyyəti altında olan asılı ərazidir. Bir dövlətin ölkəni ələ keçirməsi və əhalisinin bir hissəsini məskunlaşdırmaq üçün öz vətəndaşlarını

köçürməsi zamanı yaranan yeni vətən. Bəzi hallarda "müstəmləkə" ilə sinonim olaraq istifadə olunur, lakin bu, koloniyadan fərqli bir anlayışdır. Yeni fəth edilən ölkə müstəmləkə deyil, onu quran dövlətin normal hissəsidir. Bundan əlavə, öz ölkəsini tərək edib başqa ölkədə məskunlaşan bir qrup insan və ya ölkədəki bir qrup əcnəbi vətəndaş mənasında da istifadə olunur.

Kompakt dövlət: Sahəsi dairəyə bənzəyən dövlət. Bu dövlətlərin ən yaxşı nümunələri bunlardır: Fransa, Macarıstan və Polşadır.

Kommunizm: Bütün malların ümumi istifadə edildiyi və xüsusi mülkiyyətin olmadığı cəmiyyət sistemi. Kommunizm və ya kommunizm ictimai təşkilatlanmanın nəzəri sistemi və istehsal vasitələri üzərində ümumi mülkiyyətə əsaslanan siyasi hərəkətdir. Kommunizm sinifsiz bir cəmiyyət yaratmağı hədəfləyir. 20-ci əsrin əvvəllərindən dünya siyasətində böyük güclərdən biri olan müasir kommunizm çox vaxt Karl Marks və Fridrix Engelsin qələmə aldığı Kommunist Manifesti ilə birlikdə tanınır.

Kondominium: Bir neçə dövlətin bir ölkə üzərində birgə hökmranlığı. 1956-cı ildə müstəqillik əldə edənə qədər Sudanın Misir və İngiltərə tərəfindən birgə idarə olunması buna misal ola bilər.

Konfederasiya: Konfederasiya (latınca *confoederatio* - "birlik, birləşmə"), dövlətlər İttifaqı - konfederal müqavilə bağlamış və bununla da ümumi problemləri həll etmək və birgə fəaliyyət göstərmək üçün birləşən suveren dövlətlərin ittifaqı. Xarici işlər və müdafiə sahələrində federasiyadan bir qədər daha mütədil siyasət yürüdən, digər sahələrdə isə regionların sərbəst olduqları bir qrup dövlət.

Konfederasiya Konvensiyası: 1781-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaradılması haqqında 13 Amerika koloniyasının müqaviləsi.

Konsorsium: İqtisadi və maliyyə yardımı həyata keçirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar və ya dövlətlər tərəfindən yaradılan birgə qurum.

Kopenhagen meyarları: Kopenhagen meyarları namizəd ölkələrin Avropa İttifaqının bir hissəsi ola bilməsi üçün yerinə

yetirməli olduqları şərtlərə istinad edir. Bu meyarlar 1993-cü ildə Kopenhagendə Avropa Şurası tərəfindən müəyyən edilmiş, daha sonra 1995-ci ildə Madriddə Avropa Şurası tərəfindən gücləndirilmişdir. Kopenhagen meyarları həmçinin 1993-cü ildə Danimarkada Avropa Şurası tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara istinad edir.

Kürəsəl isinmə (Qlobal istiləşmə): Dünyada ümumi istiləşmə tendensiyası. Alimlər qlobal istiləşmənin iqlimdəki təbii proseslərdən çox insan fəaliyyətinin nəticəsi olduğunu iddia edirlər.

Ksenofobiya: Yadlara nifrət.

Kyoto Protokolu: Kyoto Protokolu; Bu, qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün beynəlxalq müqavilədir. O, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası kimi imzalanıb. Bu protokolu imzalayan ölkələr karbon qazı və digər beş istixana qazı emissiyalarını azaltmağa və ya bunu edə bilməyəcəklərsə, emissiya ticarəti yolu ilə hüquqlarını artırmağa söz verdilər. Protokol ölkələr tərəfindən atmosfərə atılan karbonun miqdarını 1990-cı il səviyyəsinə endirməyi hədəfləyir. 1997-ci ildə imzalanmış protokol 2005-ci ildə qüvvəyə minib.

Qaçqın: İrqi mənsubiyyətinə, dini etiqadına, vətəndaşlığına, müəyyən sosial qrupa mənsub olmasına və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaqdan əsaslı qorxduğu üçün vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və həmin qorxu üzündən bu ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən və yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmadığı halda öz daimi yaşadığı ölkəsindən kənar qalan, həmin qorxu üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir.

Qapalı Ölkə: Digər ölkələrlə əhatə olunmuş dənizə çıxışı olmayan ölkə. Bu ölkələrin xaricə açılması onların qonşuları ilə münasibətlərindən asılıdır. Ermənistan, Monqolustan. Macarıstan və Boliviya müxtəlif qitələrdə qapalı ölkələrə nümunədir.

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (KEİ): Qara dəniz hövzəsindəki ölkələrin üzv olduğu Qara Dəniz İqtisadi

Əməkdaşlıq Təşkilatının məqsədi üzv ölkələr arasında regional iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir.

Qeyri-Hökumət Təşkilatı (QHT): Əsasən adi vətəndaşlardan ibarət olan və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər milli və dövlətlərustü qurumlarla məsləhətləşərək fəaliyyət göstərən milli və ya beynəlxalq təşkilatlar. Nümunələrə özəl xeyriyyə təşkilatları, dini təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri, ətraf mühit qrupları və digər təşkilatlar daxildir.

Qəbilə: Bir yerdə yaşamış, köç etmiş, nəsildən olan insanlar. Rəisin tabeliyində olan və əsasən eyni nəsildən olan insanlardan ibarətdir.

Laissez-faire: Dövlətin ticarətə mümkün qədər az müdaxilə və təsirə malik olması konsepsiyası. Fransızca "Laissez-faire" ifadəsi "bunu etsinlər" deməkdir.

Lebensraum: Lebensraum (Almancada (qulaq asmaq, yaşayış sahəsi) fəlsəfəsi və siyasəti 1890-cı illərdən 1940-cı illərə qədər Alman siyasəti üçün ümumi olan ekspansionizm və Völkisch millətçiliyinin Alman anlayışıdır. Nasist dövründə alman ekspansionizmini ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Alman dövlət xadimlərinin "Güclü və məskunlaşan ölkələrin genişlənmək hüququ var" fikri İkinci Dünya Müharibəsinin başlamasına səbəb olmuşdu.

Liberalizm: Azadlıq, idarə edilənin razılığı və qanun qarşısında bərabərlik anlayışlarına əsaslanan siyasi və mənəvi fəlsəfə. Liberallar müxtəlif fikirləri müdafiə edir, ancaq onlar əsasən azad bazar, azad ticarət, məhdud dövlət, fərdi hüquqlar (mülki hüquqlar və insan hüquqları buna daxil olmaqla), kapitalizm, demokratiya, sekulyarizm, gender bərabərliyi, irqi bərabərlik, internasionalizm, söz azadlığı, mətbuat azadlığını və din azadlığını dəstəkləyirlər. Liberalizmə ən çox uyğun gələn siyasi rəng sarıdır. Öz konkret ifadəsini "Bunu etsinlər, buraxın keçsinlər"

(fransızca-"Laissez faire laissez passer"). ifadəsində tapan doktrinaadır.

Lingua Franca: Ana dili fərqli olan insanların danışdıqları ortaq dildir. Şərqi Aralıq dənizində tarixən istifadə olunan dil, italyan dilinin fransız, ərəb, fars və ispan dilləri ilə qarışığıdır.

Maarifçilik Hərəkatı: Volter, Russo və oxşar fikirləri paylaşan fransız alimləri tərəfindən inkişaf etdirilən fəlsəfi hərəkat.

Mandat: Birinci Dünya Müharibəsindən sonra özünüidarə etmə səviyyəsinə çatana və müstəqilliyə nail olana qədər bəzi inkişaf etməmiş ölkələri millətlər birliyi adından idarə etmək üçün Fransa və Britaniya Krallığı kimi böyük dövlətlərə verilən mandat.

Mədəni plüralizm: Bir dövlət daxilində iki və ya daha çox qonşu əhali bir-birinə müdaxilə etmədən öz mədəniyyətlərini yaşaya bilər.

Mədəni imperializm: Birbaşa hərbi nəzarət qurmaqdansa, insanların davranışlarına təsir etməyə çalışan imperializm növü. Fransızların XX əsrdə müstəmləkə xalqlarını assimilyasiya etmək cəhdi və kommunist təbliğatı buna misal ola bilər.

Mövqe (coğrafi mövqe): Yer kürəsində bir nöqtənin yerini göstərir. Müzakirə olunan meyarlara görə, riyazi mövqe, xüsusi mövqe və coğrafi mövqe kimi müxtəlif təriflər edilə bilər.

Məcburi sülh: Düşmənçiliyi güc yolu ilə dayandırmaq üçün hərbi müdaxilə istifadəsini nəzərdə tutan ən təhlükəli sülhməramlı əməliyyat növü.

Məğrib: Mərakeş, Tunis və Əlcəzairdən ibarət Şimali Qərbi Afrika ölkələrini təsvir etmək üçün istifadə edilən termin. Ərəb mənşəli bu söz "qərb" deməkdir.

Melting Pot (Ərimə qazanı): Müxtəlif irqlərdən olan insanların bir araya gəldiyi yer mənasında işlənir. Dünyanın müxtəlif yerlərindən ABŞ-a gələn insanların Amerika dəyərlərini mənimsəyərək amerikanlaşmasını ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Mercosur: Cənubi Amerika Ümumi Bazarı; Cənubi Amerikanın cənubunda gömrük ittifaqı yaradan və onun dörd tam üzvü (Argentina, Braziliya, Paraqvay və Uruqvay) və iki assosiativ üzvü (Boliviya və Çili) arasında ümumi bazar yaratmağa çalışan dövlətlərustü təşkilat.

Merkantalizm: (it. merkante - "tacir") — iqtisadi fəaliyyəti, iqtisadi hadisə, prosesləri və qanunauyğunluqları sistemli öyrənmə

ilk nəzəri praktiki sistem. Merkantilizmə qədər iqtisadi nəzəriyyə müstəqil tədqiqat sahəsi olmamış, iqtisadi tədqiqatlar systemsiz şəkildə aparılmış, hətta iqtisadi fəaliyyətin özü belə müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi qəbul edilməmişdi. Merkantalizm 16-cı əsrdə Amerikada başlayan iqtisadi nəzəriyyədir. Kapitalist iqtisadiyyatının və baza münasibətlərinin mahiyyətini və təzahür formalarını ilk dəfə öyrənən merkantilistlər olmuşdu. Merkantilizm kapitalist iqtisadiyyatının ilk nəzəri işlənilməsi, bazar iqtisadiyyatının "ticarət sistemi" kimi öyrənilməsidir. Merkantilizm bazar iqtisadiyyatının konseptual əsasını təşkil edir və bazar təsərrüfatlı iqtisadi sistemin iqtisadi siyasəti və nəzəriyyəsi öz başlanğıcını ondan götürür. Sonrakı iqtisadi siyasət və nəzəriyyə sistemləri isə merkantilizmin tənqidi əsasında yaranmışdı.

Mərkəzi qüvvələr: Bir ölkədə yaşayan insanları din, etnik dil, ideologiya və ya digər oxşarlıq əsasında vahid millət kimi birləşdirən qüvvələr.

Mərkəzləşdirmə: Qərar və nəzarət səlahiyyətinin mərkəzləşdirilməsi.

Millətlər Birliyi (ing. Commonwealth of Nations), və ya Birlük (ing. Commonwealth): 1946-cı ilə qədər Britaniya Millətlər Birliyi (ing. British Commonwealth of Nations) — Hökumətlərarası təşkilatdır. Millətlər Birliyində 54 müstəqil ölkə bir-birini dəstəkləyir, demokratiya və inkişaf istiqamətində birgə məqsədlər yolunda çalışır. Birliyə üzv olan ölkələr arasında 50 ölkənin üzv olduğu gömrük ittifaqı mövcuddur və gömrük vergisi yoxdur.

Mikro dövlətlər: Dünyanın ən kiçik müstəqil ərazi dövlətləri. Bu dövlətlərin sahəsi 1000 km²-dən azdır. Tipik nümunələr Malta, San Marinodur.

Millət: Millət əsasən eyni torpaqlarda yaşayan, dil, tarix, ideal, hiss, adət-ənənə vəhdətinə malik insanların birliyi. Milləti təşkil edən amillər arasında etnik mənsubiyyət üstünlük təşkil etmir.

Milli dövlət: Eyni sərhədləri paylaşan bir millət varsa, bu xalqın yaratdığı dövlətə millət dövləti deyilir. Dövləti təşkil edən əhali kütləsinin tək mənşədən gəlməsi vacib deyil.

Millətçilik: Maddi və mənəvi cəhətdən millətin və ölkəsinin mənafeyini hər şeydən üstün tutmaq anlayışı.

Mini-dövlət: Sahəsi 1000 ilə 40 min km² arasında olan dövlətlər. Bruneı və Lüksemburq kimi.

Misilləmə: Problemin 3 qeyri-döyüş həllindən biri. Buna səfirin geri çağırılması, səfirliyin bağlanması, iqtisadi sanksiyalar, hətta kiçik hərbi əməliyyatlar da daxildir.

Monarxiya: (lat. monarchia q.yun. μοναρχία — təkhakimiyyətlik) — Ali hakimiyyətin vətəndaşların iradəsindən asılı olmayaraq tam və ya qismən bir mütləq dövlət başçısının (imperator, kral, sultan, padşah, şah, xan və s.) əlində cəmləşdiyi idarəetmə forması.

Adətən, monarxın hakimiyyəti ömürlükdür və nəsildən-nəsilə ötürülür. Lakin Malaziya və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində monarx 5 il müddətində seçilir. 2011-ci ildə dünya siyasi xəritəsində 44 monarxiya var idi: 14-ü Asiyada, 12-si Avropada, 3-ü Afrikada, 1-i Okeaniyada. Onların arasında bir imperiya, krallıqlar, knyazlıqlar, hersoqluqlar, sultanlıqlar, əmirliklər, papa şəhər-dövləti olan Vatikan var.

Müstəmləkəçilik: Ümumiyyətlə, bir dövlətin digər millətləri, dövlətləri, icmaları, siyasi və iqtisadi hökmranlığını ələ keçirərək genişlənməsi və ya genişlənmək istəyi. Müstəmləkəçilik və imperializm zaman-zaman bir-birini əvəz edən terminlər olsa da, imperializm nəzarətin hakim gücün əlində olduğu formal və qeyri-rəsmi sahələrdə istifadə olunur. Müstəqillik qazanmış, lakin iqtisadi sistemləri (və buna görə də siyasi sistemləri) keçmiş suveren dövlətin güclü təsiri altında qalan müstəmləkələrin müstəmləkə statusunun faktiki davamı. Beləliklə, iqtisadi imperializm müstəqillik əldə etdikdən sonra da davam edir və varlı ilə kasıb arasındakı uçurumu aradan qaldırmaq əvəzinə vəziyyət daha da pisləşir.

Müqavilə: İki və ya daha çox dövlətin təcavüz etməmək, müharibədə müttəfiqlik və sənəddə, paktıda göstərilən vəziyyət kimi məsələlərdə öhdəliyinə götürdüyü sənəd.

Montrö Boğazları Konvensiyası: Çanaqqala (Dardanel) və İstanbul (Bosfor) boğazlarının rejimini və boğazlar bölgəsinin təhlükəsizlik məsələlərini tənzimləyən müqavilədir. 1923-cü ildə Lozanna müqaviləsi ilə imzalanmış Boğazlar Konvensiyasını əvəz etmişdir. Lozanna müqaviləsindən sonra boğazların rejimini dəyişdirəcək konfrans 22 iyun 1936-cı ildə İsveçrənin Montrö şəhərində keçirildi. İki aylıq görüşlərdən sonra 20 iyul 1936-cı ildə imzalanan yeni Boğazlar Konvensiyası ilə Boğazlar Bölgəsinin suverenliyi Türkiyəyə keçdi.

Multikulturalizm: Dil, din, adət-ənənə baxımından birdən çox mənbədən qidalanma deməkdir.

Muxtariyyət: Başqa bir şəxs və ya qurumdan, özünüidarədən asılı olmayaraq qərar qəbul etmək bacarığı.

Mərkəzi Amerika Ümumi Bazarı: Mərkəzi Amerika Ümumi Bazarı (CACM). O, altı Mərkəzi Amerika ölkəsi, yəni Qvatemala, Honduras, El Salvador, Nikaraqua, Kosta Rika və Panama arasında iqtisadi və siyasi birliyi təşviq etmək üçün fəaliyyət göstərir.

NAFTA (The North American Free Trade Agreement): NAFTA 1989-cü ildə Kanada, ABŞ və Meksika ştatları tərəfindən yaradılmış ticarət və iqtisadi birlikdir.

Narkoterrorizm: Terrorçu fəaliyyətləri dəstəkləmək üçün qeyri-qanuni narkotik ticarəti və ya narkotik satıcılarının öz qanunsuz bizneslərini qorumaq üçün istifadə etdikləri terror taktikası.

NATO: 9 aprel 1949-cü ildə Vaşinqton müqaviləsi ilə yaradılmış NATO kollektiv müdafiə təşkilatıdır. II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə SSRİ-yə qarşı Avropanın təhlükəsizliyini təmin etmək və bu istiqamətdə ABŞ-ın dəstəyini almaq məqsədilə yaradılmış hərbi paktıdır.

Nota: bir dövlətin hökumətinin digər bir ölkənin hökumətinə rəsmi diplomatik müraciəti. Etiraz məktubu notanın mənfii növüdür. Diplomatik nota da deyilir. Şifahi və yazılı iki növü var.

Bir dövlətdən digərinə göndərilən və göndərən tərəfindən imzalanan yazılı nota növüdür. Şifahi qeyd üçüncü şəxsdən üçüncü şəxsə üzərində imza olmadan yazılmış nota növüdür.

Offşor: Hər hansı bir ölkədə fəaliyyət göstərən, lakin əsas qərargahı həmin ölkədən kənarada olan xaricdəki qurumun fəaliyyətini təsvir edir. Türk bankçılıq ədəbiyyatına “sahil bankçılığı” kimi daxil olan və müdaxilənin, nəzarətin və vergilərin minimum səviyyədə saxlandığı şərtlərdə konvertasiya edilə bilən valyutalarla əməliyyatlar edərək transmilli şirkətlərə və beynəlxalq müəssisələrə xidmət göstərən bir bankçılıq növüdür.

Oxlokratiya: Oxlokratiya (yun. ochloc – kütlə, kratos – hakimiyyət) — qara (cahil) camaatın hakimiyyətidir. Oxlokratiya dövlət idarəetmə formalarından biridir, Polibiyə görə demokratiyanın təhrif olunmuş, eybəcərləşdirilmiş formasıdır, rəzil ehtiraslarla ağına gələni edən, zorakılıq və qanunsuzluğa əsaslanan qaraguruhun hökmranlığıdır, dövlətin ən pis formasıdır. Aristotelin fikrincə, ""yaxşılıarın" hakimiyyətdən kənarlaşdırılması və onu qara camaatın əvəzləməsi ölkədə sabitliyi pozur, dövlətdə xaosun artmasına səbəb olur. Cahillərin demokratiyası.

Oliqarxiya: Siyasi hakimiyyətin bir neçə adamın əlində cəmləşdiyi idarəetmə forması. Bir ölkə və ya təşkilatın idarəçiliyini əlində saxlayan və hökmranlıq quran bir neçə və müəyyən sayda insan qrupu. Həqiqi hakimiyyətin bir neçə nəfərin, bir qrupun, bir neçə ailənin və ya bir sinfin əlində olduğu bir idarəetmə tərzidir. Mənfi mənə daşıyır və ictimai-siyasi hüquqların məhdudlaşdırıldığı, dövlət hakimiyyətinin müəyyən bir azlığına xeyrinə ədalətsiz istifadə edildiyi idarələr oliqarxi idarələrdir.

OPEC: Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı, neft ixrac edən və dünyada məlum neft ehtiyatlarının üçdə ikisinə sahib olan 12 ölkənin konfederasiyasıdır.

Optimal əhali: İqtisadiyyatın ən yüksək həyat səviyyəsini təmin etdiyi əhalinin sayı. Hər bir iqtisadiyyatın optimal əhali ölçüsü fərqli ola bilər.

Orqanik böyümə (akkresiya): Vulkanik fəaliyyət, allüvial materialın çökməsi kimi təbii proseslərlə dövlətin ərazisinin genişlənməsi.

Orqanik Dövlət Nəzəriyyəsi: Fridrix Ratsel tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyəyə görə dövlətlər canlı orqanizmə bənzəyir. Dövlətin yaşaması üçün genişlənməyə ehtiyacı var. Dövlətin böyüməsi gəncliklə, yetkinliklə, qocalıqla ölçülür.

Ortaq bazar: Üzv ölkələr arasında işçilərin, kapitalın və malların sərbəst hərəkətini təmin etmək məqsədi daşıyan bir növ gömrük ittifaqıdır.

Otarsi (Autarky): İqtisadiyyatda özünü təmin etmək və ya müstəqil iqtisadi siyasət. Milli istehsal mallarını idxal malları ilə əvəz etməklə bir millətin digər ölkələrdən asılılığını azaltmaq cəhdi. İqtisadi yetərlik və ya iqtisadi özünü təmin etmək.

Ölü zona: İki dövlət arasında heç bir dövlətə aid olmayan zona.

Öncül paytaxt: Nisbətən daha az inkişaf etmiş regionların iqtisadi inkişafını sürətləndirmək və ya mübahisəli bölgədə öz siyasi üstünlüyünü bərqərar etmək üçün dövlət tərəfindən yaradılmış paytaxt. Məsələn, Braziliya, İslamabad.

Partizan müharibəsi (Gerilla): Kiçik və gizli birliklər tərəfindən nizami orduya qarşı aparılan məhvetmə taktikasısıdır. Bu taktika ilə döyüşənlərə partizan və ya dəstə üzvləri deyilir. Səpələnmiş kiçik qrupların nizami orduya qarşı apardığı müharibə növü.

Pakt: Müqavilə, iki və ya daha çox dövləti bağlayan müqavilədir.

Peyk: Siyasi coğrafiyada Asiya, Avropa və Afrika qitələri “Dünya adası” kimi müəyyən edilir. Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Avstraliya materikləri və Okeaniya adaları Yer adasının peykləri kimi təsnif edilir.

Pirathıq: Su gəmilərinə hücum edən və qarət edən quldurları təsvir etmək üçün istifadə edilən nomenklatura. Piratlar bir milləti və ya ordunu təmsil etmirlər və onların məqsədi çox vaxt qənimət ələ keçirməkdir.

Possibilizm: Determinizmdən fərqli olaraq, fiziki mühitin insan tərəfindən tamamilə hakim olmadığı, əksinə, insanın öz mühitindən istifadə etmək yolunu seçmək üçün geniş imkanlar təklif etdiyi görüş.

Pozitivizm: Auguste Comte tərəfindən Saint-Simon əsərlərinin sistemləşdirilməsi ilə ortaya çıxan və 19-cu əsrdə təsirini göstərən fəlsəfi cərəyandır. Əsas maraq doğuran məqam ondan ibarətdir ki, elm yeganə etibarlı bilikdir və müşahidə olunan faktlar yeganə bilik obyektləridir.

Rayon: İnzibati bölgədə əyalətdən sonra gələn inzibati vahid.

Razılaşma: Dövlətlərin təyin etdiyi vasitəçilərin vəziyyətin nəzərə alınması ilə münaqişə tərəflərinə qarşılıqlı danışıqlar yolu ilə həllini təklif etdiyi üçüncü tərəfin müdaxiləsi üsulu.

Regionalizm: Müxtəlif coğrafi miqyaslarda tayfalar, millətlər və digər xalqlar arasında inkişaf edən bölgəyə güclü emosional bağlılıq. Çox vaxt ərazini hər hansı bir xarici işğala qarşı müdafiə etmək əzmini artırır. Çox vaxt heyvanların ərazisi (heyvan ərazisini qorumaq davranışı) ilə müqayisə etsələr də, bir çox sosial elm adamları bunun genetik xüsusiyyət olması fikrini rədd edirlər.

Respublika: Hakimiyyət orqanlarının xalq tərəfindən seçildiyi idarəetmə formasıdır. Respublika elə idarəetmə formasıdır ki, burada dövlət başçısı seçilir, dəyişdirilir, nümayəndəli orqan və ya bilavastə seçicilər adından məhdudlaşdırılan formada hakimiyyətə sahib olmaq hüququ əldə edir.

Rimland: Şərqi Avropa və Sibir bölgəsi dünyanın "Heartland"ını təşkil edir. Balkanlardan Çinə qədər uzanan Heartland ətrafındakı ərazi "Inner or Edge Crescent" və ya "Rimland" kəməridir. Kənar Qurşaq Hakimiyyəti nəzəriyyəsinə görə, Rimlandda hökmranlıq edən güc dünyanı idarə edir.

SAARC: Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Təşkilatı Hindistan yarımadası və ətraf ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı təmin etməyə çalışır. Lakin Pakistan və Hindistan arasındakı fikir ayrılıqları bu təşkilatın fəaliyyətini məhdudlaşdırır.

SADC: Cənubi Afrika İnkişaf Birliyi. Bu beynəlxalq təşkilat. Afrika ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiyanı təmin etmək üçün çalışır. Bu təşkilatın üzvləri Cənubi Afrika Gömrük İttifaqının da üzvləridir.

Seçki dairələrinin yenidən təşkili: Ölkədə əhali və bölgədəki dəyişikliklərə cavab vermək üçün seçki dairələrinin yenidən müəyyən edilməsi prosesi.

Seçki coğrafiyası: Siyasi coğrafiyanın bir alt qoludur. Seçki nəticələrinin məkan paylanmasını araşdırır.

Seçki saxtakarlığı (Gerrymandering): Seçki dairəsinin sərhədlərinin müəyyən bir siyasi partiya və ya qrupun xeyrinə layihələndirilməsi və yenidən müəyyənləşdirilməsi.

Sekulyarizm: dinin insanların düşüncə və hərəkətlərində və cəmiyyətdəki institutlar üzərində təsirinin azalması.

Separatizm: Dini, etnik, ideoloji və digər fərqliliklərdən istifadə edərək ölkənin birliyini və bütövlüyünü pozmaq məqsədi ilə hərəkət etmək.

Suverenlik: Ölkənin daxilində və ondan kənarında müstəqilliyin ifadəsi kimi dövlətin siyasi və hüquqi xüsusiyyəti olub onun öz daxili və xarici funksiyalarını azad və sərbəst şəkildə dövlətin konstitusiyası və qanunları, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normaları əsasında həyata keçirmək, habelə xalqın sərbəst və müstəqil şəkildə öz idarəetmə formasını müəyyən etmək hüququndan ibarətdir. Bir dövlətin ərazisi və vətəndaşları üzərindəki bütün səlahiyyətlərinə aiddir. Suverenlik dövləti “şirkətlərdən, dərnekəldən, klublardan, dəstələrdən, dini və məzhəb birliklərindən, feodal sədaqətindən və inzibati vahidlər və təşkilat formalarından” fərqləndirən xüsusiyyətdir. Mənbəsini dövlətdən almayan suverenlik də yoxdur, suveren olmayan dövlət də olmaz.

Sülh zonası: Qonşu ölkələrin sülhsevər qarşılıqlı fəaliyyətə kömək etmək və region daxilində və ya ondan kənarında olan ölkələrin zorakılıq cəhdlərinə qarşı razılıq əldə etdikləri region.

Sərhəd: İki qonşu dövlətin torpaqlarını bir-birindən ayıran və dominantlıq ərazilərini müəyyən edən xətt, sərhədin demarkasiyası: Sərhədin demarkasiyası prosesinin birinci mərhələsi. Bu mərhələdə tərəflər müxtəlif fiziki və/və ya mədəni xüsusiyyətlərə istinad edən yazılı sərhəd tərifləri üzərində razılışırlar.

Sərhəd demarkasiyası: Sərhədlərin müəyyən edilməsi, delimitasiyası, ayrılması və idarə edilməsi prosesi.

Sərhəd münaqişəsi: 3 növ sərhəd münaqişəsi var. 1- Sərhədin müəyyən edilməsi (müəyyən edilməsi) məqsədi ilə istifadə olunan dilin təfsiri ilə bağlı tərəflərin fikir ayrılığından

yaranan sərhəd münaqişəsi. 2- Sərhəd bölgəsinin təbii ehtiyatlarına qarşı ziddiyyətli tələblər. 3- Sərhədin delimitasiyası və ya ayrılması ilə bağlı mübahisədən irəli gələn sərhəd mübahisəsi.

SICA: Mərkəzi Amerika Ümumi Bazarı Qvatemala, Honduras, El Salvador, Nikaraqua, Kosta Rika və Panamadan ibarət altı Mərkəzi Amerika ölkəsi arasında iqtisadi və siyasi birliyi təmin etmək üçün fəaliyyət göstərir.

Sistem bərabərsizliyi: Cəmiyyətdə sürətli və gözlənilməz dəyişikliklər nəticəsində siyasi zorakılığa səbəb ola biləcək vəziyyət. Məsələn, təhsil sisteminin inkişafına, yeni peşələrin yaranmasına baxmayaraq, bu peşənin nümayəndələrini işlə təmin edə bilməmək vəziyyəti.

Siyasi sistem: İnsanların xarici siyasi sistemlərə cavab olaraq öz sosial və fiziki mühitlərində özlərini təşkil etmək üçün istifadə etdikləri proseslərin son məhsulu kimi təşkil edilən siyasi obyektlərin və xüsusiyyətlərin strukturu.

Sosial Darwinizm: Herbert Spenser tərəfindən hazırlanmışdır. İnsan cəmiyyətlərinin təbii mühiti ilə və bir-biri ilə yaşamaq üçün mübarizə aparmalı olduqlarını bildirir. Azad iqtisadiyyata uyğun qurulan iqtisadi sistemdə ən güclü fərdlər sağ qalır. Siyasi coğrafiyadan Orqanik Dövlət nəzəriyyəsi klassik nümunələrdən biridir.

Sosializm: Sosializm və ya kollektivizm, gücün və istehsal vasitələrinin xalq tərəfindən idarə olunduğu bir cəmiyyət ideyasına əsaslanan düşüncə sistemidir. Bununla belə, sosializmin praktikada həqiqi mənası zamanla dəyişdi. Siyasi termin olmaqla, sinifsiz cəmiyyət yaratmaq məqsədi ilə inqilab və ya sosial təkamül yolu ilə mütəşəkkil fəhlə sinfinin yaradılması ilə birbaşa bağlıdır. Sosializm mənşəyini sənayeləşmə dövründə maarifçilik ideyasında ifadə olunan siyasi və sosial bərabərlik arzusundan götürdü.

Strateji mədənlər: Bunlar sənaye üçün lazım olsa da, bir ölkədə kifayət qədər miqdarda çıxarıla bilməyən mədənlərdir. Strateji mədənlərin siyahısı ölkədən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, mis Yaponiya üçün strateji mineraldır.

Su sivilizasiyası: Su ehtiyatlarının və münbit torpağın mövcudluğundan asılı olaraq yaranmış və inkişaf etmiş sivilizasiya. Nil hövzəsindəki Qədim Misir və Fərat və Dəclə çaylarının aşağı axarında yerləşən Mesopotamiya ən yaxşı nümunədir.

Şəhər-dövlət: Bir bölgənin yalnız bir şəhərində hakimiyyətə sahib olan dövlətlər. Şəhər-dövlətlər əsasən daha böyük mədəni sivilizasiyaların bir parçası olub, lakin müstəqil şəkildə özünü idarə etmə hüquq olan ərazilərdən təşkil edilmişdir.

Qədim Yunanıstanda mövcud olmuş şəhər-dövlətlərə Afina, Sparta və Korinf polislərini misal göstərmək olar. Şəhər-dövlətlər təkcə Avropada mövcud olmamışdır. Finikiyanın qədim şəhərlərindən olan Tir və Sayda, eyni zamanda Böyük ipək yolunun üzərində yerləşən Səmərqənd və Buxara dönəminin nüfuzlu şəhər dövlətlərindən hesab olunurdu.

Şəriət (ərəb. الشريعة): İslamda qəbul edilən ibadət, davranış və cəzalarla əlaqəli bütün dini qanun anlayışlarına və qaydalarına verilən ad. Fiqh, digər tərəfdən, şəriətdə bu qanun və qaydaların nəzəri və praktiki tətbiqi araşdırmaları ilə əlaqəli və şəriətin nə mənada olduğunu müəyyənləşdirən fəaliyyətlərə verilən addır. Dini terminologiyada şəriət ayələr və hədislər kimi dinin mənbəyi kimi qəbul edilən Allah və Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarına, fiqh isə dini rəhbərlərin sözləri və hərəkətlərinə və onların şərhələrinə istinad edir. Şəriət ərəb mənşəli bir sözdür. Sözüün mənası "yol, məzhəb, üsul, adət, insanları çaya və su içmək üçün mənbəyə aparan yoldur.

Torpaq Mülkiyyəti: Torpağa nəzarət, idarəetmə və yaxud mülkiyyət sistemi.

Teokratiya: Dinə əsaslanan idarəetmə forması. Bu, siyasi hakimiyyət orqanlarının əvəzinə dini hakimiyyət orqanlarının dövlət idarəçiliyinə sahib olduğu dövlət formasıdır. Teokratiya bir növ ruhanilərin dövlət işlərinə rəhbərlik etdiyi və dövlət işlərinin dini əsaslar üzərində qurulmağa çalışıldığı bir sistemdir.

Tənqidi geosiyasət: Dünyadakı geosiyasi qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəbliyini əks etdirən alternativ perspektivləri nəzərə alaraq ənənəvi geosiyasət tərəfindən təmin ediləndən daha geniş perspektivə malik olması fikri.

Terrorizm: (lat. terror; qorxu, vahimə) — haqqında birmənalı tərif mövcud olmasa da, mütəxəssislərin əksəriyyətinin qənaətinə görə siyasi, dini, ideoloji və iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün qeyri-qanuni əməllərin, zorakılığın, gücün, hədənin tətbiq olunması.

Sovet ədəbiyyatlarında qeyd edildiyi kimi, terrorizmi yalnız dövlət xadimlərinə edilmiş hərəkət kimi qiymətləndirilə bilməz. Ona görə ki, real həyatda terror aktlarından daha çox günahsız kütlə, sivil şəxslər ziyan çəkir; həmçinin təkcə siyasi deyil, etnik, dini, kriminal, separatist və s. zorakılıq da terrorizmin bir növüdür. Terrorizm ekstremizmin təzahürlərindən biri olmasına baxmayaraq, ekstremizmin digər formalarından onunla fərqlənir ki, bir qayda olaraq terrorizmin bütün təzahürləri qanunaziddir.

Tranzit keçiş: Xarici gəmilərin, o cümlədən hərbi gəmilərin başqa ölkənin ərazi sularından keçmək azadlığı, bir şərtlə ki, onlar həmin ərazi dənizinə nəzarət edən dövlətin sülhünü, asayişini və təhlükəsizliyini təhdid etməsinlər.

Təbii resurs: İnsanların ehtiyaclarını ödəmək və ya başqa bir maddə istehsal etmək üçün istifadə etdikləri təbii bir maddə.

Toxunulmazlıq: toxunulmazlıq və qarışılmaz olma halı və hüququ. Xaricdə toxunulmazlıq hüququ beynəlxalq müqavilələr və qanunlarla diplomatik personala verilən hüquqdur. Ölkədə siyasi və hüquqi toxunulmazlıq deputatlara öz səlahiyyətlərini yerinə yetirmək imkanı verən mühüm şərtidir.

UNCTAD: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransı 1964-cü ildə inkişaf etməkdə olan ölkələri dəstəkləmək və ticarət etdikləri ölkələrlə münasibətləri tənzimləmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən yaradılmışdır.

Uzun ölkə: Ərazisi ümumiyyətlə orta enindən 6 dəfə uzun olan ölkə. Çili ən yaxşı nümunədir.

Üçüncü dünya: Soyuq Müharibə dövründə inkişaf etmiş qərb ölkələrinin NATO-nun, kommunist ölkələrinin isə Varşava Müqaviləsi ilə təmsil olunduğu bipolyar dünyada bu iki bloka daxil olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələri təsvir etmək üçün istifadə edilən termin.

Ultimatum: Müxtəlif istifadələri olan söz. Beynəlxalq münasibətlərdə bir dövlətin başqa bir dövlətə verdiyi nota adlanır və onun istəklərinin müzakirəyə yer qoymadan icazə verilən müddətdə yerinə yetirilməsini tələb edir. Qəbul edilməmək və tələb olunan şərtləri yerinə yetirməmək müharibəyə səbəb ola bilər.

Unitar dövlət: Vahid, ayrılmaz dövlət olub ərazisinin hər hansı siyasi müstəqilliyə malik olmayan inzibati ərazi vahidlərinə bölünməsi ilə xarakterizə edilir. Unitar dövlət (latın dilində "unus" - "vahid", "tək" deməkdir) – sadə, bəsit, vahid dövlətdir ki, onun tərkibi bir qayda olaraq inzibati ərazi vahidlərindən (vilayət, mahal, rayon, departament və s.) ibarətdir. Bunlar siyasi hakimiyyətin vahid mərkəzdə toplandığı və mərkəzi hakimiyyətin vahid konstitusiyaya ilə təmin edildiyi dövlətlərdir. Qanunvericilik orqanının qəbul etdiyi qanunlar bütün ölkədə tətbiq edilir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: ÜTT (DTO) Hökumətlərin daxili ticarət qanunlarını və qaydalarını necə hazırlayacağına dair hüquqi baza quran və kollektiv görüşlər və danışıqlar yolu ilə ölkələr arasında ticarət əlaqələrini inkişaf etdirən platformadır: 1 yanvar 1995-ci ildə yaradılmışdır.

Vasitəçi: Dövlət və millətlər arasında münaqişələrin sülh yolu ilə həlli (mübahisələrin sülh yolu ilə həlli) yollarını tapmağa çalışan beynəlxalq hökumət və ya qeyri-hökumət subyektləri.

Vasitəçilik: Münaqişənin həllinə kömək edən hökumət tərəfindən təmin edilən üçüncü tərəfin cəlb edilməsinin ən sadə forması. Belə bir dövlət münaqişə tərəflərini neytral ərazinin təmin edilməsi, tərcüməçilərin təmin edilməsi, ofislərin təmin edilməsi, katiblik xidmətlərinin göstərilməsi, tərəflər arasında mesajların ötürülməsi, tərəfləri dəqiq məlumatla təmin etmək və uğurlu danışıqlar üçün gərginlikdən azad bir mühit hazırlamağa çalışmaq kimi xidmətlər göstərəcək misiya.

Varşava Müqaviləsi Təşkilatı: 14 may 1955-ci ildə Varşavada səkkiz sosialist ölkəsinin imzaladığı Dostluq, Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Müqaviləsi ilə yaradılmış hərbi və siyasi birlik. Müqaviləni imzalayan ölkələr Albaniya, Rumıniya,

SSRİ, Almaniya DR, Bolqarıstan, Polşa, Çexoslovakiya və Macarıstan idi.

Vasitçilik müharibəsi (ing. Proxy war): Proksi müharibə iki dövlət və ya qeyri-dövlət aktorları arasında silahlı münaqişədir, onlardan biri və ya hər ikisi birbaşa olaraq hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən digər tərəflərin təşəbbüsü və ya adından çıxış edir. Münaqişənin proksi müharibə hesab edilməsi üçün xarici aktorlar və iştirak edən döyüşən tərəflər arasında birbaşa, uzunmüddətli əlaqə olmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan əlaqələr adətən maliyyə, hərbi təlim, silah və ya digər maddi yardım formasında olur ki, bu da döyüşən tərəfə müharibə səylərini davam etdirməkdə kömək edir.

Vilayət: Adətən bir qubernatorun rəhbərlik etdiyi və idarəetmə baxımından bəzi muxtar səlahiyyətlərə malik olan böyük inzibati vahid.

Yakobinizm: Yakobinizm öz ideologiyasını ümumi kütləvi ideologiyadan üstün tutan və bu ideologiyayı diktə yolu ilə qəbul etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan siyasi hərəkətdir. Hərfi mənada kəskin inqilabçı deməkdir.

Yeni paytaxt: Köhnə, tarixi paytaxtın əvəzinə qurulan nisbətən yeni paytaxt. Buna misal olaraq Braziliya, Tokio və Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərlərini göstərmək olar.

Yerli əhali: Bir ərazinin ilk sakinləri və ya onların törəmələri.

Yaşıl xətt: Cənubi Kipr Rum Administrasiyası ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nəzarəti altında olan "de-fakto" Şimali Kipr Türk Respublikası arasında bufer zonası. İlk dəfə 1964-cü ildə o dövrdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Sülh Qüvvələri"nin komandanı olan Piter Yanq tərəfindən irəli sürülüb.

Yoxlama sualları

1. Paktlar və birliklərin mahiyyəti və məqsədi nədir?
2. Birləşmiş Millətlər təşkilatının quruluşunu izah edin.
3. Avropa Birliyini mahiyyətini və yaranma səbəblərini izah edin.
4. Türk Dövlətləri Təşkilatının məqsədi nədir?

5. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının məqsədi nədir?
6. Ərəb Birliyi təşkilatının məqsədi nədir?
7. Yeddiilər qrupu (G7) təşkilatına hansı ölkələr daxildir?
8. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının məqsədi nədir?

ƏDƏBİYYAT

1. Политическая и экономическая карта мира. Учебное пособие. Под редакцией проф. Александрова В.В. Москва: “Мысль”, 1991
2. Голубчик М.М. Политическая карта мира. Справочное учебное пособие Смоленск, СГУ, 2001.
3. Страны и регионы мира. Экономико политический справочник Москва, 2010.
4. Maksakovski V.P. Dünyanın coğrafi mənzərəsi. Dərslik. İbadov F. tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı, 2010.
5. Kərimov C., Orucov A., İsrailov H. Dünya təsərrüfatı. Dərslik. Bakı: Nurlan, 2007.
6. Məmmədov C, Gərayzadə T. Qərbi Avropa dövlətləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Çəşioğlu, 2001.
7. Abdullayeva Z.H., Alməmmədli M.G., Vəliyev A.C. Dünya ölkələri: məlumat sorğu kitabı: Dərs vəsaiti. Bakı: Ekoprint nəşriyyatı, – 2019.
8. Qurbanzadə A. Dünya ölkələri, siyasi-iqtisadi və dialektik coğrafiyası. Monoqrafiya. Kooperasiya. Bakı, 2013. İsmayilov C. İqtisadi və sosial coğrafiyanın əsasları. Bakı, 2010. Современная урбанизация. Москва, 2010.
9. Vəhərçi T, Mehdiyeva V. Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti, təbii ehtiyatları və onların ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi. Dərslik. ADİU. Bakı, 2012. Радионова И.А., Холина В.Н. Политическая карта мира. РУДН. Москва, 1998.
10. Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. “Маркетинг”, 1999.
11. Страны мира и международные организации. Справочник/ Под общей редакцией проф. В.Н.Филатова, Москва, 2004.
12. Политическая и экономическая карта мира. Москва, 2010.

13. Karluk R. Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar. Beta Basım A. Ş., İstanbul, 2007. Мәммədov З. XXI эср. İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı, 2002
14. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. Учебник. Москва: Аспект Пресс, 2001.
15. Справочник по экономической, социальной и политической географии (для студентов и абитуриентов)/ Под ред. Каледина Н.В. СПб. Факультет географии и геоэкологии СПбГУ, 2008.
16. Политическая и экономическая география мира. Учебное пособие/ Под ред. Каледина Н.В., Ятмановой В.В. СПб. Факультет географии и геоэкологии СПбГУ, 2006, Путырский В.Е. Политическая география. Учебник для академического бакалавриата. ЮРАЙТ. М, 2014.
17. Мировая экономика XX века. Москва, 2003.
18. Научные проблемы урбанизации. Москва, 2001.
19. Akengin H. Eğitim Programlarda Coğrafyanın Yeri Nedir? Coğrafya Nasıl Öğre tilmelidir? oğretimde Alan Öğretimi Ed OKTAY, A. UNUTKAN, O POLAT, Morpa Yayınları 143-157, İstanbul, 2007.
20. Alpay Ş. "Kim Kime Niçin Oy Verir. Zaman Gazetesi, 21 Mart 2009, İstanbul, 2009.
21. Anaz N. "Siyasi Coğrafyada Yeni Eğilimler ve Popüler Jeopolitik Batı Medya Ortadoğu Tasavvuru Popüler Jeopolitik, Oryantalizm ve Uluslararası İlişkiler Ed: GOK MEN. M. ve diğerleri. İlke Yayıncılık, Ankara, 2012.
22. Atalay İ. Doğa Bilimleri Soliga, Coğrafya-Ekoloji-Ekosistem, Meta Baum, İzmir, 2004.
23. Atalay İ. Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitis, Ege Üniversitesi Basmevi, th. 77. Izmir, 2004.
24. Awde N. "Introduction" Ed: WRIGHT. JOHN ER ve diğerleri Transcaucasian Boundaries p: 1-9, Ucl Press Limited, London,1996.

25. Bahmueller, Charles E. Political Geography, Geography Basics Ed. SUMNER, R Long Beach City College Salem Pres Pasadena, California Hackensack, New Jersey, 2004.
26. Blij. H. J. De., Glassner M. Ira, Systematic Political Geography, 1989.
27. Brzezinski Z. Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the US. Soviet Contest, Atlantic Monthly Press, Boston, 1986.
28. Cebeci, K. (2008). "Küreselleşme Bağlamında Ulus-Devletin Egemenlik Gücünün Dönüşü mü Sayıştay Dergisi, Sayı: 71, 5: 23-39 Ekim-Aralık, 2008.
29. Cox, K. R. Political Geography Territory, State, and Society Blackwell Publishers Ltd. Oxford, 2002.
30. Demir S. (2006). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişmişlik Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme. DPT. Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Ankara, 2006.
31. Dodds, K. Geopolitics: A Very Short Introduction. Oxford. New York, 2007.
32. Erdoğan M. "Cemaat, Cemiyet ve Ulus-Devlet Demokrasi Platformu, n. 23 (Yaz 2010), ss. 1-14. <http://www.3hhareketi.org/dosya/Ulus-devlet.pdf>, 2010.
33. Glassner M. L. ve Blij, H. J.D. Systematic Political Geography, John Wiley & Sons, New York, 1988.
34. Gregory D. Jonhnston R. ve Whatmore S. The dictionary of Human C raphy 5th Edition A John Wiley & Sons, Ltd. West Sussex Geog., 2009.
35. Godleüska A ve Smith, N. Geography and Empire. Blackwell, Oxford, 1994.
36. Goney S. Siyasi Coğrafya. Universite Yayın No: 3820, Fakülte Yayın No. 103, İstanbul, 1993.
37. Grygiel, Jakub L (2006). Great Powers and Geopolitical Change. The Johns Hopkins Uni versty Press. Baltimor, USA, 2006.
38. Gümüş E. Eğitim Fakülteleri İçin Ülkeler Coğrafyası, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004.

39. Günel K. (1994). Coğrafyanın Siyasal Gücü). Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994.
40. Güner L. "Türkiye'nin Coğrafi Konumu Samurları ve Jeopolitiği Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitigi Ed: YAZICI, H. KOCA. M. KÜRŞAT PegemA yayıncılık, Ankara, 2007.
41. Gürseller C. "Bati Sahrada Sömürge Savaşları Bitmiyor" Stratejik Analiz. Ağustos 17 16-17. <http://www.asam.org.tt/temp/temp:450.pdf>, 2007.
42. Hamza A.U. Siyasi coğrafya. İnsan və məkan yönetimi: Derslik. Ankara: Vadi Grup Citevi A.Ş, 2017.
43. Jackson R. Howe, N. The Graying Of The Great Powers Demography And Geopolitics In The 21st Century CSIS, Washington, 2008.
44. Jones M. Jones R ve Wood M. An Introduction To Political Geography, Space Place and Politics, Routledge, London and New York, 2004.
45. Karabag, S. "Türk Jeopolitik Bölgesinde Uluslararası Çatma Alanları" Türk Yurdu 591-93, 2006.
46. Kissinger H. Diplomacy. Simon and Schuster. New York, 1994.
47. Ozey R. Merkezi Türk Hakimiyeti Teorisi, 21. Asar Yayınevi, İstanbul, 2010.
48. Ozey R. Dünya ve Türkiye ölçeğinde Siyasi Coğrafya. Aktif Yayınları, İstanbul, 2007.
49. Sumner R. Geography Basics Long Beach City College Salem Pres Pasadena, California Hackensack, New Jersey, 2004.
50. Toal G ve Agnew J. Geopolitic Cultures, Handbook of Cultural Georaphy, sh: 455 Sage Publication, London, 2002.
51. Tümertekin, E. ve Özgüç, N. Ekonomik Coğrafya Kalkınma ve Çatay Kitabevi, İstanbul, 2005.
52. Tümertekin, E. ve Özgüç. Beşeri Coğrafya İnsan-Kültür-Mekan, Çantay Kita- Küreselleşme, İstanbul, 2004.
53. Tümertekin, E. ve Özgüç. Coğrafya Geçmiş Kavramlar-Coğrafyacılar, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2000.

54. Bjezinski Z. Böyük şahmat taxtası: Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, -- 2011.
55. Əsgərova M.A., Abdullayev Ə.H. Siyasi və iqtisadi coğrafiya: Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisadiyyat Universiteti” nəşriyyatı, -- 2018.
56. Məmmədov C.M. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2010.
57. Məmmədov R.H. Dünyanın siyasi və iqtisadi coğrafiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2006.
58. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Москва: Дрофа,-- 2008.
59. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Москва: Дрофа, 2009.
60. Müxtəlif internet saytları.

Alməmmədli Məsud Güllalı oğlu

SİYASİ COĞRAFIYA

Ali məktəblərin bakalavr pillələri üçün dərs vəsaiti

Çapa imzalanmışdır 09.12.2024

Format : 60x84 1/16.

Fiziki çap vərəqi: 20.

Tiraj: 100 .

